

Arkadiusz Rzepkowski

Struktura ludności województwa łódzkiego w II Rzeczypospolitej

Struktura ludności województwa łódzkiego

w II Rzeczypospolitej

WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

Arkadiusz Rzepkowski

Struktura ludności województwa łódzkiego

w II Rzeczypospolitej

WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

ŁÓDŹ 2016

HISTORIA XX W.

Arkadiusz Rzepkowski – Uniwersytet Łódzki, Wydział Filozoficzno-Historyczny
Katedra Historii Historiografii i Nauk Pomocniczych Historii, 90-219 Łódź, ul. Kamińskiego 27a

RECENZENT

Tomasz Jaworski, Konrad Wnęk, Sabina Rejman

REDAKTOR INICJUJĄCY

Iwona Gos

REDAKTOR WYDAWNICTWA UŁ

Bogusław Pielat

SKŁAD I ŁAMANIE

Munda – Maciej Torz

PROJEKT OKŁADKI

Katarzyna Turkowska

Zdjęcie wykorzystane na okładce: © Depositphotos.com/jukai5
<https://commons.wikimedia.org> – WIG Mapa Operacyjna Polski – 64 Łódź 1936

© Copyright by Arkadiusz Rzepkowski, Łódź 2016
© Copyright for this edition by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2016

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
Wydanie I. W.07070.15.0.M

Ark. wyd. 17,0; ark. druk. 21,125

ISBN 978-83-8088-319-2
e-ISBN 978-83-8088-320-8
<https://doi.org/10.18778/8088-319-2>

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
90-131 Łódź, ul. Lindleya 8
www.wydawnictwo.uni.lodz.pl
e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl
tel. (42) 665 58 63

Spis treści

Wstęp

1. Przedmiot pracy	7
2. Metody badawcze	10
3. Konstrukcja pracy	11

Rozdział 1

Podstawa źródłowa pracy	13
1. Źródła archiwalne	15
2. Źródła drukowane	19

Rozdział 2

Województwo łódzkie i zamieszkująca je ludność	31
1. Terytorium. Liczba ludności. Gęstość zaludnienia	33
2. Ludność miejska i wiejska	67

Rozdział 3

Struktura ludności według płci, wieku i stanu cywilnego	79
1. Płeć	81
2. Wiek	99
3. Stan cywilny	113

Rozdział 4

Struktura społeczna	123
1. Stratyfikacja społeczna – pojęcia	125
2. Struktura społeczna województwa łódzkiego	128

Rozdział 5

Struktura zawodowa i wykształcenie ludności	163
1. Grupy zawodowe	165
2. Poziom wykształcenia	191

Rozdział 6

Skład narodowościowy, językowy i wyznaniowy	205
1. Narodowości	207
2. Języki	222
3. Wyznania	227

Zakończenie	241
--------------------	-----

Aneks	245
--------------	-----

Bibliografia	301
---------------------	-----

Wykaz tabel i wykresów	315
-------------------------------	-----

Indeks geograficzny	331
----------------------------	-----

Nota o autorze	339
-----------------------	-----

Wstęp

1. Przedmiot pracy

Książka, którą autor przekazuje Czytelnikowi jest efektem jego kilkuletniej pracy nad materiałami statystycznymi, będącymi w większości efektem przeprowadzonych w roku 1921 i 1931 powszechnych spisów ludności. Zawierają one m.in. dane o stanie i strukturze ludności województwa łódzkiego. Zakres chronologiczny książki obejmuje okres istnienia międzywojennej Polski.

Przedmiotem niniejszej publikacji jest analiza struktury ludności województwa łódzkiego. Pytania badawcze odnoszą się przede wszystkim do stopnia przemian, jakie nastąpiły w jej zakresie, szczególnie w okresie międzyspisyowym, co jest uwarunkowane wspomnianym już wyżej stanem źródeł. Poszukiwałem także odpowiedzi na pytanie, jaki był wpływ różnych czynników – głównie o charakterze gospodarczym – na strukturę tej populacji. Zasadniczym celem badawczym, jaki sobie postawiłem podejmując się realizacji tego tematu, jest ustalenie poprzez poznanie różnych struktur badanej populacji stopnia rozwoju społeczno-gospodarczego (cywilizacyjnego) województwa łódzkiego w okresie istnienia II Rzeczypospolitej.

Do napisania niniejszej książki skłoniło mnie przekonanie o potrzebie zajęcia się kwestiami demografii regionu łódzkiego w dwudziestolecu międzywojennym. Dotychczasowe badania nad ludnością II Rzeczypospolitej koncentro-

wały się bowiem przede wszystkim ogólnie, na całym terytorium odrodzonej Rzeczypospolitej oraz na kilku ważniejszych ośrodkach miejskich. Znacznie mniejszym zainteresowaniem cieszyły się poszczególne regiony kraju.

Obszary międzywojennego województwa łódzkiego wchodziły w okresie zaborów w skład Królestwa Polskiego będącego częścią Imperium Rosyjskiego. Kongresówka należała do lepiej rozwiniętych rejonów państwa rosyjskiego, szczególnie jej zachodnia część, która miała charakter agrarno-industrialny. Królestwo Polskie pod względem społecznym było najbardziej rozwinięte spośród wszystkich ziem polskich, występowały tu bowiem wszystkie klasy i warstwy społeczne, które wykształciły się w wyniku przemian cywilizacyjnych w Europie w okresie nowożytnym. Największym ośrodkiem o charakterze industrialnym na tym terytorium był łódzki okręg przemysłowy¹.

Dotychczas sporo pisano o Łodzi, która była największym ośrodkiem przemysłowym na obszarze II Rzeczypospolitej². Ludnością województwa łódzkiego zajmowano się jednak w niewielkim stopniu i to przede wszystkim w pracach poświęconych kwestiom ludnościowym w ujęciu całego kraju. Wspomnieć tutaj trzeba niewątpliwie o pracy Andrzeja Gawryszewskiego *Ludność Polski w XX w.*³ Najwięcej informacji o województwie łódzkim znajdziemy tu w rozdziale poświęconym strukturze językowej, narodowościowej i wyznaniowej, gdzie autor podaje dane dotyczące liczebności i udziału Żydów oraz Niemców na obszarze województwa łódzkiego, w tym z ludnością miejską. Omówiona została także struktura językowa Polski międzywojennej z uwzględnieniem największych skupisk ludności polskiej, żydowskiej, niemieckiej i innych grup etnicznych. Zdecydowanie więcej jest w tej książce informacji na temat ludności samej Łodzi czy okręgu łódzkiego, przykładowo w rozdziale poświęconym źródłom utrzymania ludności.

Z kolei Tomasz Wysocki w pracach *Struktura narodowościowa mieszkańców Polski w 1931 roku na podstawie deklarowanego języka traktowanego jako ojczyzny*, a także publikacji *Struktura wyznaniowa mieszkańców Polski w 1931 roku na*

¹ J. Żarnowski, *Gospodarka i społeczeństwo na ziemiach polskich na przełomie wieków XIX i XX*, [w:] *Polska – Hiszpania. Migracje. Migracje i społeczeństwo*, t. 9, Warszawa 2004, s. 44–47.

² Wymienić tutaj należy przede wszystkim moją pracę: A. Rzepkowski, *Ludność miasta Łodzi w latach 1918–1939*, Łódź 2008. O ludności Łodzi pisali także J. K. Janczak czy A. Ginsberg.

³ A. Gawryszewski, *Ludność Polski w XX w.*, Warszawa 2005.

podstawie drugiego powszechnego spisu ludności⁴ ukazał strukturę narodowościową i wyznaniową populacji województwa łódzkiego, z podziałem na miasto i wieś, na początku lat trzydziestych XX w., wykorzystując do tego wyniki drugiego powszechnego spisu ludności. Kwestie te omówił także Jerzy Tomaszewski w pracy *Rzeczpospolita wielu narodów*⁵, autor przedstawił tam również dane odnośnie do struktury językowej województwa łódzkiego. W pracy tej na podstawie wyników powszechnych spisów ludności z 1921 i 1931 r. przedstawiono udział Niemców i Żydów w strukturze narodowościowej województwa łódzkiego oraz liczebność osób wyznania mojżeszowego w 1931 r. w tym województwie.

Pewne informacje dotyczące składu narodowościowego województwa łódzkiego zawierają także prace Zygmunta Stolińskiego, *Liczba i rozmieszczenie Niemców w Polsce* oraz Henryka Chałupczaka i Tomasza Browarka *Mniejszości narodowe w Polsce 1918–1995*⁶. Pierwsza z nich dotyczy początku lat dwudziestych i opiera się na pierwszym powszechnym spisie ludności. Druga obejmuje cały dwudziesty wiek – autorzy omawiając liczebność i skupiska poszczególnych mniejszości narodowych na obszarze II Rzeczypospolitej, za punkt wyjścia przyjęli wyniki powszechnego spisu ludności z 1931 r. W odniesieniu do ludności niemieckiej podana została dokładna jej liczba zamieszkująca w tym czasie województwo łódzkie, czego niestety nie zrobiono w przypadku ludności żydowskiej.

Warto wspomnieć jeszcze artykuł Piotra Eberharda *Przemiany struktury etnicznej Polski w XX wieku*, głównie ze względu na zamieszczone tam dane odnoszące się do struktury językowej mieszkańców województwa łódzkiego⁷. Strukturę społeczną ludności województwa łódzkiego w świetle powszechnych

⁴ T. Wysocki, *Struktura narodowościowa mieszkańców Polski w 1931 roku na podstawie deklarowanego języka traktowanego jako ojczysty*, „Sprawy Narodowościowe. Seria Nowa” 2005, z. 26, s. 29–55; T. Wysocki, *Struktura wyznaniowa mieszkańców Polski w 1931 roku na podstawie drugiego powszechnego spisu ludności*, „Sprawy Narodowościowe. Seria Nowa” 2006, z. 27, s. 71–99.

⁵ J. Tomaszewski, *Rzeczpospolita wielu narodów*, Warszawa 1985.

⁶ Z. Stoliński, *Liczba i rozmieszczenie Niemców w Polsce*, „Sprawy Narodowościowe” 1927, R. 1, nr 4; H. Chałupczak, T. Browarek, *Mniejszości narodowe w Polsce 1918–1995*, Lublin 1998.

⁷ P. Eberhardt, *Przemiany struktury etnicznej ludności Polski w XX wieku*, „Sprawy Narodowościowe. Seria Nowa” 2006, z. 28, s. 53–74.

spisów ludności z okresu II Rzeczypospolitej, z zastosowaniem tego samego podziału społecznego co w niniejszej książce, przedstawiłem z kolei w pracy *Struktura społeczna mieszkańców województwa łódzkiego w świetle powszechnych spisów ludności w 1921 i 1931 r.*⁸

Na koniec warto wymienić także pracę Janusza Żarnowskiego *Społeczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej*⁹, która co prawda omawia zagadnienia związane ze strukturą ludności międzywojennej Polski w skali makro, jednakże stanowi dla mnie dość istotny punkt odniesienia, szczególnie jeśli chodzi o kwestie metodologiczne. Chodzi tu przede wszystkim o przyjętą przez Żarnowskiego klasyfikację społeczną w odniesieniu do ludności międzywojennej Polski, chociaż mam do niej jednak pewne zastrzeżenia.

Strukturę ludności województwa łódzkiego z uwagi na kilka cech demograficzno-społecznych (szczególnie istotne były tu takie cechy, jak stanowisko społeczne, zawód oraz miejsce zamieszkania z podziałem na miasto i wieś) porównuję głównie ze strukturą populacji województwa białostockiego – chodzi szczególnie o całą ludność i mieszkańców miast – które również rozwijało na swoim obszarze przemysł włókienniczy. Zdecydowałem się także porównać województwo łódzkie z sąsiadującym wówczas z nim od południa województwem kieleckim posiadającym na swym terytorium ważne ośrodki przemysłowe, choć o odmiennej strukturze branżowej, pod względem struktury społecznej.

2. Metody badawcze

W prezentowanej pracy zastosowałem metody badawcze pozwalające dokonać analizy struktury ludności województwa łódzkiego. Do tak dużej liczby danych musiały zostać użyte komputerowe bazy danych, stworzone w programie Excel, pozwalające następnie na ich przetworzenie przy wykorzystaniu odpowiednich współczynników statystycznych i demograficznych.

Na początku moich prac nad tą książką przeprowadziłem kwerendę materiałów statystycznych znajdujących się w Archiwum Państwowym w Łodzi, Archiwum Akt Nowych oraz Archiwum Państwowym w Poznaniu. Kwerenda

⁸ A. Rzepkowski, *Struktura społeczna mieszkańców województwa łódzkiego w świetle powszechnych spisów ludności w 1921 i 1931 r.*, „Przegląd Nauk Historycznych” 2012, nr 1, s. 25–42.

⁹ J. Żarnowski, *Społeczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939*, Warszawa 1973.

dotyczyła także opublikowanych wyników powszechnych spisów ludności z lat 1921 i 1931, a także powstałych na ich podstawie skorowidzów miejscowości na obszarze II Rzeczypospolitej, znajdujących się w Bibliotece Uniwersytetu Łódzkiego oraz Bibliotece Głównego Urzędu Statystycznego (Warszawa).

Dane pochodzące z materiałów statystycznych, mające charakter surowy, wymagały ich przetworzenia na wskaźniki statystyczne i demograficzne. Znajdujące się w materiale źródłowym dane liczbowe przetworzone zostały na liczby względne w postaci konkretnych wskaźników – są to głównie wskaźniki struktury (procenty), gęstość zaludnienia na kilometr kwadratowy, przyrost procentowy, współczynnik urbanizacji, współczynnik maskulinizacji, współczynnik feminizacji, mediana wieku, współczynnik aktywności zawodowej. Materiały źródłowe zawierające te same dane były porównywane ze sobą.

Za pomocą programu Excel utworzyłem bazy danych, które pozwoliły mi na przetworzenie danych surowych na wskaźniki. Po tej operacji, mając już statystycznie przetworzone dane, przystąpiłem do tworzenia tabel statystycznych i wykresów przy użyciu arkusza kalkulacyjnego i kreatora wykresów programu Excel. Liczba danych była dość duża, co miało wpływ na to, że bazy danych zostały znacznie rozbudowane – stąd w pracy występuje pokaźna liczba tabel statystycznych, a szczególnie wykresów. Z programu Excel tabele i wykresy przenieśliem do programu Word, w którym dokonałem ich ostatecznej obróbki.

3. Konstrukcja pracy

Niniejsza praca składa się zasadniczo ze wstępu, sześciu rozdziałów o charakterze merytorycznym i zakończenia. Pierwszy rozdział poświęcony jest przedstawieniu źródeł archiwalnych i drukowanych dotyczących międzywojennego województwa łódzkiego. Kolejny dotyczy terytorium województwa łódzkiego, jego stanu zaludnienia, a także proporcji pomiędzy ludnością miejską i wiejską. Zdecydowałem się rozdział trzeci poświęcić strukturze płci, wieku tudzież stanowi cywilnemu mieszkańców tego województwa. Czwarty rozdział opisuje strukturę społeczną badanej populacji, piąty zaś skład zawodowy oraz wykształcenie mieszkańców województwa. W ostatnim rozdziale ukazana została struktura narodowościowa, wyznaniowa i językowa tej społeczności. Po tym rozdziale umieszczono zakończenie zawierające najważniejsze wnioski, następnie aneks (a w nim tabele i wykresy dotyczące poszczególnych powiatów

województwa łódzkiego), a dalej bibliografię. Książkę uzupełniają wykaz tabel i wykresów oraz indeks geograficzny.

Zdecydowałem się na początku pracy omówić kwestie typowo demograficzne, aby następnie przejść do spraw związanych z zagadnieniami o charakterze społeczno-demograficznym. Sądzę, iż taki układ jest także korzystny dla czytelnika, który na początku uzyskuje informacje odnośnie do stanu zaludnienia analizowanego terytorium czy płci i wieku ludności, a następnie dopiero zapoznaje się z jej składem społecznym, zawodowym itd.

Autor chciałby tu podziękować wszystkim tym osobom, które wspomogły go w czasie kwerendy źródłowej, czyli pracownikom Archiwum Państwowego w Łodzi, Archiwum Akt Nowych w Warszawie, Archiwum Państwowego w Poznaniu, Archiwum Uniwersytetu Łódzkiego oraz pracownikom Biblioteki Uniwersyteckiej w Łodzi, Biblioteki Wydziału Filozoficzno-Historycznego Uniwersytetu Łódzkiego, a także Archiwum i Biblioteki Głównego Urzędu Statystycznego w Warszawie. Podziękowania należą się też Kolegom i Koleżankom z Instytutu Historii Uniwersytetu Łódzkiego, z innych krajowych ośrodków akademickich, szczególnie tym skupionym w zespole demografii historycznej Komitetu Nauk Demograficznych Polskiej Akademii Nauk, którzy służyli autorowi tej pracy cenną radą podczas jej pisania.

ROZDZIAŁ 1

PODSTAWA ŹRÓDŁOWA PRACY

1. Źródła archiwalne

W badaniach nad stanem zaludnienia i strukturą ludności województwa łódzkiego wykorzystałem źródła archiwalne i drukowane. W przypadku tych pierwszych były to głównie archiwalia znajdujące się w Archiwum Państwowym w Łodzi, wchodzące w skład zespołu Akta miasta Łodzi, wytworzone przez działający w Łodzi w okresie dwudziestolecia międzywojennego Wydział Statystyczny.

Warto nieco miejsca poświęcić przedstawieniu tej instytucji statystycznej. W 1918 r. na terenie Łodzi, na mocy uchwały Rady Miejskiej z dnia 4 grudnia 1917 r., został utworzony Wydział Statystyczny. W początkowym okresie jego działalności kierował nim Antoni Goerne. W czerwcu 1919 r. na czele tej instytucji stanął Bronisław Michalczewski, który został zastąpiony w maju 1920 r. przez Fryderyka Lera. Powołano także Komisję Wydziału, w skład której wchodzili ławnicy miejscy. W lutym 1918 r. Wydział Statystyczny wykonał na terenie Łodzi spis ludności. W 1921 r. na czele Wydziału stanął doświadczony statystyk Edward Grabowski. Z jego osobą wiąże się usprawnienie funkcjonowania Wydziału Statystycznego, co uwidoczniło się w podjęciu przez tę instytucję szeregu badań statystycznych obejmujących samo miasto, jak i obszary pozałódzkie¹.

Wydział Statystyczny w ramach swoich zadań zajmował się gromadzeniem i opracowywaniem danych statystycznych, obejmujących różne aspekty ówczesnego życia społeczno-gospodarczego. Podstawowym jego celem było przeprowadzanie powszechnych spisów ludności, które pod względem organizacyjnym i metodologicznym były największym wyzwaniem, przed jakim stanęła ta instytucja. W obrębie Wydziału Statystycznego działała sekcja demograficzna, która zajmował się wszelkimi pracami wchodzącymi w zakres statystyki ludnościowej. Od 1922 do 1939 r. pracami tej sekcji kierował znakomity polski demograf Edward Rosset².

¹ Archiwum Państwowe w Łodzi (dalej: APŁ), Akta miasta Łodzi (dalej: AmŁ), sygn. 23543, k. 1–2; A. Rzewski, *Przedmowa*, „Statystyka miasta Łodzi” 1922, s. nlb.

² APŁ, AmŁ, sygn. 23545, k. 7–8; „Dziennik Zarządu Miejskiego w Łodzi” 1923, R. 5, s. 117–118; Archiwum Uniwersytetu Łódzkiego, Akta Osobowe Pracowników, sygn. 4115/1, k. 3–4; E. Grabowski, *Łódź w trzyleciu 1918–20*, „Statystyka m. Łodzi” 1922, nr 1, s. 6–58; S. Kwiatkowski, *Powstanie i rozwój statystyki pub-*

Wydział Statystyczny, choć zajmował się przede wszystkim Łodzią, pozostawił po sobie także materiały dotyczące kilku powiatów województwa łódzkiego, które wchodziły w skład zespołu Akta Miasta Łodzi. Odnoszą się one do następujących powiatów: brzezińskiego, łaskiego, łęczyckiego, piotrkowskiego, radomszczańskiego, sieradzkiego i wieluńskiego³. Materiały te zawierają dane na temat stanu zaludnienia tych powiatów oraz poszczególnych gmin (miejskich i wiejskich) znajdujących się w ich obrębie. Odnoszą się one do zakresu chronologicznego 1932–1938. Zawarte tam informacje są szczególnie cenne, dotyczą one bowiem okresu po 1931 r., czyli po dokonaniu drugiego i ostatniego zarazem powszechnego spisu ludności w II Rzeczypospolitej. Dane o liczbie ludności kilku wymienionych wyżej powiatów zostały uzyskane w wyniku tzw. ewidencji bieżącej, wskazują na to adnotacje zamieszczone na poszczególnych dokumentach, mówiące o tym, że zarządy gminne lub zarządy miejskie są tymi, które te materiały wytwarzały i przysyłały do starostw powiatowych, które z kolei udostępniały je Wydziałowi Statystycznemu. Materiały te stanowią w przypadku niniejszej pracy dość istotne źródło (szczególnie dla ustalenia stanu zaludnienia niektórych powiatów, gmin czy miast) obok powszechnych spisów ludności. Wiarygodność owych źródeł nie jest już jednak zapewne tak duża jak wszystkich danych liczbowych, które uzyskane zostały przez Główny Urząd Statystyczny w efekcie przeprowadzenia powszechnych spisów ludności, nie zawsze w urzędach gminnych czy miejskich pracowały bowiem osoby, które rzetelnie prowadziły statystykę ludnościową, a zapewne w wielu przypadkach byli to ludzie, którzy na co dzień zajmowali się innymi sprawami i jedynie okresowo oddelegowani zostali do tego rodzaju prac.

W teczce poświęconej powiatowi brzezińskiemu znajdują się tabele zawierające dane o ludności tego powiatu, a także jego miast, takich jak Brzeziny, Stryków, Głowno, Tomaszów Mazowiecki oraz gmin wiejskich – Biała, Będków, Bratoszewice, Ciosny, Długie, Dobra, Dmosin, Gałkówek, Lipiny, Łazisko, Łaznów, Mikołajów, Mroga-Dolna, Niesułów, Popień⁴.

Teczka z danymi z powiatu łaskiego zawiera tabele odnoszące się do populacji tego powiatu oraz ludności miast Łask, Pabianice i następujących gmin wiejskich: Bałucz, Buczek, Chociw, Dąbrowa Rusiecka, Dłutów, Dobroń, Gór-

licznej na ziem łódzkiej, [w:] *Rozwój myśli i instytucji statystycznych na ziemiach polskich*, Warszawa 1994, s. 141.

³ APL, AmŁ, sygn. 23664, 23665, 23666, 23667, 23668, 23669.

⁴ Tamże, sygn. 23664.

ka Pabianicka, Lutomiersk, Łask, Pruszków, Sędziejowice, Szczerców, Widzew, Widawa, Wodzierady, Wygiełzów, Zapolice, Żelów⁵.

W teczce dotyczącej powiatu łęczyckiego są tabele poświęcone całemu temu powiatowi oraz takim miastom, jak Łęczyca, Ozorków, Poddębice i gminom wiejskim: Chociszew, Dalików, Grabów, Gostków, Leśmierz, Mazew, Piaskowice, Piątek, Poddębice, Rogoźno, Sobótka, Tkaczew, Topola, Tum, Witonia⁶.

W teczce powiatu piotrkowskiego znajdują się tabele na temat całego powiatu, miast takich, jak Piotrków Trybunalski, Bełchatów, Sulejów oraz gmin wiejskich: Bełchatówek, Bogusławice, Bujny Szlacheckie, Chabielice, Grabica, Golese, Gorzkowice, Kamiensk, Kleszczów, Kluki, Krzyżanów, Łęczno, Łękawa, Parzniewice, Podolin, Ręczno, Rozprza, Szydłów, Uszczyn, Wadlew, Woźniki⁷.

Teczka poświęcona powiatowi radomszczańskiemu, poza tabelami odnoszącymi się do wszystkich mieszkańców tego powiatu, zawiera też tabele dotyczące miasta Radomsko, a także gmin wiejskich: Brudzice, Brzeźnica, Dąbrowa, Dmenin, Garnek, Gidle, Gosławice, Kobile, Konary, Koniecpol, Kruszyna, Maluszyn, Masłowice, Pajęczno, Pławno, Przerąb, Radomsko, Radziejowice, Rząśnia, Rzeki, Sulmierzyce, Wielgomłyny, Zamoście, Żytno⁸.

W teczce z danymi z powiatu sieradzkiego znajdują się tabele poświęcone całemu powiatowi, a także odnoszące się do miast: Sieradz, Szadek, Warta, Zduńska Wola i Żłoczów oraz gminom wiejskim: Barczew, Bartochów, Bogumiłów, Brzeźno, Charłupia Mała, Godynice, Gruszczyce, Klonowa, Krokocice, Majaczewice, Męka, Rossoczyca, Szadek, Wierzchy, Wojsławice, Wróblew, Zadzim, Zduńska Wola, Żłoczew⁹.

Teczka dotycząca powiatu wieluńskiego zawiera z kolei tabele z danymi o ludności tego powiatu oraz miast: Wieluń, Praszka, Wieruszów i gmin wiejskich: Bolesławiec, Chotynin, Czastary, Działoszyn, Dietrzykowice, Galewice, Kamionka, Kiełczygłów, Konopnica, Kurów, Kuźnica Grabowska, Lututów, Mierzyce, Mokrsko, Naramice, Praszka, Radoszewice, Rudniki, Siemkowice, Skomlin, Skrzynki, Skrzynno, Sokolniki, Starzenice, Wydyrzyn¹⁰.

⁵ Tamże, sygn. 23665.

⁶ Tamże, sygn. 23666.

⁷ Tamże, sygn. 23667.

⁸ Tamże, sygn. 23668.

⁹ Tamże, sygn. 23669.

¹⁰ Tamże, sygn. 23670.

W materiałach tych znajduje się wiele skreśleń, obok których widnieją poprawione liczby, co było zapewne efektem poprawek wprowadzanych przez pracowników Wydziału Statystycznego po weryfikacji początkowych wyników badań, świadczy to niewątpliwie o dążeniu do uzyskania jak najbardziej wiarygodnych danych i jest dowodem na to, iż w Wydziale Statystycznym dbano o jakość prac statystycznych. Dość często stan zachowania tych dokumentów jest niezadowolający, co stwarza trudności przy odczytywaniu tytułów tabel, napisów znajdujących się w ich główce lub boczku oraz innych napisów znajdujących się na kartach, choć trzeba przyznać że liczby zawarte w tabelach są dość czytelne, częściowo były one wpisywane odręcznie do tabel. Przy niektórych tabelach widnieją komentarze będące uzupełnieniem ich treści. Pod wieloma znajdują się podpisy wójta danej gminy oraz sekretarza gminy, bardzo często także pieczęć gminy.

W Archiwum Państwowym w Łodzi zachowała się także teczka wchodząca w skład zespołu Wydział Powiatowy w Łodzi, która zawiera dane o strukturze narodowościowej i wyznaniowej powiatu łódzkiego (ziemskiego) w 1928 r.¹¹ Dane te zostały zebrane podczas przeprowadzenia w 1928 r. spisu ludności powiatu łódzkiego.

W Archiwum Akt Nowych jedna z teczek wchodzących w skład zespołu Ministerstwo Opieki Społecznej zawiera dane dotyczące struktury wyznaniowej i narodowościowej województwa łódzkiego i jego powiatów w 1937 r.¹² Istnieje duże prawdopodobieństwo, że informacje te zostały zebrane przez działający w Łodzi Wydział Statystyczny, a następnie przekazane do Ministerstwa Opieki Społecznej. Dane te mają jednak charakter raczej szacunkowy, bardzo wiele liczb pochodzących z tabeli przedstawiającej strukturę narodowościową i wyznaniową jest mocno zaokrąglonych. W Archiwum Akt Nowych znajdują się także, w ramach zespołu Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, dane przedstawiające strukturę wyznaniową województwa łódzkiego w 1927 r.¹³ Z tegoż archiwum pochodzą też protokoły wchodzące w skład zespołu Prezydium Rady Ministrów. Protokoły Rady Ministrów, zawierające

¹¹ APŁ, Wydział Powiatowy w Łodzi (dalej: WPwŁ), sygn. 1534.

¹² Archiwum Akt Nowych (dalej: AAN), Ministerstwo Opieki Społecznej (dalej: MOS), sygn. 813.

¹³ AAN, Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego (dalej: MWRiOP), sygn. B-9370.

informacje o organizacji pierwszego powszechnego spisu ludności z 1921 r.¹⁴ Cenne okazały się także materiały dotyczące zmiany granicy pomiędzy województwem łódzkim a województwem poznańskim, przechowywane w Archiwum Państwowym w Poznaniu, wchodzące w skład zespołu Urząd Wojewódzki Poznański¹⁵.

Dane liczbowe dotyczące ludności województwa łódzkiego i jego powiatów zostały zebrane i opracowane w latach trzydziestych XX w. Nie są one zapewne tak dokładne jak dane spisowe, zawierają bowiem bardzo często liczby zaokrąglone. Materiały te są jednak istotnym źródłem dla okresów międzyspisowych. Archiwalia dostarczają więc niemało danych odnoszących się głównie do lat trzydziestych wieku XX (dane Wydziału Statystycznego) i choć nie zawsze dotyczą całego terytorium województwa łódzkiego (chodzi tutaj konkretnie o materiały statystyczne wytworzone przez Wydział Statystyczny), to jednak – jak wspomniano wyżej – są one cenne właśnie z tego względu, że dotyczą okresu po roku 1931, czyli po dokonaniu, jak się z czasem okazało, ostatniego powszechnego spisu ludności w II Rzeczypospolitej¹⁶.

2. Źródła drukowane

W swoich badaniach wykorzystałem także źródła drukowane, przede wszystkim wyniki powszechnych spisów ludności z okresu istnienia II Rzeczypospolitej, a konkretnie z 30 września 1921 r. i 9 grudnia 1931 r. Są to źródła bardzo ważne dla badań o charakterze demograficzno-społecznym w odniesieniu do województwa łódzkiego i innych obszarów międzywojennej Polski.

Spisy ludności są statystyczno-demograficzną metodą ujmowania stanu i struktury ludności, pojawiały się one już w starożytności, choć powszechne spisy ludności zaczęto przeprowadzać dopiero w wieku XVIII. Są więc spisy ludności najstarszym przejawem działalności statystycznej, najprawdopo-

¹⁴ AAN, Prezydium Rady Ministrów. Protokoły Rady Ministrów (dalej: PRM. Prot. RM), t. 13.

¹⁵ Archiwum Państwowe w Poznaniu (dalej: APP), Urząd Wojewódzki Poznański (dalej: UWP), sygn. 83.

¹⁶ Kolejny powszechny spis ludności miał się odbyć w 1941 r., nie został jednak przeprowadzony z uwagi na okupację ziem polskich przez Niemcy hitlerowskie.

dobniej pierwsze z nich przeprowadzano już około 3000 lat p.n.e. w starożytnym Egipcie¹⁷.

W czasach nowożytnych pojawiły się powszechne spisy ludności, w których badaniu podlega cała populacja zamieszkująca terytorium danego państwa. Pierwszego takiego spisu dokonano w Szwecji w 1749 r. W 1790 r. odbył się pierwszy powszechny spis ludności w Stanach Zjednoczonych Ameryki. Na początku XIX w. zaczęto ich dokonywać w poszczególnych krajach europejskich, najwcześniej we Francji i w Wielkiej Brytanii. Na ziemiach polskich takie spisy odbyły się w okresie istnienia Księstwa Warszawskiego, w 1808 i 1810 r. W Cesarstwie Niemieckim pierwszy powszechny spis ludności zrealizowany został w 1871 r. Na obszarze monarchii habsburskiej począwszy od 1857 r. zaczęto dokonywać tych spisów. Do 1910 r., czyli w okresie istnienia Austro-Węgier, zrealizowano ich kilka. Dość późno, bo dopiero w 1897 r. pierwszy taki spis został przeprowadzony w Imperium Rosyjskim¹⁸.

W Polsce szlacheckiej dokonywano już spisów ludności, lecz nie o charakterze powszechnym. Pod koniec istnienia I Rzeczypospolitej przeprowadzony został na terytorium całego państwa polsko-litewskiego spis ludności o charakterze podatkowo-wojskowym. Jego podstawę prawną stanowiła uchwała Sejmu Czteroletniego z 22 czerwca 1789 r. W spisie tym pominięto stany uprzywilejowane, czyli szlachtę i duchowieństwo, z tego też powodu nie można tego spisu uważać za powszechny. Akcja spisowa rozpoczęła się w roku 1789, a skończyła w roku kolejnym, pominięto podczas niej prawdopodobnie większość ludności zamieszkującej centralne ziemie polskie. Spis ten stanowi jednak podstawę szacunków zaludnienia Rzeczypospolitej w schyłkowym okresie jej istnienia. Był on spisem sumarycznym, wykazał liczbę ludności poszczególnych miast i wsi

¹⁷ M. Latuch, *Demografia społeczno-ekonomiczna*, Warszawa 1980, s. 61; Z. Pavlik, *Demograficzne, geograficzne, ekonomiczne i społeczne problemy spisów ludności w rozwoju historycznym*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 1967, t. 28, s. 11.

¹⁸ Cz. Kozłowski, *Powszechne spisy ludności*, Warszawa 1951, s. 18–19; J. Berger, *Spisy ludności na ziemiach polskich do 1918 r.*, „Wiadomości Statystyczne” 2002, R.47, nr 1, s. 14; T. Gąsowski, *Austriackie spisy ludności z lat 1869–1910*, „Przeszłość Demograficzna Polski” 1981, t. 13, s. 37–48; T. Ładogórski, *Złudzenia pruskiej statystyki ludnościowej pierwszej połowy XIX w. i próby jej korekty na Śląsku*, „Przeszłość Demograficzna Polski” 1970, t. 3, s. 3.

znajdujących się na terenie ówczesnej Rzeczypospolitej. W roku 1790 r. przeprowadzono także na obszarze kraju spis ludności o charakterze imiennym¹⁹.

W połowie XIX w. zaczęto powszechnie realizować spisy ludności odpowiadające wymogom:

- a) powszechności, czyli obejmujące całą ludność zamieszkałą na terenie danego kraju;
- b) wyznaczonego momentu krytycznego, do którego odnoszona jest spisywana społeczność;
- c) imienności, gdy każda spisywana osoba musi być wymieniona z imienia i nazwiska²⁰;
- d) bezpośredniości, co oznacza, iż odpowiedzi na pytania umieszczone w formularzu spisowym powinna udzielić spisywana osoba lub ktoś z jej domowników²¹.

W odrodzonej Rzeczypospolitej pierwszy powszechny spis ludności został przeprowadzony w czasie, kiedy kształtowały się jeszcze jej granice, był to także pierwszy spis powszechny przygotowywany i przeprowadzony samodzielnie przez władze polskie. O niezbędności jego dokonania zadecydowała konieczność dostarczenia danych potrzebnych do kierowania tym od nowa tworzoną państwem. Istotną sprawą było ustalenie rzeczywistej liczby Polaków na terenie etnograficznie polskim, w okresie zaborów liczebność osób narodowości polskiej była bowiem przez państwa zaborcze celowo zaniżana. Instytucją zajmującą się realizacją akcji spisowej był Główny Urząd Statystyczny, utworzony w roku 1818 na mocy reskryptu Rady Regencyjnej z 13 lipca 1818 r. Do zadań tej instytucji należało prowadzenie badań statystycznych i demograficznych na terytorium kraju. Pierwszy powszechny spis ludności w II Rzeczypospolitej planowany był początkowo na koniec 1920 r. Ze względu na toczącą się w tym roku wojnę polsko-bolszewicką zdecydowano się go przesunąć na czerwiec 1921 r. Różnego rodzaju trudności spowodowały jed-

¹⁹ *Volumina legum*, t. 9, Kraków 1889, s. 101–102; Cz. Kozłowski, *Powszechne spisy...*, s. 21; I. Gieysztorowa, *Wstęp do demografii staropolskiej*, Warszawa 1976, s. 110–115; J. Z. Holzer, *Demografia*, Warszawa 1980, s. 24.

²⁰ Ten postulat nie zawsze był przestrzegany, przeprowadzane były bowiem także powszechne spisy ludności o charakterze sumarycznym, jak np. pierwszy po zakończeniu II wojny światowej w Polsce powszechny spis ludności z 1946.

²¹ Z. Zaremba, *Światowe powszechne spisy ludności*, „Studia Demograficzne” 1971, nr 27, s. 3.

nak, że nie udało się go zrealizować także w tym terminie. Ze względów organizacyjnych przełożono ostatecznie termin realizacji spisu na wczesną jesień – odbył się on 30 września 1921 r. Spis ten nie objął tych terenów, które w obrębie II Rzeczypospolitej znalazły się dopiero w 1922 r., chodzi tutaj o Górny Śląsk i tzw. Litwę Środkową (Wileńszczyznę). Pierwszy powszechny spis ludności z roku 1921 został dokonany na podstawie ustawy sejmowej z 1919 r., która została znowelizowana w 1921 r., dotyczącej organizacji statystyki administracyjnej na terytorium Polski. W ustawie była mowa o tym, że powszechne spisy ludności przeprowadzane będą w odstępach dziesięcioletnich²².

Akcję spisową poprzedziły działania o charakterze legislacyjnym. Główny Urząd Statystyczny w lutym 1921 r. przedłożył Radzie Ministrów projekt zmian postanowienia *Ustawy o organizacji Statystyki administracyjnej* określający termin spisu. Rada Ministrów przyjęła ten projekt, a następnie skierowała go do Sejmu. 13 maja 1921 r. Sejm Ustawodawczy przyjął ostateczny termin pierwszego powszechnego spisu ludności. Cały wysiłek organizacyjny związany z powołaniem władz spisowych, przygotowaniem formularzy spisowych, rekrutacją komisarzy oraz wydaniem dla nich stosownych instrukcji spoczął na Głównym Urzędzie Statystycznym²³.

²² „Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej” (dalej: DzURP), 1919, nr 85, poz. 464, s. 855–856; DzURP, 1921, nr 43, poz. 262, s. 610; „Monitor Polski”, 19 VII 1918, nr 100, s. 1; Cz. Kozłowski, *Powszechne spisy...*, s. 99; H. Grossman, *Znaczenie i zadania pierwszego powszechnego spisu ludności w Polsce*, [w:] *Spisy ludności Rzeczypospolitej Polskiej 1921–2002*, pod red. Z. Strzeleckiego i T. Toczyńskiego, Warszawa 2002, s. 98; L. Krzywicki, *Wartość wyników spisu jednolitego (Streszczenie odczytu w Tow. Ek. i Stat. Polskich)*, [w:] *Spisy ludności Rzeczypospolitej Polskiej 1921–2002...*, s. 131; M. Nadobnik, *Pierwszy spis ludności w Polsce. Najważniejsze wiadomości o przyszłym spisie z dnia 30 września 1921*, [w:] *Spisy ludności Rzeczypospolitej Polskiej 1921–2002...*, s. 122; T. Spiczyński, *Spisy powszechne, statystyka ruchu naturalnego i migracje ludności w badaniach Głównego Urzędu Statystycznego w latach 1918–1993*, [w:] *Rozwój demografii polskiej 1918–1993*, pod red. E. Frątczak, Warszawa 1994, s. 36.

²³ DzURP, 1921, nr 43, poz. 262; AAN, PRM. Prot. RM, t. 13, k. 580–598; J. Piekałkiewicz, *Organizacja pierwszego powszechnego spisu ludności w Polsce*, „Miesięcznik Statystyczny” 1922, t. 5, z. 4, s. 109–111; L. Krzywicki, *Rozbiór krytyczny wyników spisu*, [w:] *Spis ludności i zwierząt gospodarskich z dnia 30 września 1921 roku. Wyniki tymczasowe*, opr. L. Krzywicki, Warszawa 1923, s. 3; Cz. Kozłowski, *Powszechne spisy...*, s. 99; A. Rzepkowski, *Organizacja i przebieg pierw-*

W trakcie akcji spisowej zadawano badanej ludności pytania dotyczące sytuacji mieszkaniowej, stanu gospodarstw rolnych oraz kwestii demograficzno-społecznych. W spisie zwrócono uwagę na następujące cechy: imię i nazwisko spisywanej osoby, stopień pokrewieństwa wobec głowy gospodarstwa domowego lub inny rodzaj stosunku wobec niej; płeć; datę urodzenia; miejsce urodzenia; stan cywilny; wyznanie; stały lub chwilowy pobyt osoby spisywanej bądź jej nieobecność; język ojczysty; narodowość; umiejętność czytania; wykształcenie; rodzaj niepełnosprawności; zawód główny z podaniem charakteru wykonywanej czynności, stanowiska pracy, typ i adres zakładu pracy, liczba ewentualnych pracowników (jeśli dotyczyło to osoby prowadzącej działalność gospodarczą), w przypadku osoby bezrobotnej podanie przyczyny i czasu trwania tego stanu; zawód poboczny; zawód główny w momencie rozpoczęcia pierwszej wojny światowej. Arkusz spisowy zawierał także pytania dotyczące posiadanych zwierząt gospodarskich, obszaru gospodarstwa i struktury ziemi uprawnej²⁴.

Po zakończeniu akcji spisowej formularze spisowe zostały przesłane do Głównego Urzędu Statystycznego. Materiały spisowe – pomimo instrukcji mówiącej o tym, że powinny one wpłynąć do Głównego Urzędu Statystycznego do 1 listopada 1921 r. – napływały tam aż do czerwca 1922 r., choć już od początku tego roku przystąpiono do opracowywania wyników spisu²⁵.

Wstępne wyniki pierwszego powszechnego spisu ludności opublikowano dla całego kraju w periodyku „Statystyka Polski”²⁶, jeden z tomów poświęcony

szego powszechnego spisu ludności w II Rzeczypospolitej (ze szczególnym uwzględnieniem m. Łodzi), „Zeszyty Wiejskie” 2002, z. VI, s. 211–212.

²⁴ Cz. Kozłowski, *Powszechne spisy...*, s. 100–102; A. Gawryszewski, *Ludność Polski w XX w.*, Warszawa 2005, s. 66.

²⁵ J. Buzek, *Słowo wstępne*, [w:] *Spis ludności i zwierząt gospodarskich z dnia 30 września 1921 roku. Wyniki tymczasowe*, opr. L. Krzywicki, s. VII–IX; R. Buławski, *Organizacja i technika pierwszego polskiego spisu powszechnego z 30 września 1921 roku*, [w:] *Pierwsze dziesięciolecie Głównego Urzędu Statystycznego*, Warszawa 1930, t. 3, z. 1, s. 4–5.

²⁶ Wydawnictwo to jest tym bardziej cenne, że nie zachowały się po zakończeniu drugiej wojny światowej formularze indywidualne i materiały statystyczne przesyłane z lokalnych komisji spisowych, będące podstawą do przygotowania wyników tego spisu w odniesieniu do całego kraju i poszczególnych województw, dotyczy to także spisu z 1931 r.

jest województwu łódzkiemu²⁷. Znalazły się tam tablice zawierające następujące cechy demograficzno-społeczne: wyznanie religijne, umiejętność czytania, wiek, płeć, wykształcenie, stan cywilny, narodowość, niepełnosprawność według rodzaju kalectwa, stan cywilny, zawód obiektywny, zawód subiektywny, zawód poboczny, stanowisko społeczne. Tablice zamieszczone w tym wydawnictwie mają charakter rozbudowany, większość z nich obejmuje kilka stron, natomiast tabele poświęcone strukturze zawodowej ludności obejmują nawet kilkadziesiąt stron, z podziałem na osoby czynne i bierne zawodowo. Przynoszą one wiele danych liczbowych, umieszczonych w obrębie kilku lub niekiedy nawet kilkunastu kolumn. Zdarza się, że poszczególne części składowe danej zbiorowości po zsumowaniu nie zgadzają się z całkowitą liczbą tej zbiorowości podaną w tej samej tabeli, co może wskazywać na błędy rachunkowe bądź błędy w druku. W wydawnictwie tym znajdują się następujące tabele opisujące cechy demograficzno-społeczne:

Przegląd ogólny. Województwa i powiaty (nienumerowana tablica, zawierająca dane o stanie zaludnienia tego terytorium, liczebności ludności miejskiej, liczebności ludności wiejskiej, wskaźnikach feminizacji, wskaźnikach urbanizacji, gęstości zaludnienia w odniesieniu do całego województwa i poszczególnych powiatów).

Tablica VI. Ludność według wyznania religijnego, umiejętności czytania i wieku.

Tablica VII. Ludność według wyznania religijnego, wykształcenia i wieku.

Tablica VIII. Ludność w wieku lat dziesięciu i wyżej, według wykształcenia.

Tablica IX. Ludność według wieku i stanu cywilnego.

Tablica X. Ludność według wyznania religijnego, wieku i stanu cywilnego.

Tablica XI. Ludność według wyznania religijnego i narodowości.

Tablica XIII²⁸. Kaleki według rodzaju kalectwa, wieku, wyznania religijnego, stanu cywilnego, zawodu obiektywnego, stanowiska społecznego i stanowiska w zawodzie.

Tablica XIV. Sieroty według stopnia sieroctwa, wyznania religijnego i miejsca urodzenia.

²⁷ *Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1928, t. 16.

²⁸ Numeracja tablic nie jest ciągła. Po numerze XI następuje numer XIII.

Tablica XV. Sieroty według wykształcenia, pracy zarobkowej i wieku.

Tablica XVI. Sieroty w zakładach według wieku, wyznania religijnego, miejsca urodzenia, stopnia sieroctwa i wykształcenia.

Tablica XVII. Ludność czynna i bierna zawodowo według działów, gałęzi i rodzajów zawodu obiektywnego, stanowiska społecznego i stanowiska w zawodzie.

Tablica XVIII. Ludność czynna zawodowo według działów i gałęzi zawodu obiektywnego i stanowiska społecznego. Ludność bierna zawodowo.

Tablica XIX. Ludność czynna zawodowo według zawodu obiektywnego, stanowiska społecznego i wieku. Ludność bierna zawodowo.

Tablica XX. Ludność czynna zawodowo według zawodu obiektywnego, stanowiska społecznego i wyznania religijnego. Ludność bierna zawodowo.

Tablica XXI a. Ludność czynna zawodowo według zawodu obiektywnego, stanowiska społecznego i zawodu pobocznego.

Tablica XXI b. Ludność bierna zawodowo według zawodu obiektywnego, stanowiska społecznego i zawodu pobocznego.

Tablica XXII. Ludność czynna zawodowo według zawodu subiektywnego.

Tablica XXIII. Ludność czynna zawodowo według zawodu subiektywnego i stanowiska społecznego w poszczególnych gałęziach zawodu obiektywnego.

Tablica XXIV a. Zawód poprzedni wojskowych.

Tablica XXIV b. Zawód poprzedni bezrobotnych.

Na podstawie między innymi wyników powszechnego spisu ludności wydany został także *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych*. Źródło to zawiera spis wszystkich miejscowości z podaniem charakteru miejscowości, liczby budynków zamieszkałych i niezamieszkałych, liczby ludności zamieszkałej w tych miejscowościach z podziałem na płeć, wyznanie i narodowość. Dane statystyczne zawarte w *Skorowidzu miejscowości* różnią się nieznacznie od wyników zawartych w „Statystyce Polski”²⁹.

Wiarygodność pierwszego powszechnego spisu ludności w odrodzonej Polsce budzi wątpliwości statystyków. Zwracano uwagę na pewne niedociągnięcia organizacyjne, jak i dość powszechną nieufność ludności wobec tego spisu, wynikającą z obaw, że ma on w rzeczywistości cele fiskalne. Generalnie

²⁹ A. Gawryszewski, *Ludność Polski...*, s. 66.

społeczeństwo nie było zbyt dobrze przygotowane do przeprowadzenia spisu, zdarzało się, że pytani o wielkość posiadanych gospodarstw chłopi podawali błędne liczby, choć akurat ważne w przypadku tej pracy dane demograficzno-społeczne są zapewne obciążone znacznie mniejszym błędem. Spore kontrowersje wzbudziły natomiast w momencie publikacji wyników pierwszego spisu ludności dane odnoszące się do struktury narodowościowej.

Oceniając wiarygodność pierwszego powszechnego spisu ludności trzeba mieć niewątpliwie na uwadze fakt, że był to pierwszy powszechny spis ludności w odrodzonej Rzeczypospolitej, w przypadku ziem byłego zaboru rosyjskiego przeprowadzany po prawie 25 latach od ostatniego powszechnego spisu ludności dokonanego na tym obszarze, a także wszelkie trudności jakie napotkał GUS podczas jego realizacji. Zarzuty stawiane wobec tego spisu, zapewne przynajmniej częściowe zasadne, nie mogą być jednak w żadnym razie podstawą do potraktowania jego wyników jako bezwartościowych i fałszywych, a jedynie zachęcają do większej ostrożności przy ich analizie.

Dziesięć lat później przeprowadzono kolejny powszechny spis ludności, zgodnie z międzynarodową zasadą dokonywania spisów w odstępach dziesięcioletnich. Przeprowadzenie tego spisu stało się koniecznością choćby ze względu na powiększenie się obszaru Rzeczypospolitej już po przeprowadzeniu pierwszego powszechnego spisu ludności (Górny Śląsk i Wileńszczyzna) oraz napływ półtoramilionowej rzeszy repatriantów, istotne znaczenie miały także zmiany, jakie zaszły w tym czasie w strukturze ludności kraju. Tym razem spis zdecydowano się przeprowadzić pod koniec 1931 r., chodziło tutaj bowiem przede wszystkim o ludność rolniczą, która o tej porze roku zakończyła już prace na polach.

Organizacją drugiego powszechnego spisu ludności także zajął się Główny Urząd Statystyczny. Utworzono wówczas stanowisko Generalnego Komisarza Spisowego, które objął Naczelnik Wydziału Spisu Ludności dr Rajmund Buławski. Jako organ doradczy powołano Biuro Powszechnych Spisów, które działało w ramach GUS. Powiatowe i niektóre miejskie władze administracji lokalnej stały się władzami spisowymi. Odpowiadały one za realizację czynności spisowych. W większych miastach, takich jak Warszawa, Łódź, Poznań, Kraków, Lwów czy Wilno akcja spisowa była dokonywana bezpośrednio pod kontrolą GUS³⁰.

³⁰ M. Kędelski, *Ewidencja i system informacji statystycznej*, [w:] M. Kędelski, J. Paradysz, *Demografia*, Poznań 2006, s. 32; *Jak będzie przeprowadzony drugi powszechny spis ludności. Zadanie komisarzy spisowych i ich akcja w terenie*,

Opierając się na materiałach i doświadczeniach poprzedniego spisu dokładnie przygotowano wykazy miejscowości i bardziej równomiernie rozdzielono je na konkretne okręgi spisowe. Tematyka drugiego powszechnego spisu ludności z 9 grudnia 1931 r. różniła się w stosunku do tej ze spisu z 1921 r. Postanowiono pominąć pytanie o narodowość. Wpłynęły na to doświadczenia z poprzedniego spisu ludności, kiedy to nie udało się ustalić narodowości znacznej części mieszkańców kraju, co odnosiło się przede wszystkim do ludności zamieszkującej kresy wschodnie, która masowo określała się mianem „tutejsi”. Bardzo często zdarzało się także, że narodowość mylona była z przynależnością państwową. W drugim powszechnym spisie ludności zdecydowano więc, że pytanie o narodowość zastąpione zostanie pytaniem o język ojczysty, który – jak sądzono – był ściśle związany z konkretną narodowością. Zrezygnowano w tym spisie także z pytań o niepełnosprawność oraz wcześniej wykonywany zawód. Większy nacisk położono tym razem na ustalenie liczby ludności na stałe zamieszkałej na pewnym terytorium. Chodziło przede wszystkim o precyzyjne określenie liczby osób zamieszkałych na stałe w danym miejscu, lecz czasowo nieobecnych, co miało przyczynić się do ustalenia rzeczywistego stanu zaludnienia poszczególnych miejscowości³¹.

Wyniki powszechnego spisu ludności z 1931 r. zostały także opublikowane w „Statystyce Polski”. Łodzi oraz reszcie województwa łódzkiego poświęcono dwa zeszyty tego wydawnictwa³². Zawarte tam tablice dotyczą następujących cech demograficzno-społecznych: płci, wieku, języka ojczystego, wyznania, stanu cywilnego, umiejętności czytania i pisanie, stanowiska społecznego, zawodu

„Kurier Łódzki”, 3 XII 1931, nr 331, s. 8; *Tematyka i organizacja spisów powszechnych w Polsce*, „Biblioteka Wiadomości Statystycznych” 1981, t. 32, s. 25, 27–29; A. Rzepkowski, *Spisy ludności na ziemiach polskich w latach 1789–1939*, „Przegląd Nauk Historycznych” 2005, nr 2 (8), s. 121.

³¹ R. Buławski, *Projekt drugiego polskiego spisu powszechnego na tle doświadczeń spisu 1921 r. oraz praktyki zagranicznej*, Warszawa 1930, s. 19–27, 35–45; Cz. Koźłowski, *Powszechne spisy...*, s. 104; A. Gawryszewski, *Ludność Polski...*, s. 67; A. Jelonek, *Ludność miast i osiedli typu miejskiego na ziemiach polskich od 1810 do 1960 r.*, „Dokumentacja Geograficzna” 1967, nr 3/4, s. 25.

³² *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. IX. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Miasto Łódź*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1937, ser. C, z. 67; *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. IX. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie bez miasta Łodzi*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1938, ser. C, z. 77.

obiektywnego. W zeszycie poświęconym województwu łódzkiemu (bez miasta Łodzi) zawarte są dane odnoszące się do całego województwa, miast, miast o ludności powyżej 20 000 mieszkańców, wsi oraz poszczególnych powiatów. W obydwu zeszytach numeracja i tytuły tabel pokrywają się. Zeszyty te zawierają następujące tabele z cechami demograficzno-społecznymi:

Przegląd ogólny (nienumerowana tablica zawierająca dane o stanie zaludnienia całego województwa, liczebności ludności miejskiej i wiejskiej, wskaźnikach feminizacji, gęstości zaludnienia w odniesieniu do całego województwa i poszczególnych powiatów, dla porównania zamieszczono tu także dane dotyczące 1921 r.).

Tablica 10. Ludność według wyznania i płci oraz języka ojczystego.

Tablica 11. Ludność według płci i wyznania.

Tablica 12. Ludność według płci i języka ojczystego.

Tablica 13. Ludność według roku urodzenia (wieku) oraz wyznania i płci.

Tablica 14. Ludność według płci i roku urodzenia (wieku).

Tablica 15. Ludność w wieku piętnastu lat i więcej oraz w wieku niewiadomym, według płci i roku urodzenia (wieku) oraz wyznania i stanu cywilnego.

Tablica 16. Ludność w wieku pięciu lat i więcej oraz w wieku niewiadomym, według wyznania i roku urodzenia (wieku) oraz płci i umiejętności czytania i pisania.

Tablica 17. Ludność w wieku dziesięciu lat i więcej oraz w wieku niewiadomym, według umiejętności czytania i pisania i według płci.

Tablica 18. Ludność według stanowiska społecznego i działów zawodu.

Tablica 19. Ludność samodzielna w rolnictwie.

Tablica 20. Zespoły rolnicze według powierzchni użytków rolnych.

Tablica 21. Zespoły rolnicze do piętnastu hektarów na wsi, nie zatrudniające sił najemnych, według liczby rodzin w gospodarstwach domowych.

Tablica 22. Ludność samodzielna w rolnictwie według płci i wieku.

Tablica 23. Ludność w zespołach rolniczych według zawodu pobocznego.

Tablica 24. Ludność najemna w rolnictwie.

Tablica 25. Ludność najemna czynna zawodowo w rolnictwie według płci i wieku.

Tablica 26. Robotnicy zatrudnieni w rolnictwie, zamieszkali w mieszkaniach własnych, według zawodu pobocznego.

Tablica 27. Kobiety czynne zawodowo najemne w rolnictwie według stanu cywilnego.

Tablica 28. Ludność poza rolnictwem według zawodu i płci oraz stanowiska społecznego.

Tablica 28A. Ludność w rodzajach zawodu nie wymienionych w tabl. 28.

Tablica 29. Ludność poza rolnictwem według zawodu i stanowiska społecznego.

Tablica 29A. Ludność o samodzielności nie stwierdzonej.

Tablica 30. Ludność bezrobotna poza rolnictwem według zawodu przed utratą pracy.

Tablica 31. Ludność czynna zawodowo poza rolnictwem według działów zawodu i stanowiska społecznego oraz płci i wieku.

Tablica 32. Ludność poza rolnictwem, posiadająca zawód poboczny.

Tablica 33. Kobiety czynne zawodowo poza rolnictwem według działów zawodu i stanowiska społecznego oraz stanu cywilnego.

Na wynikach drugiego powszechnego spisu ludności oparto także kolejny skorowidz miejscowości Polski, którego tytuł brzmi: *Skorowidz gmin Rzeczypospolitej Polskiej. Ludność i budynki na podstawie tymczasowych wyników drugiego powszechnego spisu ludności z dn. 9 XII 1931 r. oraz Powierzchnia ogólna i użytki rolne. Skorowidz...* zawierał – w odróżnieniu od tego z 1921 r. – tylko dane odnoszące się do stanu zaludnienia poszczególnych gmin miejskich i wiejskich znajdujących się w obrębie poszczególnych powiatów województwa łódzkiego.

Wyniki obydwu spisów powszechnych z okresu istnienia II Rzeczypospolitej zostały więc opublikowane i dzięki temu przetrwały okres drugiej wojny światowej, same materiały spisowe uległy bowiem, w odniesieniu do interesującego mnie w tym wypadku województwa łódzkiego, zupełnemu zniszczeniu. Wybuch drugiej wojny światowej uniemożliwił dokonanie trzeciego powszechnego spisu ludności Polski, który miał się odbyć w 1941 r.³³

Istotne dla podjętej przeze mnie problematyki badawczej zastrzeżenia dotyczące wiarygodności powszechnych spisów ludności z okresu dwudziestolecia międzywojennego odnoszą się więc generalnie rzecz biorąc do danych na temat struktury narodowościowej, głównie jednak na terenach wschodnich, czyli tam, gdzie występowały duże skupiska mniejszości etnicznych i gdzie nierzadko

³³ Cz. Kozłowski, *Powszechne spisy...*, s. 107; J. Berger, *Organizacja i tematyka badań statystyki ludności w okresie 1918–1990*, [w:] *Historia Polski w liczbach. Ludność. Terytorium*, pod. red. A. Jezierskiego, Warszawa 1994, s. 124.

Polacy stanowili zdecydowaną mniejszość lub nie występowali w ogóle. Wydaje się zarazem, że w odniesieniu do województw centralnych statystyka narodowościowa, a także wyznaniowa i językowa mogą wzbudzać zaufanie. Dane dotyczące składu językowego mieszkańców województwa łódzkiego nie mogą jednakże, moim zdaniem, stanowić – a zakładali to twórcy drugiego powszechnego spisu ludności – podstawy do ustalenia struktury narodowościowej tego obszaru, o czym szerzej piszę w rozdziale 6. Na terenie województwa łódzkiego poziom świadomości narodowej był znacznie większy aniżeli na kresach, gdzie – jak wspomniano wyżej – spora grupa mieszkańców nie była w stanie precyzyjnie określić swej przynależności narodowej. Wyniki pierwszego powszechnego spisu ludności, tak przecież krytykowane jeśli chodzi o określenie składu etnicznego ziem wschodnich, w przypadku regionu łódzkiego są jednak dość wiarygodne.

„Statystyki Polski” oraz *Skorowidze...* znajdują się w zbiorach Biblioteki Uniwersytetu Łódzkiego i tam właśnie dokonywane były kwerendy. Ważne były dla mnie także różnego rodzaju materiały o charakterze normatywnym, dotyczące przede wszystkim zmian administracyjnych na obszarze województwa łódzkiego, jak również organizacji powszechnych spisów ludności.

Wykorzystane w niniejszej pracy źródła zarówno archiwalne, jak i drukowane są więc, jak sądzę, wystarczającą podstawą do podjęcia badań nad strukturą ludności województwa łódzkiego, choć brak danych spisowych dla schyłku istnienia II Rzeczypospolitej, którego nie rekompensują w należyтым stopniu materiały pozostawione przez działający w Łodzi Wydział Statystyczny, dotyczące kilku powiatów, uniemożliwił dokonanie odpowiednich analiz dla tego okresu. Sądzę jednak, że przeprowadzone przeze mnie badania wykorzystujące przedstawioną wyżej bazę źródłową pozwolą osiągnąć założony cel tej pracy.

ROZDZIAŁ 2

WOJEWÓDZTWO ŁÓDZKIE I ZAMIESZKUJĄCA JE LUDNOŚĆ

1. Terytorium. Liczba ludności. Gęstość zaludnienia

Po odzyskaniu przez Polskę w listopadzie 1918 r. niepodległości, na terenach byłego Królestwa Polskiego zaczęła powstawać lokalna administracja polska. Przystąpiono do organizacji władz powiatowych, a następnie władz wojewódzkich, z uwzględnieniem zasady centralizacji, czyli takiego ukształtowania organizacji aparatu państwowego, gdzie władza skupiona jest w ręku organów państwowych, funkcjonujących na podstawie systemu hierarchii i podporządkowanych rządowi centralnemu¹.

Województwo łódzkie powstało w wyniku dokonanej we wczesnym okresie istnienia II Rzeczypospolitej podziału administracyjnego kraju. Sejm Ustawodawczy w dniu 2 sierpnia 1919 r. przyjął ustawę o podziale administracyjnym ziem dawnego Królestwa Polskiego². Opierając się na tej ustawie terytorium to podzielono na pięć województw: warszawskie, białostockie, lubelskie, kieleckie i łódzkie.

Województwo łódzkie obejmowało tereny wchodzące w czasach I Rzeczypospolitej w skład kilku województw: łęczyckiego, sieradzkiego i kaliskiego. W okresie zaboru pruskiego, Księstwa Warszawskiego i zaboru rosyjskiego ziemie te pozostawały w obrębie różnych departamentów, województw i guberni. Po dokonanych w 1867 r. ostatecznym podziale administracyjnym Królestwa Polskiego obszary te należały do guberni piotrkowskiej, kaliskiej i warszawskiej. Z wyjątkiem kilku powiatów (częstochowskiego, będzińskiego i rawskiego) terytorium późniejszego województwa łódzkiego pokrywało się z obszarem guberni kaliskiej i piotrkowskiej.

Stolicą nowo powstałego województwa stała się Łódź, dystansując dwa inne miasta pretendujące do tej roli, a mianowicie Kalisz i Piotrków, które przed pierwszą wojną światową były już siedzibami władz gubernialnych. Na ostateczną decyzję wpływ miała zapewne wysoka pozycja gospodarcza i demograficzna Łodzi oraz całej aglomeracji łódzkiej, jako największego w tym czasie ośrodka przemysłowego na obszarze odrodzonej Polski.

¹ A. Ajnenkiel, *Administracja w Polsce*, Warszawa 1975, s. 54–55.

² „Dziennik Praw Państwa Polskiego” 1919, nr 65, poz. 395.

W obrębie województwa łódzkiego utworzono 13 powiatów: brzeziński, kaliski, kolski, koniński, łaski, łódzki, łączycki, piotrkowski, radomszczański, sieradzki, słupecki (w 1932 r. został on włączony do powiatu konińskiego³), turecki i wieluński. Miasto Łódź zostało wydzielone na prawach powiatu grodzkiego⁴ oraz stało się siedzibą władz wojewódzkich. Kształt terytorialny województwa łódzkiego pozostał niezmieniony do 1 kwietnia 1938 r., kiedy to wprowadzono nowy podział administracyjny kraju, w którym chodziło o zatarcie dawnej granicy pomiędzy zaborem pruskim i rosyjskim, zachowanej w dotychczasowym podziale administracyjnym kraju. Wchodzące dotąd w skład województwa łódzkiego powiaty: kaliski, kolski, koniński i turecki zostały włączone do województwa poznańskiego. Terytorium województwa łódzkiego zaczęło po tej korekcie odpowiadać istniejącej dawniej ziemi łączycko-sieradzkiej⁵. O zmianie granic administracyjnych zadecydowały względy organizacyjne, ekonomiczne i polityczne. Obszary powiatów kaliskiego, konińskiego, kolskiego i tureckiego wchodziły bowiem w okresie istnienia I Rzeczypospolitej w skład Wielkopolski, która została rozdzielona w efekcie podziału dokonanego przez państwa zaborcze⁶.

Podstawę prawną zmiany granic województwa łódzkiego stanowiły dwie ustawy: ustawa z dnia 12 czerwca 1937 r. o zmianie granic województwa poznańskiego, pomorskiego, warszawskiego i łódzkiego oraz ustawa z dnia 9 kwietnia 1938 r. o zmianie granic województw białostockiego, kieleckiego, lubelskiego, łódzkiego i warszawskiego. Z województwa łódzkiego wyłączono wspomniane wyżej powiaty, natomiast przyłączono do niego wchodzące uprzednio w skład województwa warszawskiego powiaty kutnowski, łowicki, skierniewicki i rawski oraz wyłączone z województwa kieleckiego powiaty opo-

³ „Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej” (dalej: DZURzP) 1932, nr 6, poz. 34.

⁴ W pracy będę używał nazwy powiat łódzki grodzki dla odróżnienia od powiatu łódzkiego, który był typowym powiatem ziemskim.

⁵ M. Bandurka, *Zmiany administracyjne i terytorialne ziem województwa łódzkiego w XIX i XX wieku*, Łódź 1995, s. 78–80; K. Badziak, *Województwo jako jednostka podziału administracyjnego i władza administracyjna II stopnia w okresie międzywojennym*, [w:] *Województwo łódzkie 1919–2009. Studia i materiały*, pod red. K. Badziaka i M. Łapy, Łódź 2009, s. 62–63; J. Kondracki, *Zmiany w granicach województw*, „Przegląd Geograficzny” 1936, t. XVI, s. 203–205.

⁶ M. Bandurka, *Zmiany administracyjne...*, s. 80.

czyński i konecki (bez kilku gmin). Powiaty te znalazły się w granicach województwa łódzkiego z dniem 1 kwietnia 1939 r.⁷

Ostateczne wytyczenie granicy pomiędzy województwem łódzkim i poznańskim poprzedzone zostało dostarczeniem przez starostwa powiatów przechodzących w obręb województwa poznańskiego dokumentów do Urzędu Wojewódzkiego w Poznaniu, które poświęcone były kwestiom gospodarczym i administracyjnym⁸. W dniu 31 marca 1938 r. dokonano korekty granicy pomiędzy powiatami sieradzkim i kaliskim. Polegała ona na wyłączeniu z gminy Staw znajdującej się na terenie powiatu kaliskiego kilku gromad (Góra, Czarki Wielkie i Gać Warcka) i przyłączeniu ich do gminy wiejskiej Bartochów należącej do powiatu sieradzkiego. Z kolei z gminy Bartochów wydzielono gromadę Mrzeżyn, a z gminy wiejskiej Gruszczyce w tym samym powiecie wyłączono wieś Żelisław i kolonię Żelisław, włączając je do gminy wiejskiej Błaszki w powiecie kaliskim⁹.

W okresie dwudziestolecia międzywojennego przeprowadzano zmiany o charakterze terytorialnym pomiędzy poszczególnymi powiatami wchodzącymi w skład województwa łódzkiego, podstawę prawną tych zmian stanowiły rozporządzenia Rady Ministrów. W roku 1924 dokonana została korekta granicy pomiędzy powiatami brzezińskim i łódzkim, polegająca na tym, iż wsie Ludwików, Stróża i Wiśniowa Góra wyłączono z gminy Gałkówek w powiecie brzezińskim i przyłączono je do gminy Brójce w powiecie łódzkim¹⁰. Kilka lat później, w 1928 r., dokonano zmiany granic pomiędzy powiatami łódzkim i łęczyckim. Wsie Aniołów i Krogulec zostały wówczas wydzielone z gminy wiejskiej Chociszew, znajdującej się na terenie powiatu łęczyckiego, i wcielone do gminy wiejskiej Brużycza, leżącej w obrębie powiatu łódzkiego¹¹. W 1929 r. z gminy Sulmierzyce w powiecie radomszczańskim odłączono wieś Puszcza i włączono ją do gminy wiejskiej Chabielice w powiecie piotrkowskim¹².

⁷ DzURzP, 1937, nr 46, poz. 350; DzURzP, 1938, nr 27, poz. 240; M. Bandurka, *Zmiany administracyjne...*, s. 80.

⁸ APP, UWP, sygn. 83, k. 2, 3, 5.

⁹ M. Bandurka, *Zmiany administracyjne...*, s. 80–81.

¹⁰ „Dziennik Urzędowy Województwa Łódzkiego” (dalej: DzUrzWŁ) 1924, nr 25, poz. 244.

¹¹ DzUrzWŁ, 1928, nr 16, poz. 130.

¹² DzUrzWŁ, 1929, nr 20, poz. 189.

Zmiany terytorialne dotyczyły także rozwiązywania niektórych gmin i tworzenia w ich miejsce nowych gmin. Wiele zmian odnosiło się do powiatu łódzkiego. W 1924 r. zlikwidowane zostały gminy wiejskie Brużycza i Nakielnica, w ich miejsce utworzono gminę wiejską Brużycza Wielka, która objęła terytorium rozwiązanych gmin. W tym samym roku zlikwidowano gminy Górki i Żeromin i utworzono z nich nową gminę Kruszów. W 1927 r. przestała istnieć gmina wiejska Rszew, a jej obszar podzielono pomiędzy gminy Brus, Babice oraz Rąbień. Do gminy Brus przyłączona została wieś Srebrna. Wsie Mirosławice, Ignacew, Stefanów, folwarki Ignacew i Żabiczki, kolonia Mirosławice, Ignacew i osada Mirosławice znalazły się w gminie Babice. Gmina Rąbień uzyskała wsie Krzywiec, Niesięcin, Rszewek, folwark Rszew oraz kolonię Okupniki. Z gminy Brus oddzielono kilka miejscowości i przyłączono je do gminy Gospodarz, były to następujące wsie: Gadka Stara, Gadka Nowa, Ruda Las. W gminie Brus znalazło się z kolei kilka miejscowości wydzielonych z gminy Rąbień. Były to wsie: Stare Żłotno, Leonów, Dąbrowa, kolonie Huta Jagodnica, Nowe Żłotno i Cyganka¹³.

Gminę Piotrkowice, leżącą w powiecie kolskim, w 1922 r. przeniesiono do powiatu konińskiego, z wyjątkiem wsi Dąbrowa, która pozostała w powiecie kolskim i weszła w skład gminy Sompolno¹⁴. W roku 1926 utworzono na terenie powiatu radomszczańskiego nową gminę o nazwie Pławno, która powstała w wyniku wyłączenia kilku miejscowości znajdujących się dotąd w gminie Gidle.

W przypadku powiatu łaskiego doszło do zmian nazw wielu gmin. W 1929 r. gminę Wymysłów przemianowano na gminę Dobroń¹⁵. Od roku 1930 gmina Dąbrowa Widawska nazywała się gminą Widawa¹⁶. W tym samym roku gmina Dzbankska uzyskała nazwę Szczerców¹⁷. W 1931 r. gmina Wola Wężykowa otrzymała nową nazwę i odtąd jej oficjalna nazwa brzmiała Sędziejowice¹⁸. Zmiana nazwy wystąpiła także w powiecie sieradzkim, gdzie w 1926 r. gminie Dzierżążna nadano nazwę Rossoczyca¹⁹.

Danych odnośnie do liczebności ludności powiatów, gmin i poszczególnych miejscowości województwa łódzkiego dostarczyły powszechne spisy ludności

¹³ DzUrzWŁ, 1927, nr 13, poz. 93.

¹⁴ DzURzP, 1922, nr 22, poz. 185.

¹⁵ „Monitor Polski” (dalej MP) 1929, R XII, nr 149, poz. 388.

¹⁶ MP, 1930, R. XIII, nr 164, poz. 250.

¹⁷ MP, 1930, R. XIII, nr 156, poz. 238.

¹⁸ MP, 1931, R. XIV, nr 182, poz. 263.

¹⁹ MP, 1926, R. IX, nr 290, poz. 816.

z lat 1921 i 1931. Informacje te zostały opublikowane w „Statystyce Polski”²⁰ oraz we wspomnianych już skorowidzach (*Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dn. 30 września 1921 R. i innych źródeł urzędowych*²¹; *Skorowidz gmin Rzeczypospolitej Polskiej. Ludność i budynki na podstawie tymczasowych wyników drugiego powszechnego spisu ludności z dn. 9. XII 1931 R. oraz powierzchnia ogólna i użytki rolne*)²². Wyniki powszechnego spisu ludności z 1931 r. zawierają dane dotyczące podziału administracyjnego województwa łódzkiego w dniu 1 stycznia 1933 r. Odnośnie do kilku powiatów województwa łódzkiego (brzeziński, łaski, łęczycki, piotrkowski, radomszczański, sieradzki, wieluński) istnieją dane dotyczące stanu zaludnienia w latach trzydziestych (1932–1938)²³, znajdują się one w materiałach wytworzonych przez łódzki Wydział Statystyczny²⁴.

²⁰ *Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1928, t. 16, s. 3, tabl. nlb., *Przegląd ogólny. Województwa. Powiaty*; *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Miasto Łódź*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1937, ser. C, z. 67, s. nlb., tabl. nlb., *Przegląd ogólny. Miasto Łódź*; *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie bez miasta Łodzi*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1938, ser. C, z. 77, s. nlb., tabl. nlb., *Przegląd ogólny. Województwo łódzkie bez miasta Łodzi*.

²¹ *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dn. 30 września 1921 R. i innych źródeł urzędowych*, t. 2, Województwo łódzkie, Warszawa 1925, s. 3–128, tabl. nlb.

²² *Skorowidz gmin Rzeczypospolitej Polskiej. Ludność i budynki na podstawie tymczasowych wyników drugiego powszechnego spisu ludności z dn. 9. XII. 1931 R. oraz powierzchnia ogólna i użytki rolne*, cz. 1. Województwa centralne i wschodnie, Warszawa 1933, s. 20–23, tabl. 3.

²³ Są to dane dla lat 1932–1938.

²⁴ APŁ, AmŁ, sygn. 23664, k. 3 verte, 5 verte, 7 verte, 10, 13, 15, 17, 19, 21, 23, 28, 30, 32, 34, 36, 38, 40; APŁ, AmŁ, sygn. 23665, k. 2, 9, 13, 17, 23, 28, 32, 42, 46, 54, 58, 62, 66, 71, 80, 84, 88; APŁ, AmŁ, sygn. 23666, k. 4, 8, 10, 13, 19, 22, 25, 31, 34, 37, 40, 43, 46, 49, 52, 55; APŁ, AmŁ, sygn. 23667, k. 5, 8, 11, 14, 17, 20, 23, 26, 29, 32, 35, 38, 41, 44, 47, 50, 53, 56, 59, 62, 65, 68, 71; APŁ, AmŁ, sygn. 23668, k. 1, 4, 10, 14, 15, 20, 23, 28, 31, 34, 37, 40, 43, 46, 51, 56, 59, 62, 65, 68, 71, 74, 77, 80, 83, 88, 91, 94; APŁ, AmP, sygn. 23669, k. 6, 10, 14, 18, 22, 26, 30, 34, 38, 42, 45, 49, 53, 57, 61, 69, 73, 77, 81, 85, 89, 93, 97; APŁ, AmŁ, sygn. 23670, k. 5, 9, 15, 19, 22, 28, 32, 36, 40, 44, 50, 54, 58, 62, 66, 70, 74, 78, 84, 88, 92, 96, 102, 108, 112, 116, 122, 127.

Tereny późniejszego województwa łódzkiego w okresie I Rzeczypospolitej miały raczej rolniczy charakter, choć istniało tam kilka znacznie większych miast przemysłowych z Łodzią na czele. Znajdowało się tutaj także kilka średniej wielkości miast o charakterze bardziej rzemieślniczo-handlowym, takich jak Kalisz i Piotrków, reszta miast była niewielkiej wielkości, a znaczna część ich mieszkańców zajmowała się rolnictwem.

W okresie zaborów na terenie Królestwa Polskiego nastąpił rozwój produkcji przemysłowej, istotnym jej składnikiem była wytwórczość włókiennicza skoncentrowana w miastach łódzkiego okręgu przemysłowego, takich jak Łódź, Pabianice, Zgierz, Konstantynów, Aleksandrów, Tomaszów Mazowiecki, Zduńska Wola, poza tym okręgiem przemysł włókienniczy występował także w Kaliszu. Uprzemysłowienie regionu miało doprowadzić do zmniejszenia importu wyrobów włókienniczych i zahamowania odpływu pieniądza z kraju, a tym samym uniezależnienia się Królestwa Polskiego pod względem ekonomicznym od krajów takich, jak Prusy czy Austria²⁵.

Rozwój przemysłu na tym obszarze spowodował pojawienie się klasy robotniczej, której liczba wzrastała, a natężenie się tego zjawiska przypada na okres po 1870 r., czyli po reformach uwłaszczeniowych w Królestwie Polskim, i jest związane z masowym napływem chłopów do ośrodków przemysłowych. Początki procesu industrializacji tego obszaru sięgają lat dwudziestych XIX w., kiedy to rząd Królestwa Polskiego rozpoczął politykę protekcyjną wobec krajowego przemysłu. Wybrano kilka miast znajdujących się na obszarze województwa kaliskiego i województwa mazowieckiego, które miały stać się ośrodkami produkcji włókienniczej.

Władze Królestwa Polskiego rozpoczęły akcję agitacyjną, której celem było pozyskanie fachowców z Królestwa Prus (głównie ze Śląska, Wielkiego Księstwa Poznańskiego i Ziemi Lubuskiej), Królestwa Saksonii i Cesarstwa Austriackiego (północne Czechy), którzy zaczęli napływać na teren Kongresówki. Przyznano

²⁵ W. Puś, K. Badziak, *Gospodarka Łodzi w okresie kapitalistycznym (do 1918 r.)*, [w:] *Łódź. Dzieje miasta*, pod red. R. Rosina, t. 1, *Do 1918 r.*, pod red. B. Baranowskiego, J. Fijałka, Warszawa–Łódź 1988, s. 221–267; A. Rynkowska, *Rozwój przemysłu, położenie i walki klasy robotniczej w latach 1815–1914*, [w:] *Dzieje Kalisza*, pod red. W. Rusińskiego, Poznań 1977, s. 379–393; A. Rzepkowski, *Rozwój gospodarczy i rozbudowa Pabianic w latach 1793–1865*, „Rocznik Łódzki” 2002, t. 49, s. 101–102; W. Puś, *Przemysł*, [w:] *Zgierz. Dzieje miasta do 1988 roku*, pod red. R. Rosina, Łódź–Zgierz 1995, s. 175–190.

im szereg ulg i przywilejów. Początkowo tkacze-osadnicy zakładali warsztaty rzemieślnicze, niektóre z nich stopniowo przekształcały się w manufaktury, a kilka w wielkokapitalistyczne zakłady przemysłowe. Szybki rozwój łódzkiego okręgu przemysłowego nastąpił na przełomie XIX i XX w. Największym ośrodkiem przemysłowym w okręgu łódzkim, a nawet całym Królestwie Polskim i jednym z ważniejszych w skali Cesarstwa Rosyjskiego stała się Łódź, która w 1914 r. liczyła wraz z przedmieściami około 600 tys. osób. Wartość produkcji przemysłowej tego miasta na początku XX w. sięgała 70% całej wytwórczości tej branży oraz 32–35% ogólnej produkcji przemysłowej na obszarze Królestwa Polskiego. W miastach przemysłowych ówczesnej guberni piotrkowskiej występowała już dość liczna klasa robotnicza (w 1913 r. liczba robotników zatrudnionych w łódzkich fabrykach wynosiła 103,2 tys.), wielu przedsiębiorców tworzyło miejscową burżuazję²⁶.

W okresie zaborów na ziemiach polskich doszło także do eksplozji demograficznej, wyrażającej się przeszło dwukrotnym wzrostem ich stanu zaludnienia. Gwałtowny wzrost liczby ludności był następstwem rozwoju ekonomicznego ziem polskich, który był szczególnie intensywny na przełomie XIX i XX w. i przejawiał się w stopniowej industrializacji tego obszaru oraz zwiększeniu wydajności rolnictwa. W wymiarze demograficznym nastąpił wtedy gwałtowny wzrost stopy liczby ludności, co było wynikiem wysokiego poziomu rodności, i spadku stopy zgonów. Transformacja demograficzna w Europie Środkowej, trwająca w drugiej połowie XIX i na początku XX w., zaczęła się później niż w Europie Zachodniej. Początkowo objęła ziemie czeskie, Śląsk pruski i austriacki, Pomorze, Wielkopolskę czy zachodnie regiony Królestwa Węgier. Królestwo Polskie i Galicję, obok całego już wtedy obszaru Korony Świętego Stefana, Rumunii i Bukowiny można dopiero w końcu XIX w. zaliczyć do krajów, które weszły w pierwsze fazy transformacji demograficznej²⁷.

W latach 1880–1910 ludność Królestwa Polskiego wzrosła z 7105,0 tys. do 12 129,0 tys. W przypadku Kongresówki wpływ na ten wzrost populacji miał

²⁶ G. Missalowa, *Pabianice na drodze do uprzemysłowienia 1793–1870*, [w:] *Dzieje Pabianic*, pod red. G. Missalowej, Łódź 1968, s. 107–108; J. Janczak, *Ludność*, [w:] *Łódź. Dzieje miasta...*, t. 1, s. 202; W. Puś, K. Badziak, *Gospodarka Łodzi w okresie kapitalistycznym...*, s. 285, tabl. 12.

²⁷ K. Zamorski, *Transformacja demograficzna w Europie Środkowej w XIX w. Wewnętrzne podobieństwa i różnice*, „Przeszłość Demograficzna Polski” 1994, t. 19, s. 27–44.

nie tylko rosnący przyrost naturalny, ale i migracje zewnętrzne, głównie imigracja ludności żydowskiej z ziem bezpośrednio włączonych do Cesarstwa Rosyjskiego, czyli dawnych ziem I Rzeczypospolitej. W latach 1867–1900 w przypadku guberni piotrkowskiej liczba ludności wzrosła z 620,5 tys. osób do 1717,6 tys. mieszkańców, w guberni kaliskiej liczba ludność powiększała się z 579,3 tys. do 1085,2 tys. Rozwój przemysłu na ziemiach polskich w okresie zaborów spowodował przy tym wzrost zapotrzebowania na siłę roboczą, nastąpił więc masowy napływ ludności ze wsi do miast i tym samym wzrost odsetka ludności miejskiej, co najlepiej widać w przypadku gwałtownego powiększenia się liczby ludności mieszkańców Łodzi, a także innych miast łódzkiego okręgu przemysłowego, w których skoncentrowana była produkcja włókiennicza, takich jak Pabianice, Zgierz, Aleksandrów czy Konstantynów²⁸.

Pierwsza wojna światowa przyniosła duże straty demograficzne i gospodarcze na całym terytorium ziem polskich. Wybuch wojny spowodował pogorszenie się sytuacji bytowej mieszkańców Łodzi i sąsiednich miast przemysłowych. Czynniki, które przyczyniły się w największym stopniu do spadku liczebności mieszkańców tych ośrodków były głód i epidemie, unieruchomienie przemysłu (spowodowane rabunkową polityką okupanta), mobilizacja oraz masowy odpływ ludności cywilnej. W wyniku wszystkich tych okoliczności nastąpiło zahamowanie rozwoju łódzkiego okręgu przemysłowego i znaczne ograniczenie jego produkcji, liczba mieszkańców największego miasta okręgu, czyli Łodzi, która na początku wojny liczyła prawie pół miliona mieszkańców zmniejszyła się o około 200 tys. osób²⁹.

²⁸ W. Puś, *Geschichte der Industriestadt Łódź (Zusammen fassung)*, Łódź 1987, s. 5–6; I. Gieysztor, *Ludność*, [w:] *Encyklopedia historii gospodarczej Polski do 1945 r.*, t. 1, pod red. A. Mączaka, Warszawa 1981, s. 433–435; J. K. Janczak, *Statystyka ludności Królestwa Polskiego w drugiej połowie XIX w.*, „Przeszłość Demograficzna Polski” 1994, t. 19, s. 53–55, tabl. 1; K. Zamorski, *Transformacja demograficzna w Europie Środkowej...*, s. 33, tabl. 1C.

²⁹ A. Stawiszyńska, *Łódź w latach I wojny światowej*, Oświęcim 2016, s. 221–223; M. Koliński, *Łódź między wojnami. Opowieść o życiu miasta 1918–1939*, Łódź 2007, s. 8; F. M. Schuster, *Łódzcy Żydzi w okresie I wojny światowej – zapomniana historia?*, [w:] *Łódź i region łódzki w czasie I wojny światowej. Między wielką historią a codziennością*, pod red. K. Radziszewskiej i P. Zawilskiego, Łódź 2011, s. 56–59; J. K. Janczak, *Ludność Łodzi przemysłowej 1820–1914*, „Acta Universitatis Lodzensis” 1982, s. 40, tabl. 1 cd.

Po zakończeniu pierwszej wojny światowej, która spowodowała znaczne straty demograficzne na polskim obszarze etnograficznym, w dwudziestoleciu międzywojennym na terytorium II Rzeczypospolitej następował, pomimo zmiennej sytuacji gospodarczej, stały przyrost rzeczywisty ludności³⁰, na który składał się przede wszystkim dodatni przyrost naturalny, rekompensujący ujemne saldo migracji zewnętrznych³¹.

Stan zaludnienia województwa łódzkiego w trzech przekrojach (1921, 1931, 1937 r.) ukazuje wykres 1. W województwie łódzkim, którego liczba ludności w świetle wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z 1921 r. wynosiła 2 252 769, według danych uzyskanych w trakcie przeprowadzania drugiego powszechnego spisu ludności z 1931 r. sięgnęła 2 632 010 (wzrost o 16,83%). Dane pochodzące z Ministerstwa Opieki Społecznej dotyczące 1937 r. świadczą o poziomie zaludnienia województwa łódzkiego dochodzącym do 2 801 026 (przyrost w stosunku do roku 1921 o 24,33%). W latach 1931–1937 liczba ludności województwa łódzkiego wzrosła jedynie o 6,42%, czyli niezbyt dużo, choć oczywiście był to już krótszy przedział czasu. Wpływ na to miał zapewne przede wszystkim wielki kryzys gospodarczy, który w efekcie pogorszenia się koniunktury ekonomicznej w kraju, spowodował zmniejszenie się liczby urodzeń i małżeństw w skali całego kraju, a tym samym niższy przyrost naturalny. W przypadku województwa łódzkiego istotne było też to, że branża przemysłowa (chodzi tutaj przede wszystkim o przemysł włókienniczy), która dawała zatrudnienie znacznej części jego mieszkańców, przeżywała głęboki regres, co oczywiście spowodowało wzrost bezrobocia i pogorszenie się sytuacji materialnej, w szczególności miejscowych robotników.

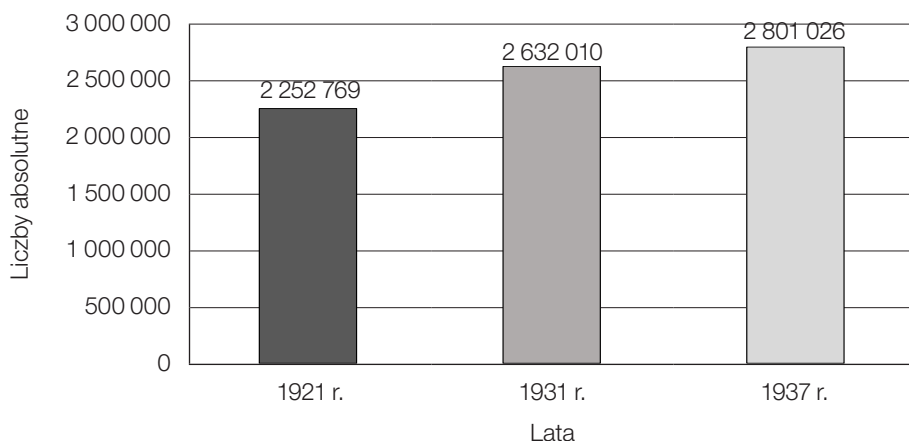
Warto porównać stan zaludnienia województwa łódzkiego w II Rzeczypospolitej z okresem poprzedzającym wybuch pierwszej wojny światowej. W okresie przed wybuchem tej wojny, a konkretnie w 1910 r., ludność guberni piotrkowskiej i kaliskiej kształtowała się na poziomie 3 318 300 osób³². Nawet

³⁰ Szczególnie intensywny był on w latach dwudziestych wieku XX, czyli przed wielkim kryzysem gospodarczym. Podkreślić także trzeba, że od 1913 r. do początku XXI w. na kontynencie europejskim występował, pomimo wojen, wzrost demograficzny, którego średnia roczna stopa wynosiła 0,4%. Zob.: T. Piketty, *Kapitał w XXI wieku*, Warszawa 2015, s. 103, tabl. 2.3.

³¹ J. Holzer, A. Józefowicz, *Dynamika zaludnienia ziem polskich 1870–1958*, „Biuletyn Instytutu Gospodarstwa Społecznego” 1960, R. 3, nr 4, s. 13, tabl. 2.

³² *Statystyka Polski*, opr. A. Krzyżanowski, K. Kumaniecki, Kraków 1915, s. 2, tabl. 1.

po odjęciu kilku powiatów³³, które nigdy nie wchodziły w skład województwa łódzkiego, stan zaludnienia tego terenu jest zdecydowanie wyższy niż największego stanu zaludnienia województwa łódzkiego w okresie dwudziestolecia międzywojennego.

Wykres 1. Stan zaludnienia województwa łódzkiego w II RP

Źródło: AAN, MOS, sygn. 813, k.7; *Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1928, t. 16, s. 3, tabl. nlb, *Przegląd ogólny. Województwa. Powiaty*; *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Miasto Łódź*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1937, ser. C, z. 67, s. nlb. tabl. nlb. *Przegląd ogólny. Miasto Łódź*; *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie bez miasta Łodzi*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1938, ser. C, z. 77, s. nlb. tabl. nlb. *Przegląd ogólny. Województwo łódzkie bez miasta Łodzi* (obliczenia własne).

Województwo łódzkie było w dwudziestoleciu międzywojennym trzecim co do stanu zaludnienia województwem w Polsce, większa liczba ludności występowała jedynie w województwie lwowskim (2 718 014 w 1921 r.; 3 127 409 w 1931 r.) i kieleckim (2 535 781 w 1921 r.; 2 935 697 w 1931 r.)³⁴. Na tak wysoką pozycję

³³ Chodzi o powiaty będziński i częstochowski.

³⁴ *Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Tablice państwowe*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1927, t. 31, s. 5, tabl. nlb. *Przegląd ogólny*; *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9 XII 1931 R. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosun-*

demograficzną województwa łódzkiego wpływ miało zapewne to, że było ono na tle innych województw dość dobrze uprzemysłowione i zurbanizowane, z dużym ośrodkiem industrialnym, jakim była Łódź – po Warszawie drugie pod względem wielkości miasto w Polsce – przyciągająca osoby poszukujące pracy, pochodzące także z innych regionów kraju. Poza Łodzią przemysł ulokowany był w powiatach łaskim, sieradzkim, brzezińskim, radomszczańskim i piotrkowskim. Pozostałe powiaty miały raczej charakter rolniczy, jedynie w powiecie kaliskim większą rolę, poza dominującym rolnictwem, odgrywały przemysł i handel³⁵.

Ważnymi ośrodkami przemysłu włókienniczego na terenie województwa łódzkiego były Pabianice, Zgierz (gdzie skoncentrowany był także przemysł chemiczny) i Zduńska Wola. Piotrków Trybunalski czy Radomsko to ośrodki przemysłu szklanego, metalowego i drzewnego, Kalisz zaś to ważny ośrodek przemysłu hafciarskiego, koronkarskiego i pluszowego. Przemysł województwa łódzkiego wzbogacił się w okresie dwudziestolecia międzywojennego o fabrykę akcesoriów samochodowych, która ulokowana była w Łodzi. Poza wspomnianymi wyżej ośrodkami industrialnymi, na obszarze województwa łódzkiego dominujące znaczenie miało rolnictwo³⁶.

W okresie istnienia II Rzeczypospolitej możemy mówić więc o rozwoju stanu zaludnienia województwa łódzkiego po regresie spowodowanym pierwszą wojną światową. Po jej zakończeniu, jak wspomniano wyżej, liczba ludności w skali całego kraju znowu zaczęła się zwiększać. W latach dwudziestych XX w. występował na terenie całego kraju dość znaczny wzrost liczby ludności, szczególnie silny był on w latach 1919–1923 i wynikał przede wszystkim z wysokiego przyrostu naturalnego, choć pewną rolę odegrała tu także repatriacja 1,2 mln osób, które opuściły ziemie polskie w czasie pierwszej wojny światowej. W województwach centralnych, do których zaliczano województwo łódzkie, przyrost

ki zawodowe. *Polska (dane skrócone)*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1937, ser. C, z. 62, s. 22, tabl. 5.

³⁵ Z. Landau, J. Tomaszewski, *Robotnicy przemysłowi w Polsce. Materialne warunki bytu 1918–1939*, Warszawa 1971, s. 76; W. Bonusiak, *Rozwój gospodarczy Kalisza w latach 1918–1939. Gospodarka komunalna*, [w:] *Dzieje Kalisza...*, s. 565–574; R. Pacanowska, *Powiat kaliski i samorządowa administracja powiatu w okresie II Rzeczypospolitej*, „Rocznik Kaliski” 2005, t. 31, s. 92.

³⁶ M. Łapa, *Główne kierunki rozwoju gospodarczego województwa łódzkiego w latach 1919–1939*, [w:] *Województwo łódzkie 1919–1920. Studia i materiały*, pod red. K. Badziaka i M. Łapy, Łódź 2009, s. 133–134.

liczby zamieszkującej je ludności był duży. O ile w 1921 r. w województwach tych mieszkało 11 231,4 tys. osób, to w 1931 r. liczba ta wzrosła do 13 377,6 tys. osób (wzrost o 19,10%). Od początku lat trzydziestych mamy jednak do czynienia ze spadkiem stopy urodzeń, przyczyn tego załamania należy upatrywać głównie we wspomnianym wyżej wielkim kryzysie gospodarczym z lat 1929–1935³⁷.

Stan zaludnienia poszczególnych powiatów województwa łódzkiego w 1921 i 1931 r., oparty na ustaleniach powszechnych spisów ludności, których wyniki opublikowane zostały w „Statystyce Polski”, ukazuje tabela 1. Najwięcej ludności miał w świetle tych spisów powiat łódzki grodzki, co oczywiście wynikało z faktu, że Łódź miała charakter wielkomiejski i wielkoprzemysłowy w skali ogólnopolskiej. Spośród powiatów ziemskich wyróżniały się pod tym względem powiaty: piotrkowski, wieluński, kaliski, radomszczański i sieradzki. W roku 1931 powiatem o znacznie większej liczbie ludności w porównaniu ze stanem z 1921 r. był powiat koniński³⁸, który istotnie powiększył swoje terytorium wskutek włączenia do niego powiatu słupeckiego, czyli był to wzrost liczby ludności spowodowany zmianami o charakterze administracyjnym. W latach 1921–1931 nastąpił w większości powiatów wzrost stanu zaludnienia, w niektórych nawet znaczny. Do takich powiatów należały przede wszystkim, poza powiatem łódzkim grodzkim, powiaty koniński i łódzki. Wyraźny wzrost liczby mieszkańców wystąpił także w powiatach brzezińskim, wieluńskim, łaskim i piotrkowskim, co było zapewne wynikiem prosperity gospodarczej i demograficznej tych obszarów. Powiaty łódzki grodzki, łódzki, brzeziński, łaski czy sieradzki miały typowo industrialny, względnie przemysłowo-rolniczy, charakter, wykazywały zatem zdolność przyciągania osób szukających pracy z obszarów typowo agrarnych, dlatego też na wzrost ich stanu zaludnienia wpływ miał nie tylko przyrost naturalny, ale także migracje ludności z powiatów rolniczych, znajdujących się na obszarze województwa łódzkiego lub nawet z innych regionów kraju. Powiaty rolnicze, jak choćby wieluński czy piotrkowski, korzystały z kolei zapewne ze wspomnianego wyżej dynamicznego rozwoju demograficznego ziem polskich w pierwszym dziesięcioleciu istnienia II Rzeczypospolitej.

³⁷ S. Szulc, *Zagadnienia demograficzne. Ruch naturalny ludności w latach 1835–1936*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1936, ser. C, z. 41, s. 29–31; A. Gawryszewski, *Ludność Polski w XX wieku*, Warszawa 2005, s. 81–85, tabl. IV.3.

³⁸ Faktycznie samo przyłączenie nastąpiło w 1932 r., w opublikowanych wynikach spisu z 1931 r. zastosowano późniejszy podział administracyjny województwa łódzkiego, czyli już z powiększonym terytorialnie powiatem konińskim.

Tabela 1. Stan zaludnienia powiatów województwa łódzkiego w 1921 i 1931 r.

Powiaty	1921 r.	1931 r.	Przyrost procentowy w latach 1921–1931
brzeziński	125 529	150 923	20,23
kaliski	180 320	195 761	8,56
kolski	115 508	119 370	3,34
koniński	99 073	207 495	109,44
łaski	149 404	171 885	15,05
łęczycki	122 422	127 585	4,22
łódzki (grodzki)	451 974	604 629	33,78
łódzki	109 634	161 671	47,46
piotrkowski	197 285	222 195	12,63
radomszczański	169 847	186 412	9,75
sieradzki	155 425	168 051	8,12
słupecki	92 848	–	x
turecki	102 139	101 734	–0,40
wieluński	181 361	214 299	18,16
Razem	2 252 769	2 632 010	16,83

Źródło: *Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe, Województwo łódzkie*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1928, t. 16, s. 3, tabl. nlb, *Przegląd ogólny. Województwa. Powiaty*; *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Miasto Łódź*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1937, ser. C, z. 67, s. nlb. tabl. nlb, *Przegląd ogólny. Miasto Łódź*; *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie bez miasta Łodzi*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1938, ser. C, z. 77, s. nlb. tabl. nlb, *Przegląd ogólny. Województwo łódzkie bez miasta Łodzi* (obliczenia własne).

W przypadku powiatu łódzkiego grodzkiego, ale także powiatu łódzkiego, tak znaczny przyrost liczby mieszkańców był poza tym wypadkową korzystnych tendencji gospodarczych i dużej atrakcyjności wielkomiejskiego łódzkiego ośrodka przemysłowego oraz terenów leżących w jego bezpośrednim sąsiedztwie. Łódź i okolice przyciągały bowiem nie tylko osoby podejmujące pracę fizyczną w przemyśle, ale także tych, którzy posiadając lepsze kwalifikacje czy kapitał finansowy wiązali swą przyszłość z tymi możliwościami, które oferowało im duże miasto przemysłowe, gdzie lepiej niż w mniejszych ośrodkach były rozwinięte takie branże, jak choćby banki i inne instytucje finansowe, ad-

ministracja czy oświata. Wzrost stanu zaludnienia w odniesieniu do większości powiatów województwa łódzkiego świadczy niewątpliwie o ich dobrej sytuacji ekonomicznej, pewnym wyjątkiem jest tu tylko typowo agrarny powiat turecki, oddalony od większych ośrodków przemysłowych, gdzie nastąpił niewielki spadek liczby ludności.

Stan zaludnienia poszczególnych powiatów w 1921 i 1931 r. można także ustalić na podstawie danych dotyczących liczby ludności konkretnych gmin wchodzących w skład tych powiatów, które ujęte są we wspomnianych wyżej *Skorowidzach*. W odniesieniu do 1921 r. liczebność ludności poszczególnych powiatów województwa łódzkiego ustalona w ten sposób w przypadku większości z nich pokrywa się zasadniczo z danymi zamieszczonymi w „Statystyce Polski”, niemniej jest ona różna w powiatach tureckim i wieluńskim. W przypadku pierwszego z nich liczba jego mieszkańców miała wynosić 112 997, w drugim 181 327³⁹, różniła się więc tylko minimalnie od odnotowanej w „Statystyce Polski”. W 1931 r. liczebność populacji poszczególnych powiatów w świetle *Skorowidza* jest już inna od tej wynikającej ze „Statystyki Polski”, choć różnice i tu nie są zbyt duże⁴⁰. Wydaje się, że wyniki opublikowane w „Statystyce Polski” są jednak nieco bardziej wiarygodne, aniżeli te zamieszczone w *Skorowidzach*⁴¹.

Stan zaludnienia w latach 1921–1938 kilku powiatów, wchodzących przez cały okres istnienia II Rzeczypospolitej w skład województwa łódzkiego na podstawie wyników pierwszego spisu ludności i materiałów wytworzonych

³⁹ *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych*, t. 2, Województwo łódzkie, Warszawa 1925, s. 3, tabl. nlb. (obliczenia własne).

⁴⁰ Liczba ludności poszczególnych powiatów przedstawia się w następująco: powiat brzeziński – 151 011 osób, powiat kaliski – 195 915, powiat kolski – 119 421, powiat koniński – 207 779, powiat łaski – 171 673, powiat łęczycki – 127 734, łódzki grodzki – 605 46? (brak ostatniej cyfry w źródle), łódzki – 162 399, piotrkowski – 222 328, radomszczański – 186 407, sieradzki – 168 191, turecki – 101 866, wieluński – 212 859. Zob.: *Skorowidz gmin Rzeczypospolitej Polskiej, Ludność i budynki na podstawie tymczasowych wyników drugiego powszechnego spisu ludności z dn. 9. XII. 1931 r. oraz powierzchnia ogólna i użytki rolne*, cz. 1, Województwa centralne i wschodnie, Warszawa 1933, s. 20, tabl. 3 (obliczenia własne).

⁴¹ W *Skorowidzach*... przy podawaniu liczebności poszczególnych gmin mogły wystąpić pewne pomyłki, które rzutowały ostatecznie na ustalenie stanu zaludnienia danego powiatu.

przez łódzki Wydział Statystyczny przedstawia tabela 2. We wszystkich tych powiatach w latach 1921–1938 wystąpił przyrost liczby mieszkańców, szczególnie widoczny w tych dobrze uprzemysłowionych, do jakich należały powiaty brzeziński i łaski, to samo można powiedzieć o powiecie sieradzkim. W przypadku powiatu brzezińskiego wzrost liczby ludności był bardzo duży (aż o 53,53%)⁴². Znaczny przyrost ludności występował także w typowo agrarnych powiatach łęczyckim i wieluńskim. Jest to dość zaskakujące, gdyż nie posiadały one żadnych ośrodków industrialnych, gdzie mogłaby napływać ludność z innych powiatów lub spoza województwa łódzkiego. Przypuszczać jednak można, że w czasie dokonywania pierwszego powszechnego spisu ludności w 1921 r. w powiatach tych mogło dojść do pominięcia pewnej części ich mieszkańców – stąd tak znaczny przyrost ludności w przedziale czasowym 1921–1938. Innym wyjaśnieniem tego zjawiska jest możliwy powrót znacznej ilościowo grupy mieszkańców tych powiatów, którzy opuścili owe terytoria w okresie pierwszej wojny światowej i wrócili na nie już po 1921 r.

Tabela 2. Stan zaludnienia kilku powiatów województwa łódzkiego w latach 1921–1938 (bez powiatu łódzkiego grodzkiego i powiatu łódzkiego)

Powiaty	1921 r.	1938 r.	Przyrost procentowy w latach 1921–1938
brzeziński	125 529	192 723	53,53
łaski	149 404	195 454	30,82
łęczycki	122 422	166 388	35,91
piotrkowski	197 285	231 035	17,11
sieradzki	155 425	227 854	46,60
radomszczański	169 847	205 445	20,96
wieluński	181 361	234 865	29,50
Razem	1 101 273	1 453 764	32,01

Źródło: *Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe, Województwo łódzkie*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1928, t. 16; s. 3, tabl. nlb., *Przegląd ogólny*; APŁ, AmŁ, sygn. 23664, k. 1, verte, 5 verte, 7 verte, 10, APŁ, AmŁ, sygn. 23666, k. 1, 4, 7, 10; APŁ, AmŁ, sygn. 23667, k. 1, 5, 8, 11, 14; APŁ, AmŁ, sygn. 23668, k. 1, 4, 7; APŁ, AmP, sygn. 23669, k. 1; APŁ, AmŁ, sygn. 23670, k. 1 (obliczenia własne).

⁴² Ważnym ośrodkiem przemysłowym, na terenie tego powiatu, był Tomaszów Mazowiecki, który mógł przyciągać ludność z sąsiednich powiatów, w tym także takich, które leżały poza województwem łódzkim.

Gęstość zaludnienia województwa łódzkiego i poszczególnych powiatów ukazują tabele 3 i 4. Powierzchnia tych powiatów ulegała w omawianym czasie pewnym zmianom, to samo dotyczy oczywiście ich stanu zaludnienia. W 1921 r. gęstość zaludnienia całego województwa wynosiła 118,35 osób na km². Jeśli chodzi o gęstość zaludnienia poszczególnych powiatów, to poza powiatem grodzkim łódzkim, gdzie była ona bardzo wysoka i wynosiła 7792,66 osoby na kilometr kwadratowy, powiatami o większej gęstości zaludnienia były powiaty kaliski, brzeziński, łódzki czy łaski (powyżej 100 osób na km²), były to więc powiaty dość dobrze zurbanizowane, na których obszarze leżały znaczniejsze miasta. Zdecydowanie mniejszą gęstość zaludnienia miały powiaty o charakterze agrarnym (poniżej 90 osób na km²), szczególnie odnosi się to do powiatów słupeckiego, tureckiego i radomszczańskiego.

Tabela 3. Gęstość zaludnienia powiatów województwa łódzkiego w 1921 r.

Powiaty	Powierzchnia w km ²	Liczba ludności	Gęstość zaludnienia (osób na km ²)
brzeziński	1 117	125 529	112,38
kaliski	1 480	180 320	121,84
kolski	1 290	115 508	89,54
koniński	1 122	99 073	88,30
łaski	1 403	149 404	106,49
łęczycki	1 316	122 422	93,03
łódzki grodzki	58	451 974	7 792, 66
łódzki	902	109 634	121,55
piotrkowski	2 088	197 285	94,49
radomszczański	2 113	169 847	80,38
sieradzki	1 613	155 425	96,36
słupecki	1 204	92 848	77,12
turecki	1 248	102 139	81,84
wieluński	2 101	181 361	86,32
Razem	19 055	2 252 769	118,35

Źródło: *Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe, Województwo łódzkie, „Statystyka Polski”* [Warszawa] 1928, t. 16, s. 3, tabl. nlb., *Przegląd ogólny. Województwa. Powiaty* (obliczenia własne).

Tabela 4. Gęstość zaludnienia powiatów województwa łódzkiego w 1931 r.

Powiaty	Powierzchnia w km ²	Liczba ludności	Gęstość zaludnienia (liczba osób na km ²)
brzeziński	1 100	150 923	137,20
kaliski	1 480	195 761	132,27
kolski	1 220	119 370	97,84
koniński	2 368	207 495	87,62
łaski	1 400	171 885	122,78
łęczycki	1 316	127 585	96,95
łódzki grodzki	58	604 629	10 424,64
łódzki	894	161 671	180,84
piotrkowski	2 072	222 195	107,24
radomszczański	2 148	186 412	86,78
sieradzki	1 618	168 051	103,86
turecki	1 248	101 734	81,52
wieluński	2 106	214 299	101,76
Razem	19 055	2 632 010	138,13

Źródło: *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Miasto Łódź*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1937, ser. C, z. 67, s. nlb. tabl. nlb. *Przegląd ogólny. Łódź*; *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie bez miasta Łodzi*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1938, ser. C, z. 77, s. nlb. tabl. nlb. *Przegląd ogólny. Województwo łódzkie bez miasta Łodzi* (obliczenia własne).

W 1931 r. gęstość zaludnienia województwa łódzkiego (wynosiła wtedy 138,13 osób na km²) i poszczególnych powiatów uległa generalnie rzecz biorąc zwiększeniu, wyjątkiem były powiaty koniński i turecki, gdzie była ona nieznacznie niższa aniżeli dziesięć lat wcześniej. Poza powiatem grodzkim łódzkim do powiatów o największej gęstości zaludnienia należały w dużej mierze te same powiaty co wcześniej, czyli łódzki, brzeziński, kaliski i łaski. Poziom 100 osób/km² przekroczyły w tym czasie przede wszystkim powiaty posiadające przemysł, takie jak łódzki, łaski, brzeziński, poziom ten nieznacznie przekroczyły też dwa powiaty rolnicze: piotrkowski i wieluński. Powiaty o charakterze rolniczym miały, poza dwoma wyżej wspomnianymi, mniejszą gęstość zaludnienia. Na wzrost gęstości zaludnienia województwa, w tym także większości powiatów, zasadniczy wpływ miał przyrost ludności, który dokonał się w dziesięcioleciu 1921–1931.

Na początku lat trzydziestych wieku XX województwo łódzkie było drugim pod względem gęstości zaludnienia województwem w Polsce, przewyższało je tylko województwo śląskie, które miało gęstość zaludnienia wynoszącą 307 osób/km². Zbliżoną gęstość ludności w stosunku do łódzkiego miało zajmujące trzecią pozycję w skali kraju województwo krakowskie (132 osoby/km²)⁴³.

Stan zaludnienia gmin w poszczególnych powiatach (bez gmin miejskich) w różnych przekrojach czasowych⁴⁴ przedstawiają tabele 5–17. Stan zaludnienia gmin miejskich, czyli miast, dla całego województwa łódzkiego ukazuje tabela 18. W przypadku gmin wiejskich poszczególnych powiatów województwa łódzkiego, dla których dysponujemy danymi praktycznie dla całego okresu istnienia II Rzeczypospolitej (brzeziński, łaski, łęczycki, piotrkowski, sieradzki, radomszczański, wieluński) stwierdzić należy, że liczba ludności w tych gminach generalnie rosła, choć oczywiście zdarzały się i takie, gdzie występował nawet dość znaczny spadek liczby mieszkańców. Przyrost procentowy ludności w gminach, w których mieszkańców przybywało, był bardzo różny, najczęściej wahał się od kilku do kilkudziesięciu procent. Wzrost liczby mieszkańców w gminach wiejskich można tłumaczyć przede wszystkim wysokim przyrostem naturalnym, który wystąpił w latach dwudziestych XX w. i równoważył ewentualne straty powstałe w wyniku migracji części miejscowej ludności na inne tereny (głównie do miast przemysłowych). W wielu przypadkach zmniejszanie się stanu zaludnienia niektórych gmin wiejskich związane było z wydzieleniem z ich obrębu pewnych miejscowości, które uzyskały prawa miejskie, tak jak stało się w przypadku Poddębic, choć nadal pozostała gmina wiejska o tej nazwie. W gminach wiejskich znajdujących się na terenie powiatów lepiej uprzemysłowionych (łaski, łęczycki, brzeziński) przyrost ludności w dwudziestoleciu międzywojennym był niższy – do wyjątków należą tutaj gminy: Brużycza/Brużycza Wielka i Chojny w powiecie łódzkim, gdzie w latach 1921–1931 przyrost demograficzny był wręcz lawinowy i wynosił w przypadku tej pierwszej 259,79, a drugiej 256,66%, co należy oczywiście tłumaczyć

⁴³ A. Gawryszewski, *Ludność Polski...*, s. 88.

⁴⁴ Dla niektórych powiatów (brzeziński, kaliski, łaski, łęczycki, piotrkowski, sieradzki, radomszczański, wieluński) istnieją dane dla lat 1921, 1931 i 1938 r., czyli właściwie od początku aż po schyłek II Rzeczypospolitej. Dla części powiatów (kaliski, koniński, kolski, łódzki, turecki) są to dane dla lat 1921 i 1931, a więc pochodzące z powszechnych spisów ludności. W przypadku powiatu słupeckiego, który został zlikwidowany, jak wspomniano wyżej, na początku lat trzydziestych będą to dane dotyczące tylko 1921 r.

ich dużą atrakcyjnością w kontekście osiedlania się ze względu na bezpośrednią bliskość samej Łodzi. Generalnie zjawisko polegające na słabszym rozwoju ludnościowym tych gmin wiejskich można tłumaczyć znacznym odpływem nadwyżek ludności ze wsi do miast przemysłowych. W przypadku niektórych gmin znajdujących się w obrębie pewnych rolniczych względnie rolniczo-usługowych powiatów, jak choćby gminy powiatu kaliskiego, tureckiego czy radomszczańskiego, również obserwujemy znaczny spadek liczby ludności w części gmin, co szczególnie wyraźnie widać w przypadku gminy Koniecpol (–27,30%), w powiecie radomszczańskim, czy Gidle (–13,62%) w tym samym powiecie (w przypadku tego ostatniego powiatu mamy dane dla okresu 1921–1938).

Tabela 5. Stan zaludnienia gmin powiatu brzezińskiego w II RP
(bez gmin miejskich)

Gminy	1921 r.	1931 r.	1938 r.	Przyrost procentowy w latach 1921–1938
Będków	4 748	4 988	5 613	18,22
Biała	3 122	3 242	3 286	5,25
Bratoszewice	6 413	8 847	6 443	0,47
Ciosny	3 926	4 207	4 498	14,57
Długie	4 673	5 274	5 224	11,79
Dmosin	4 565	5 744	4 566	0,02
Dobra	5 638	6 149	6 398	13,48
Gałkówek	10 566	12 341	14 225	34,63
Lipiny	3 820	4 104	4 229	10,71
Łazisko	9 579	10 466	10 724	11,95
Łaznów	3 149	3 450	3 506	11,34
Mikołajów	4 606	5 541	5 598	21,54
Morga Dolna	5 048	6 573	7 863	55,76
Niesułków	3 228	3 753	3 977	23,20
Popień	6 981	7 224	7 225	3,50
Razem	80 062	91 903	93 375	16,63

Źródło: APŁ, AmŁ, sygn. 23664, k. 13, 15, 17, 19, 21, 23, 28, 30, 32, 34, 36, 38, 40, 42; *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dn. 30 września 1921 R. i innych źródeł urzędowych*, t. 2, *Województwo łódzkie*, Warszawa 1925, s. 3–10, tabl. nlb.; *Skorowidz gmin Rzeczypospolitej Polskiej, Ludność i budynki na podstawie tymczasowych wyników drugiego powszechnego spisu ludności z dn. 9. XII 1931 R. oraz powierzchnia ogólna i użytki rolne*, cz. 1, *Województwa centralne i wschodnie*, Warszawa 1933, s. 20, tabl. 3 (obliczenia własne).

Tabela 6. Stan zaludnienia gmin powiatu kaliskiego w 1921 i 1931 r. (bez gmin miejskich)

Gminy	1921 r.	1931 r.	Przyrost procentowy w latach 1921–1931
Błaszki	6 107	5 572	–8,76
Brudzew	7 331	7 386	0,75
Ceków	5 228	5 176	–0,99
Chocz	6 683	6 475	–3,11
Godziesze	6 728	7 211	7,18
Iwanowice	6 683	6 895	3,17
Kalisz	8 221	9 111	10,83
Kamień	4 464	4 371	–2,08
Kościelec	3 228	3 333	3,25
Koźminek	7 230	7 500	3,73
Marchwacz	4 490	4 567	1,71
Opatówek	7 450	7 303	–1,97
Ostrów Kaliski	7 020	7 791	10,98
Pamięcin	5 371	5 021	–6,52
Staw	7 488	7 740	3,37
Strzałów	5 265	5 415	2,85
Tyniec	9 078	10 491	15,57
Zbiersk	7 011	7 145	1,91
Zborów	5 297	5 074	–4,21
Żydów	8 878	9 682	9,06
Razem	129 251	133 259	3,10

Źródło: *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dn. 30 września 1921 R. i innych źródeł urzędowych*, t. 2, Województwo łódzkie, Warszawa 1925, s. 11–21, tabl. nlb.; *Skorowidz gmin Rzeczypospolitej Polskiej, Ludność i budynki na podstawie tymczasowych wyników drugiego powszechnego spisu ludności z dn. 9. XII. 1931 R. oraz powierzchnia ogólna i użytki rolne*, cz. 1, Województwa centralne i wschodnie, Warszawa 1933, s. 20, tabl. 3 (obliczenia własne).

Tabela 7. Stan zaludnienia gmin powiatu kolskiego w 1921 i 1931 r.
(bez gmin miejskich)

Gminy	1921 r.	1931 r.	Przyrost procentowy w latach 1921–1931
Brudzew	7 787	7 977	2,44
Budziszew	5 370	5 480	2,05
Chelmno	4 302	4 132	–3,95
Czołowo	7 917	6 872	–13,20
Drzewce	6 478	7 032	8,55
Izbica	11 768	13 064	11,01
Karyszew	3 975	4 115	3,52
Kłodawa	5 121	5 033	–1,72
Kościelec	7 399	7 606	2,80
Koźmin	4 130	4 073	–1,38
Krzykosy	6 187	6 841	10,57
Lubotyń	11 246	12 212	8,59
Piotrkowice	3 536	–	x
Sompolno	11 176	12 761	14,18
Razem	96 392	97 198	0,84

Źródło: *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dn. 30 września 1921 R. i innych źródeł urzędowych*, t. 2, Województwo łódzkie, Warszawa 1925, s. 22–31, tabl. nlb.; *Skorowidz gmin Rzeczypospolitej Polskiej. Ludność i budynki na podstawie tymczasowych wyników drugiego powszechnego spisu ludności z dn. 9. XII. 1931 R. oraz powierzchnia ogólna i użytki rolne*, cz. 1, Województwa centralne i wschodnie, Warszawa 1933, s. 20, tabl. 3 (obliczenia własne).

Tabela 8. Stan zaludnienia gmin powiatu konińskiego w latach 1921 i 1931 r.
(bez gmin miejskich)

Gminy	1921 r.	1931 r.	Przyrost procentowy w latach 1921–1931
1	2	3	4
Brzeźno	5 008	5 166	3,15
Ciążeń	5 675	5 605	–1,23
Dąbroszyn	10 091	10 068	–0,23
Dłusk	7 000	6 998	–0,03
Golina	7 742	6 029	–22,13
Gostawice	10 773	11 872	10,20

Tabela 8. cd.

1	2	3	4
Grodziec	8 967	9 484	5,77
Kazimierz Biskupi	9 802	10 753	9,70
Kleczew	4 177	4 478	7,21
Kramsk	4 164	4 399	5,64
Lądek	6 244	6 628	6,15
Młodojewo	5 537	5 904	6,63
Oleśnica	4 956	5 173	4,38
Ostrowite	4 337	4 730	9,06
Piorunów	5 587	6 045	8,20
Piotrkowice	3 479	3 703	6,44
Rzgów	8 230	8 866	7,73
Skulska Wieś	5 732	6 276	9,49
Sławoszewek	5 251	5 774	9,96
Stare Miasto	7 796	8 140	4,41
Szymanowice	5 038	5 438	7,94
Trąbczyn	5 704	5 913	3,66
Tuliszków	8 558	9 000	5,16
Wilcza Góra	5 162	5 830	12,94
Władysławów	3 454	3 574	3,47
Wysokie	3 466	3 432	-0,98
Razem	161 930	169 278	4,54

Źródło: *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dn. 30 września 1921 R. i innych źródeł urzędowych*, t. 2, Województwo łódzkie, Warszawa 1925, s. 32–40, tabl. nlb.; *Skorowidz gmin Rzeczypospolitej Polskiej, Ludność i budynki na podstawie tymczasowych wyników drugiego powszechnego spisu ludności z dn. 9. XII 1931 R. oraz powierzchnia ogólna i użytki rolne*, cz. 1, Województwa centralne i wschodnie, Warszawa 1933, s. 20–21, tabl. 3 (obliczenia własne).

Tabela 9. Stan zaludnienia gmin powiatu łaskiego w II RP
(bez gmin miejskich)

Gminy	1921 r.	1931 r.	1938 r.	Przyrost procentowy w latach 1921–1938
Bałucz	5 053	5 133	5 120	1,33
Buczek	7 061	7 844	8 551	21,10
Chociw	4 235	5 063	5 587	31,92
Dąbrowa Rusiecka	7 672	9 287	9 992	30,24
Dąbrowa Widawska/Widawa	7 689	8 664	9 082	18,12
Dłutów	5 772	5 997	6 303	9,20
Dzbanki/Szczerców	8 311	9 630	10 221	22,98
Dobroń/Wymysłów	5 668	6 146	6 178	9,00
Górka Pabianicka	4 666	4 666	5 594	19,89
Lutomiersk	5 267	5 564	5 805	10,21
Łask	6 115	6 312	7 162	17,12
Pruszków	3 762	4 128	4 564	21,32
Wola Wężykowa/Sędziejowice	6 967	6 903	7 408	6,33
Widzew	6 899	7 416	8 512	23,38
Wodzierady	4 657	4 682	4 698	0,88
Wygielzów	4 755	5 500	5 969	25,53
Zapolice	5 141	6 735	7 242	40,87
Zelów	7 608	9 314	11 046	45,19
Razem	113 413	125 296	129 034	13,77

Źródło: APŁ, AmŁ, sygn. 23665, k. 13, 17, 23, 28, 32, 42, 46, 54, 58, 62, 66, 71, 80, 84, 88; *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dn. 30 września 1921 R. i innych źródeł urzędowych*, t. 2, Województwo łódzkie, Warszawa 1925, s. 40–49, tabl. nłb.; *Skorowidz gmin Rzeczypospolitej Polskiej, Ludność i budynki na podstawie tymczasowych wyników drugiego powszechnego spisu ludności z dn. 9. XII. 1931 R. oraz powierzchnia ogólna i użytki rolne*, cz. 1, Województwa centralne i wschodnie, Warszawa 1933, s. 21, tabl. 3; APŁ, AmŁ, sygn. 23665, k. 13, 17, 23, 28, 32, 42, 46, 54, 58, 62, 66, 71, 80, 84, 88 (obliczenia własne).

Tabela 10. Stan zaludnienia gmin powiatu łęczyckiego w okresie II RP
(bez gmin miejskich)

Gminy	1921 r.	1931 r.	1938 r.	Przyrost procentowy w latach 1921–1938
Chociszew	3 428	3 059	3 090	–9,86
Dalików	5 963	5 550	5 583	–6,37
Gostków	6 835	7 340	7 617	11,44
Grabów	8 013	8 122	8 326	3,91
Leśmierz	6 513	6 889	7 554	15,98
Mazew	6 076	6 063	6 208	2,17
Piaskowice	5 339	5 521	5 829	9,18
Piątek	11 345	11 506	11 185	–1,41
Poddębice	8 574	10 054	5 892	–31,28
Rogoźno	4 041	4 279	4 575	13,21
Sobótka	3 723	3 636	3 863	3,76
Tkaczew	7 748	8 092	8 532	10,12
Topola	6 364	6 304	6 668	4,78
Tum	7 560	7 819	9 551	26,34
Witonia	8 044	7 968	8 763	8,94
Razem	99 566	102 202	103 236	3,69

Źródło: APŁ, AmŁ, sygn. 23666, k. 13, 19, 22, 25, 31, 34, 37, 40, 43, 46, 49, 52, 55; *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dn. 30 września 1921 R. i innych źródeł urzędowych*, t. 2, *Województwo łódzkie*, Warszawa 1925, s. 50–60, tabl. nłb.; *Skorowidz gmin Rzeczypospolitej Polskiej, Ludność i budynki na podstawie tymczasowych wyników drugiego powszechnego spisu ludności z dn. 9. XII 1931 R. oraz powierzchnia ogólna i użytki rolne*, cz. 1, *Województwa centralne i wschodnie*, Warszawa 1933, s. 21, tabl. 3 (obliczenia własne).

Tabela 11. Stan zaludnienia gmin powiatu łódzkiego w latach 1921 i 1931
(bez gmin miejskich)

Gminy	1921 r.	1931 r.	Przyrost procentowy w latach 1921–1931
Babice	1 992	2 371	19,03
Bełdów	2 244	2 161	–3,70
Brójce	3 697	7 324	98,11
Brus	3 041	8 306	173,13
Brużycza/Brużycza Wielka	1 236	4 447	259,79

1. Terytorium. Liczba ludności. Gęstość zaludnienia

Chojny	6 338	22 605	256,66
Czarnocin	5 343	4 237	-20,70
Gospodarz	4 909	6 395	30,27
Górki	2 243	–	x
Kruszów	5 237 ^a	5 590	6,74
Łagiewniki	2 412	2 878	19,32
Lućmierz	3 684	4 062	10,26
Nakielnica	2 628	–	x
Nowosolna	5 727	8 145	42,22
Puczniew	3 826	3 802	-0,63
Radogoszcz	3 339	9 079	171,91
Rąbień	3 120	2 821	-9,58
Rszew	1 366	–	x
Wiskitno	4 868	5 443	11,81
Żeromin	3 950	–	x
Razem	71 200	99 666	39,98

^a Liczba ta jest sumą liczby mieszkańców gmin Górki i Żeromin istniejących w 1921 r., z których w 1924 r. utworzono gminę Kruszów.

Źródło: *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dn. 30 września 1921 R. i innych źródeł urzędowych*, t. 2, Województwo łódzkie, Warszawa 1925, s. 61–67, tabl. nlb.; *Skorowidz gmin Rzeczypospolitej Polskiej, Ludność i budynki na podstawie tymczasowych wyników drugiego powszechnego spisu ludności z dn. 9. XII 1931 R. oraz powierzchnia ogólna i użytki rolne*, cz. 1, Województwa centralne i wschodnie, Warszawa 1933, s. 21–22, tabl. 3 (obliczenia własne).

Tabela 12. Stan zaludnienia gmin powiatu piotrkowskiego w II RP
(bez gmin miejskich)

Gminy	1921 r.	1931 r.	1938 r.	Przyrost procentowy w latach 1921–1938
1	2	3	4	5
Bełchatówek	6 778	7 356	7 491	10,52
Bogusławice	13 191	14 432	15 391	16,68
Bujny Szlacheckie	6 788	7 720	8 189	20,64
Chabielice	3 937	4 359	4 601	16,87
Golesze	4 691	4 730	4 785	2,00
Gorzkowice	6 707	7 437	7 488	11,64
Grabica	6 711	6 727	6 865	2,29

Województwo łódzkie i zamieszkująca je ludność

1	2	3	4	5
Kamieńsk	8 531	9 430	10 100	18,39
Kleszczów	5 642	5 966	6 003	6,40
Kluki	7 602	8 335	9 051	19,06
Krzyżanów	6 667	7 125	7 292	9,37
Łęczno	7 134	7 815	9 031	26,59
Łęka	6 566	7 531	8 332	26,90
Parzniewice	4 840	4 887	5 147	6,34
Podolin	4 823	5 348	5 421	12,40
Ręczno	10 337	11 630	12 573	21,63
Rozprza	8 611	9 451	10 024	16,41
Szydłów	6 877	7 660	7 648	11,21
Uszczyn	3 336	3 945	4 103	22,99
Wadlew	6 581	6 667	6 564	-0,26
Woźniki	7 025	7 509	7 852	11,77
Razem	143 375	156 060	163 951	14,35

Źródło: APŁ, AmŁ, sygn. 23667, k. 8, 17, 20, 23, 26, 29, 32, 35, 38, 41, 44, 47, 50, 53, 56, 59, 62, 65, 68, 71; *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dn. 30 września 1921 R. i innych źródeł urzędowych*, t. 2, *Województwo łódzkie*, Warszawa 1925, s. 67–80, tabl. nlb.; *Skorowidz gmin Rzeczypospolitej Polskiej, Ludność i budynki na podstawie tymczasowych wyników drugiego powszechnego spisu ludności z dn. 9. XII. 1931 R. oraz powierzchnia ogólna i użytki rolne*, cz. 1, *Województwa centralne i wschodnie*, Warszawa 1933, s. 22, tabl. 3 (obliczenia własne).

Tabela 13. Stan zaludnienia gmin powiatu radomszczańskiego w II RP
(bez gmin miejskich)

Gminy	1921 r.	1931 r.	1938 r.	Przyrost procentowy w latach 1921–1938
Brudzice	5 743	6 502	7 186	25,13
Brzeźnica	7 726	8 319	8 831	14,30
Dąbrowa	6 596	6 835	7 698	16,71
Dmenin	6 292	6 633	7 225	14,83
Dobryszycy	5 378	6 076	6 411	19,21
Garnek	3 611	3 876	4 460	23,51
Gidle	6 732	5 449	5 815	-13,62
Gostawice	4 289	4 569	4 832	12,66
Kobiełe	5 743	5 725	6 235	8,57
Konary	5 637	6 193	6 285	11,50

1. Terytorium. Liczba ludności. Gęstość zaludnienia

Konieczpol	7 102	4 175	5 163	-27,30
Kruszyna	7 658	8 597	9 669	26,26
Maluszyn	7 789	7 830	8 342	7,10
Masłowice	7 589	8 245	11 400	50,22
Pajęczno	7 683	9 013	9 998	30,13
Pławno	–	1 920	1 854	0,98
Przeręb	6 093	6 696	7 369	20,94
Radomsko	7 973	8 460	9 627	20,75
Radziejowice	6 148	6 818	7 116	15,74
Rzęśnia	4 810	5 539	6 022	25,20
Rzeki	5 978	6 381	6 937	16,04
Sulmierzyce	5 256	5 406	5 141	-2,19
Wielgomłyn	7 348	8 073	8 620	17,31
Zamoście	6 994	7 768	8 501	21,55
Żytno	4 947	5 271	5 834	17,93
Razem	152 915	160 369	176 571	16,85

Źródło: APŁ, AmŁ, sygn. 23668, k. 10, 15, 20, 23, 28, 31, 34, 37, 40, 43, 46, 51, 56, 59, 62, 65, 68, 71, 74, 77, 80, 83, 88, 91, 94; *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dn. 30 września 1921 R. i innych źródeł urzędowych*, t. 2, Województwo łódzkie, Warszawa 1925, s. 81–93, tabl. nłb.; *Skorowidz gmin Rzeczypospolitej Polskiej, Ludność i budynki na podstawie tymczasowych wyników drugiego powszechnego spisu ludności z dn. 9. XII. 1931 R. oraz powierzchnia ogólna i użytki rolne*, cz. 1, Województwa centralne i wschodnie, Warszawa 1933, s. 22, tabl. 3 (obliczenia własne).

Tabela 14. Stan zaludnienia gmin powiatu sieradzkiego w II RP
(bez gmin miejskich)

Gminy	1921 r.	1931 r.	1938 r.	Przyrost procentowy w latach 1921–1938
1	2	3	4	5
Barczew	5 074	5 527	5 667	11,69
Bartochów	5 497	5 519	5 707	3,82
Bogumiłów	5 255	5 460	5 630	7,14
Brzeźno	7 939	8 449	8 929	12,47
Chartupia Mała	3 997	3 902	3 718	-6,98
Dzierżazna/Rossoczyca	3 615	3 875	4 147	14,72
Godynice	5 003	5 788	6 394	27,80

Tabela 14. cd.

1	2	3	4	5
Gruszczyce	6 672	7 181	7 553	13,20
Klonowa	7 730	8 470	9 115	17,92
Krokocice	4 788	4 803	6 709	40,12
Majczewice	8 252	9 062	10 019	21,41
Męka	4 842	5 086	5 399	11,50
Szadek	4 644	4 471	4 616	-0,60
Wierchy	7 543	7 312	7 260	-3,75
Wojśławice	5 345	5 495	5 944	11,21
Wróblew	7 234	7 493	8 094	11,89
Zadzim	5 576	5 782	5 752	3,16
Zduńska Wola	9 853	11 729	13 141	33,37
Złoczew	6 289	6 804	7 267	15,55
Razem	115 148	122 208	132 999	15,50

Źródło: Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dn. 30 września 1921 R. i innych źródeł urzędowych, t. 2, Województwo łódzkie, Warszawa 1925, s. 94–105, tabl. nlb.; Skorowidz gmin Rzeczypospolitej Polskiej, Ludność i budynki na podstawie tymczasowych wyników drugiego powszechnego spisu ludności z dn. 9. XII. 1931 R. oraz powierzchnia ogólna i użytki rolne, cz. 1, Województwa centralne i wschodnie, Warszawa 1933, s. 22, tabl. 3; APŁ, AmŁ, sygn. 23669, k. 23669, k. 26, 30, 34, 38, 42, 45, 49, 53, 57, 61, 69, 73, 77, 81, 85, 89, 93, 97 (obliczenia własne).

**Tabela 15. Stan zaludnienia gmin powiatu słupeckiego w 1921 r.
(bez gmin miejskich)**

Gminy	1921 r.	Gminy	1921 r.
Ciążeń	8 954	Oleśnica	4 956
Dłusk	7 000	Ostrowita	4 337
Grodziec	8 967	Skulska Wieś	5 732
Kazimierz Biskupi	10 667	Szymanowice	5 038
Kleczew	4 177	Trąbczyn	5 704
Młodojewo	5 537	Wilcza Góra	5 162
		Razem	76 231

Źródło: Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dn. 30 września 1921 R. i innych źródeł urzędowych, t. 2, Województwo łódzkie, Warszawa 1925, s. 107–113, tabl. nlb.

Tabela 16. Stan zaludnienia gmin powiatu tureckiego w 1921 i 1931 r.
(bez gmin miejskich)

Gminy	1921 r.	1931 r.	Przyrost procentowy w latach 1921–1931
Biernacie	2 239	2 187	–2,32
Goszczanów	4 919	5 065	2,97
Grzybki	4 736	4 817	1,71
Kościelnica	3 817	3 931	2,99
Kowale Pańskie	6 446	6 445	–0,02
Lubola	3 767	3 811	1,17
Małanów	4 214	4 308	2,23
Niemysłów	4 956	4 477	–9,67
Niewiesz	4 399	4 454	1,25
Ostrów Warcki	6 500	6 434	–1,02
Pęcheszew	4 358	4 204	–3,53
Piekary	3 870	3 887	0,44
Piętno	5 293	5 391	1,85
Skarzyn	3 522	3 507	–0,43
Skotniki	3 593	3 726	3,70
Tokary	4 441	4 371	–1,58
Wichertów	5 793	5 840	0,81
Wola Świniecka	4 044	4 284	5,93
Zelgoszcz	4 572	4 951	8,29
Razem	85 479	86 090	0,71

Źródło: *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dn. 30 września 1921 R. i innych źródeł urzędowych*, t. 2, *Województwo łódzkie*, Warszawa 1925, s. 114–123, tabl. nlb.; *Skorowidz gmin Rzeczypospolitej Polskiej, Ludność i budynki na podstawie tymczasowych wyników drugiego powszechnego spisu ludności z dn. 9. XII. 1931 R. oraz powierzchnia ogólna i użytki rolne*, cz. 1, *Województwa centralne i wschodnie*, Warszawa 1933, s. 23, tabl. 3 (obliczenia własne).

Tabela 17. Stan zaludnienia gmin powiatu wieluńskiego w II RP
(bez gmin miejskich)

Gminy	1921 r.	1931 r.	1938 r.	Przyrost procentowy w latach 1921–1938
1	2	3	4	5
Bolesławiec	1 854	1 843	2 002	7,98
Chotynin	4 694	5 086	5 219	11,18
Czastary	4 775	5 355	6 165	29,11

Województwo łódzkie i zamieszkująca je ludność

1	2	3	4	5
Działoszyn	8 913	10 898	11 593	30,07
Dzierżkowice	6 195	6 636	7 094	14,51
Galewice	8 332	9 548	10 833	30,02
Kamionka	6 717	8 023	8 432	25,53
Kielczygłów	4 561	5 144	5 542	21,51
Konopnica	4 926	6 212	6 869	39,44
Kurów	4 070	5 083	4 588	12,73
Kuźnica Grabowska	6 409	7 605	8 532	33,13
Lututów	8 499	9 636	10 411	22,50
Mierzyce	7 659	9 660	10 401	35,80
Mokrsko	6 498	7 518	7 918	21,85
Naramice	7 795	8 950	9 834	26,16
Praszka	8 552	9 542	10 684	24,93
Radoszewice	9 258	11 217	12 800	38,26
Rudniki	10 239	13 022	13 997	36,70
Siemkowice	4 903	5 986	6 520	32,98
Skomlin	6 226	7 189	8 111	30,28
Skrzynki	4 820	5 292	6 062	25,77
Skorzynno	6 837	8 299	9 567	39,93
Sokolniki	5 275	6 284	6 734	27,66
Starzenice	7 616	9 051	12 272	61,13
Wydrzyn	5 395	6 587	7 370	36,61
Razem	161 018	189 666	209 550	30,14

Źródło: APŁ, AmŁ, sygn. 23670, k. 19, 22, 28, 32, 36, 40, 44, 50, 54, 58, 62, 66, 70, 74, 78, 84, 88, 92, 96, 102, 108, 112, 116, 122, 127; *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dn. 30 września 1921 R. i innych źródeł urzędowych*, t. 2, Województwo łódzkie, Warszawa 1925, s. 124–128, tabl. nłb.; *Skorowidz gmin Rzeczypospolitej Polskiej, Ludność i budynki na podstawie tymczasowych wyników drugiego powszechnego spisu ludności z dn. 9. XII. 1931 R. oraz powierzchnia ogólna i użytki rolne*, cz. I, Województwa centralne i wschodnie, Warszawa 1933, s. 23, tabl. 3 (obliczenia własne).

Dla gmin części powiatów dysponujemy danymi tylko dla lat 1921 i 1931 r. (powiaty: kaliski, kolski, koniński, łódzki, turecki) lub, jak w przypadku gmin powiatu słupeckiego, tylko dla roku 1921. Powiat słupecki został na początku lat trzydziestych włączony do powiatu konińskiego, co oczywiście zwiększyło liczbę gmin tego ostatniego. W tej grupie powiatów znalazły się, z wyjątkiem powiatu łódzkiego, przede wszystkim powiaty le-

zące w zachodniej części województwa łódzkiego, które w 1938 r. weszły w skład województwa poznańskiego.

Porównując zaludnienie gmin wiejskich w tych zachodnich powiatach i powiecie łódzkim w przedziale lat 1921–1931 można stwierdzić, że w większości tych gmin stan zaludnienia zwiększył się, co niekiedy było efektem powiększenia się ich terytorium. W części z nich, jak w przypadku gminy Brużyca znajdującej się na terenie powiatu łódzkiego, przyrost liczby ludności był znaczny, co było jednak skutkiem zwiększenia się terytorium tej gminy. W innych gminach tego powiatu, choćby gminy Brus, Chojny czy Radogoszcz, wystąpił także wysoki wzrost liczby mieszkańców, co zapewne było wynikiem dużej atrakcyjności tych gmin ze względu na bliskość Łodzi. W niektórych gminach stan zaludnienia, jak już wspomniano, spadł, co może świadczyć o niezbyt dobrej sytuacji gospodarczej tych gmin, spowodowanej prawdopodobnie odpływem z nich ludności lub ewentualnie niekorzystnymi tendencjami ruchu naturalnego.

W odniesieniu do gmin miejskich (tabela 18), czyli miast leżących na terytorium województwa łódzkiego, dysponujemy danymi dla różnych przekrojów czasowych. Dla większości miast mamy dane pochodzące z powszechnych spisów ludności z lat 1921 i 1931. Dla niektórych miast są jeszcze dane dla 1938 r., pochodzące z materiałów wytworzonych przez Wydział Statystyczny. W przypadku Poddębic będą to dane tylko z roku 1938, w okresie wcześniejszym miejscowość ta była bowiem wsią i nie posiadała praw miejskich.

Znaczny przyrost procentowy odnotowały w dwudziestoleciu międzywojennym przede wszystkim miasta przemysłowe lub te o dużym znaczeniu usługowo-administracyjnym (np. Łódź, Pabianice, Kalisz, Piotrków Trybunalski). W przypadku miast, dla których dysponujemy danymi dla okresu od początku lat dwudziestych aż po schyłek lat trzydziestych XX w., to poza samą Łodzią⁴⁵ (której przyrost procentowy wyniósł w latach 1921–1938 47,18%), znacznie zresztą od niej wyższy przyrost procentowy odnotowały Pabianice (73,86%), Tomaszów Mazowiecki (57,74%) i Łask (51,74%). Mniejszy przyrost ludności od Łodzi, choć także znaczący, miały Konstantynów (42,58%), Bełchatów (42,51%), Radomsko (40,74%) czy Zduńska Wola (35,13%). Wymienione wyżej miasta, z wy-

⁴⁵ Łódź była miastem, w którym od lat dwudziestych XIX w. do pierwszej wojny światowej gwałtownie wzrastała liczba ludności, w 1914 r. miasto to miało 477 tys. mieszkańców. Zob.: J. Janczak, *Ludność Łodzi przemysłowej...*, t. 11, s. 38–71, tabl. 1 cd.

jątkiem Radomska, Bełchatowa czy Łasku⁴⁶, miały zdecydowanie charakter industrialny, przyciągały więc ludność z bliższego i dalszego zaplecza. Największy był jednak wzrost populacji w przypadku niewielkiego miasta Głowna (260,12%), które nie miało większego przemysłu, znajdowało się jednak w najbliższym otoczeniu Łodzi, stąd zapewne – w wyniku oddziaływania ekonomicznego łódzkiej metropolii – stanowiło atrakcyjne miejsce do osiedlania się w nim.

Tabela 18. Stan zaludnienia gmin miejskich (miast)
w województwie łódzkim w II RP

Miasta	1921 r.	1931 r.	1938	Przyrost procentowy w latach 1921–1931	Przyrost procentowy w latach 1921–1938
Aleksandrów	8 236	11 554	·	40,29	x
Bełchatów	7 200	8 587	10 261	19,26	42,51
Błaszki	3 896	4 969	·	27,54	x
Brzeziny	10 633	13 045	13 798	22,68	29,77
Dębie	3 765	3 825	·	1,59	x
Dobra	3 055	2 871	·	–6,02	x
Głowno	2 422	3 154	8 722	30,22	260,12
Golina	2 418	2 578	·	6,62	x
Kalisz	44 613	55 125	·	23,56	x
Kleczew	2 744	2 946	·	7,36	x
Kłodawa	3 901	4 627	·	18,61	x
Koło	11 450	13 771	·	20,27	x
Koniecpol	2 422	2 518	2 510	3,96	3,63
Konin	10 045	10 390	·	3,43	x
Konstantynów	5 728	8 167	·	42,58	x
Łask	4 890	6 502	7 420	32,97	51,74
Łęczycza	10 267	10 553	10 896	2,79	6,13
Łódź	451 974	605 467	665 231	33,96	47,18
Ozorków	12 589	14 979	16 375	18,98	30,07
Pabianice	29 666	45 614	51 578	53,76	73,86
Piotrków Trybunalski	40 992	51 294	52 875	25,13	28,99

⁴⁶ Łask znajduje się w pobliżu dwóch znaczących wówczas ośrodków przemysłowych – Łodzi i Pabianic, przebiegał także przez to miasto ważny szlak kolejowy łączący Łódź z Kaliszem i dalej z Poznaniem, co miało zapewne dodatkowy wpływ na wzrost liczby mieszkańców miasta.

1. Terytorium. Liczba ludności. Gęstość zaludnienia

Poddębice	–	–	4 305		x
Praszka	4 478	4 486	4 312	0,18	–3,71
Pyzdry	4 614	4 494	·	–2,60	x
Radomsko	18 732	22 980	26 364	22,68	40,74
Ruda Pabianicka	5 127	12 164	·	137,25	x
Rychwał	1 121	2 011	·	79,39	x
Sieradz	9 284	10 537	11 359	13,50	22,35
Słupca	5 534	6 204	·	12,11	x
Stawiszyn	2 560	2 562		0,08	x
Stryków	4 127	4 821	4 812	16,82	16,60
Sulejów	5 718	6 387	7 046	11,70	23,22
Szadek	3 058	3 113	2 989	1,80	–2,26
Ślesin	2 078	2 495	·	20,07	x
Tomaszów Mazowiecki	28 285	38 088	44 616	34,66	57,74
Tuliszów	2 358	2 559	·	8,52	x
Turek	9 948	9 421	·	–5,30	x
Tuszyn	3 451	4 202	·	21,76	x
Uniejów	3 657	3 484	·	–4,73	x
Warta	4 108	4 360	4 403	6,13	7,18
Wieluń	11 032	13 220	15 270	19,83	38,42
Wieruszów	4 799	5 484	5 733	14,27	19,46
Władysławów	960	906	·	–5,63	x
Zagórów	3 715	3 945	·	6,19	x
Zduńska Wola	18 923	22 904	25 570	21,04	35,13
Zgierz	21 129	26 646		26,11	x
Złoczew	4 904	5 069	·	3,36	x

Źródło: APŁ, AmŁ, sygn. 23664, k. 3 verte, 5 verte, 7 verte, 10; sygn. 23665, k. 2, 9; sygn. 23666, k. 4, 8, 10; sygn. 23667, k. 5; sygn. 23668, k. 1, 4; sygn. 23669, k. 6, 10, 14, 18; sygn. 23670, k. 5, 9, 15; *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dn. 30 września 1921 R. i innych źródeł urzędowych*, t. 2, *Województwo łódzkie*, Warszawa 1925, s. 3, 11, 22, 31, 40, 50, 61, 67, 80, 93, 106, 114, 124, tabl. nlb.; *Skorowidz gmin Rzeczypospolitej Polskiej, Ludność i budynki na podstawie tymczasowych wyników drugiego powszechnego spisu ludności z dn. 9. XII 1931 R. oraz powierzchnia ogólna i użytki rolne*, cz. 1, *Województwa centralne i wschodnie*, Warszawa 1933, s. 20–23, tabl. 3 (obliczenia własne).

W odniesieniu do miast, dla których dysponujemy tylko danymi z powszechnych spisów ludności, sytuacja jest nieco bardziej złożona, bardzo często mamy bowiem do czynienia z dużym wzrostem ludności w przypadku małych miasteczek, jak choćby Ruda Pabianicka, której liczba ludności w latach 1921–1931 wzrosła o 137,25%, co wynikało jednak zapewne głównie z tego, że leżała pomiędzy Łodzią a Pabianicami, i z tego powodu była miejscowością dogodną do zamieszkania.

Ze wszystkich miast znajdujących się na obszarze województwa łódzkiego zdecydowanie słabiej rozwijały się pod względem ludnościowym miasta bardzo małe, których ludność nie przekraczała bardzo często pięciu tysięcy, takie jak np. Sulejów, Warta, Zagorów, Kleczew, Szadek czy Stawiszyn. Wzrost liczebny zamieszkującej je populacji był raczej nieduży, aczkolwiek niektóre z nich miały przyrost nieco większy, jak choćby Ślesin, który w okresie 1921–1931 miał 20,07% przyrostu procentowego mieszkańców, czy leżący blisko Łodzi Stryków (w tym samym przedziale czasowym – 16,82%), tu działały wspomniane wyżej czynniki związane z bliskością Łodzi. Zaznaczyć jednak trzeba, że spadek liczby mieszkańców dotyczył tylko kilku miast, takich jak Dobra, Pyzdry, Turek czy Uniejów w latach 1921–1931 bądź Szadek w latach 1921–1938.

W grupie miast nieco większych zauważalny jest dość szybki wzrost liczby mieszkańców Ozorkowa, miasta leżącego w bezpośrednim oddziaływaniu łódzkiego okręgu przemysłowego. W całym dwudziestoleciu międzywojennym przyrost ludnościowy odnotowały takie ośrodki, jak Sieradz⁴⁷, Wieluń czy Łask, czyli miasta rzemieślniczo-handlowe, będące stolicami powiatów, a więc spełniających ważne funkcje administracyjne, pewnym wyjątkiem w grupie mniejszych miast powiatowych jest tutaj Łęczycza, której liczba mieszkańców właściwie pozostawała na tym samym poziomie, w okresie 1921–1931 dotyczyło to także miasta Turek, dla którego nie dysponujemy danymi w odniesieniu do schyłku lat trzydziestych.

Przybywało więc ludności przede wszystkim w miastach lepiej rozwiniętych, szczególnie o charakterze przemysłowym, czego dobrym przykładem jest Konstantynów, w którym liczba ludności wzrastała w dużej mierze nie tylko dzięki przyrostowi naturalnemu, ale także migracjom⁴⁸. Dla większości miast dysponujemy jedynie, jak wspomniano wyżej, danymi pochodzącymi z powszechnych spisów ludności, czyli dla lat 1921 i 1931. Niewykluczone, że w latach trzydziestych

⁴⁷ Sieradz był miasteczkiem o charakterze rzemieślniczo-handlowym, w którym rozwinął się jedynie przemysł spożywczy, co oczywiście nie mogło spowodować ani szybkiego rozwoju gospodarczego miasta, ani dynamicznego wzrostu liczby jego mieszkańców. Zob.: M. Nartowicz-Kot, *Życie gospodarcze Sieradza w latach 1918–1939*, [w:] *Sieradz. Dzieje miasta w latach 1793–1939*, pod red. J. Kity i M. Nartowicz-Kot, Łódź–Sieradz 2014.

⁴⁸ M. Nartowicz-Kot, *Konstantynów Łódzki w Polsce Odrodzonej 1918–1939*, [w:] *Konstantynów Łódzki. Dzieje miasta*, pod red. M. Nartowicz-Kot, Łódź 2006, s. 140.

XX w. liczba mieszkańców tych miast zaczęła rosnąć, choć czynnikiem osłabiającym ich rozwój mógł być wspomniany wyżej wielki kryzys gospodarczy i brak przemysłu w przypadku niedużych rzemieślniczo-handlowych miasteczek.

Zmiany w stanie zaludnienia miast województwa łódzkiego nie odbiegały od zachodzących w reszcie kraju. Rozwój ilościowy i ludnościowy miast w II Rzeczypospolitej był bowiem bardzo nierównomierny. Porównanie wyników dwóch powszechnych spisów ludności wykazuje, że liczba miast o ludności nie przekraczającej 20 tys. mieszkańców zwiększyła się nieznacznie lub w niektórych przypadkach nastąpił nawet ubytek ludności. W tym czasie występowało na terenie kraju kilkanaście miast średnich i kilka dużych. Najszybciej rozwijały się pod względem demograficznym miasta duże⁴⁹.

W okresie istnienia II Rzeczypospolitej możemy mówić o zwiększaniu się liczby mieszkańców województwa łódzkiego, co jest szczególnie widoczne w odniesieniu do znaczniejszych miast. Pomimo braku danych o liczbie ludności województwa w 1939 r.⁵⁰ można przyjąć, że liczba ta była dość znaczna. Na przyrost liczby ludności województwa łódzkiego, poza korzystnym – szczególnie w latach dwudziestych – przyrostem naturalnym ludności, zasadniczy wpływ miały uwarunkowania o charakterze gospodarczym. Występowanie na tym obszarze kilku ośrodków przemysłowych, z Łodzią na czele, niewątpliwie przyczyniło się do przyciągania ludności z innych, słabiej uprzemysłowionych lub pozbawionych w ogóle przemysłu regionów kraju, co oczywiście wzmocniło potencjał demograficzny województwa łódzkiego.

2. Ludność miejska i wiejska

Podział na miasto i wieś występował już od początków cywilizacji. Obecnie podstawową różnicą pomiędzy nimi jest liczba mieszkańców – w przypadku miast powinna być ona znacznie większa – a także przewaga nierolniczych zajęć w przypadku ludności miejskiej. Zwiększanie się liczby mieszkańców miast kosztem po-

⁴⁹ T. Stpiciński, *Ludność ziem polskich podczas pierwszej wojny światowej oraz państwa polskiego w latach 1919–1939*, „Przeszość Demograficzna Polski” 1997, t. 20, s. 79–80.

⁵⁰ Po przyłączeniu powiatów odłączonych od województwa warszawskiego i kieleckiego województwo łódzkie miało istotnie zmienione terytorium. Straty ludnościowe spowodowane odłączeniem powiatów zachodnich zostały więc zrekomensowane nowymi powiatami na wschodzie województwa.

populacji wiejskiej jest konsekwencją procesu urbanizacji. Urbanizacja to zjawisko polegające na przemieszczaniu się ludności ze wsi do miast, rozwoju samych miast i zwiększaniu się udziału mieszkańców miast na danym terenie. Urbanizacja to nie tylko przyrost liczby ludności miast, ale także rozwój tych wszystkich zjawisk, które wiążą się z cywilizacją miejską. W wielkich miastach europejskich, szczególnie usytuowanych w krajach rozwiniętych, w okresie międzywojennym wzrósł standard życia, przede wszystkim w odniesieniu do klasy średniej⁵¹.

Najczęściej stosowanym miernikiem poziomu urbanizacji jest współczynnik urbanizacji, który wyraża się wzorem:

$$W_{\text{urb.}} = \frac{L_m(t)}{L(t)} \cdot 100$$

gdzie:

$W_{\text{urb.}}$ – współczynnik urbanizacji,

$L_m(t)$ – ludność miejska w czasie t ,

$L(t)$ – ogół ludności w czasie t (przy czym obie wartości powinny pochodzić z tego samego momentu czasowego)⁵².

Ziemie polskie dopiero w wieku XIX weszły w okres przyśpieszonej urbanizacji. Po 1870 r. na obszarze Królestwa Polskiego nastąpił szybki wzrost liczby ludności miejskiej, który znacznie przewyższał skalę tego zjawiska w przypadku populacji wiejskiej. W latach 1890–1908 w miastach średnich i dużych przyrost liczby mieszkańców wyniósł aż 71% (z 1,465 do 2,502 mln). W latach 1897–1913 największą dynamikę wzrostu ludności miejskiej spośród wszystkich guberni wykazywała gubernia piotrkowska, z szybko rozwijającym się łódzkim okręgiem przemysłowym, obejmująca znaczną część późniejszego województwa łódzkiego. Szybki wzrost ludności miejskiej możliwy był dzięki industrializacji, która ściągała nadwyżki ludności ze wsi do miast. Na początku XX w. na ziemiach polskich mieszkało w miastach około 25% ludności. Najlepiej zurbanizowanym obszarem był Górny Śląsk. Z kolei Galicja i północno-wschodnie tereny

⁵¹ J. Żarnowski, *Spółczeństwa XX wieku*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1999, s. 44–45; C. Kukło, *Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej*, Warszawa 2009, s. 224–225; S. Fogelson, *Miasta i ludność miejska*, [w:] *Encyklopedia Nauk Politycznych*, t. 3, K–M, pod red. E. J. Reymana, Warszawa 1938, s. 647.

⁵² C. Kukło, *Demografia Rzeczypospolitej...*, s. 225.

Królestwa Polskiego były dość słabo zurbanizowane. Rozmieszczenie ludności miejskiej na obszarze Kongresówki wiązało się bezpośrednio z usytuowaniem okręgów przemysłowych. W części południowo-zachodniej z uwagi na występujące tutaj okręgi przemysłowe – łódzki i dąbrowski – udział mieszkańców miast wynosił 44,4%, podczas gdy w części północno-wschodniej tylko 23,0%. W okresie pierwszej wojny światowej rozwój miast polskich uległ zahamowaniu. Wiele miast poniosło znaczne straty ludnościowe i ucierpiało w zakresie zabudowy mieszkalnej i infrastruktury przemysłowej (szczególnie tym dotknięte zostały miasta łódzkiego okręgu przemysłowego)⁵³.

Na przełomie XIX i XX w. miasta łódzkiego okręgu przemysłowego przeżywały gwałtowny rozwój demograficzny. Na czoło wysuwała się tu oczywiście Łódź, która stała się w tym czasie piątym pod względem liczby mieszkańców miastem na obszarze całego Cesarstwa Rosyjskiego. W 1900 r. w Łodzi mieszkało już ponad 300 tys. osób, a w 1914 r. jej ludność liczyła już blisko pół miliona, co oczywiście miało wpływ na znaczny odsetek ludności miejskiej w obrębie guberni piotrkowskiej (1897 r. – 36,4%). Podkreślić należy, że po przezwyciężeniu niekorzystnej sytuacji w przemyśle na przełomie XIX i XX w., ostatnie lata przed wybuchem pierwszej wojny światowej były dla gospodarki Łodzi i innych ośrodków przemysłowych stosunkowo sprzyjające, co umożliwiło tak znaczny przyrost ludnościowy⁵⁴.

W okresie międzywojennym w najbardziej rozwiniętych krajach europejskich występowała przewaga populacji miejskiej nad wiejską. W skali całego kontynentu w 1920 r. procent ludności miejskiej wynosił jednak 46, czyli nadal przewagę mieli mieszkańcy wsi. W Wielkiej Brytanii wskaźnik ludności miejskiej wynosił 75,5%, w Niemczech – 69,9%, we Francji – 52,4%. W środkowej

⁵³ M. Nietyksza, *Ludność Warszawy na przełomie XIX i XX wieku*, Warszawa 1971, s. 23–24; też, *Rozwój miast i aglomeracji miejsko-przemysłowych w Królestwie Polskim 1865–1914*, Warszawa 1986, s. 141; E. Kaczyńska, *Obywatel czy poddany? Społeczeństwo małych miast a procesy modernizacyjne w Polsce pod zaborami*, [w:] *Miasteczka polskie w XIX–XX wieku. Z dziejów formowania się społeczności*, pod red. R. Kołodziejczyka, Kielce 1992, s. 41–54; J. Żarnowski, *Gospodarka i społeczeństwo na ziemiach polskich na przełomie wieków XIX i XX*, [w:] *Polska – Hiszpania. Migracje. Migracje i społeczeństwo*, t. 9, Warszawa 2004, s. 48; A. Rzepkowski, *Ludność Łodzi w okresie pierwszej wojny światowej*, [w:] *Łódź w drodze do niepodległości*, pod red. J. A. Daszyńskiej, Łódź 2013, s. 132–133.

⁵⁴ K. Badziak, *Zarys dziejów Łodzi do 1918 r.*, [w:] *Łódź. Monografia miasta*, pod red. S. Liszewskiego, Łódź 2009, s. 48–49.

i wschodniej Europie wskaźnik ten był znacznie niższy. O ile w krajach takich, jak Czechosłowacja (47,5%) czy Węgry (42,5%) był on jeszcze stosunkowo wysoki, to w innych krajach tego regionu był znacznie skromniejszy. Do grupy tych krajów należały Polska (27,2%), a także Rumunia (20,2%), Jugosławia (13,0%) czy Albania (11,8%). Po odzyskaniu niepodległości przez Polskę większość jej mieszkańców zamieszkiwała na wsi, ludność miejska stanowiła tylko 25% ludności kraju, zresztą przeważająca część populacji miejskiej występowała w miastach małych, liczących poniżej dziesięciu tysięcy mieszkańców. Duża liczba niewielkich miast jest zresztą charakterystyczna dla okresu dwudziestolecia międzywojennego, na początku lat trzydziestych XX w. prawie połowa miast (48,5%) to niewielkie ośrodki, mające mniej niż pięć tysięcy mieszkańców. W latach trzydziestych następował jednak szybszy niż wcześniej rozwój miast pod względem demograficznym. W dwudziestoleciu międzywojennym najszybciej rozwijały się miasta duże, w latach 1921–1931 liczba miast liczących ponad 100 000 mieszkańców wzrosła z 6 do 11. W momencie rozpoczęcia II wojny światowej wskaźnik urbanizacji na ziemiach polskich przekroczył 30%⁵⁵.

Danych odnośnie do struktury ludności województwa łódzkiego pod względem zamieszkania na wsi lub w mieście dostarczyły powszechne spisy ludności z 1921 i 1931 r. Są to dane dotyczące całego województwa łódzkiego, jak i poszczególnych jego powiatów⁵⁶.

⁵⁵ E. Grabowski, *Rozwój zaludnienia w Polsce w zestawieniu z innymi krajami według spisu z dn. 30 września 1921 r.*, Warszawa 1922, s. 7; K. Dziewoński, L. Kosiński, *Rozwój i rozmieszczenie ludności Polski w XX w.*, Warszawa 1967, s. 62; E. Rosset, *Demografia Polski*, cz. 2, *Stan, rozmieszczenie i struktura ludności*, Warszawa 1975, s. 196; J. Żarnowski, *Społeczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939*, Warszawa 1973, s. 327, tenże, *Społeczeństwa XX wieku*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1999, s. 44; tenże, *Gospodarka i społeczeństwo...*, s. 48; A. Gawryszewski, *Ludność Polski...*, s. 107–109; S. Arnold, *Miasta polskie w okresie międzywojennym (1918–1939)*, [w:] *Miasta polskie w tysiącleciu*, t. 1, Wrocław–Warszawa–Kraków 1965, s. 147; A. Chwalba, *Społeczeństwo polskie w latach 1918–1939*, [w:] *Dwa dwudziestolecia. Geopolityka. Państwo. Społeczeństwo*, pod red. P. Hausera i W. Mazurczaka, Poznań 2010, s. 104.

⁵⁶ *Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku...*, t. 16, s. 3, tabl. nlb, *Przegląd ogólny. Województwa. Powiaty*; *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Miasto Łódź...*, ser. C, z. 67, s. nlb, tabl. nlb, *Przegląd ogólny. Miasto Łódź*; *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Wojewódz-*

Wzajemne proporcje pomiędzy ludnością miejską i wiejską województwa łódzkiego w 1921 i 1931 r. pokazują wykresy 2 i 3. W 1921 r. w miastach mieszkało 838 844 osób (37,24%), na wsi natomiast 1 413 925 (62,76%). Udział ludności miejskiej w województwie łódzkim byłby zapewne większy, gdyby nie negatywne konsekwencje pierwszej wojny światowej, w czasie której nastąpiło wspomniane wyżej załamanie przemysłu w miastach tworzących łódzki okręg przemysłowy, a szczególnie w samej Łodzi, co w konsekwencji spowodowało odpływ znacznej części ich mieszkańców. Na to nakładają się straty wojenne⁵⁷ zarówno wśród ludności cywilnej, jak i – zwłaszcza – tej jej części, która zmobilizowana została do wojska. Dziesięć lat później proporcje pomiędzy ludnością miejską i wiejską wyglądały już inaczej, nastąpił bowiem istotny wzrost udziału ludności miejskiej kosztem mieszkańców wsi. Liczba ludności miejskiej wynosiła wówczas 1 104 222 (41,95%), ludności wiejskiej było więcej w liczbach absolutnych (1 527 788), jednak w liczbach względnych była to grupa mniejsza niż dziesięć lat wcześniej, jej odsetek spadł bowiem do 58,05⁵⁸. Wzrost wskaźnika urbanizacji, będący przede wszystkim konsekwencją rozwoju najważniejszego działu przemysłowego na terytorium tego województwa z 37,24 do 41,95%, świadczy niewątpliwie o stopniowym rozwoju industrialnym regionu, do czego przyczynił się w znacznym stopniu wzrost liczby ludności samej Łodzi. Wzrosła ona w latach 1918–1939 z 341 829 do 672 138, czyli o około 50%⁵⁹. Udział lud-

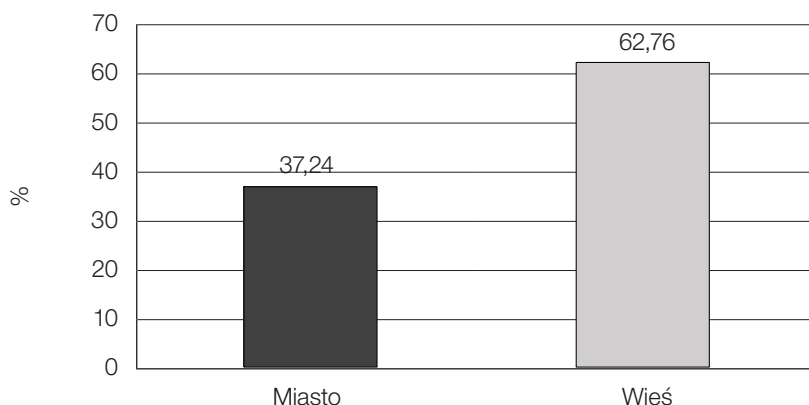
two łódzkie bez miasta Łodzi..., ser. C, z. 77, s. nlb. tabl. nlb. *Przegląd ogólny. Województwo łódzkie bez miasta Łodzi.*

⁵⁷ W listopadzie i grudniu 1914 r. doszło do bitwy pod Łodzią, która była jedną z najcięższych i największych bitew w czasie trwania pierwszej wojny światowej. Bitwa ta swym zasięgiem objęła tereny późniejszych powiatów łódzkiego i brzezińskiego. Zob.: J. Daszyńska, *Wielka bitwa*, [w:] P. Spodenkiewicz, M. Hertz, V. Thurstan, J. Daszyńska, J. G. Bloch, *Bezbronne miasto. Łódź 1914–1918*, Łódź 2014, s. 311–315.

⁵⁸ *Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku...*, t. 16, s. 3, tabl. nlb, *Przegląd ogólny. Województwa. Powiaty; Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Miasto Łódź...*, ser. C, z. 67, s. nlb. tabl. nlb. *Przegląd ogólny. Miasto Łódź; Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie bez miasta Łodzi...*, ser. C, z. 77, s. nlb. tabl. nlb. *Przegląd ogólny. Województwo łódzkie bez miasta Łodzi* (obliczenia własne).

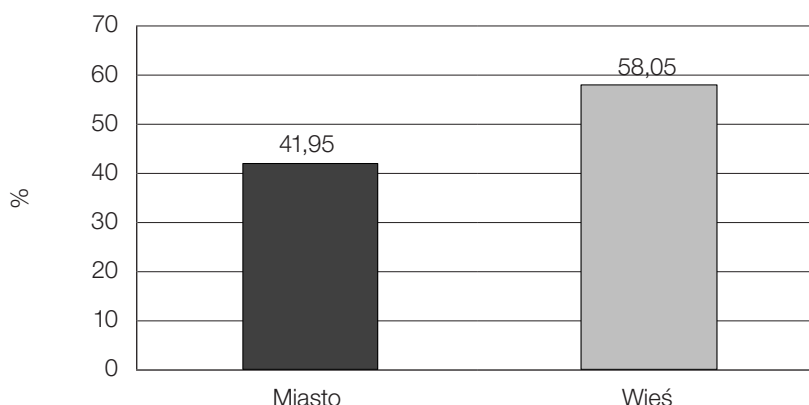
⁵⁹ A. Rzepkowski, *Ludność miasta Łodzi w latach 1918–1939*, Łódź 2008, s. 46, tabl. 2 (obliczenia własne).

ności miejskiej na obszarze województwa łódzkiego w 1931 r. byłby zapewne jeszcze większy, gdyby nie wielki kryzys gospodarczy, który spowodował dekoniunkturę w przemyśle i w konsekwencji doprowadził do osłabienia czynników wywołujących napływ mieszkańców ze wsi do miast przemysłowych.

Wykres 2. Ludność miejska i wiejska województwa łódzkiego w 1921 r.

Źródło: *Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe, Województwo łódzkie*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1928, t. 16, s. 3, tabl. nlb, *Przegląd ogólny. Województwa. Powiaty* (obliczenia własne)

Wykres 3. Ludność miejska i wiejska województwa łódzkiego w 1931 r.

Źródło: *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Miasto Łódź*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1937, ser. C, z. 67, s. nlb. tabl. nlb. *Przegląd ogólny. Miasto Łódź*; *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie bez miasta Łodzi*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1938, ser. C, z. 77, s. nlb. tabl. nlb. *Przegląd ogólny. Województwo łódzkie bez miasta Łodzi* (obliczenia własne)

Proporcje pomiędzy ludnością miejską i wiejską na obszarze województwa łódzkiego w obrębie poszczególnych powiatów (chodzi oczywiście o powiaty ziemskie) w 1921 i 1931 r. ukazują tabele 19 i 20. Na początku lat dwudziestych poza typowo miejskim powiatem łódzkim grodzkim w pozostałych powiatach zdecydowana większość ludności mieszkała na wsi (wskaźnik ludności wiejskiej oscylował w przedziale 60,17 – 88,80%). Udział ludności miejskiej w pozostałych powiatach był różny, do powiatów o większym odsetku ludności miejskiej należały: łódzki (39,83%), brzeziński (34,29%), kaliski (28,32%), sieradzki⁶⁰ (25,91%), łaski (23,13%) i piotrkowski (20,78%). Były to więc stosunkowo dobrze zurbanizowane powiaty, gdzie występowały miasta przemysłowe, takie jak Zgierz (powiat łódzki), Pabianice (powiat łaski), Tomaszów Mazowiecki (powiat brzeziński), Zduńska Wola (powiat sieradzki) lub znaczniejsze ośrodki o charakterze usługowo-administracyjnym⁶¹, np. Kalisz czy Piotrków Trybunalski. Pokreślić trzeba, że poza samą Łodzią inne ośrodki przemysłowe znajdujące się na obszarze województwa łódzkiego przez cały okres dwudziestolecia międzywojennego były co najwyżej miastami średnimi, jak choćby Zgierz, który miał w 1931 r. 26 646 mieszkańców czy bardziej nawet pasujące do grupy miast średnich Pabianice – drugi pod względem wielkości ośrodek przemysłowy województwa – liczące w 1938 r. 51 578 osób. Rozwój produkcji przemysłowej nie był w tych miastach na tyle duży, aby mogły one szybko rozwijać się pod względem demograficznym i osiągnąć wielkość przynajmniej 100 tys. mieszkańców. Wpływ na to miała niezbyt dobra koniunktura gospodarcza, zaistniała po utracie rynków wschodnich po pierwszej wojnie światowej, jak i konkurencja głównego ośrodka, czyli stolicy województwa, która już w latach zaborów znacznie zdystansowała pod względem „kariery” ekonomicznej inne miasta regionu. Stan taki rzutował oczywiście na stopień urbanizacji tych powiatów, na obszarze których znajdowały się mniejsze ośrodki przemysłowe (łaski, łódzki, sieradzki, brzeziński). W pozostałych, raczej rolniczych powiatach (kaliski, piotrkowski, koniński, łęczycki, turecki, radomszczański, wieluński) – gdzie

⁶⁰ Dość ważnym ośrodkiem przemysłowym na terenie tego powiatu była Zduńska Wola.

⁶¹ Do miast o charakterze industrialnym należał Tomaszów Mazowiecki w powiecie brzezińskim, Pabianice w powiecie łaskim, wspomniana wyżej Zduńska Wola w powiecie sieradzkim, Zgierz, Aleksandrów i Konstantynów w powiecie łódzkim. Z kolei Kalisz i Piotrków Trybunalski były raczej ośrodkami o charakterze usługowym.

funkcjonował właściwie co najwyżej drobny przemysł – mające duże znaczenie w gospodarce ich miast inne sektory, typu handel, rzemiosło czy administracja, nie miały aż tak dużego wpływu na procesy urbanizacyjne (decydującym czynnikiem pod tym względem był niewątpliwie sektor przemysłowy), dlatego też gwałtowny przyrost liczby mieszkańców miast na ich obszarze i tym samym wzrost ich udziału w strukturze ludności pod względem podziału na ludność miejską i ludność wiejską nie był możliwy.

Tabela 19. Ludność miejska i wiejska według powiatów województwa łódzkiego w 1921 r.

Powiaty	Miasta		Wieś	
	liczebność	%	liczebność	%
brzeziński	43 045	34,29	82 484	65,71
kaliski	51 069	28,32	129 251	71,68
kolski	19 116	16,55	96 392	83,45
koniński	18 980	19,16	80 093	80,84
łaski	34 556	23,13	114 848	76,87
łęczycki	22 856	18,67	99 566	81,33
łódzki (grodzki)	451 974	100,00	x	x
łódzki	43 671	39,83	65 963	60,17
piotrkowski	40 992	20,78	156 293	79,22
radomszczański	18 732	11,03	151 115	88,97
sieradzki	40 277	25,91	115 148	74,09
śłupecki	16 607	17,89	76 241	82,11
turecki	16 660	16,31	85 479	83,69
wieluński	20 309	11,20	161 052	88,80

Źródło: *Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe, Województwo łódzkie*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1928, t. 16, s. 3, tabl. nlb, *Przegląd ogólny. Województwa. Powiaty* (obliczenia własne).

Tabela 20. Ludność miejska i wiejska według powiatów województwa łódzkiego w 1931 r.

Powiaty	Miasta		Wieś	
	liczebność	%	liczebność	%
brzeziński	59 005	39,10	91 918	60,90
kaliski	62 539	31,95	133 222	68,05
kolski	22 227	18,62	97 143	81,38

koniński	38 483	18,55	169 012	81,45
łaski	52 164	30,35	119 721	69,65
łęczycki	25 585	20,05	102 000	79,95
łódzki (grodzki)	604 629	100,00	x	x
łódzki	62 716	38,79	98 955	61,21
piotrkowski	66 298	29,84	155 897	70,16
radomszczański	25 542	13,70	160 870	86,30
sieradzki	46 052	27,40	121 999	72,60
turecki	15 777	15,51	85 957	84,49
wieluński	23 205	10,83	191 094	89,17

Źródło: *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Miasto Łódź*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1937, ser. C, z. 67, s. nlb., tabl. nlb. *Przegląd ogólny. Miasto Łódź; Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie bez miasta Łodzi*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1938, ser. C, z. 77, s. nlb., tabl. nlb. *Przegląd ogólny. Miasto Łódź* (obliczenia własne).

Analizując dane dla roku 1931 zaobserwować można, że w kilku powiatach ziemskich województwa łódzkiego nastąpił w porównaniu z rokiem 1921 wzrost udziału ludności miejskiej. Szczególnie widoczny był on w dobrze uprzemysłowionym powiecie łaskim (30,35%) oraz w powiecie piotrkowskim (29,84%). Wzrost liczby ludności miejskiej wynikał w tych powiatach w dużej mierze ze wzrostu liczby mieszkańców Pabianic (pow. łaski) oraz Piotrkowa Trybunalskiego (pow. piotrkowski), miast reprezentujących różne oblicza gospodarcze. Do powiatów z największym odsetkiem ludności miejskiej, obok tych wymienionych powyżej, zaliczamy nadal powiaty posiadające przemysł, jak brzeziński (39,10%) i łódzki (38,79%) – choć w przypadku powiatu łódzkiego można mówić jednak o lekkim spadku udziału ludności miejskiej w stosunku do początku lat dwudziestych, co było zapewne efektem odpływu części mieszkańców tych powiatów do szybko powiększającej swój stan zaludnienia Łodzi – czy sieradzki (27,40%) oraz powiat kaliski (31,95%) ze znacznym ośrodkiem usługowo-przemysłowym, jakim był Kalisz. Są to więc powiaty dobrze rozwinięte pod względem gospodarczym. We wszystkich powiatach ziemskich województwa łódzkiego nadal udział ludności wiejskiej przekraczał 60%, a w przypadku typowo agrarnego powiatu wieluńskiego niezmiennie wynosił aż 88,80%. Podkreślić należy, iż na obszarze powiatów typowo rolniczych nie wystąpiły w okresie dwudziestolecia międzywojennego przesłanki do rozwoju

na ich obszarze miast, co wynikało z ich specyfiki gospodarczej, czyli braku przemysłu jako głównego czynnika przyspieszającego urbanizację.

W 1921 r. województwo łódzkie, w którym 37,24% ludności stanowili mieszkańcy miast, było więc najsilniej zurbanizowanym województwem w Polsce, jedynie województwo warszawskie traktowane łącznie z Warszawą (posiadała ona status miasta wojewódzkiego) miało wyższy odsetek ludności miejskiej (46,3%), dość znaczny udział tej ludności miały w tym czasie także województwa zachodnie: poznańskie (33,9%), czy pomorskie (25,9%). W 1931 r. województwo łódzkie z ludnością miejską na poziomie (41,95%) utrzymało dominującą pozycję, dystansując i tym razem dość dobrze zurbanizowane województwa zachodnie: poznańskie (39,8%), pomorskie (32,3%) oraz śląskie (32,3%). Zdecydowanie mniejszy był wskaźnik urbanizacji w województwie białostockim⁶²,

⁶² Urbanizacja na obszarze województwa białostockiego jest ściśle związana z rozwojem białostockiego okręgu przemysłowego w XIX w., kiedy to powstały na tym obszarze zakłady włókiennicze (w miastach takich jak Białystok, Ciechanowiec, Gródek, Knyszyn, Supraśl i innych). W 1910 r. w okręgu białostockim czynnych było 201 przedsiębiorstw włókienniczych, w 1914 r. liczba ich wzrosła do 209. Większość tych zakładów mieściła się w Białymstoku. W czasie pierwszej wojny światowej białostocki okręg przemysłowy stracił większość parku maszynowego, a także surowce i kapitały, które ulokowane były w bankach rosyjskich. W związku z zamówieniami państwowymi na sukno dla wojska następuje jednak wówczas stopniowy wzrost produkcji włókienniczej na tym terenie. W 1922 r. czynnych już było 161 zakładów włókienniczych. Po kryzysie z lat 1924–1925, w drugiej połowie lat dwudziestych koniunktura gospodarcza ulega poprawie i stabilizacji. Sytuacja ekonomiczna przemysłu województwa białostockiego znacznie pogarsza się w okresie wielkiego kryzysu gospodarczego. Głównym ośrodkiem, podobnie zresztą jak w okresie zaborów, był w II RP na terenie województwa białostockiego sam Białystok, ze swym największym przedsiębiorstwem „Białostocka Manufaktura Szpiro-Jagłom”. W ciągu całego okresu dwudziestolecia międzywojennego, okręg ten obejmował zresztą przede wszystkim powiat białostocki, poza nim zakłady produkcyjne znajdowały się także w Ciechanowcu, Siemiatyczach, Łomży oraz Grajewie. Poza samym Białymstokiem, który był miastem na początku lat trzydziestych XX w. zbliżającym się do 100 000 mieszkańców, inne miasta tego województwa były niewielkie. Zob.: *Mały Rocznik Statystyczny Polski wrzesień 1939 – czerwiec 1941*, Warszawa 1941; s. 16, tabl. 24; A. Werwicki, *Białostocki okręg przemysłu włókienniczego do 1945 roku. Czynniki rozwoju i zagadnienia lokalizacyjne*, Warszawa 1957, s. 14–32, 62–78.

gdzie w 1921 r. jedynie 23,77% jego populacji to mieszkańcy miast, a w roku 1931 odsetek ten nieznacznie wzrósł i wynosił 24,09⁶³.

Wysoki stopień urbanizacji województwa łódzkiego w międzywojennej Polsce był wynikiem faktu, iż na jego terytorium znajdowały się znaczne ośrodki przemysłowe na czele z wielkomiejską i wielkoprzemysłową Łodzią. Miasto to rozwijające się wówczas szybko pod względem demograficznym miało decydujący wpływ na tak znaczny wskaźnik urbanizacji województwa łódzkiego na tle innych województw. Istotny dla wzmożenia procesów urbanizacyjnych w tym województwie był także wzrost populacji innych ośrodków przemysłowych, takich jak: Pabianice, Zgierz, Tomaszów Mazowiecki czy Zduńska Wola oraz miast o innej strukturze gospodarczej (Kalisz, Piotrków Trybunalski). Miasta te bowiem przejmowały nadwyżki siły roboczej z terenów wiejskich, nie tylko zresztą z terytorium województwa łódzkiego, ale także innych słabiej rozwiniętych części kraju.

⁶³ *Pierwszy powszechny spis ludności Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo białostockie*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1927, t. 19, tabl. nlb. *Przegląd ogólny. Województwa. Powiaty*, s. 3; *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo białostockie*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1938, ser. C, z. 83, tabl. nlb. *Przegląd ogólny. Województwo białostockie*, s. 3 (obliczenia własne); A. Gawryszewski, *Ludność Polski...*, s. 111–112, tabl. V.2.

ROZDZIAŁ 3

STRUKTURA LUDNOŚCI WEDŁUG PŁCI, WIEKU I STANU CYWILNEGO

1. Płeć

Badania prowadzone nad strukturą wieku niemowląt wykazały, że w każdej większej populacji liczba nowo narodzonych chłopców jest większa od liczby nowo narodzonych dziewcząt, jednak niższa umieralność kobiet – biorąc pod uwagę całe społeczeństwo – powoduje wzrost liczby kobiet w danej populacji. W wieku XX wpływ na taką sytuację miały także w dużej mierze konflikty zbrojne, w których ginęli przede wszystkim mężczyźni, oraz selektywny charakter migracji, a szczególnie emigracji, w której uczestniczyli również głównie przedstawiciele płci męskiej. W krajach europejskich w XX w. rzadko zdarzało się, aby liczba kobiet była mniejsza od liczby mężczyzn, sytuacja taka występowała jedynie w pewnym okresie we Włoszech, w Irlandii i Bułgarii¹.

Przed pierwszą wojną światową na kontynencie europejskim występowała przewaga liczebna kobiet nad mężczyznami, co w dużej mierze było, jak wspomniano wyżej, następstwem nasilonych właśnie wtedy migracji transkontynentalnych. Na ziemiach polskich, wchodzących w skład trzech zaborów, proporcja płci, choć z nadwyżką kobiet, zbliżona była jednak do stanu równowagi. W Królestwie Polskim w 1912 r. na 100 mężczyzn przypadało 101,4 kobiet; w Galicji 103,0, a w Wielkim Księstwie Poznańskim 110,0. Niewielką przewagę płci żeńskiej nad mężczyznami w przypadku Królestwa Polskiego i Galicji tłumaczy się wysoką wówczas umieralnością kobiet na tych obszarach oraz znacznym udziałem kobiet w emigracjach o charakterze stałym. Z Wielkiego Księstwa Poznańskiego z kolei emigrowali przede wszystkim mężczyźni, stąd większa przewaga kobiet w strukturze płci na tym terenie aniżeli w przypadku pozostałych ziem polskich.

W wymiarze demograficznym kobiety uzyskały więc w okresie poprzedzającym wybuch pierwszej wojny światowej przewagę liczebną nad mężczyznami, czemu towarzyszyła zarazem ich emancypacja zawodowa. W okresie zaborów na ziemiach polskich występowało zjawisko podejmowania przez

¹ S. Fogelson, *Struktura ludności według wieku, płci i stanu cywilnego*, [w:] *Encyklopedia Nauk Politycznych (zagadnienia społeczne, polityczne i gospodarcze)*, pod red. E. J. Reymana, t. 3, K–M, Warszawa 1938, s. 667; A. Gawryszewski, *Ludność Polski w XX w.*, Warszawa 2005, s. 207–208.

kobiety zajęć zarezerwowanych dotychczas wyłącznie dla mężczyzn. Kobiety uczyły się zawodów takich, jak choćby zegarmistrzostwo, zecerstwo czy tokarstwo, podejmowały także pracę w handlu, nierzadko prowadząc taką działalność samodzielnie. Nasilająca się aktywność zawodowa kobiet w tamtym czasie nie była oczywiście akceptowana powszechnie przez opinię publiczną. Można więc mówić w tym wypadku o procesie stopniowej produktywizacji kobiet².

Pierwsza wojna światowa spowodowała pogłębienie się nadwyżki kobiet nad mężczyznami w skali kontynentu europejskiego – ofiary tej wojny to przede wszystkim dorośli mężczyźni zmobilizowani do walczących armii – co da się zaobserwować na przykładzie Francji i Niemiec, czyli krajów, które poniosły wyjątkowo duże straty wojenne. W niektórych państwach, jak na przykład w Serbii – gdzie przed wojną była przewaga mężczyzn nad kobietami – sytuacja uległa odwróceniu. W Niemczech w 1919 r. na 100 mężczyzn przypadało 109,9 kobiet, podczas gdy w 1910 r. wskaźnik ten wynosił 102,6. We Francji w 1921 r. na 100 mężczyzn przypadało 110,3 kobiet, natomiast w 1911 r. było to 103,5³.

W latach 1914–1918 nastąpiła deformacja w strukturze płci ludności państw europejskich, sytuacja taka wystąpiła także na ziemiach polskich pozostających pod administracją państw zaborczych. W czasie trwania tej wojny państwa zaborcze, w których armiach walczyli Polacy, poniosły olbrzymie straty ludnościowe. Szacuje się, że liczba poległych żołnierzy, czyli mężczyzn, którzy zginęli po stronie Niemiec wynosiła 1 800 000 osób, Rosja utraciła ich 1 700 000, a Austro-Węgry 1 290 000. Z obszarów, które weszły w skład odrodzonego państwa polskiego, zginęło, walcząc w armiach wszystkich państw zaborczych, prawie 400 tys. mężczyzn, do tego uwzględnić należy także straty w wojnie polsko-bolszewickiej sięgające około 50 tys. żołnierzy. W początkowym okresie istnienia II Rzeczypospolitej w strukturze płci ludności występowała wyraźna przewaga liczebna kobiet (dochodząca do prawie 10%). Przeprowadzony w 1921 r. pierwszy powszechny spis ludności wykazał nadwyżkę

² Na ten temat pisze S. Kowalska-Glikman. Zob.: S. Kowalska-Glikman, *Kobiety w procesie przemian społecznych w Królestwie Polskim w XIX wieku*, [w:] *Kobieta i społeczeństwo na ziemiach polskich w XIX w.*, pod red. A. Żarnowskiej i A. Szwarcą, Warszawa 1990, s. 11–22.

³ E. Rosset, *Prawa demograficzne wojny*, Łódź 1933, s. 57–62, tab. 34, tabl. 36; S. Fogelson, *Struktura ludności według wieku...*, t. 3, s. 668.

kobiet nad mężczyznami dochodzącą do 900 tys. osób (w 1900 r. wynosiła ona na tych samych terenach 150 tys. osób).

W skali całej Polski na 100 mężczyzn przypadało 109,6 kobiet. Największe zaburzenia występowały w województwach zachodnich (111,6 kobiet na 100 mężczyzn). W województwach centralnych, do których należało województwo łódzkie, na 109,9 kobiet było 100 mężczyzn. W obrębie ludności miejskiej nadwyżka kobiet nad mężczyznami była większa niż na wsi (116,0 kobiet na 100 mężczyzn, na wsi zaś współczynnik feminizacji wynosił 107,7), co zapewne miało pewien związek z dość znaczną feminizacją takich działów gospodarki jak służba domowa czy dominujący na tym obszarze przemysł lekki⁴.

W okresie trwania pierwszej wojny światowej w związku z mobilizacją mężczyzn doszło do sytuacji, kiedy to właśnie kobiety podejmowały prace, które dotąd raczej wykonywane były przez mężczyzn. Na większą skalę kobiety zaczęły pracować wtedy w przemyśle, transporcie, bankach, przedsiębiorstwach handlowych, rolnictwie oraz w administracji. Kobiety powoływane były także do wojska, przede wszystkim do służb sanitarnych i medycznych. Wzrosło zatem ich znaczenie w tak ważnych komórkach życia społecznego jakim były rodziny, które – wobec nieobecności mężczyzn walczących na frontach – były właśnie przez nie zarządzane. Zwiększyła się więc polityczna i społeczna rola kobiet, podobnie jak ich rola w gospodarce, co tylko umocniło tendencje emancypacyjne tej płci, która liczbowo miała już ugruntowaną przewagę. Zjawisko większej aktywności zawodowej kobiet, które wystąpiło podczas pierwszej wojny światowej pozostanie już trwałym elementem. W schyłkowym okresie wojny bądź tuż po niej kobiety otrzymały w wielu krajach prawo wyborcze⁵.

Po pierwszej wojnie światowej we wszystkich krajach europejskich aktywność zawodowa kobiet nadal obejmowała dziedziny, w których nie były dotąd zbyt silnie reprezentowane. Kobiety w coraz większym stopniu podejmowały pracę umysłową, przede wszystkim w handlu i oświacie oraz

4 E. Rosset, *Demografia Polski. Stan, rozmieszczenie i struktura ludności*, Warszawa 1975, s. 252; M. Gilbert, *Pierwsza wojna światowa*, Poznań 1994, s. 543; A. Gawryszewski, *Ludność Polski...*, s. 208–209, ryc. VII.1.

5 J. Żarnowski, *Spółczesność XX wieku*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1999, s. 33; R. Renz, *Kobieta w społeczeństwie międzywojennej Kielecczyny. Dom – praca – aktywność społeczna*, Kielce 2008, s. 23–24.

w biurach wszelkiego rodzaju firm, co było następstwem rozwoju administracji i biurokracji gospodarczej. Malał natomiast udział ich zatrudnienia w tradycyjnych dotąd dziedzinach, jak rolnictwo, przemysł⁶ czy służba domowa⁷.

W badaniach nad strukturą płci ludności wykorzystuje się współczynniki: maskulinizacji i feminizacji, które oblicza się według wzorów:

$$W_{\text{mas.}} = \frac{M}{K} \cdot C$$

$$W_{\text{fem.}} = \frac{K}{M} \cdot C$$

gdzie:

K – liczba kobiet;

M – liczba mężczyzn;

C – 1,100 lub 1000⁸

Danych odnośnie do struktury płci ludności województwa łódzkiego dostarczyły powszechne spisy ludności z 1921 i 1931 r. W przypadku wyników powszechnego spisu ludności z 1921 r. w odniesieniu do ludności województwa łódzkiego podział na kobiety i mężczyzn występuje w każdej tabeli, przy prezentacji danych dotyczących podziału badanej ludności pod kątem konkretnej cechy (w tym płci). W opublikowanych wynikach spisów znajduje się tablica dotycząca przeglądu ogólnego województwa łódzkiego z podziałem na powiaty. Poza informacjami dotyczącymi wielkości powierzchni całego województwa i poszczególnych powiatów, liczby jednostek administracyjnych czy liczby miejscowości znajdują się dane dotyczące struktury płci ludności całego województwa i poszczególnych powiatów, z podziałem na ludność miejską (w tym od-

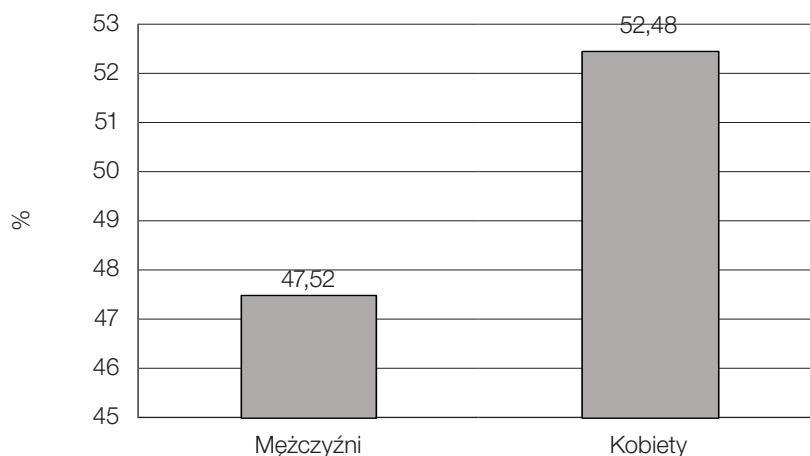
⁶ W przypadku tej dziedziny gospodarki spowodowane to było zmniejszeniem się znaczenia włókiennictwa, które tradycyjnie było gałęzią przemysłu zatrudniającą przede wszystkim kobiety.

⁷ J. Żarnowski, *Spółczesność XX wieku...*, s. 41–43.

⁸ E. Rosset, *Demografia Polski...*, s. 253; J. Holzer, *Demografia*, Warszawa 1980, s. 130–131.

noszące się do miast powyżej 20 000 mieszkańców) i wiejską. W tabeli tej ujęte zostały także współczynniki feminizacji⁹ wyliczone dla całego województwa i jego poszczególnych powiatów¹⁰.

Udział procentowy mężczyzn i kobiet w odniesieniu do całej ludności województwa łódzkiego, ludności miejskiej, populacji miast powyżej 20 000 mieszkańców i mieszkańców wsi przedstawiają wykresy 4–7. W 1921 r. w strukturze płci ludności województwa łódzkiego występowała wyraźna przewaga kobiet nad mężczyznami, spowodowana zapewne demograficznymi skutkami pierwszej wojny światowej, ale wynikająca również ze specyfiki społeczno-gospodarczej województwa łódzkiego, gdzie w wyjątkowo ważnej dla tego regionu branży włókienniczej pracowały głównie kobiety.

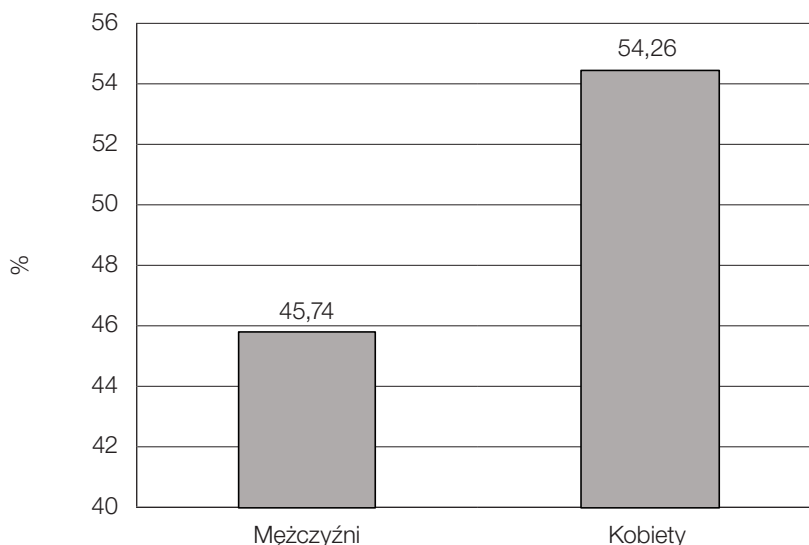
Wykres 4. Struktura płci ludności województwa łódzkiego w 1921 r.

Źródło: *Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dn. 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1928, t. 16, s. 3, tabl. nlb., *Przegląd ogólny. Województwo. Powiaty* (obliczenia własne)

⁹ Postanowiłem raz jeszcze dokonać tych obliczeń, sprawdzając czy nie został popełniony w nich jakiś błąd i dodając po przecinku drugą liczbę.

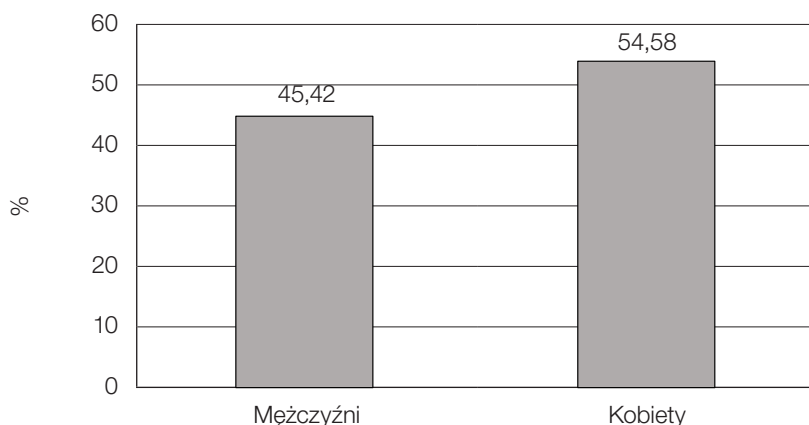
¹⁰ *Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dn. 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1921, t. 16, s. 3, tabl. nlb., *Przegląd ogólny. Województwo. Powiaty*.

Struktura ludności według płci, wieku i stanu cywilnego

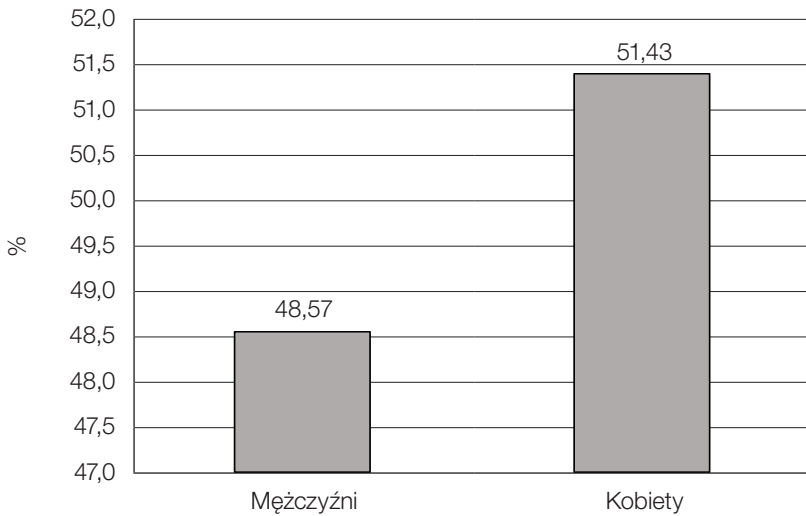
Wykres 5. Struktura płci ludności miejskiej województwa łódzkiego w 1921 r.

Źródło: Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dn. 30 września 1921 roku. *Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1928, t. 16, s. 3, tabl. nlb., *Przegląd ogólny. Województwo. Powiaty* (obliczenia własne)

Wykres 6. Struktura płci ludności miast województwa łódzkiego liczących powyżej 20 000 mieszkańców w 1921 r.

Źródło: Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dn. 30 września 1921 roku. *Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1928, t. 16, s. 22, tabl. VI (obliczenia własne)

Wykres 7. Struktura płci ludności wiejskiej województwa łódzkiego w 1921 r.

Źródło: Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dn. 30 września 1921 roku. *Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1928, t. 16, s. 3, tabl. nlb., *Przegląd ogólny. Województwo. Powiaty* (obliczenia własne)

Całkowita liczba ludności województwa łódzkiego w tym czasie wynosiła 2 252 769 osób, z czego kobiet było 1 182 345 (52,48%), a mężczyzn 1 070 424 (47,52%). Współczynnik maskulinizacji wynosił 90,53. Z kolei współczynnik feminizacji osiągnął wartość 110,46. W miastach współczynnik maskulinizacji spadł do poziomu 84,30, współczynnik feminizacji sięgnął 118,62. Na wsi współczynnik maskulinizacji wynosił 94,43, a współczynnik feminizacji 105,89¹¹.

Wyższe współczynniki feminizacji niż maskulinizacji wynikały oczywiście z przewagi kobiet nad mężczyznami zarówno w mieście, jak i na wsi. W miastach, w których mieszkały 838 844 osoby, przewaga kobiet nad mężczyznami była jeszcze większa: 455 143 kobiety (54,26%), 383 701 mężczyzn (45,74%). W przypadku ludności miejskiej na 100 mężczyzn przypadało 118,61 kobiet. Mniejsza różnica pomiędzy liczbą kobiet a liczbą mężczyzn występowała na wsi, gdzie na 1 413 925 osób, kobiet było 727 202 (51,43%), a mężczyzn 686 723 (48,57%). Na wsi na 100 mężczyzn było 105,89 kobiet¹². W miastach,

¹¹ Tamże (obliczenia własne).

¹² Tamże (obliczenia własne).

jak wskazano wyżej, występowało duże zatrudnienie kobiet w przemyśle lekkim, co oczywiście miało istotny wpływ na wyższy współczynnik feminizacji aniżeli na wsi.

Strukturę płci ludności (liczby absolutne oraz współczynnik feminizacji) na obszarze województwa łódzkiego i w obrębie poszczególnych powiatów przedstawia tabela 21. Spośród powiatów znajdujących się na terenie województwa łódzkiego największy współczynnik feminizacji występował w powiecie grodzkim łódzkim, czyli w największym ośrodku włókienniczym na tym terenie. Spośród innych powiatów wyróżniały się pod względem wysokości stopy tego współczynnika także leżące na zachodzie województwa powiaty słupecki i kaliski, które bardzo ucierpiały pod względem demograficznym podczas pierwszej wojny światowej, występował tam zatem duży ubytek mężczyzn.

Tabela 21. Struktura płci w powiatach województwa łódzkiego w 1921 r.

Województwo/Powiaty	Liczba ludności			Liczba kobiet na 100 mężczyzn
	razem	mężczyźni	kobiety	
Województwo łódzkie	2 252 769	1 070 424	1 182 345	110,46
Powiaty:				
brzeziński	125 529	60 206	65 323	108,50
kaliski	180 320	85 283	95 037	111,44
kolski	115 508	55 342	60 166	108,72
koniński	99 073	47 187	51 886	109,96
łaski	149 404	71 714	77 690	108,33
łęczycki	122 422	59 852	62 570	104,54
łódzki (grodzki)	451 974	204 898	247 076	120,58
łódzki	109 634	52 468	57 166	108,95
piotrkowski	197 285	95 074	102 211	107,51
radomszczański	169 847	81 986	87 861	107,17
sieradzki	155 425	74 707	80 718	108,05
słupecki	92 848	43 629	49 219	112,81
turecki	102 139	49 532	52 607	106,21
wieluński	181 361	88 546	92 815	104,82

Źródło: *Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dn. 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1921, t. 16, s. 3, tabl. nlb., *Przegląd ogólny. Województwo. Powiaty* (obliczenia własne).

Zdecydowana przewaga kobiet nad mężczyznami w odniesieniu do ludności miejskiej województwa łódzkiego wynikała więc ze specyfiki miejscowego przemysłu, który bazował na pracy najemnej kobiet¹³. W okresie poprzedzającym istnienie II Rzeczypospolitej, na przełomie XIX i XX w., w głównym ośrodku przemysłowym tego regionu, czyli w Łodzi, występowała już wyraźna przewaga kobiet nad mężczyznami, co było zresztą zjawiskiem charakterystycznym też dla innych dużych miast leżących na obszarze dawnych ziem polskich, a także – jak wspomniano wyżej – ogólnie na kontynencie europejskim. Było to m.in. efektem pewnych cech wielkomiejskiej struktury społeczno-zawodowej tej populacji i specyfiki imigracji kierującej się ze wsi do miast.

Podkreślić należy jednak, iż na deformacji struktury płci mieszkańców miast województwa łódzkiego w sposób bardzo znaczący odcisnęła swe piętno także pierwsza wojna światowa, która przyniosła ubytek znacznej części męskich mieszkańców tego regionu¹⁴.

Wpływ rodzaju przemysłu występującego na danym obszarze na powyższe wskaźniki potwierdza fakt, że w województwie białostockim proporcje pomiędzy udziałem kobiet i mężczyzn w skali całego tego terytorium były bardzo zbliżone do łódzkich, gdzie, przypomnijmy, odsetek mężczyzn wynosił 47,52%, kobiet zaś 52,48%. W miastach województwa białostockiego wskaźnik mężczyzn był tylko nieco niższy i wynosił 45,74%, a kobiet trochę wyższy i wynosił 54,26%. W miastach liczących powyżej 20 000 mieszkańców występowały bardzo zbliżone proporcje (mężczyźni – 45,42%, kobiety – 54,58%). Na wsi województwa białostockiego również proporcje pomiędzy udziałem mężczyzn i kobiet były bardzo podobne do łódzkich, odsetek mężczyzn wynosił 48,10, kobiet – 51,90¹⁵. Porównanie województwa białostockiego z województwem łódzkim pod względem struktury płci wskazuje, że w różnych częściach kraju proporcje pomiędzy płciami były właściwie dość podobne.

¹³ Wieś po reformach uwłaszczeniowych stanowiła rezerwuarn taniej siły roboczej dla przemysłu, co było czynnikiem korzystnym dla rozwijającego się wtedy szybko łódzkiego ośrodka przemysłowego.

¹⁴ J. K. Janczak, *Ludność*, [w:] *Łódź. Dzieje miasta*, pod red. R. Rosina, t. 1, *Do 1918 r.*, pod red. B. Baranowskiego i J. Fijałka, Warszawa–Łódź 1988, s. 205–208.

¹⁵ *Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo białostockie*, „Statystyka Polski” 1927, t. 19, s. 20, 22 (obliczenia własne).

W przypadku tych właśnie województw niewątpliwie pewien wpływ na te analogie miał wspomniany już fakt, że w obu dużą rolę w gospodarce odgrywał przemysł włókienniczy.

Warto przyjrzeć się także proporcjom pomiędzy udziałem kobiet i mężczyzn w poszczególnych powiatach województwa łódzkiego (wyrażonym w procentach), co przedstawia tabela 23. Nadwyżka liczby kobiet nad liczbą mężczyzn w stosunku do całej ludności występowała we wszystkich powiatach województwa łódzkiego, na terenie tym odsetek kobiet wynosił 54,67, wobec 45,33% mężczyzn (na 100 mężczyzn przypadało 120,6 kobiet¹⁶), szczególnie dotyczy to wybitnie przemysłowego powiatu grodzkiego łódzkiego, innych powiatów dobrze uprzemysłowionych (łódzki, łaski, brzeziński) oraz powiatów rolniczych, względnie rolniczych z pewną rolą przemysłu (słupecki, koniński, kaliski – na terenie tego ostatniego powiatu, jak wspomniano, występowały zakłady produkcyjne – i kolski), leżących na zachodzie województwa, które ucierpiały w okresie pierwszej wojny światowej i z których w czasach zaborów następował odpływ przede wszystkim mężczyzn do lepiej rozwiniętych gospodarczo Niemiec. W innych, agrarnych raczej powiatach, takich jak piotrkowski, sieradzki, radomszczański, łęczycki, turecki czy wieluński, przewaga kobiet nad mężczyznami była mniejsza. Sytuacja była tu zatem bliższa stanu równowagi płci, co zapewne wynikało z mniejszych strat wojennych w odniesieniu do liczebności mężczyzn i – z wyjątkiem powiatu sieradzkiego, gdzie funkcjonował nieduży ośrodek przemysłowy, jakim była Zduńska Wola – zdecydowanie rolniczego charakteru tych terenów.

Wyniki drugiego powszechnego spisu ludności zawierają także dane dotyczące struktury płci ludności województwa łódzkiego. Podobnie jak w przypadku opublikowanych wyników pierwszego powszechnego spisu ludności i tym razem dane dotyczące liczebności kobiet i mężczyzn znajdują się w większości tabel wykorzystywanych przy przedstawianiu podziału ludności np. pod względem wyznaniowym. I tu na początku części demograficzno-społecznej znajduje się przegląd ogólny dotyczący województwa łódzkiego bez miasta Łodzi (w przypadku zeszytu poświęconego województwu łódzkiemu bez Łodzi). Zawarte tam są informacje dotyczące wielkości powierzchni województwa i jego powiatów, liczby gmin i miejscowości, liczby mieszkań oraz dane dotyczące liczby ludności obecnej w momencie

¹⁶ Tamże, s. 3, tabl. nlb. *Przegląd ogólny. Województwo. Powiaty.*

dokonywania powszechnego spisu ludności z 1921 r. i ludności zamieszkałej w momencie realizacji drugiego powszechnego spisu ludności dla całego województwa łódzkiego (dane dotyczące ludności całkowitej i liczby mężczyzn) i poszczególnych powiatów z podziałem na ludność miejską i wiejską. W tabeli uwzględniono także współczynniki feminizacji oraz wartości gęstość zaludnienia. Przegląd ogólny nie zawiera jednak danych o liczebności kobiet, dane te znajdują się w innych tabelach (są tam także dane o liczebności mężczyzn) dotyczących podziału ludności województwa łódzkiego, ludności miejskiej, w tym miast liczących powyżej 20 000 mieszkańców, ludności wiejskiej i ludności poszczególnych powiatów pod względem wyznania, płci i języka ojczystego¹⁷. W odniesieniu do samej Łodzi (odrębny zeszyt „Statystyki Polski”) będzie to tabela ukazująca podział ludności według płci i wyznania¹⁸.

W 1931 r., co widać w świetle wyników drugiego powszechnego spisu ludności, nadal w województwie łódzkim utrzymywała się przewaga liczby kobiet nad mężczyznami. Współczynnik maskulinizacji wynosił 92,85, natomiast współczynnik feminizacji 107,71. W przypadku samej ludności miejskiej współczynnik maskulinizacji osiągał wartość 87,21, a współczynnik feminizacji 114,66. Na wsi współczynnik maskulinizacji wynosił 97,13, współczynnik zaś feminizacji kształtował się na poziomie 102,95¹⁹.

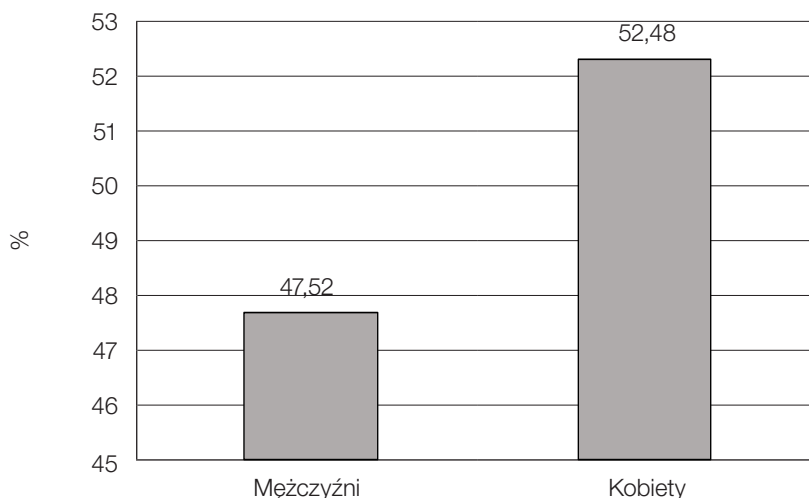
Strukturę płci ludności województwa łódzkiego w 1931 r., samej ludności miejskiej, ludności miast liczących powyżej 20 000 mieszkańców oraz ludności wiejskiej ukazują wykresy 8–11. Jak już wyżej powiedziano, w 1931 r. nadal występowała więc w województwie łódzkim przewaga liczby kobiet nad mężczyznami. Liczba mężczyzn wynosiła na tym obszarze 1 267 185 (48,15%), kobiet było 1 364 825 (51,85%). W miastach mieszkało 514 398 mężczyzn

¹⁷ *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie bez miasta Łodzi*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1938, ser. C, z. 77, s. 23–26, tabl. 10, s. 27–29, tabl. 11.

¹⁸ *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Miasto Łódź*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1937, ser. C, z. 67, s. 15, tabl. 11.

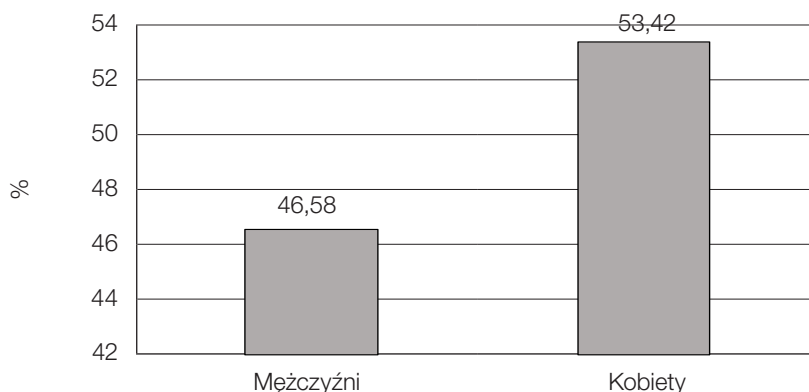
¹⁹ Tamże, ser. C, z. 67, s. nlb. tabl. nlb. *Przegląd ogólny – Miasto Łódź; Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie bez miasta Łodzi...*, ser. C, z. 77, s. 23–26, tabl. 10 (obliczenia własne).

Struktura ludności według płci, wieku i stanu cywilnego

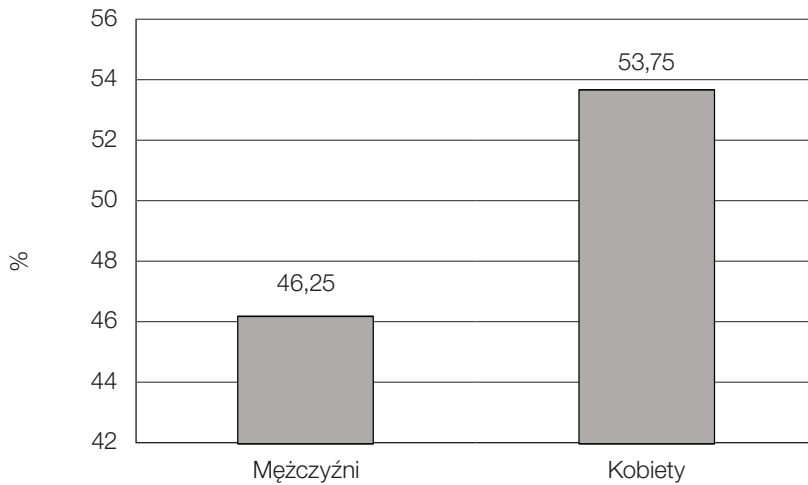
Wykres 8. Struktura płci ludności województwa łódzkiego w 1931 r.

Źródło: *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Miasto Łódź*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1937, ser. C, z. 67, s. 23, tabl. 10; *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie bez miasta Łodzi*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1938, ser. C, z. 77, s. 15, tabl. 11 (obliczenia własne)

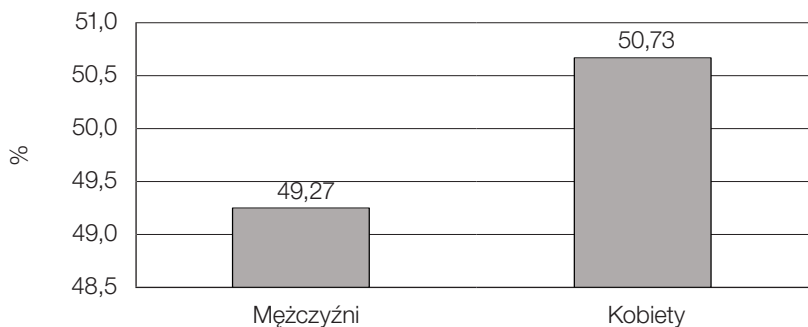
Wykres 9. Struktura płci ludności miejskiej województwa łódzkiego w 1931 r.

Źródło: *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Miasto Łódź*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1937, ser. C, z. 67, s. 15, tabl. 10; *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie bez miasta Łodzi*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1938, ser. C, z. 77, s. 24, tabl. 10 (obliczenia własne)

Wykres 10. Struktura płci ludności miast województwa łódzkiego liczących powyżej 20 000 mieszkańców w 1931 r.

Źródło: *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Miasto Łódź*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1937, ser. C, z. 67, s. 15, tabl. 11; *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie bez miasta Łodzi*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1938, ser. C, z. 77, s. 25, tabl. 10 (obliczenia własne)

Wykres 11. Struktura płci ludności wiejskiej województwa łódzkiego w 1931 r.

Źródło: *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie bez miasta Łodzi*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1938, ser. C, z. 77, s. 26, tabl. 10 (obliczenia własne)

(46,58%) i 589 824 kobiet (53,42%). W miastach liczących powyżej 20 000 mieszkańców proporcje pomiędzy liczbą mężczyzn a kobiet były bardzo zbliżone. Mężczyzn było tam bowiem 401 084 (46,25%), natomiast kobiet 466 178 (53,75%). Na wsi różnica pomiędzy liczbą mężczyzn i kobiet nie była już tak duża, mężczyźni występowali w liczbie 752 787 (49,27%), kobiet było 775 001 (50,73%). Mniejsza aniżeli w miastach różnica pomiędzy tymi liczbami na wsi województwa łódzkiego wynikała zapewne – poza zapotrzebowaniem na pracę najemną kobiet w miastach przemysłowych – z faktu, że mężczyźni łatwiej niż kobiety dziedziczyli gospodarstwa rolne, ich pozycja w tym środowisku społecznym była silniejsza i niewątpliwie lepiej niż kobiety znosili trudy pracy na roli.

Strukturę płci ludności (liczby absolutne, współczynnik feminizacji) powiatów województwa łódzkiego w 1931 r. ukazuje tabela 22. We wszystkim powiatach liczba mężczyzn była mniejsza od liczby kobiet. W skali całego województwa łódzkiego wskaźnik feminizacji wynosił 107,71. Najwyższy był on w wybitnie przemysłowym powiecie grodzkim łódzkim, osiągając poziom 117,28, inne powiaty przemysłowe też miały dość duży współczynnik feminizacji, niższy był on z kolei w powiatach agrarnych.

W województwie białostockim na początku lat trzydziestych XX w. relacje pomiędzy udziałem kobiet i mężczyzn były, podobnie jak dziesięć lat wcześniej, nadal bardzo zbliżone do łódzkich, w skali całego województwa odsetek mężczyzn kształtował się na poziomie 48,51, w przypadku kobiet było to 51,49%. W obrębie całej ludności miejskiej utrzymał się w województwie białostockim większy aniżeli w łódzkim odsetek mężczyzn (47,17), niższy był natomiast udział kobiet (52,83%). W miastach liczących powyżej 20 000 mieszkańców proporcje były bardzo zbliżone do łódzkich (mężczyźni – 46,64%, kobiety – 53,35%). Na wsi białostockiej, w odróżnieniu od łódzkiej, zwiększyła się w okresie międzypisowym przewaga kobiet (51,07%) nad mężczyznami (48,93%), co było zapewne w dużym stopniu wynikiem mniejszego zapotrzebowania na pracę najemną kobiet w białostockim ośrodku przemysłowym i tym samym słabszej migracji kobiet ze wsi tego regionu do istniejących tutaj ośrodków industrialnych²⁰.

²⁰ *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo białostockie*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1938, ser. C, z. 83, tabl. 10, s. 23–26 (obliczenia własne).

Tabela 22. Struktura płci w powiatach województwa łódzkiego w 1931 r.

Województwo/ Powiaty	Liczba ludności			Liczba kobiet na 100 mężczyzn
	razem	mężczyźni	kobiety	
Województwo łódzkie	2 632 010	1 267 185	1 364 825	107,71
Powiaty:				
brzeziński	150 923	73 691	77 232	104,81
kaliski	195 761	93 700	102 061	108,92
kolski	119 370	58 301	61 069	104,75
koniński	207 495	100 277	107 218	106,92
łaski	171 885	84 205	87 680	104,13
łęczycki	127 585	63 666	63 919	100,40
łódzki (grodzki)	604 629	278 268	326 361	117,28
łódzki	161 671	78 784	82 887	105,21
piotrkowski	222 195	108 882	113 313	104,07
radomszczański	186 412	91 262	95 150	104,26
sieradzki	168 051	82 258	85 793	104,30
turecki	101 734	50 156	51 578	102,84
wieluński	214 299	103 735	110 564	106,58

Źródło: *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Miasto Łódź*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1937, ser. C, z. 67, s. 15, tabl. 11; *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie bez miasta Łodzi*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1938, ser. C, z. 77, s. 23–26, tabl. 10, s. 27–29, tabl. 11 (obliczenia własne).

Strukturę płci (procentowo) ludności powiatów województwa łódzkiego w 1931 r. przedstawia tabela 23. W przypadku poszczególnych powiatów województwa łódzkiego w tymże roku zauważyć należy, że podobnie jak w roku 1921 największa różnica pomiędzy liczbą mężczyzn i kobiet występowała w powiecie łódzkim grodzkim, choć nie była ona już tak duża jak dziesięć lat wcześniej. Generalnie rzecz biorąc w powiatach lepiej uprzemysłowionych i zurbanizowanych, czyli poza grodzkim łódzkim także w powiecie łódzkim, brzezińskim, kaliskim²¹ (pewien wyjątek stanowi tutaj powiat łaski) różnica pomiędzy udziałem mężczyzn i kobiet była raczej nadal większa aniżeli w powiatach typowo agrarnych, co szczególnie widać w przypadku powiatów łę-

²¹ Powiat ten nie był zbyt uprzemysłowiony, lecz znajdowało się na tym obszarze dość duże miasto, jakim był Kalisz.

czyckiego i tureckiego. Niektóre powiaty rolnicze w tym czasie wykazywały jednak dość wyraźną przewagę kobiet nad mężczyznami (koniński czy wieluński). W zdecydowanej większości powiatów w latach 1921–1931 zmalała różnica pomiędzy udziałem kobiet i mężczyzn, wyjątek stanowi tutaj jedynie typowo rolniczy powiat wieluński.

Tabela 23. Struktura płci ludności powiatów województwa łódzkiego w 1921 i 1931 r. (w %)

Powiaty	1921 r.		1931 r.	
	M	K	M	K
brzeziński	47,96	52,04	48,83	51,17
kaliski	47,30	52,70	47,86	52,14
kolski	47,91	52,09	48,84	51,16
koniński	47,63	52,37	48,33	51,67
łaski	48,00	52,00	48,99	51,01
łęczycki	48,89	51,11	49,90	50,10
łódzki (grodzki)	45,33	54,67	46,02	53,98
łódzki	47,86	52,14	48,73	51,27
piotrkowski	48,19	51,81	49,00	51,00
radomszczański	48,27	51,73	48,96	51,04
sieradzki	48,07	51,93	48,95	51,05
śłupecki	46,91	51,03	x	x
turecki	48,49	51,51	49,30	50,70
wieluński	48,82	51,18	48,41	51,59

Źródło: Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dn. 30 września 1921 roku. *Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1928, t. 16, s. 3, tabl. nłb., *Przegląd ogólny. Województwo. Powiaty*; Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. *Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie bez miasta Łodzi*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1938, ser. C, z. 77, s. 29, tabl. 11 (obliczenia własne).

Można postawić więc tezę, że w świetle powszechnych spisów ludności z okresu II Rzeczypospolitej na terenie województwa łódzkiego w powiatach lepiej zurbanizowanych i uprzemysłowionych, co w przypadku tego regionu oznacza mocno sfeminizowaną branżę włókienniczą, przewaga liczebna kobiet nad mężczyznami była generalnie większa niż w powiatach rolniczych.

W skali całego kraju w 1931 r. przewaga kobiet nad mężczyznami była już mniejsza niż na początku lat dwudziestych, na 106,9 kobiet przypadało wówczas 100 mężczyzn. Struktura płci na korzyść kobiet była bardziej zdeformowana w miastach (112,8 kobiet na 100 mężczyzn) niż na wsi (104,7 kobiet na 100 mężczyzn). Podkreślić należy, że w województwach centralnych (do których należało województwo łódzkie), współczynnik feminizacji osiągnął poziom 106,7, i był dość zbliżony do poziomu województw zachodnich (106,3), wyższy niż w województwach wschodnich (105,7), mniejszy natomiast aniżeli w województwach południowych (108,3). Można postawić tezę, że w okresie dwudziestolecia międzywojennego zachodził stopniowy proces zmniejszania się nadwyżki kobiet nad mężczyznami²².

Informacji o strukturze płci ludności kilku powiatów województwa łódzkiego (brzezińskiego, łaskiego, łęczyckiego, piotrkowskiego, sieradzkiego, radomszczańskiego, wieluńskiego) dostarczają także materiały wytworzone przez Wydział Statystyczny. Są to dane odnoszące się do lat 1932–1938. Szczególnie interesujące są dane dotyczące roku 1938, czyli schyłkowego okresu II Rzeczypospolitej. Strukturę płci tych powiatów w owym czasie ukazuje tabela 25. Pod koniec lat trzydziestych w niektórych z tych powiatów zauważalna jest niewielka przewaga mężczyzn nad kobietami²³. Sytuacja taka występuje w powiatach brzezińskim, łaskim i łęczyckim. Zmiana proporcji mężczyzn i kobiet w tych, leżących blisko Łodzi, powiatach mogła wiązać się z większym odpływem kobiet do pracy w przemyśle włókienniczym tego ośrodka, który pomimo trudności ekonomicznych spowodowanych przez wielki kryzys gospodarczy z lat 1929–1935 nadal rozwijał się dynamicznie pod względem ludnościowym i był atrakcyjnym miejscem dla osób poszukujących pracy. Rozwój innych rodzajów przemysłu, np. w Pabianicach²⁴ (pow. łaski), aniżeli produkcja włókiennicza także miał zapewne wpływ na

²² E. Rosset, *Demografia Polski...*, s. 253; A. Gawryszewski, *Ludność Polski...*, s. 210–211, ryc. VII.2.

²³ Tendencja ta wystąpiła w przypadku powiatu brzezińskiego czy łaskiego już w pierwszej połowie lat trzydziestych, w powiecie łęczyckim przewaga mężczyzn nad kobietami zauważalna jest dopiero dla schyłkowego okresu istnienia II Rzeczypospolitej.

²⁴ W Pabianicach w drugiej połowie lat trzydziestych XX w. oprócz zakładów włókienniczych istniała fabryka żarówek, fabryka chemiczna, fabryka maszyn, fabryka papieru i dwie fabryki mebli biurowych.

wzrost zapotrzebowania na większą liczbę mężczyzn, którzy napływali na teren tego powiatu. W powiatach rolniczych lub słabiej uprzemysłowionych, czyli w piotrkowskim, radomszczańskim, sieradzkim i wieluńskim, występuje natomiast nadal, zważywszy na ustalenia dwóch powszechnych spisów ludności, niewielka przewaga liczby kobiet nad mężczyznami, co świadczy o stopniowym zmniejszaniu się różnicy pomiędzy tymi grupami ludności przynajmniej w tych kilku powiatach.

Tabela 24. Struktura płci ludności kilku powiatów województwa łódzkiego w 1938 r. (w %)

Powiaty	M	K
brzeziński	50,01	49,99
łaski	50,29	49,71
łęczycki	50,15	49,85
piotrkowski	49,76	50,24
radomszczański	49,67	50,33
sieradzki	49,76	50,24
wieluński	49,54	50,46

Źródło: APŁ, AmŁ, sygn. 23664, k. 1; sygn. 23665, k. 5; sygn. 23666, k. 1; sygn. 23667, k. 1; sygn. 23668, k. 7; sygn. 23669, k. 2; sygn. 23670, k. 1 (obliczenia własne).

Na obszarze województwa łódzkiego – podobnie jak na obszarze całego kraju – w okresie dwudziestolecia międzywojennego występowała więc, szczególnie na początku lat dwudziestych XX w., istniejąca już wcześniej i wzmocniona jeszcze przez wydarzenia pierwszej wojny światowej deformacja w strukturze płci objawiająca się nadwyżką liczby kobiet nad mężczyznami. Stopniowo malała ona, a decydujący wpływ na nią miały procesy demograficzne występujące w okresie międzywojennym, kształtujące proporcje pomiędzy kobietami i mężczyznami w społeczeństwie już niepodległej Polski. W przypadku województwa łódzkiego ważnym czynnikiem oddziałującym na strukturę płci jego populacji była dodatkowo specyfika gospodarcza tego regionu, z ciągle dużą rolą przemysłu włókienniczego.

2. Wiek

W badaniach demograficznych przy podziale ludności według wieku stosuje się różne rodzaje grupowania. Zdecydowałem się jednak przyjąć kryteria ekonomiczne z zastosowaniem wariantu II²⁵, umożliwiające dokonanie podziału badanej populacji na trzy segmenty, które przedstawione zostały w tabeli 25.

Tabela 25. Podział ekonomiczny grup wiekowych według różnych wariantów

Grupy wieku	Wariant I	Wariant II	Wariant III
Wiek przedprodukcyjny	0–17 lat	0–15 lat	0–15 lat
Wiek produkcyjny	18–64/59 lat	16–59 lat	16–64 lata
Wiek poprodukcyjny	65/60 lat i więcej	60 lat i więcej	65 lat i więcej

Źródło: opracowanie własne.

Pod koniec XIX w. na międzynarodowym kongresie statystycznym w Christianii (obecnie o) szwedzki demograf Gustav Sundbärg wysunął tezę, która mówiła, że różnice w strukturze wieku ludności poszczególnych krajów dotyczą różnej obsady „klasy dzieci” (0–14 lat) i „klasy dziadków” (50 lat i więcej), z kolei „klasa rodziców” (15–49 lat) ma wszędzie tę samą liczebność względną. Teza ta nosi miano „prawa równowagi struktury wieku”. Na jej podstawie Sundbärg wyodrębnił trzy główne typy struktury wieku: progresywny, stacjonarny i regresywny²⁶. „Prawo równowagi wieku” nie przyjęło się ze względu na odmienność populacji poszczególnych krajów, lecz podział na trzy typy struktury wieku został w nauce zaakceptowany (tabela 26)²⁷.

Tabela 26. Typy struktury wieku według Sundbärga (w %)

Typy struktury wieku	0–14 lat	15–49 lat	50 lat i więcej
Typ progresywny	40	50	10
Typ stacjonarny	27	50	23
Typ regresywny	20	50	30

Źródło: A. Gawryszewski, *Ludność Polski w XX w.*, Warszawa 2005.

²⁵ Klasyfikacja ekonomiczna według wariantu II jest stosowana w publikacjach demograficznych ONZ. Zob.: E. Rosset, *Demografia Polski...*, s. 274.

²⁶ E. Rosset, *Demografia Polski...*, s. 284.

²⁷ A. Gawryszewski, *Ludność Polski...*, s. 219.

Na przełomie XIX i XX w. struktura ludności ziem polskich według wieku miała charakter progresywny, działo się tak w następstwie wysokiego przyrostu naturalnego, czyli tzw. eksplozji demograficznej. W wyniku emigracji i zapewne także wadliwej rejestracji (niezbyt jeszcze dokładnych spisów ludności²⁸) dość harmonijnie przedstawiająca się struktura wieku była nieco zakłócona w grupach wieku 25–60 lat. Odsetek „klasy dzieci” (0–14 lat) wynosił 39,3 (15–49 lat), „klasy rodziców” 47,7, a klasy „dziadków” (50 lat i więcej) 13,0. Zbliżona struktura ludności występowała w Bułgarii, Rosji i we Włoszech. W innych krajach europejskich przeważała tendencja zmniejszania się liczebności „klasy dzieci” i przyrostu „klasy dziadków”²⁹. Zjawisko to było szczególnie widoczne we Francji, w której w odniesieniu do 1911 r. udział „klasy dzieci” sięgał 25,8% całej populacji, „klasy rodziców” 51,3%, a „klasy dziadków” 22,9%, był więc nieco tylko niższy niż odsetek „klasy dzieci”. W okresie międzywojennym ta ostatnia grupa wiekowa stanowiła aż 1/3 całej ludności Polski³⁰.

Informacji odnośnie do struktury wieku ludności województwa łódzkiego dostarczają powszechne spisy ludności. W opublikowanych wynikach pierwszego powszechnego spisu ludności³¹ znajdują się dane dotyczące struktury wieku ludności całego województwa, populacji miejskiej, mieszkańców miast liczących powyżej 20 000 tysięcy mieszkańców, ludności wiejskiej oraz populacji poszczególnych powiatów.

W świetle wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z 1921 r. w strukturze wieku ludności Polski widać wyraźne piętno pierwszej wojny światowej. Odsetek dzieci poniżej piątego roku życia uległ zmniejszeniu o jedną trzecią w stosunku do okresu poprzedzającego wybuch wojny, co było efektem spadku stopy urodzeń i znacznej śmiertelności dzieci w okresie wielkiej wojny. Mniejszy był także udział ludności w wieku 22–44 lata, gdyż wielu ludzi z tego przedziału zginęło w toku trwania działań wojennych. W wo-

²⁸ Odnosi się to szczególnie do ziem zaboru rosyjskiego.

²⁹ Wzrost liczebny „klasy dziadków” następował w wyniku niższego poziomu umieralności w tych krajach.

³⁰ A. Gawryszewski, *Ludność Polski...*, s. 219; Z. Zarzycka, J. T. Kowalewski, *Rozwój ludności Polski w latach 1919–1993*, [w:] *Rozwój demografii polskiej 1918–1993*, pod red. E. Frątczak, Warszawa 1994, s. 285.

³¹ *Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dn. 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie...*, t. 16, s. 22–53, tabl. VI, s. 54–65, tab. VII, s. 68–72, tabl. IX, s. 73–78, tabl. X.

jewództwach południowych i wschodnich Rzeczypospolitej udział „klasy dzieci” był większy niż w województwach centralnych i zachodnich. Na obszarze całego kraju wystąpił wyraźny wzrost osób w wieku 60 lat i więcej, czyli mieszczących się w „klasie dziadków”³².

Miernikiem, który wiele mówi o „młodości”, względnie „starości”, demograficznej społeczności jest tzw. środkowy wiek ludności (określany też jako mediana wieku), czyli wiek „osoby środkowej” – nieosiągnięty jeszcze przez połowę roczników populacji, przekroczony zaś przez drugą połowę roczników owej populacji. Mediana wieku jest szczególnie przydatna, gdy dążymy do uzyskania możliwie syntetycznego opisu badanej populacji³³. W roku 1921 mediana wieku ludności województwa łódzkiego wynosiła 20,08³⁴, co niewątpliwie świadczy o stosunkowo „młodej” ówczesnej społeczności tego województwa.

Piramidę wieku ludności województwa łódzkiego przedstawia wykres 12. W przedstawionej poniżej piramidzie widoczne są skutki pierwszej wojny światowej, wskazuje na to wyrwa obejmująca grupę ludności w wieku 20–24 lat i mniejsza liczebność najmłodszych grup wieku (0–4, 5–9) w porównaniu z przedziałem wieku 10–14 lat.

W celu określenia struktury wieku ludności województwa łódzkiego według klasyfikacji ekonomicznej – wariant II, zachodzi konieczność podziału tej populacji na trzy główne grupy wieku według tej klasyfikacji, czyli na osoby w wieku przedprodukcyjnym (0–15 lat), osoby w wieku produkcyjnym (16–59 lat) i osoby w wieku poprodukcyjnym (60 lat i więcej), a następnie wyliczenie wskaźników struktury wieku (wyrażonych w procentach).

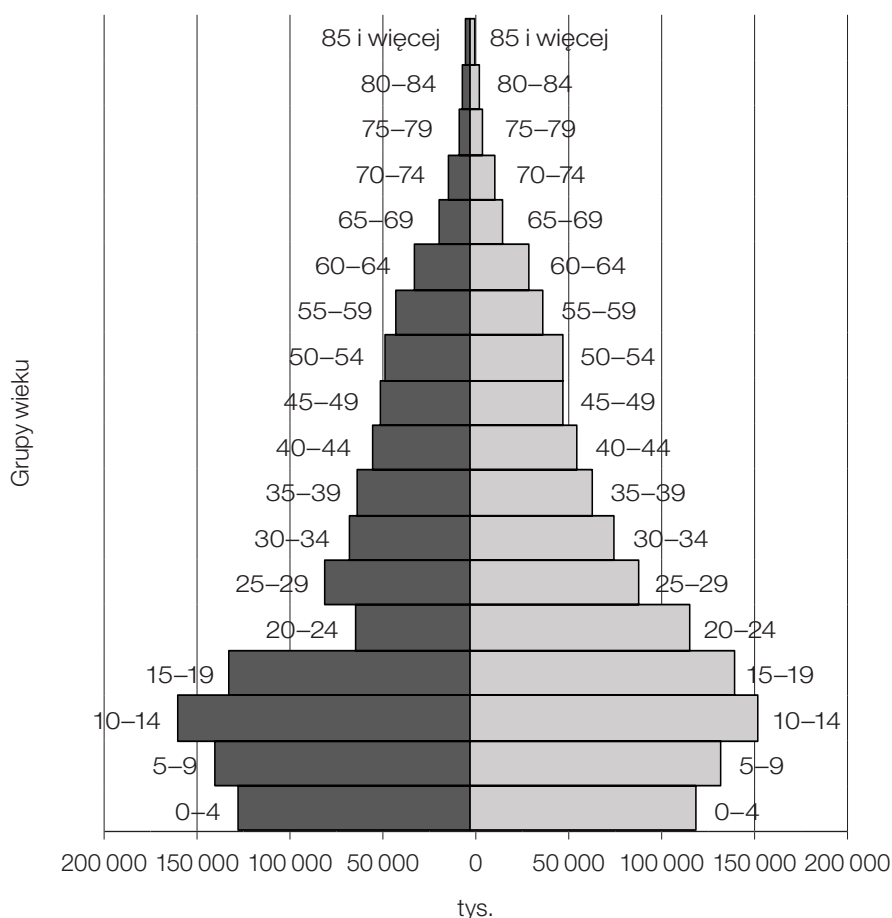
Strukturę wieku ludności według klasyfikacji ekonomicznej w różnych przekrojach (wariant II) ukazują wykresy 13–16. W 1921 r. w strukturze wieku ludności województwa łódzkiego w ujęciu wspomnianej klasyfikacji ponad połowę (54,00%) stanowili mieszkańcy w wieku produkcyjnym, osoby zaś w wieku przedprodukcyjnym to prawie 40% tego społeczeństwa. Wskaźnik osób w wieku poprodukcyjnym był nieduży, wynosił bowiem tylko 6,55%. Tak znaczący wskaźnik osób w wieku produkcyjnym na obszarze województwa łódzkiego wynika z faktu, iż występował tutaj dobrze rozwinięty przemysł, stanowiący

³² A. Gawryszewski *Ludność Polski...*, s. 219–220, tabl. VII.4.

³³ J. Holzer, *Demografia...*, s. 138; A. Gawryszewski, *Ludność Polski...*, s. 227.

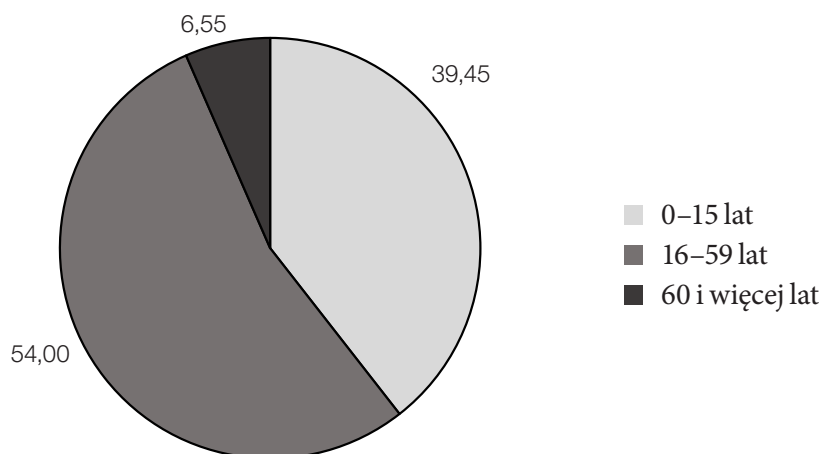
³⁴ *Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dn. 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie...*, t. 16, s. 68–69, tabl. IX (obliczenia własne).

źródło utrzymania dla osób przybywających lub już wcześniej tu przybyłych, pochodzących z innych regionów. Świadczy to niewątpliwie o dużej sile oddziaływania łódzkiego ośrodka przemysłowego i tym samym jego atrakcyjności dla tych osób, które poszukiwały i podejmowały pracę przede wszystkim w przemyśle. Mamy więc do czynienia z progresywnym typem struktury wieku mieszkańców województwa.

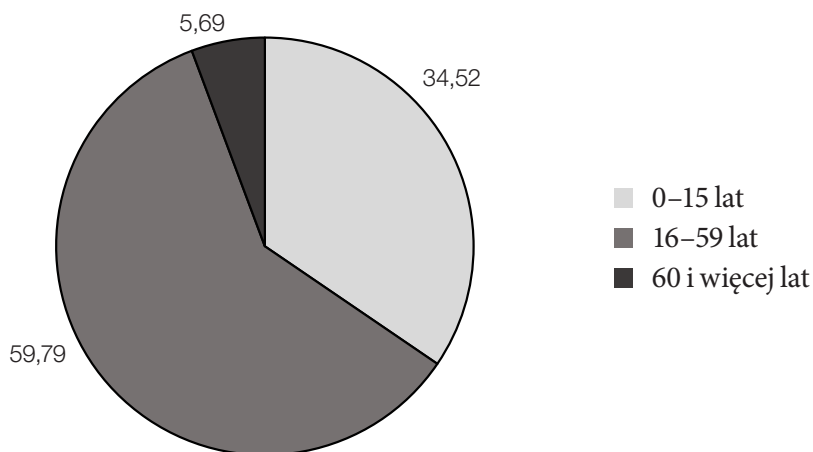
Wykres 12. Piramida wieku ludności województwa łódzkiego w 1921 r.

Źródło: *Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dn. 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1928, t. 16, s. 68-69, tabl. IX

Wykres 13. Struktura wieku ludności województwa łódzkiego w 1921 r. według klasyfikacji ekonomicznej – wariant II (w %)

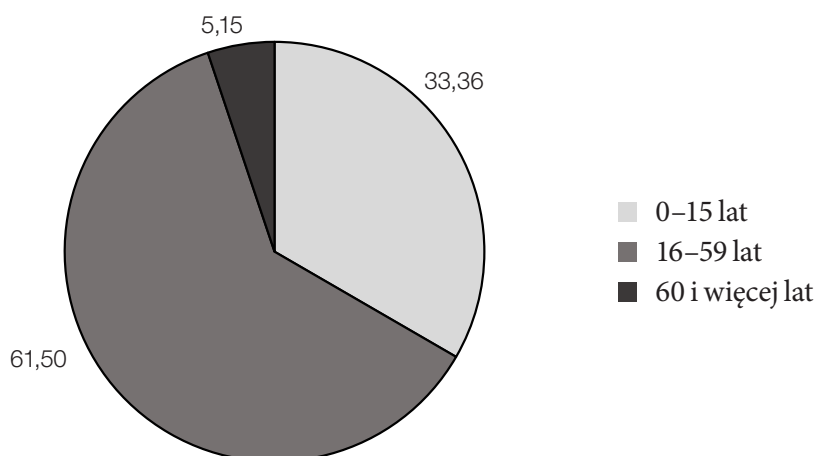
Źródło: *Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dn. 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1928, t. 16, s. 22, tabl. VI (obliczenia własne)

Wykres 14. Struktura wieku ludności miejskiej województwa łódzkiego w 1921 r. według klasyfikacji ekonomicznej – wariant II (w %)

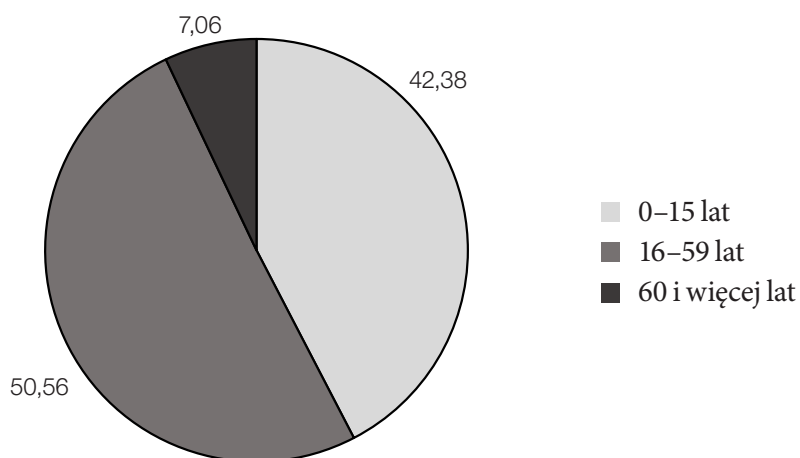
Źródło: *Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dn. 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1928, t. 16, s. 22, tabl. VI (obliczenia własne)

Struktura ludności według płci, wieku i stanu cywilnego

Wykres 15. Struktura wieku ludności miast województwa łódzkiego liczących powyżej 20 000 mieszkańców w 1921 r. według klasyfikacji ekonomicznej – wariant II (w %)

Źródło: *Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dn. 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1928, t. 16, s. 22, tabl. VI (obliczenia własne)

Wykres 16. Struktura wieku ludności wiejskiej województwa łódzkiego w 1921 r. według klasyfikacji ekonomicznej – wariant II (w %)

Źródło: *Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dn. 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1928, t. 16, s. 24, tabl. VI (obliczenia własne)

Wskaźnik osób w wieku produkcyjnym był wyższy w grupie ludności miejskiej, gdzie w przypadku wszystkich mieszkańców miast osiągnął on poziom 59,79%, a w odniesieniu do ludności miast liczących powyżej 20 000 mieszkańców przekroczył nawet 60%. Stan taki jest dowodem, jak wspomniano wyżej, dużych walorów gospodarczych miast – w przypadku województwa łódzkiego samej Łodzi – jako miejsc, do których kierowała się migracja osób będących w wieku produkcyjnym, pochodzących z mniejszych, słabo (lub wcale) zindustrializowanych miasteczek, a także ze wsi. Udział ludności w wieku przedprodukcyjnym w miastach był mniejszy o kilka punktów procentowych niż w skali całego województwa, co zapewne wynikało w dużej mierze z niższego przyrostu naturalnego w ich obrębie w porównaniu ze wsią. Nieco niższy był tu także wskaźnik osób w wieku poprodukcyjnym. W obrębie ludności wiejskiej odsetek osób w wieku produkcyjnym był już znacznie mniejszy niż w miastach, a także niższy aniżeli w skali całego województwa. Wyższy z kolei był tam udział osób w wieku przedprodukcyjnym, nieznacznie większy był także wskaźnik mieszkańców w wieku poprodukcyjnym.

Dla porównania – w województwie białostockim struktura całej ludności w 1921 r. była dość zbliżona do wskaźników w województwie łódzkim, w wieku przedprodukcyjnym odsetek ten był nieco od „łódzkiego” niższy i wynosił 37,31, w wieku produkcyjnym był minimalnie mniejszy i osiągnął wartość 53,35, natomiast zdecydowanie większy był udział osób w wieku poprodukcyjnym – 9,33%. W miastach województwa białostockiego nieco mniejszy był udział ludności w wieku produkcyjnym – 56,63%, wyższy w porównaniu z Łódzką był natomiast odsetek populacji w wieku poprodukcyjnym – 8,32³⁵. Społeczność miast województwa białostockiego była więc w tym czasie nieco starsza, ze zdecydowaną przewagą – tak zresztą jak w województwie łódzkim – osób w wieku produkcyjnym.

Strukturę wieku ludności powiatów województwa łódzkiego w 1921 r. według klasyfikacji ekonomicznej przedstawiają wykresy 1–14 (aneks). W poszczególnych powiatach województwa łódzkiego odsetek osób w wieku produkcyjnym oscylował zwykle wokół 50 – w powiecie grodzkim łódzkim był jeszcze wyższy, dochodził bowiem do 62,68, co oczywiście było wynikiem wybitnie industrialnego

³⁵ *Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo białostockie*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1927, t. 19, tabl. VI, s. 20–21 (obliczenia własne).

charakteru tego miasta – w powiatach bardziej uprzemysłowionych, jak łódzki, łaski czy brzeziński, był on wyższy aniżeli w powiatach słabiej uprzemysłowionych, nie mówiąc już o powiatach o charakterze zdecydowanie agrarnym (wieluński, turecki, słupecki czy koniński). Wskaźnik osób w wieku przedprodukcyjnym w powiatach lepiej zurbanizowanych i uprzemysłowionych nie przekraczał 40%, w reszcie powiatów był on wyższy, co można wytłumaczyć większą liczbą dzieci występujących na terenach rolniczych. Udział osób w wieku poprodukcyjnym we wszystkich powiatach był raczej nieduży, co szczególnie odnosi się do powiatu grodzkiego łódzkiego, generalnie rzecz biorąc w powiatach typowo rolniczych lub ze słabiej rozwiniętym przemysłem wskaźnik ten był wyższy aniżeli w powiatach industrialnych, w których choroby wynikające z pracy w przemyśle oraz występująca w tym sektorze gospodarki duża wypadkowość ze skutkiem śmiertelnym powodowały zwiększenie się przedwczesnych zgonów ludzi w wieku średnim lub młodym. Podkreślić należy jednak, że różnice między powiatami lepiej rozwiniętymi gospodarczo i powiatami agrarnymi nie były duże, a nawet w niektórych przypadkach wielkości były dość zbliżone, np. w typowo agrarnym powiecie jakim był powiat wieluński, wskaźnik osób w wieku poprodukcyjnym niewiele odbiegał od wskaźników w powiatach łódzkim, łaskim czy brzezińskim.

Społeczeństwo województwa łódzkiego na początku lat dwudziestych XX w. było więc stosunkowo młode, ze znacznym udziałem osób w wieku produkcyjnym, dość dużym udziałem osób w wieku przedprodukcyjnym i małym wskaźnikiem mieszkańców w wieku poprodukcyjnym, co widoczne jest zwłaszcza w odniesieniu do populacji miejskiej tego województwa, ze szczególnym wskazaniem na miasta liczące powyżej 20 000 osób. Stan taki wynikał w dużej mierze z faktu występowania w tym województwie dość prężnych ośrodków produkcji włókienniczej, gdzie występowało zapotrzebowanie na pracę osób będących w wieku produkcyjnym.

Wyniki drugiego powszechnego spisu ludności dostarczyły danych na temat struktury ludności województwa łódzkiego na początku lat trzydziestych XX w., w odniesieniu do całej populacji tego województwa, z podziałem na ludność miejską, mieszkańców miast liczących powyżej 20 000 mieszkańców, ludność wiejską oraz ludność poszczególnych powiatów³⁶.

³⁶ *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Miasto Łódź...*, ser. C, z. 67, s. 17–19, tabl. 13, s. 20–21, tabl. 14, s. 22–23, tabl. 15, s. 24–26, tabl. 16; *Drugi powszechny spis lud-*

Mediana wieku ludności województwa łódzkiego w 1931 r. wynosiła 23,76 lat³⁷, była więc wyższa aniżeli dziesięć lat wcześniej, niemniej jednak nadal populację województwa łódzkiego możemy określić jako „młodą”.

Piramidę wieku ludności województwa łódzkiego w 1931 r. przedstawia wykres 17. Na początku lat trzydziestych XX w. można mówić o progresywnym typie struktury ludności, choć – podobnie jak dziesięć lat wcześniej – nieco zaburzonym bezpośrednimi skutkami pierwszej wojny światowej. Przejawiało się to w gwałtownym spadku liczebności mężczyzn począwszy od grupy wieku 30–35 lat oraz „niżami demograficznymi” będącymi następstwem wojny, które spowodowały mniejszy poziom urodzeń na przełomie drugiego i trzeciego dziesięciolecia XX w., co widać szczególnie w mniejszej liczebności ludności w przedziale wieku 10–14 lat w stosunku do przedziału 5–9 lat. Zmniejszenie się stopy urodzeń na przełomie lat dwudziestych i trzydziestych XX w. znajduje rezonans w mniejszej liczebności osób w przedziale 0–4 lata w stosunku do przedziału 5–9 lat.

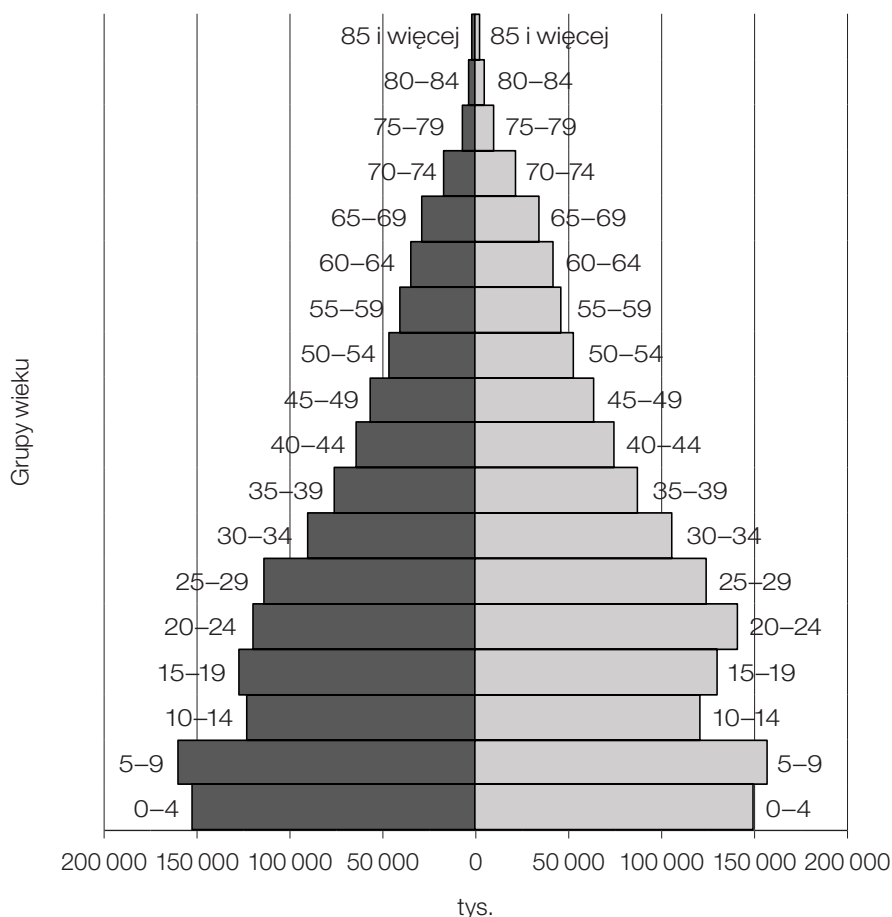
W pierwszych trzech przedziałach wieku (0–4, 5–9, 10–14) występuje przewaga mężczyzn nad kobietami, stopniowo jednak maleje ona, a od przedziału 15–19 lat następuje niezmiennie już odwrócenie tej proporcji, czyli mamy do czynienia z wyraźną przewagą liczby kobiet nad mężczyznami. Nadwyżka ta występowała zwłaszcza w odniesieniu od przedziału 15–19 lat, co w dużej mierze jest wynikiem wspomnianych wyżej demograficznych następstw wojny światowej.

Strukturę wieku ludności województwa łódzkiego według klasyfikacji ekonomicznej przy zastosowaniu wariantu II w odniesieniu do 1931 r. pokazują w różnych przekrojach wykresy 18–21. Na początku lat trzydziestych struktura wieku ludności województwa łódzkiego według wspomnianego wariantu wykazywała wciąż cechy typu progresywnego. Wskaźnik osób w wieku produkcyjnym był nawet wyższy niż w 1921 r. i wynosił na tym obszarze 57,73%, mniej-

ności z dn. 9. XII. 1931 r. *Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie bez miasta Łodzi...*, ser. C, z. 77, s. 32–39, tabl. 13; s. 40–45, tabl. 14, s. 46–53, tabl. 15, s. 54–63, tabl. 16.

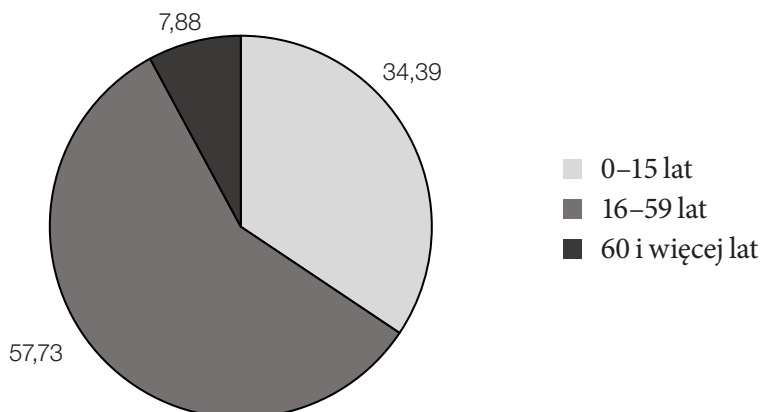
³⁷ *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Miasto Łódź...*, ser. C, z. 67, s. 17–19, tabl. 13; *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie bez miasta Łodzi...*, ser. C, z. 77, s. 32–33, tabl. 13 (obliczenia własne).

szy był z kolei odsetek osób w wieku przedprodukcyjnym – 34,39, udział osób w wieku poprodukcyjnym był niewielki i kształtował się na poziomie 7,88%, przy czym był on najniższy w odniesieniu do miast powyżej 20 000 mieszkańców (5,96%).

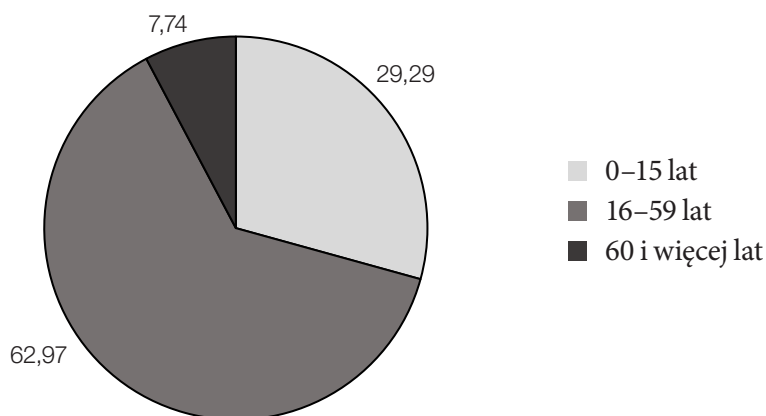
Wykres 17. Piramida wieku ludności województwa łódzkiego w 1931 r.

Źródło: *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Miasto Łódź*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1937, ser. C, z. 67, s. 17–19, tabl. 13; *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie bez miasta Łodzi*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1938, ser. C, z. 77, s. 32–33, tabl. 13 (obliczenia własne)

Wykres 18. Struktura wieku ludności województwa łódzkiego w 1931 r. według klasyfikacji ekonomicznej – wariant II (w %)

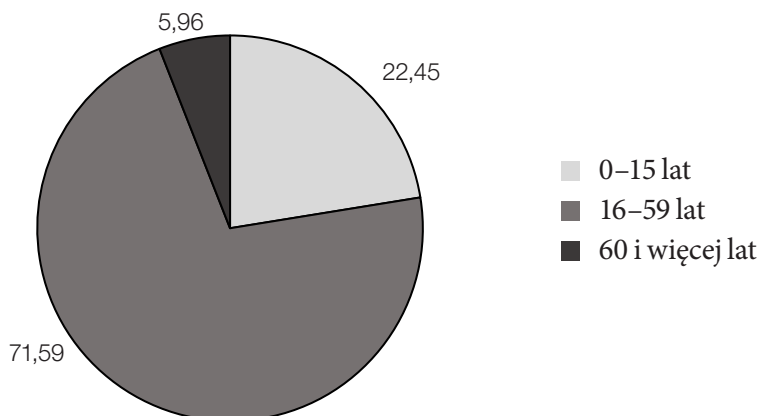
Źródło: *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Miasto Łódź*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1937, ser. C, z. 67, s. 17–19, tabl. 13; *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie bez miasta Łodzi*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1938, ser. C, z. 77, s. 32–33, tabl. 13 (obliczenia własne)

Wykres 19. Struktura wieku ludności miejskiej województwa łódzkiego w 1931 r. według klasyfikacji ekonomicznej – wariant II (w %)

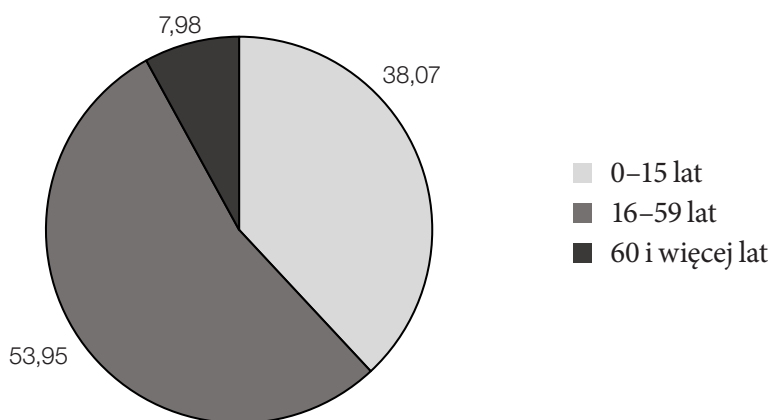
Źródło: *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Miasto Łódź*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1937, ser. C, z. 67, s. 17–19, tabl. 13; *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie bez miasta Łodzi*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1938, ser. C, z. 77, s. 34–35, tabl. 13 (obliczenia własne)

Struktura ludności według płci, wieku i stanu cywilnego

Wykres 20. Struktura wieku ludności miast województwa łódzkiego liczących powyżej 20 000 mieszkańców w 1931 r. według klasyfikacji ekonomicznej – wariant II (w %)

Źródło: *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Miasto Łódź*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1937, ser. C, z. 67, s. 17–19, tabl. 13; *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie bez miasta Łodzi*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1938, ser. C, z. 77, s. 37–38, tabl. 13 (obliczenia własne)

Wykres 21. Struktura wieku ludności wiejskiej województwa łódzkiego w 1931 r. według klasyfikacji ekonomicznej – wariant II (w %)

Źródło: *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie bez miasta Łodzi*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1938, ser. C, z. 77, s. 38–39, tabl. 13 (obliczenia własne)

W miastach województwa łódzkiego, a szczególnie w tych liczących powyżej 20 000 mieszkańców, osób w wieku produkcyjnym było dużo, znacznie powyżej 50% (w miastach liczących powyżej 20 000 osób odsetek ich osiągnął poziom 71,59, czyli był wyższy w stosunku do roku 1921 o dziesięć punktów procentowych). Przyrost ten wynikał z faktu, iż w latach dwudziestych XX w. do lepiej rozwiniętych ekonomicznie miast województwa (pomimo przejściowych okresów dekonunktury) napływała ludność w wieku produkcyjnym, która chętnie osiedlała się w nich ze względu na znaczną liczbę miejsc pracy, którą ośrodki te oferowały. Na wsi wskaźnik mieszkańców w wieku produkcyjnym był niższy, większy z kolei był udział osób w wieku przedprodukcyjnym, co wiąże się z odpływem stamtąd ludzi młodych względnie w średnim wieku. Udział ludności w wieku poprodukcyjnym na wsi był nieco tylko wyższy niż w przypadku całej ludności miejskiej.

W porównaniu z rokiem 1921 na obszarze województwa łódzkiego zmniejszył się udział ludności w wieku przedprodukcyjnym, co szczególnie widoczne jest w odniesieniu do miast liczących powyżej 20 000, gdzie spadek ten wyniósł aż 11 punktów procentowych. Zwiększył się zarazem udział ludności w wieku poprodukcyjnym.

W województwie białostockim na początku lat trzydziestych różnice w porównaniu z województwem łódzkim były większe aniżeli dziesięć lat wcześniej, w odniesieniu do całej populacji tego województwa tym razem wyraźnie wyższy aniżeli w Łódzkiem był udział osób w wieku przedprodukcyjnym, który wynosił 39,45%, znacznie niższy był z kolei odsetek mieszkańców w wieku produkcyjnym – 50,90, wskaźnik osób w wieku poprodukcyjnym nadal był większy – choć różnica zmniejszyła się – od występującego w województwie łódzkim i osiągnął poziom 9,64%. W odniesieniu do ludności miejskiej podkreślić należy w przypadku województwa białostockiego (w porównaniu z łódzkim) nadal wyższy wskaźnik osób w wieku przedprodukcyjnym – 32,94% i zdecydowanie mniejszy udział osób w wieku produkcyjnym – 57,08%³⁸. Niższe wskaźniki osób w wieku produkcyjnym w Białostockiem wynikały zapewne z faktu, że to województwo było słabiej niż łódzkie rozwinięte gospodarczo i miało znacznie skromniejszy potencjał przemysłowy, co oznaczało zarazem, że przyciągało

³⁸ *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo białostockie...*, ser. C, z. 83, tabl. 13, s. 35–37 (obliczenia własne).

mniejszą liczbę osób poszukujących pracy w przemyśle, pochodzących z innych regionów kraju.

Strukturę wieku ludności powiatów województwa łódzkiego według klasyfikacji ekonomicznej – wariant II ukazują wykresy 15–27 (aneks). W porównaniu z wynikami pierwszego powszechnego spisu ludności zachodzą generalnie rzecz biorąc te same prawidłowości. Udział osób w wieku produkcyjnym jest największy w powiatach przemysłowych i generalnie tych lepiej zurbanizowanych, jak grodzki łódzki, brzeziński, łaski, łódzki, kaliski czy sieradzki, w których przekraczał 55%, z kolei odsetek osób w wieku przedprodukcyjnym jest nieco większy w powiatach rolniczych, niższy zaś w uprzemysłowionych.

Pomiędzy poszczególnymi powiatami występowały niewielkie różnice jeśli chodzi o wskaźnik osób w wieku poprodukcyjnym, który oscylował w przedziale od 7,32 do 8,80%, z wyjątkiem powiatu konińskiego, gdzie osiągnął on wartość 11,83%, co może wskazywać na odczuwalne w większym stopniu dla tego właśnie powiatu straty wojenne w odniesieniu do jego mieszkańców, będących w wieku produkcyjnym, co potwierdza także najniższy w tym powiecie spośród wszystkich powiatów wskaźnik osób w tej grupie wieku. Wskaźnik osób w wieku poprodukcyjnym jest najniższy (poniżej 8%) w niektórych powiatach uprzemysłowionych, czyli – oprócz powiatu grodzkiego łódzkiego – takich, jak łódzki czy łaski, które przyciągały masowo osoby w wieku produkcyjnym, niski był on także w powiatach agrarnych (piotrkowski, radomszczański czy wieluński). W pozostałych rolniczych powiatach wskaźnik osób w wieku poprodukcyjnym przekraczał 8%, powiaty te były bowiem rezerwuarem siły roboczej dla ośrodków przemysłowych, z których odpływali ludzie aktywni zawodowo w młodym i średnim wieku, co ostatecznie przekładało się na wyższe wskaźniki osób w starszym wieku. Sytuacja w powiatach województwa łódzkiego na początku lat trzydziestych pod względem struktury wieku jest jednak bardziej złożona niż w 1921 r. i nie zawsze jego poziom da się wytłumaczyć specyfiką gospodarczą danego powiatu.

Materiały wytworzone przez Wydział Statystyczny zawierają dane o strukturze wieku dla kilku powiatów województwa łódzkiego oraz gmin w obrębie tych powiatów w odniesieniu do 1938 r. Tabele poświęcone strukturze wieku odnoszą się także do 1938 r. i przedstawiają dane według następujących przedziałów wieku: do 7 lat, 7–14, 14–18, 18 i więcej lat. Zastosowany w nich podział uniemożliwia więc dokonanie podziału ludności według klasyfikacji ekonomicznej z zastosowaniem wariantu II, gdyż nie można w tym przypadku precyzyjnie wydzielić ludności w wieku produkcyjnym i ludności w wieku poprodukcyjnym.

Strukturę wieku ludności województwa łódzkiego trzeba rozpatrywać z uwzględnieniem sytuacji w ówczesnym świecie. Społeczeństwa krajów wysoko rozwiniętych ekonomicznie w tym czasie były już „starsze” aniżeli na początku wieku. W latach trzydziestych w niektórych krajach europejskich i w USA wiek środkowy ludności podniósł się z 20–25 lat na początku XX w. do 25–32 lat około 1930 r. W roku 1930 poziom 30 lat przekroczyły już takie terytoria, jak Anglia, Walia (czyli znaczna część Wielkiej Brytanii), Francja (gdzie tendencje starzenia się wystąpiły już w XIX w.), Niemcy i Austria. Polska, w której też od początku XX w. nasilał się stopniowo proces „starzenia” się społeczeństwa, miała na początku lat trzydziestych, w porównaniu z wymienionymi wyżej krajami, znacznie mniejszy wiek średni ludności, wynoszący 23,4, była nadal krajem z ludnością młodą³⁹.

Społeczność województwa łódzkiego w okresie dwudziestolecia międzywojennego była więc populacją względnie młodą, największą grupę stanowiły w niej osoby w wieku produkcyjnym, dość niski był udział mieszkańców w wieku poprodukcyjnym. Świadczy to niewątpliwie o rozwoju ekonomicznym regionu w tym czasie i jego dobrych perspektywach na przyszłość. Podkreślić należy ponownie, że na taką a nie inną strukturę wieku tej ludności decydujący wpływ miały czynniki związane ze strukturą miejscowej gospodarki i jej potencjałem, na który składał się przede wszystkim dość prężny przemysł, o sporej sile przyciągania nadwyżek rąk do pracy z gorzej rozwiniętych regionów Polski, szczególnie tych o zdecydowanie agrarnym charakterze i znacznym przeludnieniu, które zwłaszcza przed powstaniem Centralnego Okręgu Przemysłowego dominowały w południowej i wschodniej Polsce. W międzywojennym województwie łódzkim nie występował więc istniejący we współczesnej Polsce i w obecnym województwie łódzkim problem szybko rosnącego udziału osób w wieku poprodukcyjnym i zmniejszania się wskaźnika osób w wieku produkcyjnym, co ma oczywiste konsekwencje społeczne i ekonomiczne.

3. Stan cywilny

Stan cywilny ludności, obok płci i wieku, stanowi tzw. minimum demograficzne. Ludność pod względem stosunku do małżeństwa dzieli się na dwie podstawowe grupy: osoby będące w stanie małżeńskim (żonaci, zamężne) i osoby

³⁹ S. Fogelson, *Struktura ludności według wieku...*, t. 3, s. 666; A. Gawryszewski, *Ludność Polski...*, s. 227.

pozostające w stanie pozamałżeńskim (kawalerowie, panny, rozwiedzeni, rozwiedzione, wdowcy, wdowy). W obrębie tych dwóch grup wyróżnia się następujące kategorie: kawalerowie i panny, żonaci i zamężne, wdowcy i wdowy, rozwiedzeni i rozwiedzione. W przypadku osób w podeszłym wieku dokonywany jest podział na osoby, które w przeszłości znajdowały się w związku małżeńskim i osoby, które nigdy nie zawarły związku małżeńskiego. Powszechne spisy ludności dostarczają informacji o tzw. stanie cywilnym faktycznym (rzeczywistym), opartych na subiektywnych odczuciach spisywanych osób. W przypadku współżycia danych osób we wspólnocie małżeńskiej, nawet jeśli brak jest zawartego formalnie związku małżeńskiego, mamy jednak do czynienia z małżeństwem (nie zatwierdzonym prawnie). Osoby nie żyjące ze sobą wspólnie, lecz bez formalnie przeprowadzonego rozwodu traktowane są jako rozwiedzione. Inaczej sprawa wygląda w przypadku sprawozdawczości statystycznej, która dostarcza danych odnośnie do formalnoprawnego stanu cywilnego ludności⁴⁰.

W międzywojennej Polsce funkcjonowały różne rozwiązania regulujące od strony formalnej instytucję małżeństwa. Na obszarze byłej Kongresówki oraz na kresach wschodnich za małżeństwa uznawano tylko te, które zawarte były w obrębie poszczególnych Kościołów. Na terenie dawnej Galicji różnica polegała jedynie na tym, że od przedstawicieli religii niechrześcijańskich wymagano zawierania małżeństwa także w urzędach stanu cywilnego. Na obszarze województw zachodnich, czyli dawnego zaboru pruskiego, za ważne uznawano tylko te małżeństwa, które zawarto w urzędach stanu cywilnego⁴¹.

Informacji o stanie cywilnym ludności województwa łódzkiego dostarczyły powszechne spisy ludności. Wyniki spisu z 1921 r. zawierają dane dotyczące stanu cywilnego mieszkańców całego województwa łódzkiego, ludności wiejskiej i miejskiej, a także według grup wieku. Przyjęto wówczas następujący podział badanej populacji: osoby pozostające w stanie wolnym, w stanie małżeńskim, w stanie wdowim, rozwiedzeni i separowani oraz stan cywilny nie wiadomy⁴².

⁴⁰ W. Syrek, *Elementy demografii*, Warszawa 1980.

⁴¹ S. Fogelson, *Ludność*, [w:] *Encyklopedia Nauk Politycznych*, t. 3, K–M, pod red. E. J. Reymana, Warszawa 1938, s. 679.

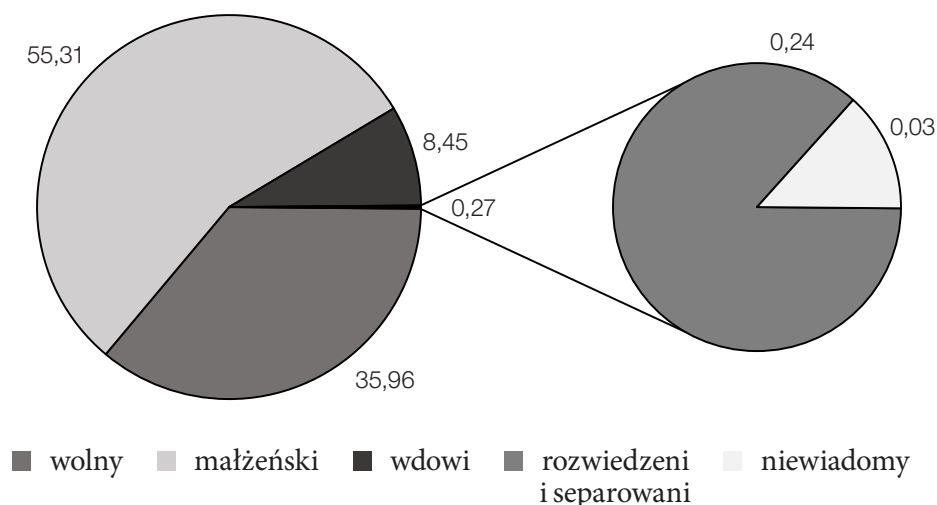
⁴² *Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe, Województwo łódzkie...*, t. 16, s. 68–71, tabl. IX.

Wyniki spisu z 1931 r. zawierają dane dotyczące ludności całego województwa łódzkiego, ludności miejskiej, ludności miast liczących powyżej 20 000 mieszkańców oraz według grup wieku. W spisie tym zastosowano podział ludności pod względem stanu cywilnego bardzo zbliżony do tego ze spisu z 1921 r., wyróżniono bowiem wówczas następujące kategorie stanu cywilnego: wolny, małżeński, wdowi, rozwiedzeni i separowani, separowani nieformalnie, nie-wiadomy⁴³. W celu porównania wyników dwóch powszechnych spisów ludności, w przypadku spisu z roku 1931 należy dokonać połączenia kategorii rozwiedzeni i separowani oraz kategorii separowani nieformalnie w jedną kategorię o nazwie rozwiedzeni i separowani.

Stan cywilny ludności województwa łódzkiego w odniesieniu do ludności w wieku 15 lat i więcej w 1921 i 1931 r. z podziałem na ludność miejską i wiejską ukazują wykresy 22–28. W 1921 r. ponad połowę ludności województwa w wieku od 15 lat wzwyż stanowiły osoby pozostające w związku małżeńskim (55,31%), znaczny był udział osób pozostających w stanie wolnym (35,96%), mieszkańcy w stanie wdowim osiągnęli poziom 8,45%. Wskaźnik rozwiedzionych i separowanych był niewielki (0,24%). W stosunku do nieznacznej grupy osób (0,04%) nie udało się ustalić ich faktycznego stanu cywilnego. W przypadku podziału na miasta i wieś proporcje te były dość zbliżone do danych dla całego województwa, choć dało się zauważyć pewne różnice pomiędzy tymi społecznościami. Wśród mieszkańców miast udział osób pozostających w stanie małżeńskim był nieco niższy (53,63%), nieco wyższy był odsetek osób będących w stanie wolnym. Większy był także wskaźnik dotyczący wdów i wdowców (9,09%) oraz rozwiedzionych i separowanych (0,46%). Na wsi z kolei odsetek osób pozostających w stanie małżeńskim był wyższy niż w miastach (56,44), niższy natomiast był udział w społeczności wdów i wdowców (8,03%), a także rozwiedzionych i separowanych. Wskaźnik osób w stanie wolnym był właściwie taki sam jak w miastach. W miastach, a szczególnie w tych z nich, które były ośrodkami przemysłowymi, większa była śmiertelność spowodowana wypadkami przy pracy (szczególnie w fabrykach), wypadkami

⁴³ *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Miasto Łódź...*, ser. C, z. 67, s. 22–23, tabl. 15; *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie bez miasta Łodzi...*, ser. C, z. 77, s. 46–53, tabl. 15.

ulicznymi i chorobami zawodowymi⁴⁴, a to miało wpływ na większą liczbę osób w stanie wdowim aniżeli na wsi. Innym czynnikiem, który odcisnął piętno na stanie cywilnym ludności miejskiej województwa łódzkiego, był fakt, że w miastach presja wywierana na osoby samotne w celu założenia rodziny, względnie ponownego zawarcia związku małżeńskiego, była mniejsza aniżeli w tradycyjnych społecznościach wiejskich, co oczywiście ma związek z odmienną obyczajowością⁴⁵ występującą na wsi i w mieście.

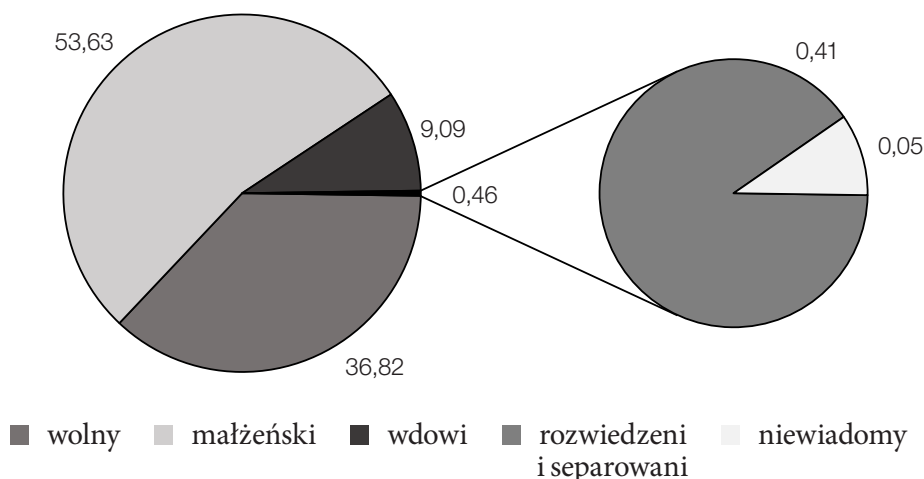

Wykres 22. Stan cywilny ludności województwa łódzkiego w wieku 15 lat i więcej oraz w wieku niewiadomym w 1921 r. (w %)

Źródło: *Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe, Województwo łódzkie*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1928, t. 16, s. 68, tabl. IX (obliczenia własne)

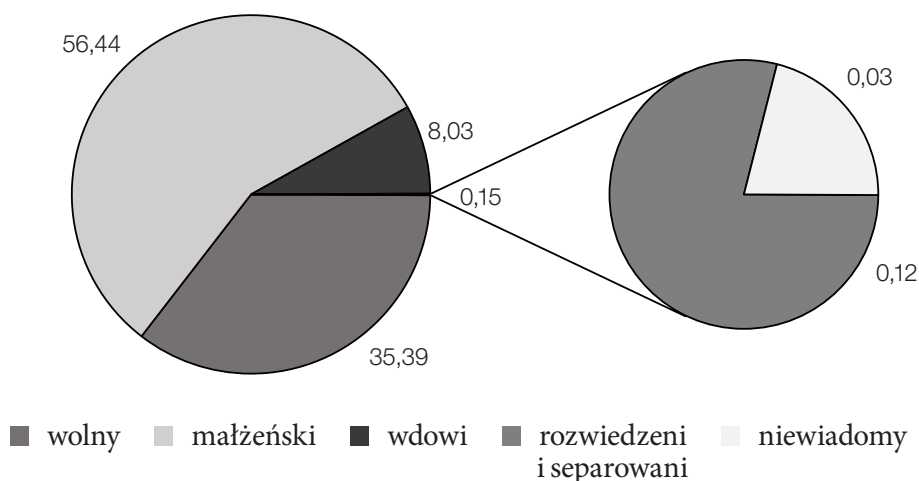
⁴⁴ W samej Łodzi czynniki te występowały ze szczególnym natężeniem. Zob.: J. Fijałek, *Położenie ludności*, [w:] *Łódź. Dzieje miasta...*, s. 347–353; A. Rzepkowski, *Ludność Łodzi w okresie I wojny światowej...*, s. 132–133.

⁴⁵ Na wsi obyczajowość jest ściśle związana z religią, która silniej oddziaływała na życie jej mieszkańców, duże znaczenie miał także brak *de facto* anonimowości osób zamieszkujących niewielkie miejscowości, jakimi są wsie i osady wiejskie.

Wykres 23. Stan cywilny ludności miejskiej województwa łódzkiego w wieku 15 lat i więcej oraz w wieku niewiadomym w 1921 r. (w %)

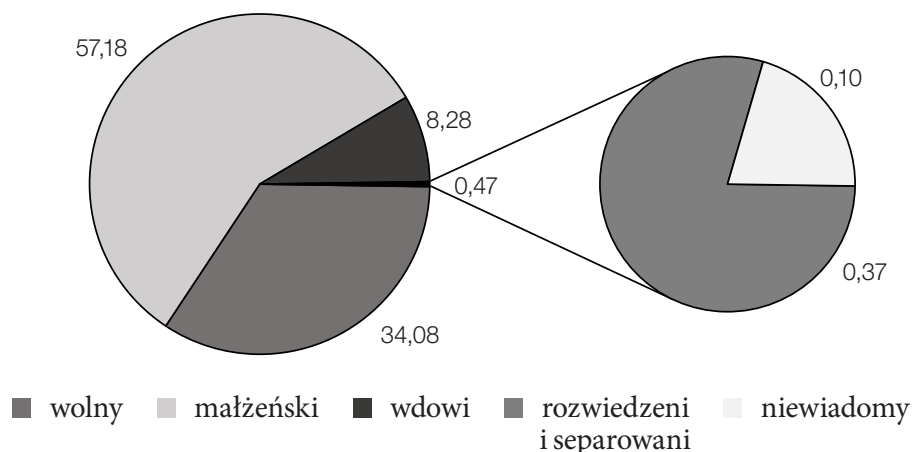
Źródło: Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe, Województwo łódzkie, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1928, t. 16, s. 69, tabl. IX (obliczenia własne)

Wykres 24. Stan cywilny ludności wiejskiej województwa łódzkiego w wieku 15 lat i więcej oraz w wieku niewiadomym w 1921 r. (w %)

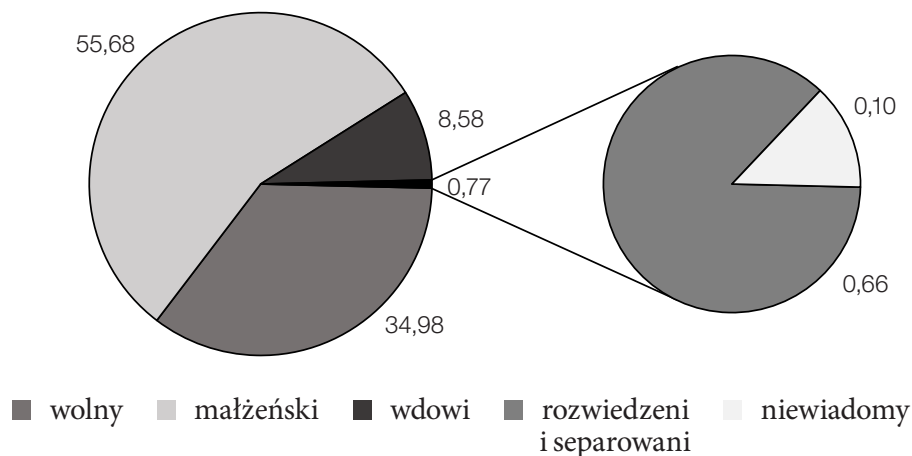
Źródło: Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe, Województwo łódzkie, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1928, t. 16, s. 71, tabl. IX (obliczenia własne)

Struktura ludności według płci, wieku i stanu cywilnego

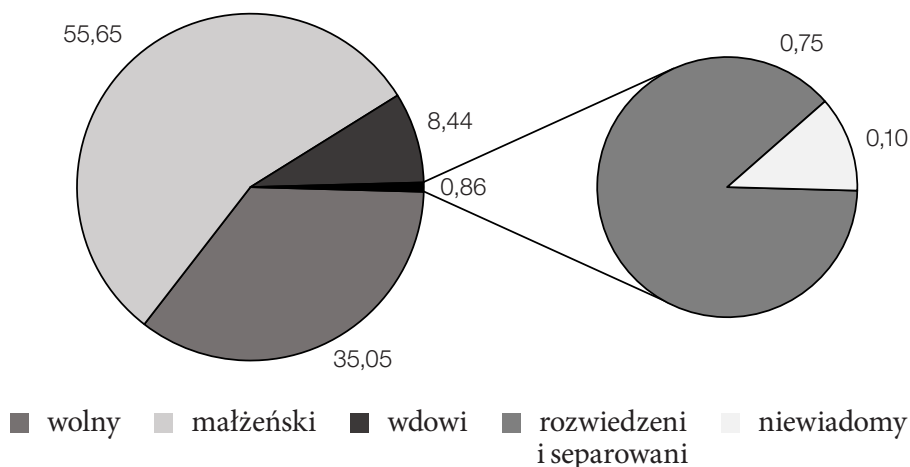
Wykres 25. Stan cywilny ludności województwa łódzkiego w wieku 15 lat i więcej oraz w wieku niewiadomym w 1931 r. (w %)

Źródło: *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Miasto Łódź*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1937, ser. C, z. 67, s. 22, tabl. 15; *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie bez miasta Łodzi*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1938, ser. C, z. 77, s. 46, tabl. 15 (obliczenia własne)

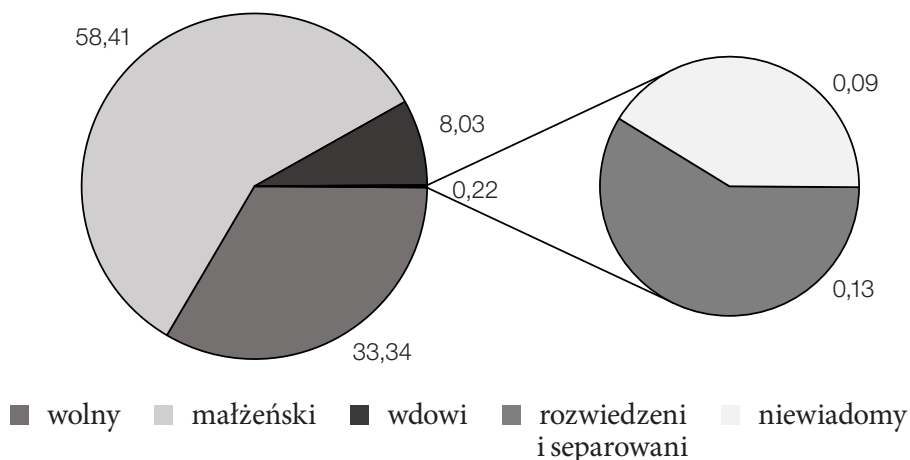
Wykres 26. Stan cywilny ludności miejskiej województwa łódzkiego w wieku 15 lat i więcej oraz w wieku niewiadomym w 1931 r. (w %)

Źródło: *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Miasto Łódź*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1937, ser. C, z. 67, s. 22, tabl. 15; *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie bez miasta Łodzi*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1938, ser. C, z. 77, s. 48, tabl. 15 (obliczenia własne)

Wykres 27. Stan cywilny ludności miast województwa łódzkiego liczących powyżej 20 000 mieszkańców w wieku 15 lat i więcej oraz w wieku niewiadomym w 1931 r. (w %)

Źródło: *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Miasto Łódź*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1937, ser. C, z. 67, s. 22, tabl. 15; *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie bez miasta Łodzi*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1938, ser. C, z. 77, s. 50, tabl. 15 (obliczenia własne)

Wykres 28. Stan cywilny ludności wiejskiej województwa łódzkiego w wieku 15 lat i więcej oraz w wieku niewiadomym w 1931 r. (w %)

Źródło: *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie bez miasta Łodzi*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1938, ser. C, z. 77, s. 52, tabl. 15 (obliczenia własne)

W 1931 r. wskaźnik osób tworzących związki małżeńskie sięgał 57,18%, osób w stanie wolnym było 34,08%, udział wdów i wdowców wynosił 8,28%, a rozwiedzionych i separowanych tylko 0,37%. Podobnie jak dziesięć lat wcześniej wystąpiły pewne różnice pomiędzy miastem⁴⁶ a wsią. W miastach bowiem udział osób pozostających w stanie małżeńskim był niższy (55,68% w przypadku całej ludności miejskiej, 55,65% w miastach liczących powyżej 20 000 mieszkańców) niż na wsi – 58,41%. W obrębie ludności wiejskiej z kolei nieznacznie niższy aniżeli w miastach był wskaźnik osób pozostający w stanie wolnym – 33,34%. Zdecydowanie mniejszy na wsi był także odsetek rozwiedzionych i separowanych – 0,13, wobec 0,66 w obrębie całej ludności miejskiej i 0,75 w miastach powyżej 20 000 mieszkańców. Podkreślić tutaj jednak należy że w okresie międzywojennym szczególnie na wsi obowiązywała zasada małżeństwa w obrębie tej samej kategorii majątkowej, co nie znaczy oczywiście, że nie było od tej zasady dość licznych wyjątków⁴⁷.

Przemiany obyczajowe⁴⁸ zachodzące już w XIX w., które uległy nasileniu w kolejnym stuleciu, spowodowały w miastach niewątpliwie większą częstotliwość rozpadu związków małżeńskich i zwiększenie się liczby osób decydujących się na niezawieranie związków formalnych – pomimo wspólnego pożycia, a nawet na zupełnie samotny tryb życia. W przypadku województwa łódzkiego istotną rolę, jak wspomniano wyżej, odegrały w odniesieniu do miast niekorzystne czynniki związane z pracą w przedsiębiorstwach wielkoprzemysłowych dość dużej części ich mieszkańców, a w przypadku Łodzi także funkcjonowaniem w wielkomiejskim skupisku ludzkim, gdzie niewątpliwie tolerancja wobec osób pozostających w związkach nieformalnych była zdecydowanie większa.

Stan cywilny ludności województwa łódzkiego według grup wieku w 1921 i 1931 r. przedstawia tabela 27. Zauważalny jest zdecydowanie większy odsetek zamężnych kobiet w grupie wieku 20–24 lata (od grupy wieku 35–39 lat wżwyż widoczną przewagę mają już mężczyźni, która to przewaga stopniowo wzrasta).

⁴⁶ W miastach liczących powyżej 20 000 mieszkańców proporcje pomiędzy poszczególnymi rodzajami stanu cywilnego były dość zbliżone do wskaźników dotyczących całej ludności miejskiej, nieco wyższy był odsetek rozwiedzionych i separowanych, co może wskazywać na odmienności obyczajowe występujące w miastach większych i średniej wielkości w stosunku do małych miast.

⁴⁷ J. Żarnowski, *Spółeczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939*, Warszawa 1973, s. 171.

⁴⁸ Dotyczyły one przede wszystkim lepiej sytuowanych i lepiej wykształconych warstw społecznych.

Tabela 27. Stan cywilny ludności województwa łódzkiego w 1921 i 1931 r. według grup wieku (w %)

Stan cywilny	Rok	Ogółem	W wieku lat									
			15–19	20–24	25–29	30–34	35–39	40–44	45–49	50–54	55–59	60 i więcej
Kawalerowie	1921	36,84	99,36	84,99	44,41	18,74	8,03	4,62	2,85	2,46	1,84	1,61
	1931	36,34	99,34	83,51	29,37	14,78	7,64	5,26	3,61	2,76	2,19	1,83
Panny	1921	35,22	96,80	63,39	30,23	13,29	7,49	5,92	4,43	4,16	3,52	3,60
	1931	32,07	95,13	66,00	31,08	17,66	11,98	8,35	6,50	5,49	4,61	3,80
Żonaci	1921	59,33	0,60	14,73	54,86	79,83	89,98	92,63	93,38	91,90	90,40	79,81
	1931	60,14	0,44	16,22	58,90	84,22	90,81	92,74	93,50	92,50	90,61	79,26
Zamężne	1921	51,91	4,61	33,20	66,85	80,68	83,58	80,86	77,24	70,70	63,64	41,30
	1931	54,56	3,11	36,01	66,27	79,06	81,90	80,22	75,98	69,10	61,46	39,37
Wdowcy	1921	3,64	0,03	0,23	0,63	1,18	1,67	2,43	3,48	5,35	7,50	18,31
	1931	3,18	0,01	0,10	0,41	0,75	1,09	1,51	2,32	4,24	6,73	18,49
Wdowy	1921	12,53	0,07	0,69	2,58	5,44	8,26	12,58	17,87	24,70	32,41	54,80
	1931	12,79	0,02	0,36	2,23	2,62	5,20	10,51	16,46	24,50	33,28	56,36
Rozwiedzeni i separowani	1921	0,16	0	0,02	0,07	0,19	0,28	0,27	0,26	0,31	0,23	0,22
	1931	0,26	0	0,03	0,16	0,22	0,43	0,47	0,54	0,48	0,45	0,37
Rozwiedzione i separowane	1921	0,30	0,01	0,09	0,31	0,56	0,64	0,59	0,42	0,44	0,34	0,19
	1931	0,47	0,01	0,11	0,08	0,62	0,85	0,88	0,98	0,84	0,59	0,33
Stan cywilny niewiadomy (mężczyźni)	1921	0,03	0,01	0,03	0,03	0,05	0,03	0,04	0,02	0,02	0,02	0,06
	1931	0,09	0,22	0,14	0,08	0,03	0,03	0,03	0,04	0,02	0,02	0,05
Stan cywilny niewiadomy (kobiety)	1921	0,04	0,01	0,02	0,04	0,03	0,03	0,05	0,04	0,06	0,08	0,11
	1931	0,11	0,22	0,13	0,07	0,05	0,06	0,05	0,08	0,09	0,07	0,13

Źródło: Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. *Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe, Województwo łódzkie*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1928, t. 16, s. 68, tabl. IX; Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. *Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Miasto Łódź*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1937, ser. C, s. 22, tabl. 15; Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. *Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie bez miasta Łodzi*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1938, ser. C, z. 77, s. 46, tabl. 15 (obliczenia własne).

Udział kobiet zamężnych w 1921 r. wynosił we wspomnianej grupie 33,20% wobec 14,73% żonatych mężczyzn, w 1931 r. różnica ta była jeszcze większa, wskaźnik zamężnych kobiet doszedł bowiem do poziomu 36,01% wobec 16,22% w przypadku żonatych mężczyzn. Świadczy to o tym, iż kobiety w młodszym wieku aniżeli mężczyźni zawierały związki małżeńskie, wiążąc się raczej ze starszymi od siebie partnerami. Wskazuje na to także zdecydowanie większy odsetek kawalerów w przedziale wieku 20–24 lata, w stosunku do udziału pańien w tym wieku. W przypadku wdów i to we wszystkich grupach wieku odsetki ich są także większe aniżeli u wdowców, przewaga ta jest zapewne w dużej mierze spowodowana skutkami pierwszej wojny światowej i konfliktów zbrojnych, jakich uczestnikiem było państwo polskie we wczesnym okresie istnienia II Rzeczypospolitej. Szczególnie widoczne jest to od grupy wieku 25–29 lat wzwyż. Z kolei od grupy wieku 30–34 lata wzwyż występuje wyraźnie większy udział kobiet niż mężczyzn w grupie rozwiedzionych i separowanych (z wyjątkiem ostatniego przedziału wieku: 60 i więcej lat), co jest zapewne wynikiem wspomnianego już wcześniejszego zawierania związków małżeńskich przez kobiety, a tym samym ewentualnego występowania przez nie z tych związków we wcześniejszym wieku niż mężczyźni, z którymi te związki tworzyły.

Stan cywilny ludności województwa łódzkiego był więc dość typowy dla międzywojennej Polski, gdzie dominowała obyczajowość ukształtowana przez religię, na co wskazuje nieduża liczba osób rozwiedzionych i to, że zdecydowana większość dorosłej ludności funkcjonowała w związkach małżeńskich. Zauważalna jest jednak różnica pomiędzy miastem a wsią, wynikająca z pewnych różnic kulturowym pomiędzy tymi społecznościami, wyraźnymi już w pierwszej połowie XX w.

ROZDZIAŁ 4

STRUKTURA SPOŁECZNA

1. Stratyfikacja społeczna – pojęcia

W XIX w. rozpoczął się na ziemiach polskich proces polegający na przekształcaniu się społeczeństwa feudalnego w nowoczesne, typowe dla systemu kapitalistycznego i epoki industrialnej. Przeobrażenia o charakterze cywilizacyjnym i ekonomicznym, jakie zaszły na tych obszarach, wywarły olbrzymi wpływ na przemianę struktury społecznej ludności ziem polskich. W miejsce dawnego podziału stanowego wytworzył się tzw. układ klasowo-warstwowy, którego cechą charakterystyczną było pojawienie się nowych klas i warstw społecznych. Największe zmiany nastąpiły w obrębie miast, w których tworzy się coraz liczniejsza klasa robotnicza i stopniowo kształtuje się nowa miejska elita, czyli burżuazja. Właściciele warsztatów rzemieślniczych czy drobni kupcy wchodził teraz w skład klasy społecznej zwanej drobnomieszczaństwem lub drobnymi posiadaczami. Najwcześniej przemiany te wystąpiły w zachodniej części ziem polskich, czyli na obszarze zaboru pruskiego. Stopniowo jednak proces objął również tereny Królestwa Polskiego i Galicji Zachodniej. Na terenach znajdujących się na wschód od Bugu i Sanu – pewnym wyjątkiem był tutaj białostocki okręg przemysłowy – struktura społeczna zmieniała się wolniej i zachowała jeszcze wiele cech systemu stanowego. W efekcie w II Rzeczypospolitej występowały więc następujące grupy społeczne: chłopci, ziemiaństwo, klasa robotnicza, burżuazja, inteligencja i drobnomieszczaństwo. Najwięcej było chłopów, choć dość liczni byli także na ziemiach polskich – jednak wyglądało to różnie w poszczególnych rejonach kraju – robotnicy, pracujący poza przemysłem także w innych działach gospodarki, jak choćby w rolnictwie czy handlu. Międzywojenna Polska była państwem przede wszystkim agrarnym, w którym jednak coraz większego znaczenia nabierały ośrodki miejskie o charakterze industrialnym.

Odzyskanie przez Polskę niepodległości w 1918 r. miało duże znaczenie dla dalszych przeobrażeń struktury społecznej, która w okresie zaborów kształtowała się w dużym stopniu pod wpływem polityki prowadzonej przez państwa zaborcze. Rozwój administracji, szkolnictwa i innych instytucji państwowych spowodował, że mogła rozwinąć się licznie, znacznie bardziej niż w okresie rozbiorów, inteligencja i pozostali pracownicy umysłowi. Industrializacja kraju, choć stosunkowo powolna, niosła ze sobą także dalsze zwiększenie się liczby robotników, znajdujących zatrudnienie głównie w produkcji przemysłowej.

II Rzeczpospolita nie była jeszcze krajem o w pełni nowoczesnej stratyfikacji społecznej, 3/4 ludności mieszkało bowiem na wsi, byli to przede wszystkim chłopi, choć oczywiście występowali tam także właściciele majątków ziemskich (ziemianie). Dużą grupę w obrębie ludności wiejskiej stanowili również robotnicy rolni, na wsi działali też właściciele sklepów, karczmarze i rzemieślnicy. Na wsi polskiej dominowały małe gospodarstwa (liczące do 2 ha)¹.

Struktura społeczna ludności międzywojennej Polski została już kilkadziesiąt lat temu opisana w skali całego kraju przez J. Żarnowskiego, a także M. M. Drozdowskiego². Zachodzi jednak nadal potrzeba ukazania składu społecznego ludności poszczególnych województw II Rzeczypospolitej, które różniły się pomiędzy sobą stopniem rozwoju społeczno-gospodarczego, co wiąże się ze stopniem ich urbanizacji i industrializacji.

W dotychczasowych badaniach³ nad strukturą społeczną II Rzeczypospolitej stosowano raczej układ warstwowo-klasowy. Zakłada on, że w społeczeństwie polskim doby międzywojnia istniały następujące klasy i warstwy społeczne: burżuazja, drobnomieszczaństwo, pracownicy umysłowi, klasa robotnicza, ziemiaństwo, chłopi, margines społeczny. Burżuazja występowała w miastach, tworzyli ją właściciele największych przedsiębiorstw przemysłowych, handlowych i finansowych, zamożniejsi akcjonariusze, właściciele większej liczby nieruchomości. Do drobnomieszczaństwa, jak wspomniano już wyżej, zalicza się właścicieli mniejszych zakładów przemysłowych, handlowych i usługowych oraz warsztatów rzemieślniczych⁴. Pracownicy umy-

¹ J. Żarnowski, *Polska 1918–1939. Praca – Technika – Społeczeństwo*, Warszawa 1992, s. 29–37; tenże, *Społeczna struktura. Od rozbiorów do 1945*, [w:] *Encyklopedia historii gospodarczej Polski do 1945 roku*, pod red. A. Mączaka, Warszawa 1981, t. 2, O–Ż, s. 323–324; tenże, *Robotnicy*, [w:] W. Mędrzecki, S. Rudnicki, J. Żarnowski, *Społeczeństwo polskie w XX wieku*, Warszawa 2003, s. 170–173; M. Leczyk, *Druga Rzeczpospolita 1918–1931. Społeczeństwo. Gospodarka. Kultura. Polityka*, Warszawa 2006, s. 116–126.

² J. Żarnowski, *Społeczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939*, Warszawa 1973, s. 31–34, tabl. 8; M. M. Drozdowski, J. Żarnowski, *Przemiany struktury społecznej II Rzeczypospolitej*, [w:], *Droga przez półwiecze. O Polsce lat 1918–1968*, pod red. S. Herbsta i Cz. Madajczyka, Warszawa 1969, s. 253–268.

³ Chodzi tutaj o badania prowadzone przez J. Żarnowskiego i M. M. Drozdowskiego.

⁴ Lepiej prosperujący właściciele sklepów czy warsztatów rzemieślniczych zasilali niższe warstwy burżuazji, byli jednak i tacy, którzy na skutek trudnej sytuacji finansowej, a w konsekwencji bankructw, przechodzili do klasy robotniczej. Zob.:

słowi⁵ to lepiej wykształcona część społeczeństwa, utrzymująca się z pracy umysłowej, pracująca w różnych działach gospodarki. W skład tej warstwy społecznej wchodził przedstawicieli zawodów inteligenckich: inżynierowie, urzędnicy, lekarze, naukowcy, nauczyciele, duchowni, oficerowie wojska i policji, sędziowie, prokuratorzy, adwokaci, notariusze, radcy prawni, ekonomiści, dziennikarze, pracownicy instytucji kulturalnych, średni nadzór techniczny w przedsiębiorstwach przemysłowych oraz wszyscy wykonujący pracę umysłową, niekoniecznie posiadający wykształcenie wyższe lub średnie. Klasa robotnicza to osoby wykonujące pracę fizyczną o charakterze najemnym, zatrudnione w przypadku miast głównie w przedsiębiorstwach przemysłowych. Ziemiaństwo składało się z właścicieli majątków ziemskich, nie zawsze były to osoby pochodzenia szlacheckiego⁶. Chłopi byli warstwą istniejącą już w średniowieczu, w XIX w. we wszystkich zaborach w wyniku uwłaszczenia otrzymali ziemię na własność, choć różna była wielkość gospodarstw rolnych, które posiadali lub dzierżawili. Wyróżnić trzeba jeszcze osoby o nieokreślonym statusie społecznym. W skład tej grupy wchodziły zapewne także środowiska wspomnianego wyżej marginesu społecznego. Taki podział ludności zastosował w swoich badaniach Janusz Żarnowski. Uzyskane przez niego wyniki mają jednak charakter przybliżony. Jak zresztą badacz ten sam stwierdza, prezentacja statystyczna układu warstwowo-klasowego mieszkańców II Rzeczypospolitej oparta na powszechnych spisach ludności napotyka duże trudności⁷.

A. Chwalba, *Spółeczeństwo polskie w latach 1918–1939*, [w:] *Dwa dwudziestolecia. Geopolityka. Państwo. Spółeczeństwo*, pod red. P. Hausera i W. Mazurczaka, Poznań 2010.

⁵ Do tej grupy społecznej zalicza się całą inteligencję, która była najlepiej wykształconą częścią w obrębie wszystkich pracowników umysłowych.

⁶ Majątki ziemskie nabywali bowiem przedstawiciele innych grup społecznych – przemysłowcy, wyżsi urzędnicy czy osoby z kręgów inteligenckich. Zob.: S. Rudnicki, *Ziemiaństwo*, [w:] W. Mędrzecki, S. Rudnicki, J. Żarnowski, *Spółeczeństwo polskie...*, s. 205–207.

⁷ J. Żarnowski, *Spółeczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej...*, s. 19–34; W. Mędrzecki, *Chłopi*, [w:] W. Mędrzecki, S. Rudnicki, J. Żarnowski, *Spółeczeństwo polskie...*, s. 108; J. Żarnowski, *Epoka dwóch wojen*, [w:] I. Ihnatowicz, A. Mączak, B. Zientara, J. Żarnowski, *Spółeczeństwo polskie od X do XX wieku*, Warszawa 2005, s. 617–631. Pewnym mankamentem zastosowanej przez Janusza Żarnowskiego stratyfikacji klasowo-warstwowej jest brak wyróżnienia w obrębie ludności miejskiej średniozamożnych przedsiębiorców.

Przedstawiona wyżej klasyfikacja społeczna obowiązywała w polskiej nauce po II wojnie światowej. Po przemianach ustrojowych jakie zaszły w Polsce po roku 1989 pojawiła się w naszej nauce zachodnia teoria opisu struktury społecznej, wypracowana głównie na gruncie socjologii amerykańskiej⁸.

Teoria ta dotyczy struktury społecznej ludności państw kapitalistycznych w wiekach XIX i XX, a więc w okresie, w którym dokonały się znaczące przeobrażenia ekonomiczne i społeczne obejmujące kraje wysoko rozwinięte. Amerykańska teoria opisu struktury społecznej głosi, że każde społeczeństwo składa się z rozmaitych segmentów pozostających ze sobą w relacjach nadrzędności i podporządkowania (władza, przywileje, prestiż). Dominuje w niej trójczłonowy opis struktury społecznej przez wyodrębnienie klas – wyższej, średniej i niższej, także z wewnętrznymi podziałami tych klas na segmenty, lokujące człowieka wyżej lub niżej na drabinie społecznej⁹. W literaturze socjologicznej – ale nie tylko – podkreśla się, że taki podział jest adekwatny dla społeczeństw o ustabilizowanej hierarchii ról zawodowych i osiągniętych dochodów. Przedstawiona wyżej stratyfikacja zakłada więc istnienie klas: wyższej, średniej i niższej, z uwzględnieniem ich wewnętrznych różnicowań. W celu lepszego poznania istoty tego podziału należy odwołać się do wyników badań wybitnego polskiego socjologa Henryka Domańskiego. Postawił on bowiem tezę, że nie istnieje klasa średnia, ale faktycznie społeczeństwa klasy średniej, składające się z osób prezentujących pewien typ postaw i orientacji życiowych¹⁰. Są to więc te grupy społeczne, które w strukturze społecznej zajmują pozycje środkowe. W analogiczny sposób można mówić o społeczeństwach klasy wyższej i niższej.

2. Struktura społeczna województwa łódzkiego

W okresie zaborów w miastach guberni piotrkowskiej, w których skoncentrowana była produkcja przemysłowa, nastąpiły głębokie przeobrażenia ich struktury społecznej, od miasteczek o charakterze rzemieślniczo-rolniczym

⁸ G. Matuszak, *Inteligencja a nowa klasa średnia w Polsce*, Łódź 1994, s. 7.

⁹ Szerzej na temat tej stratyfikacji wypowiadam się w pracy poświęconej ludności Łodzi w okresie dwudziestolecia międzywojennego Zob.: A. Rzepkowski, *Ludność miasta Łodzi w latach 1918–1939*, Łódź 2008, s. 87–91.

¹⁰ H. Domański, *Spółeczeństwa klasy średniej*, Warszawa 1994, s. 5.

awansowały one do grupy miast mających skład społeczny charakterystyczny dla ośrodków wielkoprzemysłowych. Charakteryzowały się tym, że posiadały liczną klasę robotniczą, która na przełomie XIX i XX w. stanowiła pokaźny odsetek ludności, stając się największą grupą społeczną w nich zamieszkałą. Na przeciwnym biegunie w tych społecznościach plasowała się burżuazja, której najzamożniejsza część weszła do grupy tzw. wielkiej burżuazji i którą tworzyli właściciele (wraz z rodzinami) największych przedsiębiorstw względnie zamożni bankierzy. Reszta mieszkańców to drobnomieszczaństwo i pracownicy umysłowi, w obrębie tej ostatniej grupy znajdowała się także inteligencja.

Przedstawione wyżej dwie koncepcje ujmowania struktury społecznej¹¹ stosowane były w badaniach dotyczących ustalania tego rodzaju struktury w odniesieniu do populacji w II Rzeczypospolitej, z wykorzystaniem statystyki spisowej. Wyniki tych badań mają charakter szacunkowy¹². W odniesieniu do ludności całego województwa łódzkiego zastosowanie tych układów struktury społecznej napotyka duże przeszkody. Opierając się bowiem na wynikach powszechnych spisów ludności mamy do czynienia z nieco innym podziałem na kategorie społeczne, które choć są skorelowane z działami zawodowymi, to jednak nie da się ich wszystkich przełożyć na grupy społeczne występujące w układzie klasowo-warstwowym czy segmenty ujęte w zachodniej teorii opisu struktury społecznej.

W powszechnym spisie ludności z 1921 r. podzielono całą badaną populację na czynnych i biernych zawodowo, a następnie z uwagi na stanowisko społeczne, na

¹¹ Obie z tych stratyfikacji zostały przeze mnie wykorzystane przy ustalaniu struktury społecznej ludności Łodzi w okresie dwudziestolecia międzywojennego. Zastosowanie układu klasowo-warstwowego i zachodniej teorii opisu struktury społecznej w odniesieniu do dużego miasta o charakterze wielkoprzemysłowym było, moim zdaniem, zabiegiem bardziej uzasadnionym niż w przypadku rozpatrywania całej ludności województwa łódzkiego. W strukturze społecznej ludności Łodzi nie występowały grupy społeczne typowe dla wsi (ziemiaństwo i chłopi), skład społeczny był więc mniej złożony aniżeli w skali całego województwa. Zaznaczyć należy jednak, że moje ustalenia dotyczące wskaźnika burżuazji czy drobnomieszczaństwa w ówczesnej Łodzi mają charakter szacunkowy. Zob.: A. Rzepkowski, *Ludność miasta Łodzi...*, s. 81–94.

¹² Wynika to z niemożności ustalenia w sposób precyzyjny, jaka część ludności wchodziła w skład burżuazji czy ziemiaństwa (ten sam problem pojawia się w przypadku ustalania udziału klasy wyższej czy klasy średniej) ze względu na brak informacji o sytuacji finansowej przedstawicieli badanej społeczności, na którą składał się posiadany przez daną rodzinę majątek prywatny, kapitał zakładowy czy też wartość majątku ziemskiego.

samodzielnym i najemnym. Samodzielnym zostali rozdzieleni na dwie podgrupy: samodzielnym zatrudniający „obce siły robocze” i samodzielnym nie zatrudniający „obcych sił roboczych”. Poza samodzielnymi wyróżniono jeszcze następujące kategorie: personel pracowniczy¹³, robotnicy i chałupnicy, pomagający członkowie rodzin¹⁴ oraz osoby o niewiadomym stanowisku społecznym¹⁵. Ten podział społeczny różni się więc zdecydowanie od tego, który występuje w układzie warstwowo-klasowym. Pomimo zastosowania do wyników tego spisu rozdzielania samodzielnym na tych, którzy posiadali pracowników i osoby nie zatrudniające pracowników najemnych, nie można tu w sposób rzetelny wydzielić ziemian¹⁶, burżuazji¹⁷, chłopów czy drobnomieszczaństwa. Jeszcze trudniej jest ustalić z wykorzystaniem tego źródła proporcje pomiędzy poszczególnymi grupami społecznymi przy zastosowaniu zachodniej teorii opisu struktury społecznej.

W swoich badaniach postanowiłem ostatecznie zastosować mocno zmodyfikowany typ klasowo-warstwowy, czyli następujący podział badanej ludności:

¹³ Do kategorii tej zaliczono pracowników umysłowych zatrudnionych w różnych działach gospodarki, czyli inteligencję reprezentującą różne zawody i specjalności (inżynierowie, nauczyciele, urzędnicy, oficerowie policji i wojska, lekarze, prawnicy i inne zawody oraz osoby, które nie należały do tej warstwy społecznej ze względu na niedostateczne wykształcenie, lecz wykonywały pracę umysłową).

¹⁴ Pomagający członkowie rodzin występowali przede wszystkim w grupie mało-rolnych chłopów, drobnych rzemieślników czy handlowców.

¹⁵ *Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. Mieszkania, Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1928, t. 16, tabl. XVII, s. 96–97, s. 116–117, tabl. XVIII, s. 138–139, tabl. XVIII.

¹⁶ Ziemiaństwo było grupą społeczną, o przynależności do której decydował nie tylko majątek, który w przypadku ziem dawnej Kongresówki nie powinien być mniejszy niż 50,5 ha, ale i styl życia, co szczególnie w przypadku tego ostatniego warunku jest niemożliwe do ustalenia przy wykorzystaniu danych z powszechnych spisów ludności. Za podstawę rozróżnienia większej własności rolnej od drobnej przyjmuje się także wiele innych czynników, jak choćby w przypadku tej pierwszej możliwość stosowania bardziej skomplikowanej techniki rolnej. Zob.: W. Roszkowski, *Gospodarcza rola większej prywatnej własności w Polsce 1918–1939*, Warszawa 1986, s. 20–21; S. Rudnicki, *Ziemiaństwo polskie w XX wieku*, Warszawa 1996, s. 47.

¹⁷ Można ustalić jedynie liczebność burżuazji przemysłowej, czego nie da się dokonać w przypadku burżuazji handlowo-financej czy związanej z działalnością logistyczną, słabszej ekonomicznie od burżuazji przemysłowej, ale zapewne od niej liczniejszej.

zamożni i średniozamożni posiadacze¹⁸ (w grupie tej znaleźli się więc ziemianie, burżuazja; średniozamożni właściciele przedsiębiorstw, sklepów czy warsztatów rzemieślniczych, bogatsi i średniozamożni chłopi), innymi słowy do grupy tej weszli ludzie niezależni ekonomicznie zatrudniający pracowników najemnych; drobni posiadacze (grupa ta powstała z połączenia dwóch kategorii: samodzielnych nie zatrudniających obcych sił roboczych i pomagających członków rodzin – ci ostatni bowiem występowali zazwyczaj w rodzinach małorolnych chłopów, rzemieślników czy drobnych handlarzy), byli to więc niezamożni chłopi i rzemieślnicy¹⁹, posiadacze mniejszych sklepów; pracownicy umysłowi to z kolei ci, którzy w spisie odpowiadali kategorii o nazwie personel pracowniczy. Do tej grupy społecznej weszła inteligencja oraz inne osoby wykonujące pracę umysłową (będące zatem kategorią pośrednią pomiędzy właściwą inteligencją a pracownikami fizycznymi)²⁰; robotnicy²¹ i chałupnicy²² oraz osoby o nieokreślonym stanowisku społecznym, w obrębie tej kategorii znajdowali się zapewne ludzie z kręgów marginesu społecznego.

Uzyskane przeze mnie wyniki badań dotyczące struktury społecznej ludności województwa łódzkiego w dwudziestoleciu międzywojennym są także przybli-

¹⁸ Była to więc, stosując terminologię charakterystyczną dla stratyfikacji amerykańskiej, klasa średnia, choć prawdopodobnie pewna niewielka grupa osób spośród niej tworzyła klasę wyższą.

¹⁹ W praktyce bardzo często trudno ustalić granicę pomiędzy przedstawicielem drobnej burżuazji a przedsiębiorcą drobnotowarowym (rzemieślnikiem), kryterium może być posiadanie (lub brak) najemnych pracowników. Zob.: Z. Landau, J. Tomaszewski, *Trudna niepodległość. Rozważania o gospodarce Polski 1918–1939*, Warszawa 1978, s. 41.

²⁰ J. Żarnowski, *Struktura społeczna inteligencji w Polsce w latach 1918–1939*, Warszawa 1964, s. 33; J. Tomaszewski, *Inteligencja jako grupa społeczna w Polsce międzywojennej*, „Kwartalnik Historyczny” 1965, R. 72, nr 1, s. 105.

²¹ Robotnicy byli grupą dość zróżnicowaną. Najwyżej stali wykwalifikowani robotnicy wielkoprzemysłowi oraz fizyczni pracownicy instytucji państwowych. Była to dość liczna grupa, która w skali całego kraju w latach trzydziestych liczyła 1,5 mln osób. Na niższych szczeblach stali robotnicy pozaprzemysłowi. Zob.: J. Chumiński, *Robotnicy przemysłowi w Drugiej Rzeczypospolitej – analiza społeczno-demograficzna*, [w:] *Metamorfozy społeczne*, t. 9, *Praca i społeczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej*, pod red. W. Mędrzeckiego, C. Leszczyńskiej, Warszawa 2014, s. 129.

²² Chałupnicy byli uzależnieni ekonomicznie od przedsiębiorcy, dlatego też tworzyli z robotnikami tę samą grupę społeczną. Zob.: E. Rosset, *Proletariat łódzki w świetle badań demograficznych*, Łódź 1930, s. 7–8.

żone i obarczone pewnymi uproszczeniami, choć wydaje się, że skala błędu jest mniejsza niż w przypadku zastosowania typowego układu klasowo-warstwowego. Wskazane byłoby dokonanie podziału ludności województwa łódzkiego opartego na źródłach skarbowych – przy założeniu, że podstawowym wyznacznikiem jest wielkość posiadanego majątku lub dochodów. Do tego celu nie można jednak wykorzystać materiałów wytworzonych przez izby skarbowe. W głównej mierze decyduje o tym funkcjonujący w okresie dwudziestolecia międzywojennego system podatkowy, w którym przeważały podatki pośrednie, gdyż bezpośrednie były źle skonstruowane i najczęściej nie obowiązywały całej ludności, a tylko wybrane grupy społeczne. Materiały skarbowe dotyczące międzywojennego województwa łódzkiego zachowały się zresztą tylko fragmentarycznie, wręcz śladowo.

Czynnikiem, który wpływał na taki a nie inny skład społeczny mieszkańców międzywojennego województwa łódzkiego była jego struktura gospodarcza. Głównym działem zatrudnienia dla zamieszkałej na tym obszarze ludności było rolnictwo, teren ten był jednak dość dobrze zindustrializowany (z dominującym przemysłem włókienniczym). Jak wspomniano wyżej, występowały tu znaczące ośrodki przemysłowe, takie jak Łódź, Pabianice, Zgierz, Tomaszów Mazowiecki, Zduńska Wola, w pewnym stopniu również Kalisz i Piotrków Trybunalski (te dwa ostatnie były jednak przede wszystkim miastami o charakterze handlowo-rzemieślniczym)²³.

Strukturę społeczną ludności województwa łódzkiego w 1921 r. przedstawiają wykresy 29–34. W przypadku całej ludności województwa łódzkiego dominowali drobni posiadacze, określający ich wskaźnik w odniesieniu do populacji czynnej zawodowo był bardzo wysoki i wynosił 51,15%. Na tak duży udział drobnych posiadaczy wpływ miał fakt, iż znaczną część spośród nich stanowili

²³ B. Wachowska, *Pabianice w okresie drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939*, [w:] *Dzieje Pabianic*, pod red. G. Missalowej, Łódź 1968, s. 262–263, 308–310; też, *W drugiej Rzeczypospolitej*, [w:] *Tomaszów Mazowiecki. Dzieje miasta*, pod red. B. Wachowskiej, Warszawa–Łódź 1988, s. 221–246; też, *Druga Rzeczypospolita*, [w:] *Zgierz. Dzieje miasta do 1988 roku*, pod red. R. Rosina, Łódź–Zgierz 1995, s. 248–261; też, *Stosunki gospodarcze w latach 1918–1939*, [w:] *Dzieje Piotrkowa Trybunalskiego*, pod red. B. Baranowskiego, Łódź 1989, s. 415–418; W. Bonusiak, *Rozwój gospodarczy Kalisza w latach 1918–1939. Gospodarka komunalna*, [w:] *Dzieje Kalisza*, pod red. W. Rusińskiego, Poznań 1977, s. 566–573; A. Jewtuchowicz, A. Suliborski, *Struktura gospodarcza Łodzi w latach 1918–1989*, [w:] *Łódź. Monografia miasta*, pod red. S. Liszewskiego, Łódź 2009, s. 297–308; J. Śmiałowski, *Przemysł i rzemiosło w Zduńskiej Woli w latach międzywojennych (1918–1939)*, „Rocznik Łódzki” 1988, t. 38, s. 107–116.

małorolni chłopci, którzy dominowali liczebnie na wsi. Na drugim miejscu byli robotnicy i chałupnicy stanowiący 1/3 ludności całego województwa łódzkiego, co nie dziwi zważywszy na występowanie na tym obszarze miast przemysłowych, w tym jednego o dużych rozmiarach. Trzecią pod względem wielkości grupą byli zamożni i średniozamożni posiadacze, odsetek ich w odniesieniu do wszystkich mieszkańców województwa łódzkiego wynosił 7,53. Zaznaczyć należy, iż w grupie tej oprócz największych przedsiębiorców przemysłowych czy ziemian znajdowali się głównie właściciele średniej wielkości przedsiębiorstw. Zamieszkiwali oni przede wszystkim miasta, szczególnie licznie występowali w samej Łodzi²⁴, gdzie – ze względu na jej wielkość i znaczny lokalny rynek, funkcjonowało wiele przedsiębiorstw handlowych, mniejszych zakładów produkcyjnych. Nie dziwi więc względnie wysoki wskaźnik w przypadku tej grupy społecznej, co niewątpliwie świadczy też o rozwoju ekonomicznym regionu, a w szczególności ośrodków przemysłowych. Pracownicy umysłowi mieli niewielki udział w strukturze ludności, co w dużej mierze wynikało z faktu, że Łódź i inne znaczniejsze miasta województwa nie były tak atrakcyjne do osiedlania się dla inteligencji i innych pracowników umysłowych, jak choćby ośrodki o charakterze akademickim (Warszawa, Kraków, Lwów, Poznań, Wilno) i generalnie lepiej rozwiniętym życiu umysłowym i kulturalnym – wcześniej zresztą także będące ważnymi skupiskami osób wykonujących pracę umysłową.

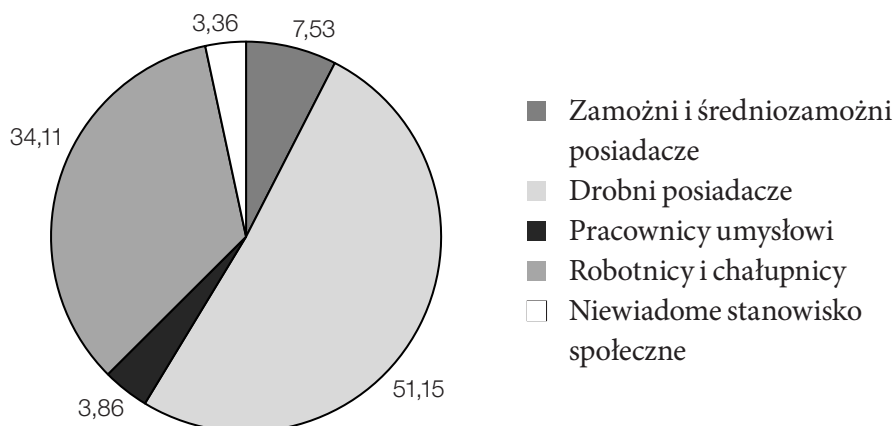
W przypadku ludności województwa łódzkiego czynnej zawodowo wskaźnik drobnych posiadaczy był jeszcze wyższy i wynosił 56,48%²⁵, nieco mniejszy był odsetek robotników i chałupników, zdecydowanie niższy był natomiast udział zamożnych i średniozamożnych posiadaczy²⁶, który w tym wypadku kształtował się już poniżej 5%.

²⁴ W Łodzi udział osób prowadzących działalność gospodarczą, czyli burżuazji i drobnomieszczaństwa (którego część zatrudniała siły najemne i tym samym można ją zaliczyć do warstwy zamożnych i średniozamożnych posiadaczy) wynosił w 1921 r. w przypadku całej populacji miasta łącznie 36,2%. Można założyć, że nawet połowa tej społeczności należała do grupy zamożnych i średniozamożnych posiadaczy. Zob.: A. Rzepkowski, *Ludność miasta Łodzi...*, s. 83, tabl. 8.

²⁵ Tłumaczyć to można większą aktywizacją zawodową w obrębie tej grupy, co odnosi się zwłaszcza do małorolnych chłopów.

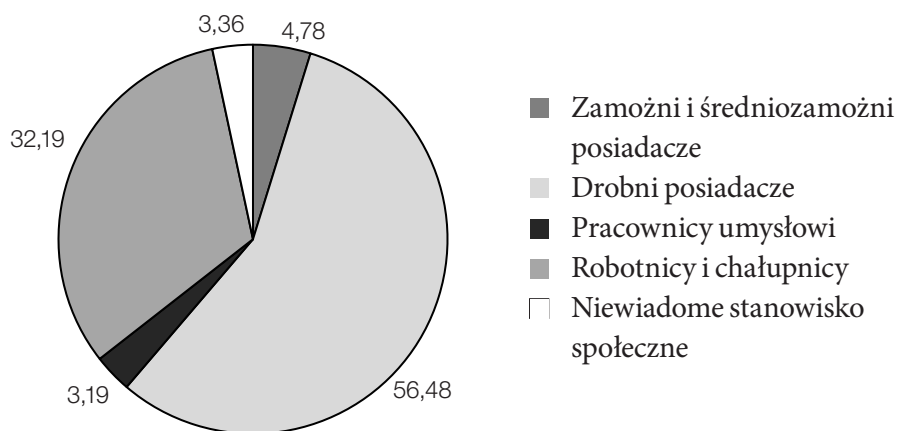
²⁶ Aktywizacja zawodowa w tej grupie była więc wyraźnie niższa niż w przypadku robotników czy drobnych posiadaczy, co wynika z faktu, że w rodzinach fabrykanckich, ziemiańskich czy zamożniejszych kupców lub chłopów grupy kobiet i młodzieży nie musiały podejmować pracy zawodowej.

Struktura społeczna

Wykres 29. Struktura społeczna ludności województwa łódzkiego w 1921 r. – czynni i bierni zawodowo (w %)

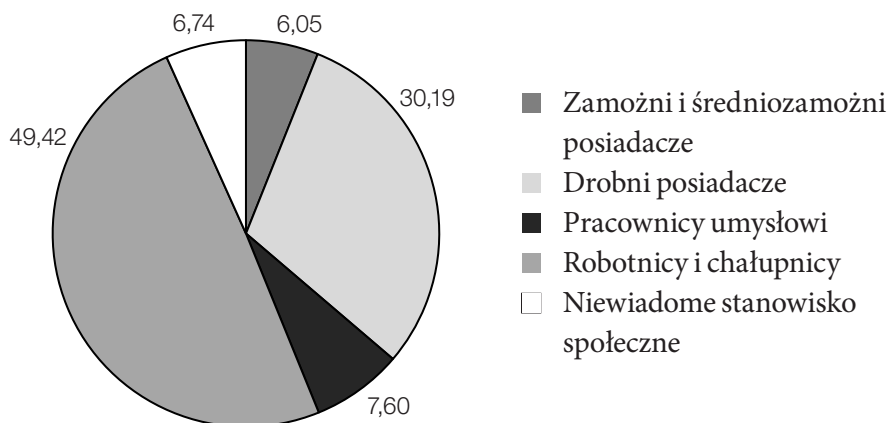
Źródło: *Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe, Województwo łódzkie*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1928, t. 16, s. 96–97, tabl. XVII (obliczenia własne)

Wykres 30. Struktura społeczna ludności województwa łódzkiego w 1921 r. – czyni zawodowo (w %)

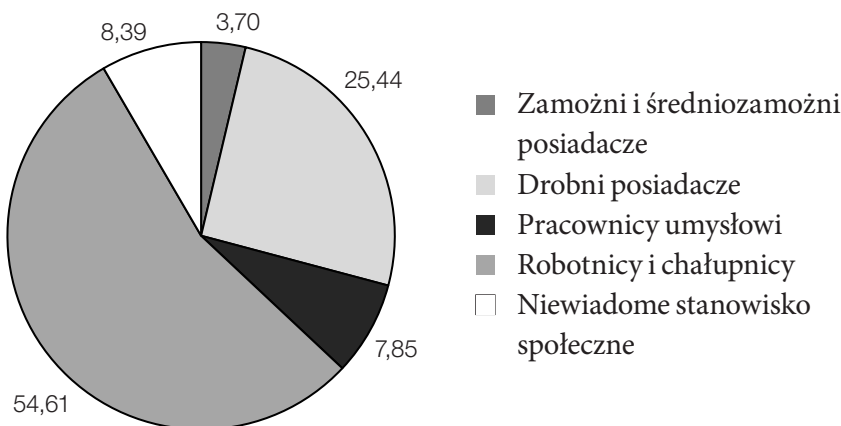
Źródło: *Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe, Województwo łódzkie*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1928, t. 16, s. 96–97, tabl. XVII (obliczenia własne)

2. Struktura społeczna województwa łódzkiego

Wykres 31. Struktura społeczna ludności miejskiej województwa łódzkiego w 1921 r. – czynni i bierni zawodowo (w %)

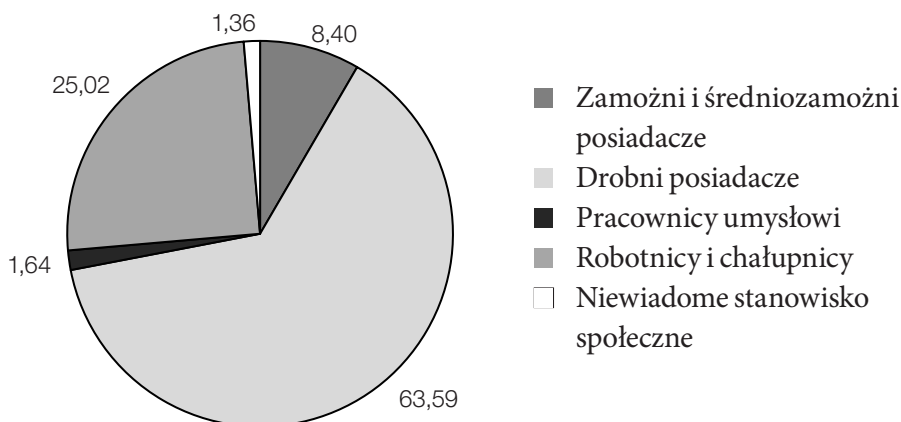
Źródło: Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. *Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe, Województwo łódzkie*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1928, t. 16, s. 116–117, tabl. XVIII (obliczenia własne)

Wykres 32. Struktura społeczna ludności miejskiej województwa łódzkiego w 1921 r. – czynni zawodowo (w %)

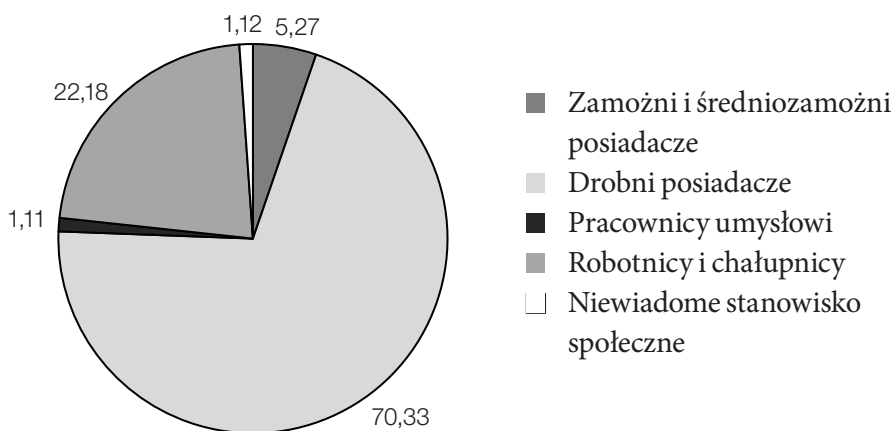
Źródło: Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. *Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe, Województwo łódzkie*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1928, t. 16, s. 116–117, tabl. XVIII (obliczenia własne)

Struktura społeczna

Wykres 33. Struktura społeczna ludności wiejskiej województwa łódzkiego w 1921 r. – czynni i bierni zawodowo (w %)

Źródło: *Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe, Województwo łódzkie*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1928, t. 16, s. 138–139, tabl. XVIII (obliczenia własne)

Wykres 34. Struktura społeczna ludności wiejskiej województwa łódzkiego w 1921 r. – czynni zawodowo (w %)

Źródło: *Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe, Województwo łódzkie*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1928, t. 16, s. 138–139, tabl. XVIII (obliczenia własne)

W miastach największą grupą społeczną byli robotnicy i chałupnicy, w przypadku całej ludności miejskiej ich wskaźnik dochodził do 50%, a w przypadku samych tylko czynnych zawodowo nawet przewyższał 50%.

Wysoki wskaźnik robotników w województwie łódzkim, szczególnie w miastach, wynika oczywiście z faktu funkcjonowania na tym obszarze ośrodków o wybitnie przemysłowym charakterze. Do takich miast należały poza Łodzią, choćby Pabianice czy Zgierz. Istniały w tych miastach przedsiębiorstwa przemysłowe o dużych rozmiarach, takie jak zakłady Geyera czy Scheiblera w Łodzi albo firma Krusche-Ender w Pabianicach. Łódzki okręg przemysłowy przyciągał bowiem w ciągu całego dwudziestolecia międzywojennego osoby poszukujące pracy o charakterze fizycznym w przemyśle i innych działach gospodarki. Zaznaczyć należy także, że Łódź była największym ośrodkiem industrialnym na terytorium ówczesnej Polski, co oczywiście miało także istotny wpływ na skład społeczny jej mieszkańców (w tym także ludności województwa łódzkiego). Udział pracowników umysłowych był w miastach znacznie wyższy niż w skali całego województwa, co oczywiście ma związek z tym, że ta grupa ogólnie występowała przede wszystkim w miastach. Wskaźnik zamożnych i średniozamożnych posiadaczy także był tam większy w odniesieniu do czynnych i biernych zawodowo (traktowanych łącznie) aniżeli w przypadku samych czynnych zawodowo, w miastach sporo było bowiem średniozamożnych właścicieli sklepów, warsztatów rzemieślniczych, którzy wraz z rodzinami tworzyli dość liczną grupę mieszkańców. Niższy wskaźnik zamożnych i średniozamożnych posiadaczy w przypadku czynnych zawodowo wynikał zapewne przynajmniej częściowo z dużej koncentracji własności²⁷. Zdecydowanie mniejszy udział drobnych posiadaczy w miastach był natomiast spowodowany tym, że nie było tam właściwie drobnorolnych chłopów, masowo przecież występujących na wsi. Z kolei właśnie na wsi wysoki był wskaźnik drobnych posiadaczy, co wiąże się ze wspomnianą wyżej strukturą wielkości gospodarstw chłopskich. Udział robotników i chałupników był na wsi znacznie mniejszy niż w miastach, stanowili oni około 1/4 jej mieszkańców, bardzo znikomy był tam również odsetek pracowników umysłowych. Dość znaczącą grupę, szczególnie w odniesieniu do całej populacji wiejskiej, stanowili zamożni i średniozamożni posiadacze, do których

²⁷ W miastach przemysłowych stosunkowo niewielka liczba przedsiębiorców zgromadziła olbrzymi kapitał w postaci dużych zakładów przemysłowych, banków, przedsiębiorstw handlowych itd.

oprócz ziemian należeli bogatsi chłopci oraz lepiej sytuowani właściciele sklepów czy rzemieślnicy wiejscy.

Posługując się terminologią charakterystyczną dla zachodniej teorii opisu struktury społecznej – choć nie da się precyzyjnie określić udziału poszczególnych klas – możemy jedynie stwierdzić, że do klasy średniej na terenie województwa łódzkiego wchodziły przede wszystkim osoby z grupy zamożnych i średniozamożnych posiadaczy oraz ci pracownicy umysłowi, którzy osiągnęli dość znaczne dochody i których pozycja społeczna była wysoka. Do klasy wyższej zaliczyć należy najbogatsze rodziny przedsiębiorców przemysłowych i najbogatszych ziemian. Zdecydowana większość mieszkańców województwa należała do klasy niższej, czyli byli to robotnicy i chałupnicy, drobni posiadacze i ubożsi pracownicy umysłowi. Trudno oczywiście dokładnie ustalić, jak liczna była klasa średnia na terytorium województwa łódzkiego, można jednak postawić hipotezę, że było to od 5 do 8% jego ludności. Niezbyt duża wysokość tego wskaźnika wynika w znacznej mierze z tego, że województwo łódzkie, choć było dość dobrze rozwinięte gospodarczo w warunkach międzywojennej Polski, to jednak wielkość dochodów uzyskiwanych z pracy przez jego mieszkańców była znacznie mniejsza od dochodów, które uzyskiwała wówczas ludność dobrze rozwiniętych regionów w krajach Europy Zachodniej, jakim była przykładowo niemiecka Westfalia.

W województwie białostockim w przypadku całej ludności – w porównaniu z województwem łódzkim – nieco niższy był udział zamożnych i średniozamożnych posiadaczy – 6,93%, zdecydowanie większy wskaźnik drobnych posiadaczy – 70,21%, odsetek robotników i chałupników był z kolei dość niski – 17,56%, co oczywiście wynika ze słabszego uprzemysłowienia tego województwa. W miastach tego regionu zamożni i średniozamożni posiadacze stanowili 4,05%, czyli było ich wyraźnie mniej niż w Łódzkiem, drobnych posiadaczy było natomiast aż 45,38%, czyli bardzo zdystansowali pod tym względem miasta województwa łódzkiego, udział robotników był w Białostockiem mniejszy i wynosił 33,52%. Udział pracowników umysłowych wśród ludności obu województw był zbliżony.

W przypadku czynnych zawodowo w skali całego województwa białostockiego drobni posiadacze stanowili aż 76,38%, czyli było ich znacznie więcej aniżeli w Łódzkiem; robotników i chałupników było jednak znacznie mniej – 15,43%. W miastach województwa białostockiego udział drobnych posiadaczy wynosił 42,82%, był więc znacząco większy aniżeli w województwie łódzkim. Odsetek

robotników i chłopów wynosił w Białostockiem (w miastach) 35,37²⁸, czyli mniej niż w miastach województwa łódzkiego, co wynika ze znacznie mniejszego potencjału przemysłowego i słabszej urbanizacji województwa białostockiego.

Województwo łódzkie warto jeszcze porównać tu z województwem kieleckim, te dwa województwa były bowiem najlepiej uprzemysłowione we wczesnym okresie istnienia II Rzeczypospolitej. Należy więc przyrzeć się strukturze społecznej mieszkańców województwa kieleckiego w odniesieniu do tej samej struktury populacji województwa łódzkiego. Zaobserwować można między nimi pewne podobieństwa. Proporcje pomiędzy poszczególnymi grupami społecznymi w Kieleckiem są zbliżone do tych występujących w województwie łódzkim, choć występują też pewne różnice. W województwie kieleckim w przypadku całej ludności (czynni i bierni zawodowo), jak i tylko w odniesieniu do czynnych zawodowo wskaźnik zamożnych i średniozamożnych posiadaczy jest niższy niż w województwie łódzkim i wynosi dla całej ludności 5,54%, a dla czynnych zawodowo 4,78%, podobnie rzecz wygląda w przypadku robotników i chałupników, których udział w odniesieniu do wszystkich mieszkańców województwa kieleckiego wynosi 27,85%, a dla czynnych zawodowo 23,56%, czyli jest niższy od wskaźnika robotników i chałupników w województwie łódzkim o kilka punktów procentowych. Z kolei odsetek drobnych posiadaczy w województwie kieleckim jest wyższy niż w łódzkim i wynosi 61,14 dla wszystkich mieszkańców i 56,48 dla czynnych zawodowo²⁹, co daje w pierwszym przypadku 10, a w drugim prawie 12 punktów procentowych różnicy w odniesieniu do województwa łódzkiego. Wskaźniki pracowników umysłowych w obu województwach kształtują się na podobnym poziomie. Niewątpliwie wyższy odsetek zamożnych i średniozamożnych posiadaczy, a także robotników i chałupników, w województwie łódzkim niż w kieleckim wynika z faktu, że to pierwsze było znacznie bardziej uprzemysłowione od drugiego, gdzie poza dąbrowskim okręgiem przemysłowym (był on mniejszy od łódzkiego okręgu przemysłowego) i Częstochową, nie było właściwie przemysłu.

²⁸ *Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo białostockie*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1927, t. 19, tabl. XVII, s. 92–93, 112–113 (obliczenia własne).

²⁹ *Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo kieleckie*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1927, t. 17, s. 106–107, tabl. XVII.

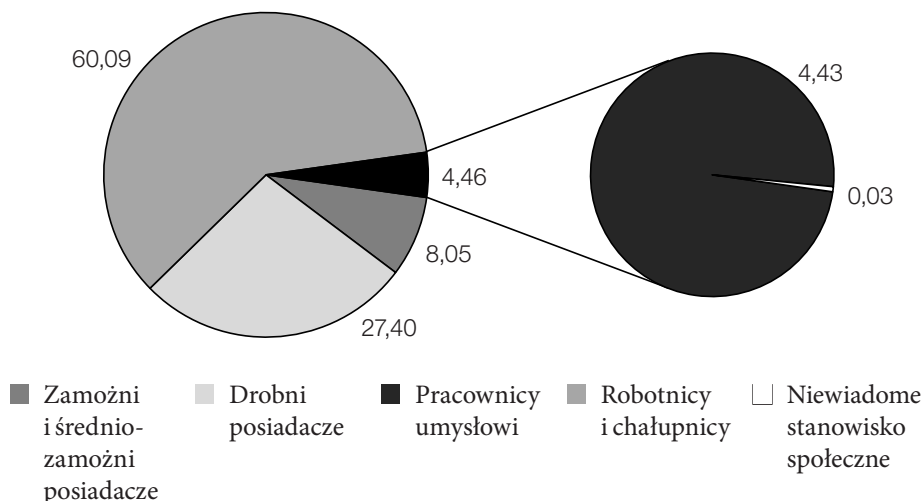
Województwo łódzkie było obszarem, gdzie dużą rolę w życiu społeczno-gospodarczym odgrywały przemysł, rolnictwo i handel, dlatego warto zapoznać się ze strukturą ludności zatrudnionej w trzech największych działach zawodowych, które w spisie z 1921 r. miały następujące nazwy: rolnictwo i leśnictwo wraz z hodowlą, ogrodnictwem i rybactwem (na wykresach w odniesieniu do tego działu stosuję w tym rozdziale określenie rolnictwo i leśnictwo), górnictwo i przemysł, ostatni zaś z tych działów to handel i ubezpieczenia. Strukturę społeczną ludności województwa łódzkiego zatrudnionego w tych trzech działach zawodowych przedstawiają wykresy 35–40.

W pierwszym z tych działów, czyli w przemyśle i górnictwie, największy udział mieli oczywiście robotnicy i chałupnicy, przekraczający znacznie 50%, szczególnie wysoki był ten wskaźnik w przypadku ludności czynnej zawodowo, gdzie wynosił aż 67,35%, co jest charakterystyczne dla terenów, na których funkcjonowały duże przedsiębiorstwa przemysłowe – w przypadku województwa łódzkiego były to przedsiębiorstwa włókiennicze³⁰. Udział zamożnych i średniozamożnych posiadaczy był większy w dziale przemysłowym i rolnym aniżeli w sektorze handlowo-ubezpieczeniowym, gdzie jednak dominowały firmy małe, często o charakterze rodzinnym. Większy wskaźnik zamożnych i średniozamożnych posiadaczy w sektorze przemysłowym i rolnym wynika zapewne także z faktu, iż w branżach tych występowały w większym natężeniu duże i średnie zakłady przemysłowe, majątki ziemskie czy większe chłopskie gospodarstwa rolne.

W rolnictwie i pokrewnych działach oraz handlu i ubezpieczeniach największą grupą społeczną byli drobni posiadacze. Zauważalny jest natomiast wyższy wskaźnik pracowników umysłowych w przemyśle i górnictwie oraz w handlu i ubezpieczeniach, co niewątpliwie wiąże się z większym zapotrzebowaniem na wykwalifikowanych i lepiej wykształconych pracowników umysłowych w tym sektorze gospodarki, a w przypadku zakładów produkcyjnych ma związek z występowaniem w nich dobrze wyspecjalizowanych pracowników, którzy nie uczestniczą bezpośrednio w procesie produkcji, lecz stanowią np. nadzór techniczny i kierowniczy lub zajmują się księgowością. W rolnictwie i leśnictwie aż tylu pracowników umysłowych nie potrzebowano, stąd ich niższy wskaźnik w tym sektorze. Z kolei w dziale rolniczym aż 3/4 stanowili drobni posiadacze.

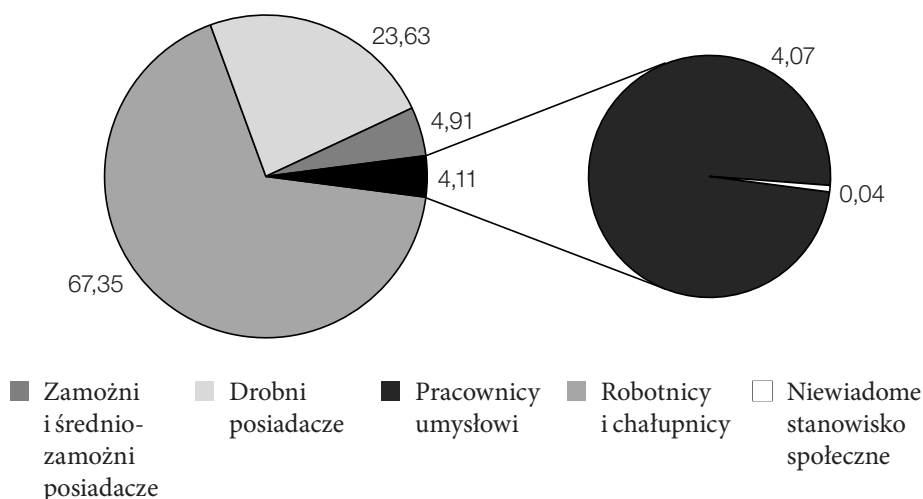
³⁰ W Łodzi, Pabianicach czy Zgierzu wyrosły już w XIX w. olbrzymie przedsiębiorstwa włókiennicze, np. należące do rodziny Poznańskich czy Kruschów, które zatrudniały znaczną część, jeśli nie większość, miejscowych robotników.

2. Struktura społeczna województwa łódzkiego

Wykres 35. Struktura społeczna ludności województwa łódzkiego czynnej i biernej zawodowo, zatrudnionej w górnictwie i przemyśle w 1921 r. (w %)

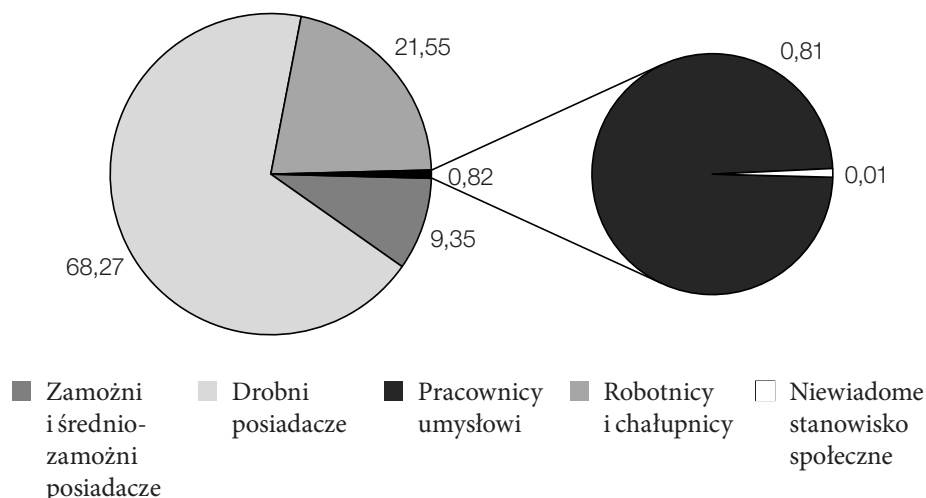
Źródło: Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. *Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe, Województwo łódzkie*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1928, t. 16, s. 96–97, tab. XVII (obliczenia własne)

Wykres 36. Struktura społeczna ludności województwa łódzkiego czynnej zawodowo, zatrudnionej w górnictwie i przemyśle w 1921 r. (w %)

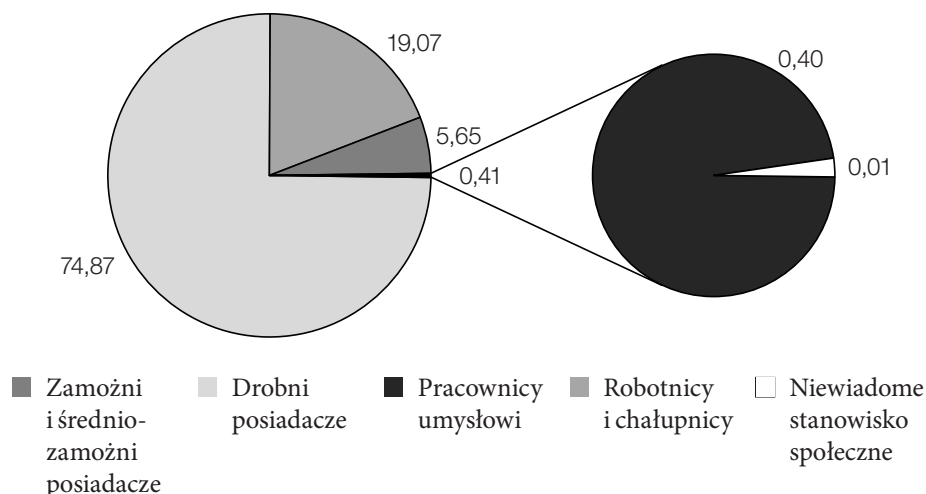
Źródło: Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. *Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe, Województwo łódzkie*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1928, t. 16, s. 96, tab. XVII (obliczenia własne)

Struktura społeczna

Wykres 37. Struktura społeczna ludności województwa łódzkiego czynnej i biernej zawodowo, zatrudnionej w rolnictwie i leśnictwie w 1921 r. (w %)

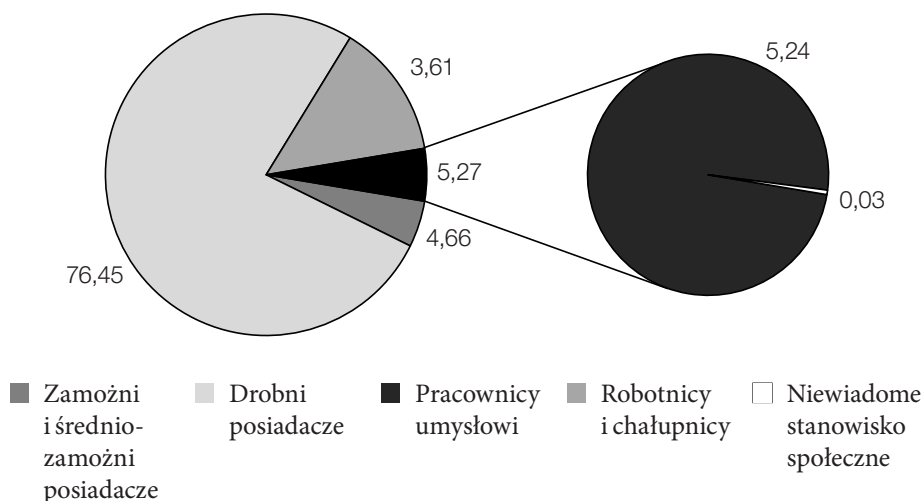
Źródło: *Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe, Województwo łódzkie*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1928, t. 16, s. 96–97, tab. XVII (obliczenia własne)

Wykres 38. Struktura społeczna ludności województwa łódzkiego czynnej zawodowo, zatrudnionej w rolnictwie i leśnictwie w 1921 r. (w %)

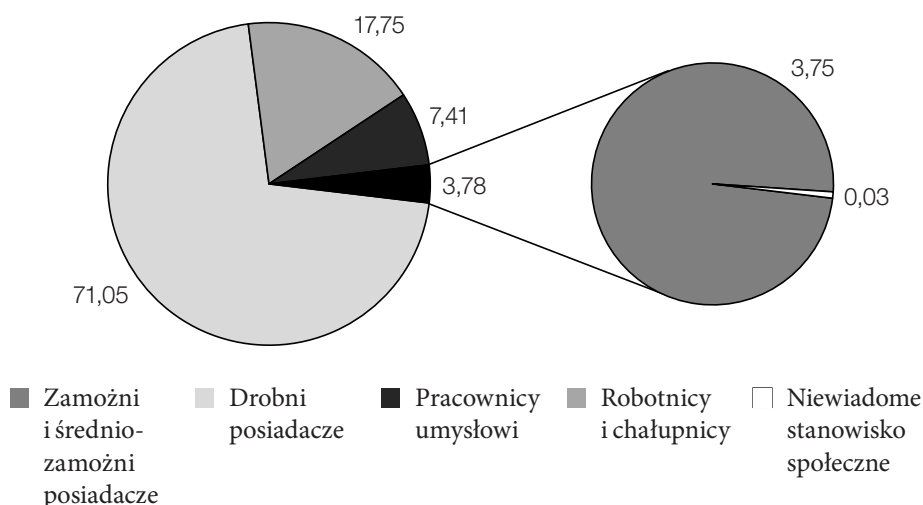
Źródło: *Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe, Województwo łódzkie*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1928, t. 16, s. 96, tab. XVII (obliczenia własne)

2. Struktura społeczna województwa łódzkiego

Wykres 39. Struktura społeczna ludności województwa łódzkiego czynnej i biernej zawodowo, zatrudnionej w handlu i ubezpieczeniach w 1921 r. (w %)

Źródło: Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe, Województwo łódzkie, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1928, t. 16, s. 96–97, tab. XVII (obliczenia własne)

Wykres 40. Struktura społeczna ludności województwa łódzkiego czynnej zawodowo, zatrudnionej w handlu i ubezpieczeniach w 1921 r. (w %)

Źródło: Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe, Województwo łódzkie, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1928, t. 16, s. 96, tab. XVII (obliczenia własne)

Strukturę społeczną ludności województwa łódzkiego według poszczególnych powiatów można ustalić w odniesieniu do ludności czynnej zawodowo³¹, przedstawia ją tabela 28. W skali poszczególnych powiatów można zaobserwować następujące zjawisko: odsetek drobnych posiadaczy – którzy dominują zdecydowanie we wszystkich powiatach z wyjątkiem powiatu grodzkiego łódzkiego – jest największy w najsłabiej zurbanizowanych i zarazem typowo agrarnych powiatach, czyli takich jak powiaty wieluński, radomszczański, turecki lub w tych powiatach, które choć były lepiej zurbanizowane i miały na swym terenie przemysł, wykazywały przeważnie rolniczy charakter, czyli w powiecie sieradzkim i piotrkowskim. Najniższy udział drobnych posiadaczy odnotowano w powiecie grodzkim łódzkim, wynosił tu jedynie 18,67%.

W powiatach lepiej zurbanizowanych i posiadających przemysł, do jakich w szczególności – poza typowo miejskim i wybitnie przemysłowym³² powiatem grodzkim łódzkim – należały powiaty łódzki, łaski, brzeziński czy kaliski wskaźniki robotników i chałupników oraz pracowników umysłowych (wy różnia się tu powiat grodzki łódzki, w którym robotnicy i chałupnicy stanowili w tym czasie aż 61,35%, a odsetek pracowników umysłowych był także na tle innych powiatów wysoki – 9,00%) były raczej wyższe aniżeli w typowo rolniczych powiatach. Udział zamożnych i średniozamożnych posiadaczy zależał w danym powiecie w znacznej mierze od stopnia rozwoju ekonomicznego tego powiatu oraz jego struktury własności. Był on najniższy w powiecie grodzkim łódzkim – 3,59%, wynikało to ze wspomnianej wyżej, daleko posuniętej koncentracji własności. W powiatach przemysłowych, takich jak brzeziński, łódzki czy łaski wskaźnik ten przekraczał już jednak 5%. Najwyższy odsetek zamożnych i średniozamożnych posiadaczy występował w typowo rolniczym powiecie łęczyckim – 6,63, wysoki był także w równie agrarnym powiecie tureckim – 6,11.

³¹ Brak stratyfikacji społecznej zastosowanej w tym spisie dla biernych zawodowo.

³² Łódź, pomimo utraty rosyjskiego rynku zbytu po pierwszej wojnie światowej i występujących w dwudziestoleciu międzywojennym kryzysów ekonomicznych, była największym ośrodkiem przemysłowym w Polsce, w którym nadal główną rolę odgrywała produkcja włókiennicza. Zob.: K. Badziak, M. Łapa, *Bilans rozwoju Łodzi międzywojennej na polu przemian ekonomicznych, zmian ludnościowych i kształtowania się infrastruktury miejskiej*, [w:] *Łódź w 1939 roku. Studia i szkice*, pod red. T. Toborka i P. Waingertnera, Łódź 2011, s. 27–33.

Tabela 28. Struktura społeczna ludności czynnej zawodowo województwa łódzkiego według powiatów w 1921 r. (w %)

Powiaty	Grupy społeczne				
	zamożni i średnio-zamożni posiadacze	drobni posiadacze	pracownicy umysłowi	robotnicy i chałupnicy	niewiadome stanowisko społeczne
brzeziński	5,57	59,46	2,82	28,55	3,60
kaliski	4,83	54,88	2,92	31,70	5,67
kolski	5,69	58,80	1,62	31,33	2,55
koniński	5,25	62,76	1,68	27,70	2,62
łaski	5,21	61,46	2,35	29,29	1,69
łęczycki	6,63	57,11	1,96	31,69	2,61
łódzki (grodzki)	3,59	18,67	9,00	61,35	7,40
łódzki	5,54	52,69	2,76	35,49	3,52
piotrkowski	4,42	66,88	2,40	23,88	2,41
radomszczański	3,69	75,47	1,66	18,06	1,12
sieradzki	5,20	67,36	1,67	23,75	2,02
słupecki	5,23	60,80	1,50	29,32	3,15
turecki	6,11	68,06	1,24	23,30	1,29
wieluński	4,00	78,10	1,04	15,74	1,12

Źródło: Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. *Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe, Województwo łódzkie*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1928, t. 16, tabl. XVIII, s. 158, 161, 164, 167, 170, 173, 176, 177, 180, 183, 186, 189, 192, 195 (obliczenia własne).

W opublikowanych wynikach powszechnego spisu ludności z 1931 r. dla mieszkańców województwa łódzkiego zatrudnionych w rolnictwie poświęcono odrębne tabele. Wyróżniono populację samodzielną w rolnictwie, którą podzielono na zatrudniających siły najemne, nie zatrudniających sił najemnych oraz dożywotników wraz z osobami pozostającymi na ich utrzymaniu. Ludność najemna w rolnictwie (dane odnoszą się do czynnych i biernych zawodowo oraz czynnych zawodowo) rozróżniona została, pod kątem stanowiska społecznego, na pracowników umysłowych i wszystkich robotników (w grupie tej znaleźli się także rzemieślnicy zatrudnieni w gospodarstwach rolnych³³). W odniesieniu do ludności zatrudnionej w pozarolniczych działach kategorii było jeszcze

³³ Ich pozycja społeczna zbliżona była do statusu społecznego robotników.

więcej. Samodzielnych wraz z pomagającymi członkami rodzin podzielono na: zatrudniających siły najemne i nie zatrudniający sił najemnych. Pracowników najemnych podzielono na pracowników umysłowych, robotników, chałupników wraz z pomagającymi członkami rodzin³⁴.

Ustalenie struktury społecznej ludności województwa łódzkiego w 1931 r. jest więc jeszcze bardziej skomplikowane, głównie ze względu na oddzielenie ludności rolniczej od reszty. Szczególnie duże trudności występują przy ustalaniu struktury społecznej czynnych zawodowo i w tym przypadku uzyskane wyniki są w znacznej mierze przybliżone³⁵. W odniesieniu do wyników spisu z 1931 r. zastosowałem ten sam co w przypadku roku 1921 podział społeczny. Samodzielnych zatrudniających siły najemne zaliczyłem więc do grupy zamożnych i średniozamożnych posiadaczy, samodzielnych nie zatrudniających sił najemnych potraktowałem jako drobnych posiadaczy, ponadto wyróżniłem pracowników umysłowych oraz robotników i chałupników. Wydzielonych w ramach ludności zatrudnionej w rolnictwie dożywotników i osoby utrzymywane przez nich³⁶ przydzieliłem do drobnych posiadaczy, pod względem pozycji społeczno-ekonomicznej stali bowiem najbliżej właśnie tej grupy społecznej.

Strukturę społeczną ludności województwa łódzkiego w 1931 r. przedstawiają wykresy 41–48. Biorąc pod uwagę całą ludność województwa łódzkiego w 1931 r. zaznaczyć należy, iż w porównaniu z początkiem lat dwudziestych wystąpił wzrost udziału zamożnych i średniozamożnych posiadaczy, których wskaźnik osiągnął poziom 11,37%, co niewątpliwie świadczy o zwiększaniu się udziału tej grupy w strukturze społecznej i rozwoju ekonomicznym regionu w okresie międzyspisowym. Widoczny jest spadek drobnych posiadaczy z 51,15 do 41,85%. Zapewne w dużym stopniu zaważył na tym trwający od przełomu

³⁴ *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Miasto Łódź*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1937, ser. C, z. 67, s. 29, tab. 19, s. 30, tabl. 24, s. 32, tabl. 28; *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie bez miasta Łodzi*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1938, ser. C, z. 77, s. 68, tabl. 19, s. 85, tabl. 22, s. 87, tabl. 22, s. 88, tabl. 22, s. 100, tab. 24, s. 112, tabl. 28, s. 113, s. 166–167, s. 214, s. 215, s. 254–255.

³⁵ Brak jest danych jaka część samodzielnych zatrudnionych w rolnictwie zamieszkiwała na wsi.

³⁶ Dożywotnicy to osoby uzyskujące dochody z tytułu przekazania praw własnościowych lub wydzierżawienia ziemi innym osobom.

1929/1930 r. wielki kryzys gospodarczy, choć już wcześniej wielu drobnorolnych chłopów lub rzemieślników zapewne bankrutowało i podejmowało pracę najemną, pewna, mniejsza ich część – w wyniku wzbogacenia się poprzez rozwój ekonomiczny swych firm – przechodziła do kategorii zamożnych i średnio-zamożnych posiadaczy. Z kolei udział robotników i chałupników powiększył się i na początku lat trzydziestych XX w. stanowili oni już 3/4 społeczeństwa województwa łódzkiego³⁷, co zresztą było zgodne z tendencją ogólnopolską³⁸. Niewielki wzrost, w stosunku do 1921 r., wystąpił u pracowników umysłowych, co jest związane ze zwiększeniem znaczenia i zatrudnienia w oświacie, służbie zdrowia, administracji i innych branżach, w których istniało zapotrzebowanie na osoby lepiej wykształcone. Wzrastało więc znaczenie tej grupy w życiu społeczno-gospodarczym województwa łódzkiego. Mniejszy był w tym czasie także wskaźnik osób, w stosunku do których nie ustalono pozycji społecznej.

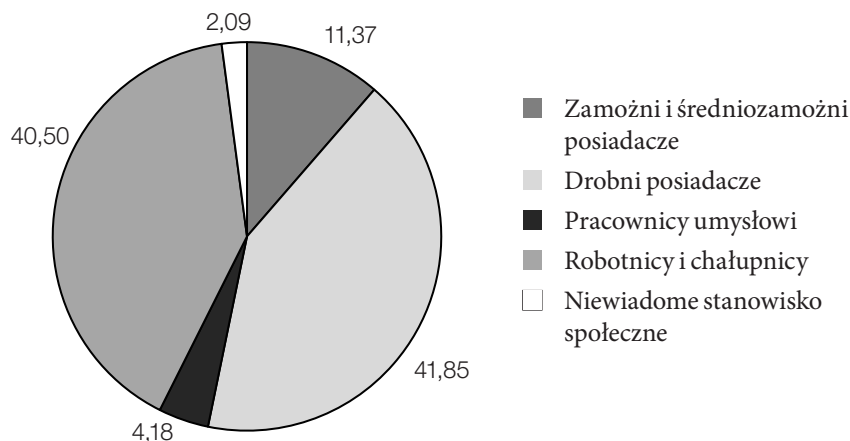
W przypadku ludności czynnej zawodowo całego województwa łódzkiego obserwujemy w stosunku do sytuacji z 1921 r. wzrost zamożnych i średnio-zamożnych posiadaczy, choć był on już mniejszy niż w przypadku całej ludności (z 4,78 do 6,60%). Z kolei u drobnych posiadaczy także mamy do czynienia ze spadkiem wskaźnika, jeszcze nawet większym niż w przypadku ogółu ludności (z 56,48 do 44,92%), co można tłumaczyć przede wszystkim zmniejszaniem się liczby małych gospodarstw rolnych oraz odchodzeniem ludności z rolnictwa czy drobnego handlu i rzemiosła. Straty tej nie mogli zniwelować więksi przedsiębiorcy, którzy w wyniku wielkiego kryzysu gospodarczego ulegli deklasacji i często przechodzili do niższej grupy społecznej³⁹. Odsetek robotników i chałupników wśród czynnych zawodowo był jeszcze wyższy niż w grupie wszystkich mieszkańców i wynosił 44,92%, co zapewne wynika z wysokiej aktywizacji zawodowej w rodzinach robotniczych i chałupniczych.

³⁷ Zaznaczyć należy, że udział robotników w strukturze społecznej największego ośrodka przemysłowego Polski, jakim była Łódź, był większy w porównaniu z innymi dużymi polskimi miastami, takimi jak Warszawa, Kraków czy Poznań. Zob.: A. Ginsbert, *Łódź. Studium monograficzne*, Łódź 1962, s. 96.

³⁸ J. Żarnowski, *Spółeczeństwo drugiej Rzeczypospolitej...*, s. 31–32.

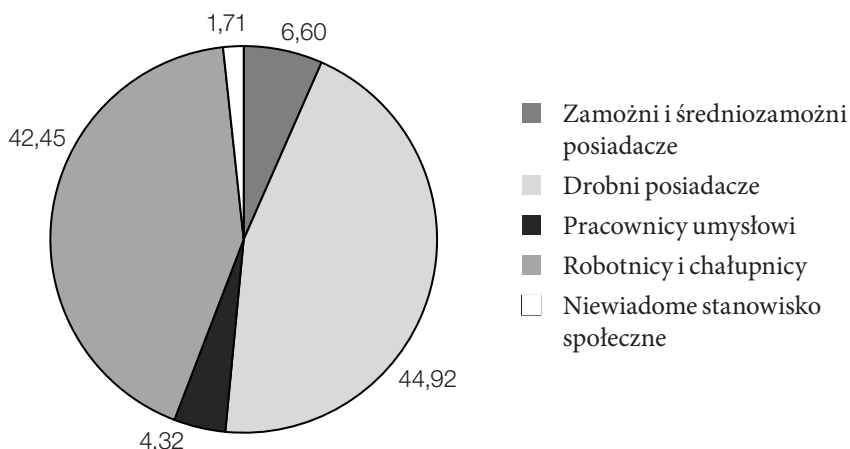
³⁹ Byli to dawni właściciele zakładów przemysłowych czy większych przedsiębiorstw handlowych, którzy znaleźli się w trudnej sytuacji finansowej. Zob.: S. Kowalska-Glikman, *Drobnomieszczaństwo polskie w warunkach rozwoju gospodarki kapitalistycznej (XIX wiek – lata międzywojenne)*, [w:] *Metamorfozy społeczne*, pod red. J. Żarnowskiego, Warszawa 1997, s. 101.

Struktura społeczna

Wykres 41. Struktura społeczna ludności województwa łódzkiego w 1931 r. – czynni i bierni zawodowo (w %)

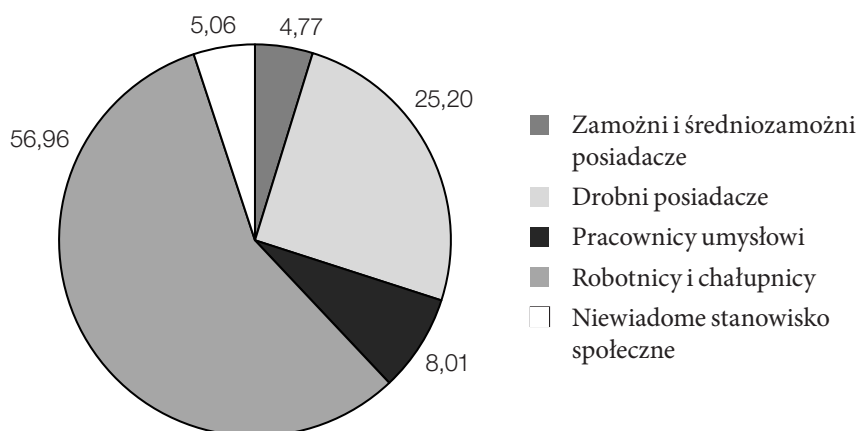
Źródło: *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Miasto Łódź*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1937, ser. C, z. 67, s. 29, tabl. 19, s. 30, tabl. 24, s. 32, tabl. 28; *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie bez miasta Łodzi*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1938, ser. C, z. 77, s. 68, tabl. 19, s. 100, tabl. 24, s. 112, tabl. 28 (obliczenia własne)

Wykres 42. Struktura społeczna ludności województwa łódzkiego w 1931 r. – czynni zawodowo (w %)

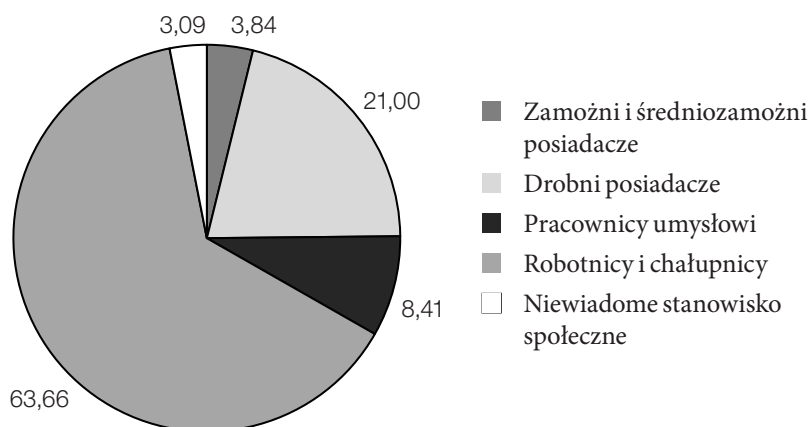
Źródło: *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Miasto Łódź*, „Statystyka Polski” Warszawa 1937, ser. C, z. 67, s. 30, tabl. 22, tabl. 24; s. 30, s. 33, tabl. 28; *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie bez miasta Łodzi*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1938, ser. C, z. 77, s. 85, tabl. 22, s. 100, tabl. 24, s. 113, tabl. 28 (obliczenia własne)

2. Struktura społeczna województwa łódzkiego

Wykres 43. Struktura społeczna ludności miejskiej województwa łódzkiego w 1931 r. – czynni i bierni zawodowo (w %)

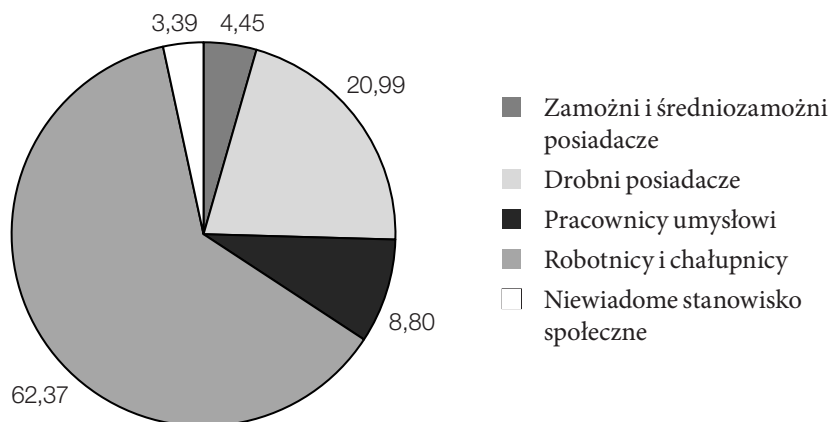
Źródło: *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Miasto Łódź*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1937, ser. C, z. 67, s. 29, tabl. 19, s. 30, tabl. 24, s. 32, tabl. 28; *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie bez miasta Łodzi*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1938, ser. C, z. 77, s. 68, tabl. 19, s. 100, tabl. 24, s. 166, tabl. 28 (obliczenia własne)

Wykres 44. Struktura społeczna ludności miejskiej województwa łódzkiego w 1931 r. – czynni zawodowo (w %)

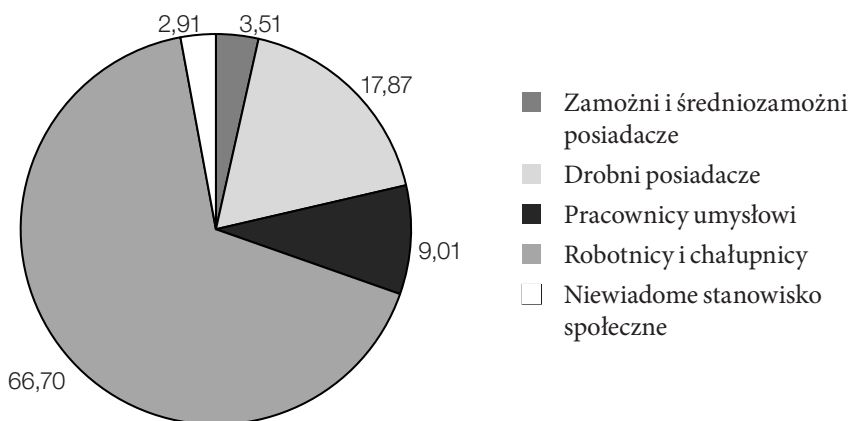
Źródło: *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Miasto Łódź*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1937, ser. C, z. 67, s. 30, tabl. 22, tabl. 24; s. 30, s. 33, tabl. 28; *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie bez miasta Łodzi*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1938, ser. C, z. 77, s. 85, tabl. 22, s. 100, tabl. 24, s. 167, tabl. 28 (obliczenia własne)

Struktura społeczna

Wykres 45. Struktura społeczna ludności miast województwa łódzkiego liczących powyżej 20 000 mieszkańców w 1931 r. – czynni i bierni zawodowo (w %)

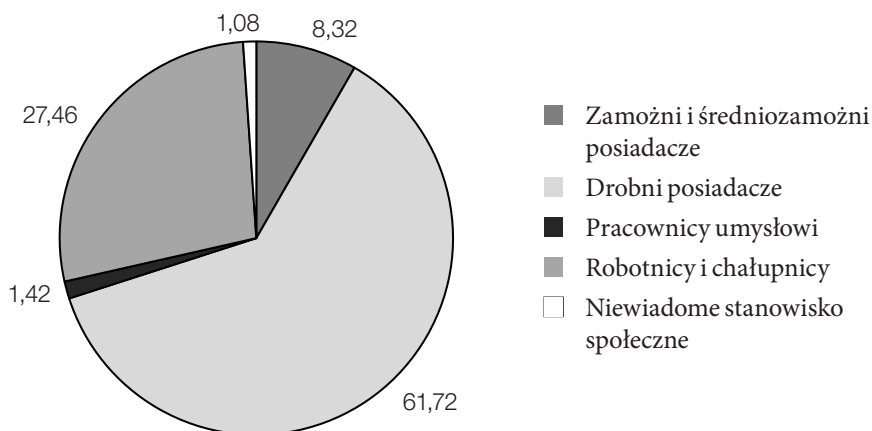
Źródło: *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Miasto Łódź*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1937, ser. C, z. 67, s. 29, tabl. 19, s. 30, tabl. 24, s. 32, tabl. 28; *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie bez miasta Łodzi*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1938, ser. C, z. 77, s. 68, tabl. 19, s. 100, tabl. 24, s. 214, tabl. 28 (obliczenia własne)

Wykres 46. Struktura społeczna ludności miast województwa łódzkiego liczących powyżej 20 000 mieszkańców w 1931 r. – czynni zawodowo (w %)

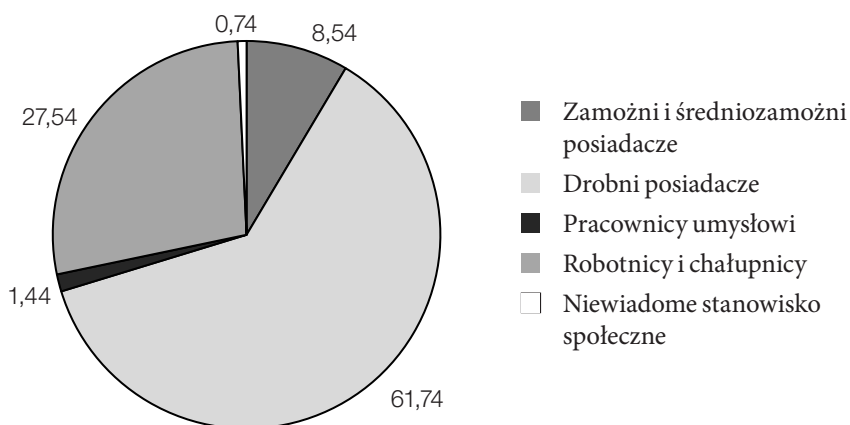
Źródło: *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Miasto Łódź*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1937, ser. C, z. 67, s. 29, tabl. 19, s. 30, tabl. 24, s. 32, tabl. 28; *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie bez miasta Łodzi*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1938, ser. C, z. 77, s. 87, tabl. 22, s. 100, tabl. 24, s. 215, tabl. 28 (obliczenia własne)

2. Struktura społeczna województwa łódzkiego

Wykres 47. Struktura społeczna ludności wiejskiej województwa łódzkiego w 1931 r. – czynni i bierni zawodowo (w %)

Źródło: *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie bez miasta Łodzi*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1938, ser. C, z. 77, s. 68, tabl. 19, s. 100, tabl. 24, s. 254, tabl. 28 (obliczenia własne)

Wykres 48. Struktura społeczna ludności wiejskiej województwa łódzkiego w 1931 r. – czynni zawodowo (w %)

Źródło: *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie bez miasta Łodzi*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1938, ser. C, z. 77, s. 88, tabl. 22, s. 100, tabl. 24, s. 255, tabl. 28 (obliczenia własne)

W odniesieniu do ludności miejskiej (zarówno całej, jak i wyłącznie czynnej zawodowo) to w porównaniu z początkiem lat dwudziestych widoczny jest wyraźny wzrost udziału robotników i chałupników, szczególnie w przypadku ludności czynnej zawodowo, stanowili oni ponad 6/10 ogółu pracujących, tak wysoki wskaźnik nie dziwi, rozwój przemysłu – gdzie przedstawiciele tej grupy społecznej znajdowali zatrudnienie – odbywał się bowiem właśnie w miastach. O ile odsetek zamożnych i średniozamożnych posiadaczy zmalał nieco, to udział tej grupy w przypadku czynnych zawodowo utrzymał się właściwie na tym samym poziomie, aczkolwiek z lekką tendencją wzrostową. Tłumaczyć to należy zapewne procesem koncentracji dużej i średniej własności w miastach w okresie II RP oraz wspomnianymi wyżej skutkami wielkiego kryzysu gospodarczego. Wskaźnik drobnych posiadaczy był mniejszy w stosunku do tego z początku lat dwudziestych i na ten stan złożyło się wiele czynników, głównie wahania koniunktury gospodarczej, które szczególnie w pierwszej połowie lat trzydziestych (choć proces ten zaczął się już wcześniej) doprowadziły do plajty wielu właścicieli małych sklepów, warsztatów rzemieślniczych i innego typu małych firm⁴⁰.

Wyników moich badań, dotyczących struktury społecznej w miastach liczących w 1931 r. powyżej 20 000 mieszkańców nie można porównać ze stanem sprzed dziesięciu lat⁴¹. Wolno jednak stwierdzić, że proporcje te są zbliżone do struktury całej ludności miejskiej z początku lat trzydziestych. Odnotować należy tutaj wysoki udział robotników i chałupników⁴², dochodzący w przypadku ludności czynnej zawodowo do 66,70% aktywnych zawodowo, co wynika oczywiście z faktu, że w miastach średnich i dużych znaczną rolę w ich gospodarce odgrywała produkcja przemysłowa i właśnie te ośrodki były skupiskami najemnych pracowników fizycznych.

⁴⁰ W liczbach absolutnych nastąpił nawet pewien wzrost w tej grupie, lecz znaczne zwiększenie się liczebności robotników i chałupników oraz w mniejszym stopniu pracowników umysłowych spowodowało, że odsetek drobnych posiadaczy, wśród których dominowali rzemieślnicy i drobni handlarze, jednak zmalał.

⁴¹ Nie wydzielono wówczas miast liczących powyżej 20 000 mieszkańców.

⁴² Spośród robotników miejskich aż 72% zamieszkiwało miasta liczące ponad 20 000 mieszkańców, gdzie występowała w związku z tym znaczna koncentracja klasy robotniczej. Zob.: J. Żarnowski, *Społeczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej...*, s. 102.

Na wsi struktura społeczna w porównaniu z pierwszymi latami istnienia II Rzeczypospolitej zmieniała się w większym stopniu w odniesieniu do ludności czynnej zawodowo, o ile dla całej ludności wiejskiej odsetek zamożnych i średniozamożnych posiadaczy utrzymał się bowiem właściwie na tym samym poziomie (a nawet z lekką tendencją spadkową), to w przypadku czynnych zawodowo nastąpił w ciągu tego dziesięciolecia wyraźny wzrost (z 5,27 do 8,54%). Zdecydowanie większy niż dla ogółu był także spadek wskaźnika drobnych posiadaczy (z 70,33 do 61,74%), a także wzrost udziału klasy robotniczej. Zmniejszenie się odsetka drobnych posiadaczy dowodzi spadku liczby małych gospodarstw rolnych, na co niewątpliwie wpłynął z dużym natężeniem wielokrotnie już wspomniany wielki kryzys gospodarczy, ale zarazem było to w dwudziestoleciu międzywojenny stałym procesem w tej grupie gospodarstw rolnych.

Widoczny w latach 1921–1931 wzrost udziału klasy robotniczej w strukturze społecznej mieszkańców województwa łódzkiego, zwłaszcza w odniesieniu do ludności miejskiej województwa łódzkiego, jest cechą charakterystyczną dla międzywojennej Polski⁴³, a w przypadku wspomnianego województwa świadczy o jego postępującej industrializacji w okresie istnienia II RP.

Pod względem struktury społecznej województwo białostockie różniło się w 1931 r. od łódzkiego w jeszcze większym stopniu aniżeli dziesięć lat wcześniej. W odniesieniu do całego województwa wskaźnik zamożnych i średniozamożnych posiadaczy spadł w stosunku do początku lat dwudziestych i wynosił 5,06% (w łódzkim 11,37%), odsetek drobnych posiadaczy utrzymał się właściwie na tym samym poziomie – 70,36 (w Łódzkiem wynosił on wówczas 41,85), udział robotników i chałupników niewiele się powiększył – do 19,17%. W przypadku ludności miejskiej wskaźnik zamożnych i średniozamożnych posiadaczy był bardzo zbliżony do tego występującego w województwie łódzkim i wynosił 4,20%, ale nadal w Białostockiem był znacznie większy udział drobnych posiadaczy – 40,23%, duża różnica występowała także jeśli chodzi o odsetek robotników i chałupników (39,69 – w województwie łódzkim aż 56,96). Wskaźniki pracowników umysłowych

⁴³ J. Tomaszewski, *Liczba robotników*, [w:] Z. Landau, J. Tomaszewski; *Druga Rzeczpospolita. Gospodarka. Społeczeństwo. Miejsce w świecie*, Warszawa 1977, s. 153–155; tenże, *Liczba robotników w latach 1925–1938*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 1964, t. 26, s. 74.

w skali całego województwa białostockiego i samej ludności miejskiej były, podobnie jak w 1921 r., bardzo zbliżone do tych opisujących tę grupę społeczną w województwie łódzkim.

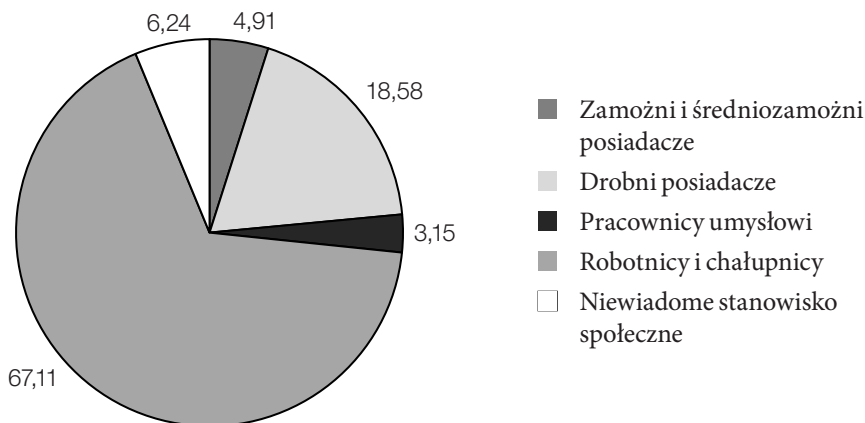
W odniesieniu do populacji województwa białostockiego czynnej zawodowo w tym czasie, w porównaniu z rokiem 1921 nastąpił wzrost wskaźnika zamożnych i średniozamożnych posiadaczy (z 3,61 do 4,91%); w Łódzkiem wskaźnik tej grupy społecznej był wyższy i kształtował się na poziomie 6,60%; udział drobnych posiadaczy wynosił 73,94%, był więc znacznie większy od odsetka drobnych posiadaczy występującego w województwie łódzkim (44,92%); pracownicy umysłowi stanowili w województwie białostockim 2,91%, czyli mniej aniżeli w województwie łódzkim, znacznie mniejszy był także odsetek robotników i chałupników – 18,07.

Struktura społeczna ludności miejskiej czynnej zawodowo województwa białostockiego wyglądała w sposób następujący: zamożni i średniozamożni posiadacze stanowili 4,20%, czyli niewiele więcej niż w województwie łódzkim; udział drobnych posiadaczy wynosił 40,23%, w Łódzkiem było ich znacznie mniej, bo 21,00%. Odsetek pracowników umysłowych w Białostockiem był bardzo zbliżony do tego w województwie łódzkim i wynosił 8,70%, robotników i chałupników było tu znacznie mniej niż w Łódzkiem, stanowili oni bowiem tylko 39,69%⁴⁴. Województwo białostockie ze względu na swój raczej agrarny charakter wykazywało istotnie większy udział drobnych posiadaczy, którzy występowali głównie na wsi, ale tworzyli także znaczną część ludności zamieszkałej w niewielkich miasteczkach. Posiadało ono wyraźnie słabiej rozwinięty przemysł, stąd miało niezbyt wysoki wskaźnik robotników i chałupników. Struktura społeczna ludności województwa białostockiego była zatem typowa dla obszarów rolniczo-przemysłowych, niezbyt dobrze zurbanizowanych i nie posiadających wielkich miast⁴⁵.

⁴⁴ *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo białostockie*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1938, ser. C, z. 83, tabl. 22, s. 89–91, tabl. 24, s. 105, s. 118–119, tabl. 28 (obliczenia własne).

⁴⁵ Białystok był znacznie mniejszym ośrodkiem przemysłowym niż Łódź, pomimo że znajdowało się w nim ponad 100 zakładów przemysłowych, w okresie dwudziestolecia międzywojennego nie stał się dużym ośrodkiem industrialnym, mogącym konkurować z Łodzią.

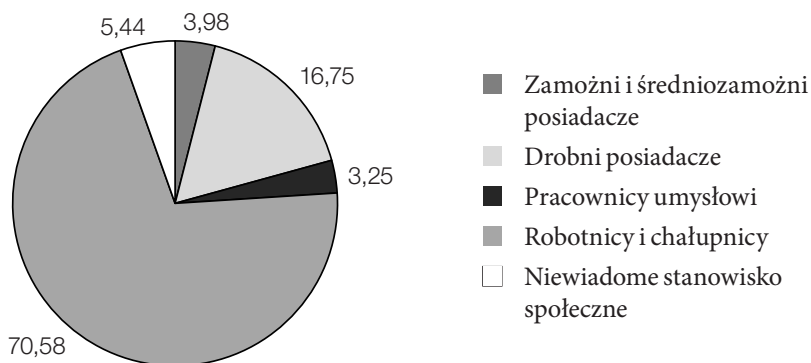
Struktura społeczna ludności trzech głównych działów gospodarki województwa łódzkiego w 1931 r. wykazuje podobieństwa do stanu z 1921 r., pokazują ją wykresy 49–54. Skład społeczny ludności zatrudnionej w rolnictwie był zbliżony do stanu z początku lat dwudziestych XX w., pewne różnice dotyczą przede wszystkim ludności czynnej zawodowo, w 1931 r. udział drobnych posiadaczy (67,54%) był bowiem niższy o kilka punktów procentowych niż dziesięć lat wcześniej, co niewątpliwie stanowiło przede wszystkim efekt zmniejszania się liczby małych gospodarstw chłopskich i przechodzenia ich właścicieli do pracy najemnej w przemyśle i w innych branżach gospodarki czy ewentualnie podejmowania pracy w majątkach ziemskich lub u zamożniejszych chłopów, co zresztą nasiliło się na przełomie lat dwudziestych i trzydziestych XX w., kiedy to znaczne pogorszyła się sytuacja ekonomiczna małych gospodarstw rolnych i wiele z nich zbankrutowało. Odnotować należy także wzrost udziału grupy robotników i chałupników, a także zamożnych i średniozamożnych posiadaczy, co jest potwierdzeniem wspomnianych wyżej tendencji ekonomicznych i co świadczy niewątpliwie o umacnianiu się na wsi mechanizmów rynkowych.

Wykres 49. Struktura społeczna ludności województwa łódzkiego czynnej i biernej zawodowo, zatrudnionej w górnictwie i przemyśle w 1931 r. (w %)

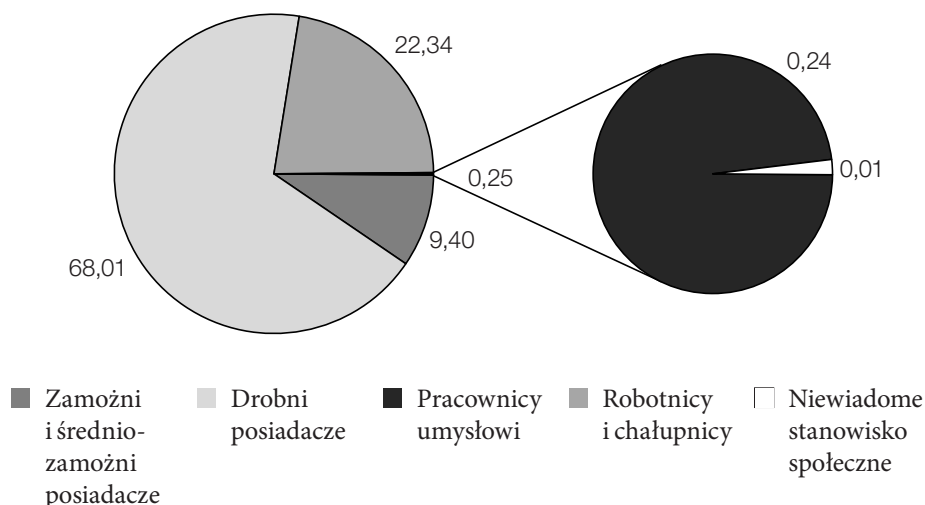
Źródło: *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Miasto Łódź*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1937, ser. C, z. 67, s. 32, tabl. 28; *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie bez miasta Łodzi*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1938, ser. C, z. 77, s. 112, tabl. 28 (obliczenia własne)

Struktura społeczna

Wykres 50. Struktura społeczna ludności województwa łódzkiego czynnej zawodowo, zatrudnionej w górnictwie i przemyśle w 1931 r. (w %)

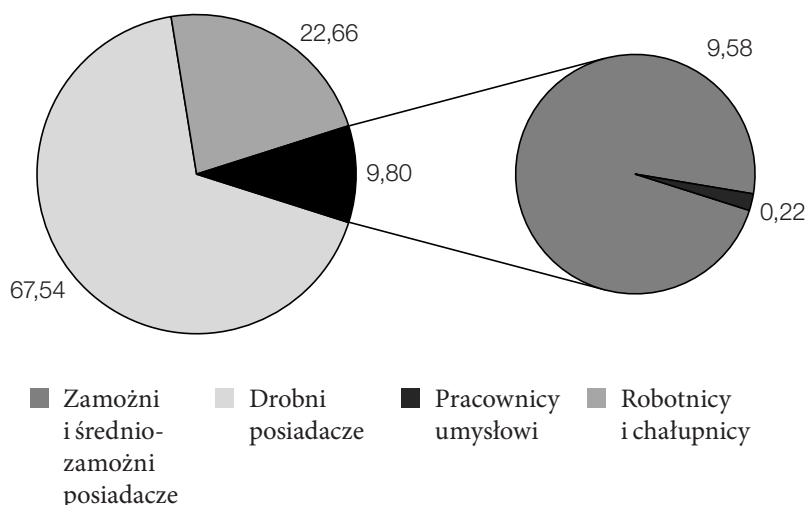
Źródło: *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Miasto Łódź*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1937, ser. C, z. 67, s. 33, tabl. 28; *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie bez miasta Łodzi*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1938, ser. C, z. 77, s. 113, tabl. 28 (obliczenia własne)

Wykres 51. Struktura społeczna ludności województwa łódzkiego czynnej i biernej zawodowo, zatrudnionej w rolnictwie i leśnictwie w 1931 r. (w %)

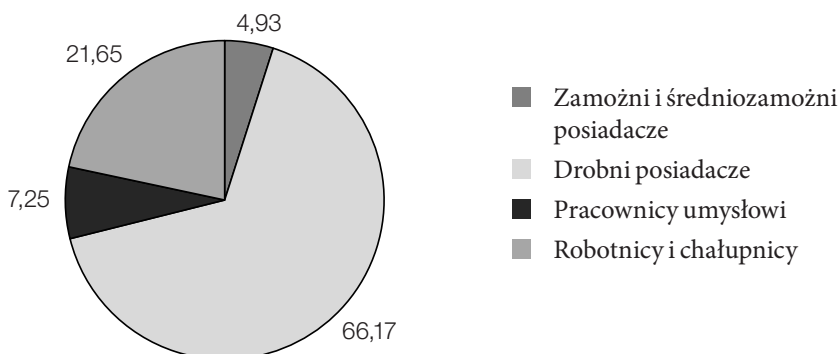
Źródło: *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Miasto Łódź*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1937, ser. C, z. 67, s. 29, tabl. 19, s. 30, tabl. 24, s. 32, tabl. 28; *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie bez miasta Łodzi*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1938, ser. C, z. 77, s. 68, tabl. 19, s. 100, tabl. 24, s. 112, tabl. 28 (obliczenia własne)

2. Struktura społeczna województwa łódzkiego

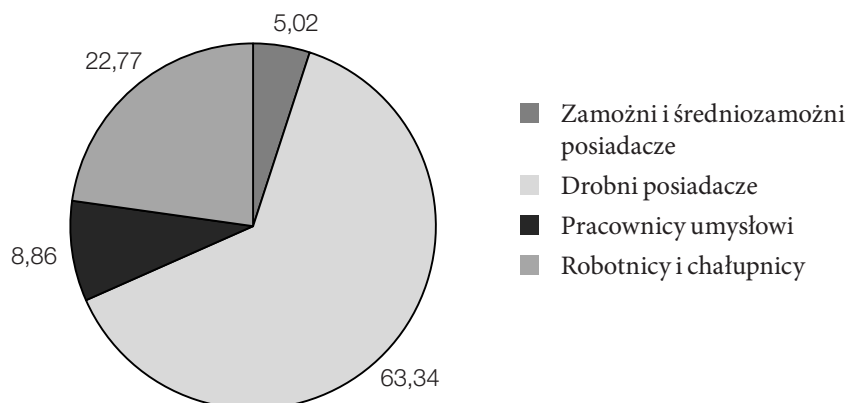
Wykres 52. Struktura społeczna ludności województwa łódzkiego czynnej zawodowo, zatrudnionej w rolnictwie i leśnictwie w 1931 r. (w %)

Źródło: *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Miasto Łódź*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1937, ser. C, z. 67, s. 29, tabl. 19, s. 30, tabl. 24; s. 30, 33, tabl. 28; *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie bez miasta Łodzi*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1938, ser. C, z. 77, s. 85, tabl. 22, s. 100, tabl. 24, s. 113, tabl. 28 (obliczenia własne)

Wykres 53. Struktura społeczna ludności województwa łódzkiego czynnej i bierniej zawodowo, zatrudnionej w handlu i ubezpieczeniach w 1931 r. (w %)

Źródło: *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Miasto Łódź*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1937, ser. C, z. 67, s. 72, tabl. 28; *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie bez miasta Łodzi*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1938, ser. C, z. 77, s. 154, tabl. 28 (obliczenia własne)

Wykres 54. Struktura społeczna ludności województwa łódzkiego czynnej zawodowo, zatrudnionej w handlu i ubezpieczeniach w 1931 r. (w %)

Źródło: *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Miasto Łódź*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1937, ser. C, z. 67, s. 73, tabl. 28; *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie bez miasta Łodzi*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1938, ser. C, z. 77, s. 155, tabl. 28 (obliczenia własne)

W przypadku sektora przemysłowego odnotować należy przyrost odsetka robotników i chałupników⁴⁶ w stosunku do roku 1921, szczególnie w odniesieniu do czynnych i biernych zawodowo traktowanych łącznie, gdzie wskaźnik ten wzrósł z 60,09 do 67,11%. W porównaniu z początkiem lat dwudziestych XX w. nastąpił spadek udziału zamożnych i średniozamożnych posiadaczy, zwłaszcza w przypadku całej ludności, wskaźnik ich wynosił teraz 4,91%, podczas gdy dziesięć lat wcześniej było to aż 8,05%, oraz drobnych posiadaczy (około pięć punktów procentowych zarówno u czynnych i biernych zawodowo, jak i samych czynnych zawodowo). Nieco mniejszy był wskaźnik pracowników umysłowych. Zmniejszenie się odsetków obu grup posiadaczy jest więc zapewne następstwem niekorzystnej koniunktury gospodarczej na przełomie lat dwudziestych i trzydziestych XX w. Było to także wynikiem właściwej dla gospodarek rynkowych konkurencji i tym samym stopniowego zmniejszania się liczby przedsiębiorstw przemysłowych względnie warsztatów rzemieślni-

⁴⁶ W skali całego kraju na początku lat trzydziestych liczebność klasy robotniczej nieco się zmniejszyła, co było oczywiście związane z wielkim kryzysem gospodarczym. Zob.: Z. Landau, J. Tomaszewski, *Robotnicy przemysłowi w Polsce. Materialne warunki bytu 1918–1939*, Warszawa 1971, s. 29, tabl. 15.

czych, czyli wypadania z rynku tych z nich, które bankrutowały lub zmuszone były znacznie ograniczyć swą działalność (w tym ostatnim przypadku prowadziło to do zmniejszania ich potencjału ekonomicznego, redukcji zatrudnienia i w konsekwencji bardzo często do obniżenia pozycji społecznej ich właścicieli oraz ich rodzin). Jeśli chodzi o pracowników najemnych, to podkreślić trzeba przede wszystkim wzrost liczby robotników. Z kolei odsetek pracowników umysłowych, z powodu ograniczonego zapotrzebowania na ich pracę ze strony istniejących wówczas przedsiębiorstw przemysłowych i konieczności posiadania odpowiedniego wykształcenia oraz kwalifikacji, aby podejmować pracę umysłową, nie wzrastał w liczbach względnych już tak znacząco, jak w przypadku pracowników fizycznych.

W sektorze handlowo-ubezpieczeniowym w stosunku do początku lat dwudziestych wystąpił spadek grupy drobnych posiadaczy (w przypadku czynnych i biernych zawodowo ujmowanych razem aż o dziesięć punktów procentowych). Wyraźny był natomiast wzrost zamożnych i średniozamożnych posiadaczy (szczególnie u czynnych zawodowo – do 5,02%) oraz przyrost zbiorowości robotników i chałupników (stanowili oni już ponad 20% zarówno w przypadku ogółu populacji związanej ekonomicznie z tym działem, jak i jedynie czynnych zawodowo) oraz pracowników umysłowych, choć w tym przypadku nie był on już tak duży. Zwiększenie się udziału wymienionych grup społecznych w tym dziale może świadczyć o spadku liczby małych przedsiębiorstw w tym sektorze i o rozwoju większych firm, zatrudniających większą liczbę pracowników, i tym samym o wzroście zapotrzebowania na pracowników najemnych w dobrze prosperujących firmach handlowych czy instytucjach finansowych.

Strukturę społeczną ludności (czynni i bierni)⁴⁷ poszczególnych powiatów województwa łódzkiego w 1931 r. ukazuje tabela 29. Udział zamożnych i średniozamożnych posiadaczy był największy w powiatach tureckim, łęczyckim i generalnie większy w powiatach rolniczych. W powiecie grodzkim łódzkim był on dość niski, szczególnie na tle powiatów agrarnych, nie był także zbyt wysoki w innych lepiej uprzemysłowionych powiatach. Wysoki wskaźnik drobnych

⁴⁷ Ze względu na brak danych odnośnie do ludności samodzielnej w rolnictwie czynnej zawodowo, zamieszkałej w miastach w obrębie poszczególnych powiatów (wyjątkiem jest tylko Łódź) nie zdecydowałem się na ukazanie struktury społecznej ludności czynnej zawodowo według powiatów w 1931 r., gdyż wyniki tych badań obarczone byłyby zbyt dużym błędem (pomiąłbym bowiem dość liczną grupę mieszkańców ośrodków miejskich prowadzących gospodarstwa rolne).

Tabela 29. Struktura społeczna ludności powiatów województwa łódzkiego w 1931 r. – czynni i bierni zawodowo (w %)

Powiaty	Grupy społeczne				
	zamożni i średnio-zamożni posiadacze	drobni posiadacze	pracownicy umysłowi	robotnicy i chałupnicy	niewiadome stanowisko społeczne
brzeziński	6,42	47,64	3,63	40,01	2,30
kaliski	7,90	46,87	3,91	38,30	3,02
kolski	9,82	52,09	2,14	34,28	1,67
koniński	8,77	53,76	1,94	33,67	1,86
łaski	7,23	50,36	3,22	37,75	1,43
łęczycki	10,82	51,55	2,25	33,81	1,57
łódzki (grodzki)	4,39	19,94	9,24	63,58	2,85
łódzki	6,28	34,71	3,83	53,41	1,77
piotrkowski	6,45	56,65	3,05	31,43	2,42
radomszczański	4,78	68,52	2,40	22,96	1,34
sieradzki	8,08	58,02	2,24	29,81	1,84
turecki	11,94	62,15	1,59	23,35	0,97
wieluński	5,94	65,55	1,52	25,42	1,56

Źródło: *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Miasto Łódź*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1937, ser. C, z. 67, s. 27, tabl. 18, s. 29, tabl. 19, s. 30, tabl. 24, s. 32, tabl. 28; *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie bez miasta Łodzi*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1938, ser. C, z. 77, s. 68, tabl. 19, s. 65–67, tabl. 18, s. 101–106, tabl. 24, s. 294, 297, 302, 305, 308, 310, 314, 318, 321, 325, 327, tabl. 29 (obliczenia własne).

posiadaczy występował w typowo rolniczych powiatach, widoczne to jest zwłaszcza w przypadku powiatów radomszczańskiego, tureckiego i wieluńskiego. W powiatach lepiej zurbanizowanych, czyli tam gdzie występowały znaczniejsze ośrodki przemysłowe lub usługowe, widoczny jest pokaźny odsetek robotników i chałupników, szczególnie wysoki jest on poza powiatem grodzkim łódzkim, także w powiecie łódzkim, gdzie ich wskaźnik przekraczał 50%. Stosunkowo duży udział mieli robotnicy i chałupnicy w powiatach brzezińskim, kaliskim czy łaskim⁴⁸. Pewien wyjątek stanowiły tu zdecydowanie rolnicze

⁴⁸ W międzywojennej Polsce duży wpływ na rozwój liczebny klasy robotniczej miała migracja ludności ze wsi do miast przemysłowym. Migracje te wynikały

powiaty, takie jak kolski, w którym robotników i chałupników było 34,28%, łęczycki – 33,81%, czy koniński – 33,67%, co wskazuje zapewne na znaczną liczbę robotników rolnych występujących na ich terenie. Pracownicy umysłowi w większym stopniu zamieszkiwali w tych powiatach, gdzie były znaczniejsze ośrodki miejskie, czyli przede wszystkim w powiecie grodzkim łódzkim, a także powiatach kaliskim, łódzkim, brzezińskim, łaskim czy piotrkowskim.

Województwo łódzkie, należące do najlepiej uprzemysłowionych w kraju w momencie dokonywania pierwszego powszechnego spisu ludności, czyli na początku lat dwudziestych XX w., choć i później – po przyłączeniu Górnego Śląska do II Rzeczypospolitej – zaliczało się do grupy bardziej zindustrializowanych regionów ówczesnej Polski. Podkreślić jednak trzeba, że nadal największy udział miała w nim ta część jego mieszkańców, która utrzymywała się z rolnictwa i pokrewnych dziedzin gospodarki. Województwo łódzkie w okresie dwudziestolecia międzywojennego w porównaniu z, również posiadającym przemysł włókienniczy województwem białostockim, posiadało zdecydowanie wyższe wskaźniki robotników i chałupników, większy był tu także odsetek zamożnych i średniozamożnych posiadaczy, znacznie zaś mniejszy udział niż w Białostockiem stanowili drobni posiadacze. Różnice te, jak wspomniano wyżej, wynikały z różnego stopnia rozwoju cywilizacyjnego tych województw, znacznie bardziej intensywnego w Łódzkiem niż w Białostockiem.

Struktura ludności województwa łódzkiego w okresie dwudziestolecia międzywojennego była więc typowa dla obszarów o charakterze rolniczo-przemysłowym. Występował na terenie omawianego województwa znaczny udział ludności niezależnej ekonomicznie, prowadzącej działalność gospodarczą, choć w dużej mierze byli to drobni posiadacze, co jest zresztą typowe dla społeczeństw Europy Środkowej i Wschodniej⁴⁹, funkcjonujących w ramach systemu kapitalistycznego. Inną cechą charakterystyczną dla tego województwa był znaczny odsetek ludności utrzymującej się z pracy najemnej, szczególnie

z przeludnienia wsi polskiej w tym okresie. Ważną rolę w przyciąganiu i przemowianiu nadwyżek ludności wiejskiej odegrał łódzki okręg przemysłowy. Zob.: Z. Landau, J. Tomaszewski, *Robotnicy przemysłowi w Polsce...*, s. 36–39.

⁴⁹ Duży odsetek drobnych posiadaczy (głównie rolników) jest charakterystyczny dla krajów takich, jak Rumunia, Węgry, Bułgaria, Jugosławia, Czechosłowacja, Finlandia i innych państw Europy Środkowej i Wschodniej oraz Południowo-Wschodniej. Zob.: J. Tomaszewski, Z. Landau, *Polska w Europie i świecie*, Warszawa 2005, s. 40–41.

o charakterze fizycznym, występującej głównie w dużych ośrodkach przemysłowych, stąd znaczny odsetek robotników i chałupników w tych powiatach, w których skoncentrowany był przemysł. Zamożni i średniozamożni posiadacze byli grupą dość liczną i to oni tworzyli przede wszystkim miejscową klasę średnią, nie była ona jednak tutaj tak liczna jak w rozwiniętych krajach zachodnioeuropejskich. Pracownicy umysłowi, czyli inteligencja i reszta osób wykonujących pracę umysłową, występowali przede wszystkim w miastach, gdzie stanowili wyraźny odsetek ich mieszkańców.

Wzrost udziału klasy robotniczej, a także, chociaż już w mniejszym stopniu, zamożnych i średniozamożnych posiadaczy oraz pracowników umysłowych na obszarze województwa łódzkiego w dwudziestoleciu międzywojennym świadczy o jego rozwoju ekonomicznym i generalnie cywilizacyjnym w tym czasie.

ROZDZIAŁ 5

STRUKTURA ZAWODOWA I WYKSZTAŁCENIE LUDNOŚCI

1. Grupy zawodowe

Przez pojęcie zawodu można rozumieć oparte na posiadanych kwalifikacjach i umiejętnościach wykonywanie określonych czynności, będących wynikiem społecznego podziału pracy i zapewniających ludziom środki konieczne do egzystencji. Zawód jest ważnym determinantem omówionej wyżej pozycji społecznej i ma duży wpływ na jej kształtowanie¹. W badaniach nad strukturą zawodową zwraca się przede wszystkim uwagę na ustalenie jej na podstawie tzw. zawodu obiektywnego². Podstawowym elementem powszechnych spisów nowoczesnych jest bowiem badanie przynależności poszczególnych osób do określonego działu gospodarki narodowej, co ma tę zaletę, że klasyfikacja branżowa jest względnie stała i porównywalna w skali międzynarodowej³.

Ziemie, na których powstało województwo łódzkie miały w okresie przed-rozbiorowym rolniczy charakter. Przemiany w strukturze zatrudnienia stały się możliwe wraz z rozwojem przemysłu. W drugiej połowie wieku XIX w łódzkim okręgu przemysłowym zaczynają powstawać duże zakłady włókiennicze, następuje proces koncentracji produkcji. Dobry zbyt towarów produkowanych przez te zakłady na chłonnych rynkach rosyjskich spowodował dynamiczny wzrost ich produkcji i w efekcie zwiększenie się zatrudnienia w miejscowym przemyśle. Błyskawiczny rozwój przeżywała Łódź, która zdystansowała pozostałe ośrodki. Stało się to możliwe dzięki miejscowemu kapitałowi prywatnemu, a także kapitałowi pochodzącemu z innych części Kongresówki i spoza tego kraju, który inwestowano w Łodzi w nowe fabryki, instytucje użyteczności publicznej i instytucje o charakterze społecznym oraz kulturalnym. Łódź stała się potężnym ośrodkiem przemysłu włókienniczego, a łódzki okręg przemysłowy przodującym w skali całego Królestwa Polskiego. Stale wzrastało zatrudnienie w sektorze przemysłowym, który stał się ważnym miejscem pracy dla coraz większej liczby osób w obrębie

¹ M. Latuch, *Demografia społeczno-ekonomiczna*, Warszawa 1980, s. 223; H. Domański, *Rola klasyfikacji zawodów w analizie struktury społecznej*, Wrocław 1985, s. 13–14.

² Chodzi o zawód wykonywany przez dane osoby, oparty na branży, w której te osoby są zatrudnione, czyli przemysł, rolnictwo, handel itd.

³ Z. Pavlik, *Demograficzne, geograficzne, ekonomiczne i społeczne problemy spisów ludności w rozwoju historycznym*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 1967, t. 28, s. 26.

guberni piotrkowskiej. W samych tylko łódzkich fabrykach w latach 1870–1900 liczba pracowników fizycznych zwiększyła się dziewięciokrotnie, podczas gdy w całym Królestwie Polskim jedynie pięć razy. W łódzkim okręgu przemysłowym istniało kilkanaście dużych zakładów produkcyjnych, wytwarzających wyroby włókiennicze. Przedsiębiorstwa przemysłowe korzystały także z pracy tkaczy-chałupników, uzależniając ich w ten sposób ekonomicznie od siebie. Na przełomie XIX i XX w. szybko rozwijał się także handel. Największym ośrodkiem, gdzie rozwijała się ta dziedzina gospodarki była również Łódź, pewien kryzys przeżywało rzemiosło, które przegrywało konkurencję z przemysłem⁴.

W czasie trwania pierwszej wojny światowej ziemie przyszłego województwa łódzkiego poniosły duże straty ludnościowe i gospodarcze. Kryzys dotknął miejscowego przemysłu, którego rozwój na całym obszarze Królestwa Polskiego uległ zahamowaniu. Łódzki okręg przemysłowy ucierpiał poważnie pod względem ekonomicznym, przede wszystkim na skutek działań represyjnych, stosowanych przez okupacyjne władze niemieckie.

W II Rzeczypospolitej przemysł włókienniczy znalazł się w nowej sytuacji gospodarczej, stało się tak wyniku utraty rynków wschodnich. Połączenie w granicach jednego organizmu państwowego ziem trzech zaborów spowodowało jednak zarazem powiększenie się rynku wewnętrznego i zmianę struktury konsumpcji (zwiększony popyt na artykuły o wyższym standardzie w odniesieniu do Pomorza, Wielkopolski i Śląska). Wzrosła także chłonność rynku, na co duży wpływ miało zapotrzebowanie na materiały tekstylne ze strony armii. Przemysł województwa łódzkiego znalazł sobie też nowe rynki zewnętrzne, początkowo były nimi Rumunia i Węgry, a potem obszary pozaeuropejskie⁵.

⁴ W. Puś, *Rozwój przemysłu w Królestwie Polskim 1870–1914*, Łódź 1997, s. 66–70; K. R. Kowalczyński, *Łódź przełomu wieków XIX/XX*, Łódź 2008, s. 83; J. Fijałek, *Pabianice w okresie wielkokapitalistycznych przemian do rewolucji 1905 roku*, [w:] *Dzieje Pabianic*, pod red. G. Missalowej, Łódź 1968, s. 159–169; W. Puś, K. Badziak, *Gospodarka Łodzi w okresie kapitalistycznym*, t. 1, *Do 1918*, s. 262–263, 292–295; K. Badziak, *Zarys dziejów Łodzi do 1918 r.*, [w:] *Łódź. Monografia miasta*, pod red. S. Liszewskiego, Łódź 2009, s. 43–45.

⁵ G. Missalowa, J. Fijałek, *Fazy i dynamika rozwoju przemysłu włókienniczego na ziemiach polskich w latach 1815–1939*, [w:] *Pamiętnik X Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Lublinie 17–21 1968*, t. 1, *Referaty*, Warszawa 1968, s. 372; G. Missalowa, J. Fijałek, B. Pełka, W. Puś, *Przemysł włókienniczy*, [w:] *Uprzemysłowienie ziem polskich w XIX i XX w.*, pod red. I. Pietrzak-Pawłowskiej, Wrocław–Warszawa–Kraków 1970, s. 255; T. Jędruszczak, *Odrodzenie Niepodległej*

Międzywojenna Polska była krajem, w którym ponad połowa mieszkańców utrzymywała się z pracy w rolnictwie. W 1921 r. aż 63,8% ludności kraju związanych było z tym działem gospodarki. Pod koniec istnienia II Rzeczypospolitej wskaźnik ten uległ pewnemu zmniejszeniu i w 1938 r. wyniósł 59,1%. Zwiększył się natomiast w latach 1921–1938 odsetek ludności związanej ekonomicznie z przemysłem (z 17,2 w 1921 r. do 23,2 w 1938 r.). Do działu przemysłowego zaliczano w dwudziestoleciu międzywojennym także osoby zatrudnione w rzemiośle, które obok osób pracujących w mniejszych zakładach przemysłowych i chałupników stanowiły większość zatrudnionych w tym dziale w skali całego kraju.

Znaczniejsze zakłady przemysłowe skoncentrowane były na Górnym Śląsku, w Zagłębiu Dąbrowskim, w łódzkim okręgu przemysłowym, warszawskim okręgu przemysłowym, Zagłębiu Krakowsko-Chrzanowskim oraz na Podkarpaciu i w Poznaniu. Większego przemysłu pozbawione były więc kresy wschodnie, gdzie przeważało rolnictwo. Dominujący na obszarze województwa łódzkiego przemysł włókienniczy we wczesnym okresie istnienia II Rzeczypospolitej przeżywał regres, później jednak zaczął się, dzięki pomocy państwa, szybciej rozwijać. Największe zatrudnienie występowało pod koniec okresu międzywojennego w przemyśle metalowym i włókienniczym. W 1937 r. w przemyśle metalowym w skali kraju zatrudnionych było 173 tys. osób, podczas gdy w przemyśle włókienniczym 166 tys. Pewna część ludności Polski pracowała w usługach. Zatrudnienie w dwóch istotnych dla tej dziedziny gospodarki działach, czyli w handlu i ubezpieczeniach⁶ oraz w komunikacji i transporcie⁷ pozostawało w okresie II Rzeczypospolitej właściwie na tym samym poziomie. W schyłkowych jej latach w przypadku pierwszego z tych działów było to około 6,1% ludności, w przypadku drugiego 3,5%. W ciągu tego czasu odnotować należy także pewne zwiększenie się odsetka osób pracujących w służbie publicznej

Polski w 1918 r., „Kwartalnik Historyczny” 1978, R. 85, nr 4, s. 811; H. Dzikowska, *Uruchomienie przemysłu włókienniczego w okręgu łódzkim (1918–1920)*, „Rocznik Łódzki” 1976, t. 21 (24), s. 123–124; A. Cilulka, *Działania sekcji przemysłu włókienniczego w obronie interesów wielkiego przemysłu włókienniczego w latach 1913–1918*, „Rocznik Łódzki” 2003, t. 50, s. 166–167.

⁶ W 1938 r. udział ludności zatrudnionej w handlu i ubezpieczeniach był nawet nieco niższy niż w roku 1921. W dziale tym dominowały małe sklepy oraz stragany uliczne.

⁷ W dziale tym pracowały osoby zatrudnione na kolei oraz tragarze, furmani, dożkarze, szoferzy czy taksówkarze.

(z 3,7 do 4,2), co jest związane z rozwojem armii, policji, administracji, oświaty, sądownictwa, prokuratury czy nauki⁸.

W II Rzeczypospolitej zachodziły przemiany o charakterze industrialnym i urbanizacyjnym, które powodowały, że zmniejszał się stopniowo odsetek zatrudnionych w rolnictwie, wzrastał natomiast udział tej części ludności, która związana była ekonomicznie z przemysłem, co wiązało się ściśle z sukcesywnym wzrostem udziału populacji miejskiej w kraju⁹.

Łódzki okręg przemysłowy był głównym ośrodkiem przemysłu włókienniczego w Polsce i miało to znaczący wpływ na strukturę zawodową całego województwa łódzkiego. Lata po zakończeniu pierwszej wojny światowej były okresem odbudowy przemysłu. W połowie lat dwudziestych XX w. nastąpiła stabilizacja gospodarki europejskiej, do 1929 r. trwała koniunktura gospodarcza, która pozytywnie odbiła się także na przemyśle województwa łódzkiego. Wzrastała produkcja i zatrudnienie. Okres ten był także korzystny dla rzemiosła. Na przełomie lat dwudziestych i trzydziestych rozpoczął się wielki kryzys gospodarczy, który trwał w skali całego kraju do 1935 r. Sytuacja w łódzkim okręgu przemysłowym pogorszyła się szczególnie w 1931 r., kiedy to wiele zakładów przemysłowych ograniczyło w znacznym stopniu produkcję. W roku 1932 obroty zakładów przemysłowych spadły do 40–50% stanu z 1930 r., co w konsekwencji doprowadziło do masowych zwolnień robotników. Od 1933 r. następowała stopniowa poprawa koniunktury gospodarczej, która utrzymała się właściwie aż do wybuchu drugiej wojny światowej¹⁰.

Wyniki pierwszego powszechnego spisu ludności zawierają podział ludności na następujące grupy branżowe: rolnictwo i leśnictwo wraz z hodowlą, ogrod-

⁸ J. Żarnowski, *Spółeczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939*, Warszawa 1973, s. 22–25, tabl. D. *Zmiany podziału zawodowego w latach 1921–1938. Liczby względne (z wojskiem skoszarowanym)*; tenże, *Polska 1918–1939. Praca – Technika – Spółeczeństwo*, Warszawa 1992, s. 102, tabl. 6; K. Badziak, *W oczekiwaniu na przełom. Na drodze od odrodzenia do załamania państwa polskiego: listopad 1918 – czerwiec 1920*, Łódź 2004, s. 235; A. Gawryszewski, *Ludność Polski w XX w.*, Warszawa 2005, s. 340; A. Jezierski, C. Leszczyńska, *Historia gospodarcza Polski*, Warszawa 2010, s. 295.

⁹ J. Żarnowski, *Spółeczeństwo i klasy*, [w:] *Polska odrodzona. Państwo – Spółeczeństwo – Kultura*, pod red. J. Tomickiego, Warszawa 1988, s. 253.

¹⁰ I. Kostrowicka, Z. Landau, J. Tomaszewski, *Historia gospodarcza Polski XIX i XX wieku*, Warszawa 1966, s. 302–303; T. Małecka, *Przemysł. Warunki rozwoju*, [w:] *Problemy gospodarcze Drugiej Rzeczypospolitej*, pod red. I. Kostrowickiej, Warszawa 1989, s. 365, 369; A. Jewtuchowicz, A. Suliborski, *Struktura gospodarcza Łodzi w latach 1918–1989*, [w:] *Łódź. Monografia miasta...*, s. 297–309.

nictwem i rybactwem; górnictwo i przemysł; handel i ubezpieczenia; komunikacja i transport; służba publiczna, wolne zawody i prace pomocnicze przy wolnych zawodach¹¹; armia, marynarka i lotnictwo wojskowe; służba domowa i inne usługi osobiste; bezrobotni i osoby nie wykonujące pracy zawodowej; bez bliższego określenia i bez podania zawodu¹².

W swoich badaniach przyjąłem ten podział z pewnymi zmianami¹³, postanowiłem bowiem połączyć dwa działy: służba publiczna, wolne zawody i prace pomocnicze przy wolnych zawodach oraz armia, marynarka i lotnictwo wojskowe w jeden dział o nazwie: służba publiczna. W pozostałych przypadkach dokonałem niewielkich przekształceń w nazwach tych działów.

Przy badaniu struktury zawodowej istotną rolę odgrywają współczynniki określające udział ludności aktywnej zawodowo w ogólnej liczbie ludności, a także udział kobiet aktywnych zawodowo w ogólnej liczbie mieszkańców aktywnych zawodowo¹⁴. Współczynnik aktywności zawodowej województwa łódzkiego wynosił 73,59%, współczynnik aktywności zawodowej kobiet 62,10%¹⁵. Były to więc dosyć wysokie wskaźniki, świadczące o dużej aktywizacji zawodowej miejscowej populacji, co wynikało zapewne z faktu, że na tym obszarze liczne były te segmenty społeczeństwa, które zmuszone były pracować na swoje utrzymanie i to bardzo często już od wczesnego wieku – robotnicy, chłopci, rzemieślnicy, drobni kupcy.

Strukturę zawodową ludności województwa łódzkiego w świetle wyników pierwszego spisu ludności ukazują tabele 30–32. W 1921 r. ludność utrzymująca się z pracy w rolnictwie i leśnictwie wraz z hodowlą, ogrodnictwem i rybactwem stanowiła ponad połowę wszystkich mieszkańców województwa. Szczególnie

¹¹ W skład tego działu wchodziły osoby zatrudnione w administracji państwowej i samorządowej, sądownictwie, prokuraturze, advokaturze, służbie zdrowia, oświacie, szkolnictwie wyższym, wszelkiego rodzaju organizacjach i instytucjach społecznych oraz kulturalnych.

¹² *Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dn. 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1928, t. 16, s. 96–157, tabl. XVII.

¹³ W niektórych przypadkach dokonałem pewnych zmian w brzmieniu nazwy działu, zwykle skracając jego nazwę, np. służba domowa zamiast służba domowa i inne usługi osobiste.

¹⁴ J. Z. Holzer, *Demografia*, Warszawa 2003, s. 147.

¹⁵ *Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dn. 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie...*, t. 16, s. 22, tabl. VI, s. 96, tabl. XVII (obliczenia własne).

wysoki był wskaźnik zatrudnionych w tym dziale gospodarki w odniesieniu do czynnych zawodowo, przekraczał bowiem 60% ich ogółu. Drugim działem było górnictwo i przemysł, w tym przypadku wyższy był odsetek w odniesieniu do całej ludności województwa, której 1/4 związana była z tą gałęzią gospodarki; biorąc pod uwagę tylko ludność czynną zawodowo wskaźnik ten dochodził do poziomu 20%. Z działem handel i ubezpieczenia związanych było ekonomicznie 8,32% całej populacji województwa, przy czym wskaźnik ten był niższy wśród czynnych zawodowo wynosząc 5,14%. Udział ludności w przypadku innych działów był już znacznie mniejszy. W miastach największy był wskaźnik pracujących w dziale przemysłowym – 51,21% (czynni i bierni zawodowo) i 50,26% (czynni zawodowo), drugim pod względem wielkości był handel i ubezpieczenia – 18,67% (czynni i bierni zawodowo) i 14,07% (czynni zawodowo), wskaźnik osób związanych z rolnictwem i pokrewnymi dziedzinami był niewielki, wyraźnie zatem dominował pod względem zatrudnienia mieszkańców miast sektor przemysłowy. Na wsi zdecydowana większość mieszkańców związana była z sektorem rolnym, co szczególnie widoczne jest w przypadku osób czynnych zawodowo. Udział mieszkańców utrzymujących się z pracy w przemyśle był niezbyt duży, pozostałe sektory nie dogrywały w zatrudnieniu mieszkańców wsi istotniejszej roli.

Tabela 30. Struktura zawodowa ludności województwa łódzkiego w 1921 r.

Grupy zawodowe	Czynni i bierni		Czynni	
	liczebność	%	liczebność	%
Rolnictwo i leśnictwo wraz z hodowlą, ogrodnictwem i rybactwem	1 210 851	53,75	696 752	63,06
Górnictwo i przemysł	556 594	24,71	215 971	19,55
Handel i ubezpieczenia	187 393	8,32	56 800	5,14
Komunikacja i transport	61 787	2,74	17 470	1,58
Służba publiczna	66 373	2,95	28 023	2,54
Służba domowa	38 510	1,71	30 153	2,73
Bezrobotni i nie wykonujący pracy zawodowej	69 014	3,06	35 911	3,25
Zawód nieokreślony lub nieznan	62 247	2,76	23 804	2,15
Razem	2 252 769	100,00	1 104 884	100,00

Źródło: *Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dn. 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1928, t. 16, s. 96, tabl. XVII (obliczenia własne).

Tabela 31. Struktura zawodowa ludności miejskiej województwa łódzkiego w 1921 r.

Grupy zawodowe	Czynni i bierni		Czynni	
	liczebność	%	liczebność	%
Rolnictwo i leśnictwo wraz z hodowlą, ogrodnictwem i rybactwem	34 478	4,11	19 884	5,83
Górnictwo i przemysł	429 579	51,21	171 345	50,26
Handel i ubezpieczenia	156 618	18,67	47 955	14,07
Komunikacja i transport	40 852	4,87	11 949	3,51
Służba publiczna	50 530	6,02	21 400	6,28
Służba domowa	28 261	3,37	22 698	6,66
Bezrobotni i nie wykonujący pracy zawodowej	52 252	6,23	27 935	8,19
Zawód nieokreślony lub nieznan	46 274	5,52	17 721	5,20
Razem	838 844	100,00	340 887	100,00

Źródło: Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dn. 30 września 1921 roku. *Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1928, t. 16, s. 116, 118, tabl. XVII (obliczenia własne).

Tabela 32. Struktura zawodowa ludności wiejskiej województwa łódzkiego w 1921 r.

Grupy zawodowe	Czynni i bierni		Czynni	
	liczebność	%	liczebność	%
Rolnictwo i leśnictwo wraz z hodowlą, ogrodnictwem i rybactwem	1 176 373	83,20	676 868	88,60
Górnictwo i przemysł	127 015	8,98	44 626	5,84
Handel i ubezpieczenia	30 775	2,18	8 845	1,16
Komunikacja i transport	20 935	1,48	5 521	0,72
Służba publiczna	15 843	1,12	6 623	0,87
Służba domowa	10 249	0,72	7 455	0,98
Bezrobotni i nie wykonujący pracy zawodowej	16 762	1,19	7 976	1,04
Zawód nieokreślony lub nieznan	15 973	1,13	6 083	0,80
Razem	1 413 925	100,00	763 997	100,00

Źródło: Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dn. 30 września 1921 roku. *Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1928, t. 16, s. 138–139, tabl. XVII (obliczenia własne).

W województwie łódzkim, pomimo jego stosunkowo wysokiego uprzemysłowienia, nadal to rolnictwo stanowiło największy dział, w którym zatrudnienie znajdowała ponad połowa jego mieszkańców. Kluczowe okazały się tutaj ekonomiczne skutki pierwszej wojny światowej, w wyniku której przemysł łódzkiego okręgu przemysłowego znalazł się w poważnym kryzysie i poniósł duże straty, nie bez trudności nadrabiane po roku 1918. Inną istotną przyczyną tego stanu był fakt, że – poza Łodzią – inne istniejące na obszarze województwa łódzkiego ośrodki o charakterze industrialnym, takie jak choćby Pabianice czy Zgierz, były znacznie mniejsze i o zdecydowanie słabszym potencjale gospodarczym. W województwie łódzkim na początku lat dwudziestych XX w. jednak około 25% (czynni i bierni zawodowo) mieszkańców związanych było ekonomicznie z produkcją przemysłową, a wskaźnik ten w przypadku ludności miejskiej wzrastał do ponad 50%. Podkreślić należy, iż pomimo konieczności nadrabiania strat wojennych i występujących okresów dekonjunktury gospodarczej, przemysł województwa łódzkiego rozwijał się i zapewniał utrzymanie znacznej części mieszkańców regionu. W okresie tym mamy bowiem do czynienia z powstawaniem kompleksów przemysłowych w wyniku łączenia się niezależnych do tej pory przedsiębiorstw¹⁶.

Dla porównania, w województwie białostockim, biorąc pod uwagę wszystkich jego mieszkańców, z pracy w rolnictwie i w pokrewnych branżach utrzymywało się 72,28% mieszkańców, czyli znacznie więcej niż w Łódzkiem, z sektorem przemysłowym związanych było dużo mniej osób – 11,42%, a z branżą handlowo-ubezpieczeniową 5,01%, czyli ich wskaźnik był tu niższy w porównaniu z województwem łódzkim, z kolei odsetek osób pracujących w dziale służba publiczna wynosił tylko 2,90, czyli był prawie taki sam jak w Łódzkiem. W odniesieniu do ludności czynnej zawodowo w województwie białostockim również zdecydowanie wyższy od „łódzkiego” był odsetek ludności zatrudnionej w rolnictwie i pokrewnych profesjach – 80,65, znacznie zaś mniejszy był udział mieszkańców w sektorze przemysłowym – 7,28%¹⁷.

¹⁶ Dobrym przykładem jest tutaj kompleks przemysłowy o nazwie Zjednoczone Zakłady Włókiennicze Karola Scheiblera i Ludwika Grohmana-Spółka Akcyjna, który powstał w 1921 r. w Łodzi z połączenia przedsiębiorstw rodziny Scheiblerów z zakładami rodziny Grohmanów.

¹⁷ *Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo białostockie*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1927, t. 19, tabl. XVII, s. 92 (obliczenia własne).

W miastach województwa białostockiego z sektorem przemysłowym związanych było jedynie 32,47% mieszkańców, czyli około 1/3 ludności miast, gdy w Łódzkiem ponad połowa ludności (51,21%). Z pracy w handlu i ubezpieczeniach utrzymywało się 16,63% osób (nieco mniej niż w województwie łódzkim), w przypadku sektora rolnego wskaźnik był już wyższy niż w Łódzkiem i wynosił 15,41%, podobnie jak w służbie publicznej – 9,08%. W przypadku czynnych zawodowo w miastach województwa białostockiego udział osób zatrudnionych w dziale przemysłowym był prawie o połowę mniejszy niż w Łódzkiem i wynosił 27,15%, natomiast wskaźnik zatrudnionych w rolnictwie był tam kilkakrotnie wyższy – 22,04%¹⁸.

Na wsi tego województwa zdecydowana większość mieszkańców utrzymywała się oczywiście z pracy w rolnictwie i pokrewnych profesjach, szczególnie wysoki był udział pracujących w tym dziale w odniesieniu do ludności czynnej zawodowo, dochodził on bowiem do 90%. Z górnictwem i przemysłem związanych było około 9% osób w przypadku całej ludności, dla czynnych zawodowo odsetek ten był już niższy. Inne działy miały niewielki udział w zatrudnieniu mieszkańców wsi. Zaznaczyć należy, że wskaźnik osób pozostających bez pracy był na wsi znacznie mniejszy niż w mieście, to samo dotyczy także osób o zawodzie nieokreślonym lub nieznanym. Na wsi białostockiej występowały więc wyraźne podobieństwa w strukturze zawodowej populacji w stosunku do wsi województwa łódzkiego.

W województwie łódzkim w porównaniu z białostockim zdecydowanie większy był wskaźnik ludności związanej z przemysłem, co oczywiście wynikało z jego lepszego uprzemysłowienia i większej urbanizacji. Stan taki był wynikiem tego, że na obszarze województwa białostockiego poza samym Białymstokiem, który był jednak tylko miastem średniej wielkości, nie było znaczących ośrodków przemysłowych, a pozostałe miasta były nieduże.

W strukturze zawodowej powiatów województwa łódzkiego (tabela 33) zaobserwować można pewną prawidłowość, w tych z nich, które miały raczej rolniczy charakter, zdecydowana większość osób (ponad 70%) związana była z rolnictwem i pokrewnymi dziedzinami. Wśród powiatów o największym wskaźniku mieszkańców żyjących z tego sektora wymienić należy powiaty: wieluński (80,39%), turecki (79,06%), radomszczański (76,49%) czy słupecki. W tych powiatach, gdzie występowały znaczące ośrodki miejskie o charakterze

¹⁸ Tamże, s. 112 (obliczenia własne).

Tabela 33. Struktura zawodowa ludności powiatów województwa łódzkiego w 1921 r. – czynni i bierni zawodowo (w %)

Powiaty	Rolnictwo i leś- nictwo wraz z hodowlą, ogrod- nictwem i ryba- ctwem	Górnictwo i przemysł	Handel i ubezpie- czenia	Komunikacja i transport	Służba publicz- na	Służba domowa	Bezrobotni i nie wy- konujący pracy za- wodowej	Zawód nieokre- ślony lub nieznany
brzeziński	51,94	22,30	7,64	6,41	2,71	1,39	3,64	4,24
kaliski	56,88	17,15	8,07	2,79	3,26	1,85	5,32	4,68
kolski	70,56	11,99	6,05	2,37	1,89	1,45	2,51	3,18
koniński	73,37	10,93	11,05	1,86	2,10	1,18	2,68	3,83
łaski	57,78	29,59	5,33	1,19	2,01	1,02	1,63	1,46
łęczycki	68,72	15,82	5,84	1,52	2,08	1,53	2,21	2,28
łódzki (grodzki)	0,90	57,53	19,08	4,96	5,74	3,77	5,53	2,49
łódzki	49,66	32,09	5,23	2,89	2,41	1,26	3,39	3,06
piotrkowski	64,35	16,46	6,09	4,03	2,93	1,23	2,39	2,51
radomszczański	76,49	11,58	4,41	1,81	1,87	0,99	1,08	1,77
sieradzki	68,47	17,41	5,68	1,23	2,16	0,98	1,84	2,22
stulecki	75,49	8,71	3,79	0,89	2,00	1,10	3,04	4,97
turecki	79,06	11,60	3,78	0,45	1,60	0,84	1,08	1,49
wieluński	80,39	8,25	5,21	0,57	1,57	0,70	1,17	2,14

Źródło: Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dn. 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1928, t. 16, s. 158, 161, 164, 167, 170, 173, 176–177, 180, 183, 186, 189, 192, 195, tabl. XVIII (obliczenia własne).

industrialnym, udział ludności żyjącej z pozarolniczych sektorów – w tym przede wszystkim z przemysłu – jest większy, a czerpiących dochody z sektora rolniczego znacznie mniejszy niż w powiatach o charakterze agrarnym. Poza powiatem grodzkim łódzkim będą to przede wszystkim powiaty: łódzki, łaski i brzeziński. W powiatach takich, jak grodzki łódzki, koniński, a także – choć już w mniejszym stopniu – kaliski, brzeziński, piotrkowski i kolski, stosunkowo znaczny udział miał sektor handlowo-ubezpieceniowy, co jest raczej oczywiste w przypadku tak dużego miasta, jakim była Łódź, czy dobrze rozwiniętego gospodarstwo powiatu brzezińskiego. W przypadku powiatów głównie rolniczych ma to zapewne związek z raczej usługowym charakterem miast znajdujących się na ich terytorium, w szczególności stolic tych powiatów (Kalisz, Piotrków Trybunalski, Konin, Koło).

Wyniki pierwszego powszechnego spisu ludności zawierają też dane odnośnie do przynależności zawodowej poszczególnych grup wyznaniowych (wykresy 55–60). Większość katolików (w przypadku czynnych zawodowo aż 71,11%) czerpała środki do życia z pracy w rolnictwie i pokrewnych zajęć. Z tym sektorem związana była także połowa wszystkich protestantów, w przypadku czynnych zawodowo wskaźnik wśród przedstawicieli tego wyznania był wyższy i wynosił 58,01%. „Mojeszowi” trudnili się przede wszystkim handlem i ubezpieczeniami, natomiast rolnictwem i pokrewnymi zajęciami zajmowali się tylko w niewielkim stopniu¹⁹.

Górnictwo i przemysł to dział, z którym w większym stopniu związani byli „mojieszowi”²⁰ i protestanci (społeczności zamieszkałe głównie w miastach na terytorium województwa łódzkiego) aniżeli katolicy (w większości mieszkający na wsi), choć i dla tych ostatnich był to dość ważny segment gospo-

¹⁹ Zjawisko to jest charakterystyczne dla całego obszaru międzywojennej Polski, zob.: J. Tomaszewski, *Niepodległa Rzeczypospolita*, [w:] *Najnowsze dzieje Żydów w Polsce. W zarysie (do 1950 roku)*, pod red. J. Tomaszewskiego, Warszawa 1993, s. 167; F. Battenberg, *Żydzi w Europie. Proces rozwoju mniejszości żydowskiej w nieżydowskim środowisku Europy 1650–1933*, Wrocław–Warszawa–Kraków 2008, s. 412–413.

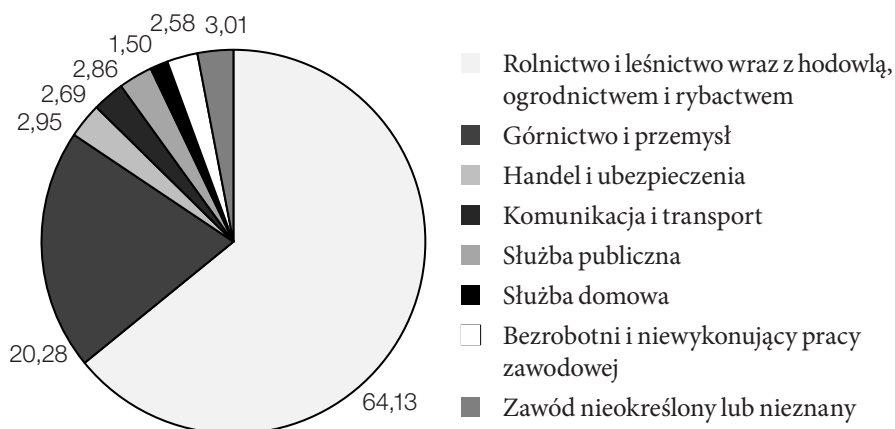
²⁰ W Europie Środkowej i Wschodniej, w odróżnieniu od Europy Zachodniej, ludność żydowska poza handlem mocno reprezentowana była także w przemyśle i rzemiośle, Zob.: A. Tartakower, *Zawodowa i społeczna struktura Żydów w Polsce Odrodzonej*, [w:] *Żydzi w Polsce Odrodzonej. Działalność społeczna, gospodarcza, oświatowa i kulturalna*, pod red. I. Schipera, A. Tartakowera, A. Haftki, t. 2, Warszawa 1933, s. 370–371.

darki. Znaczny był odsetek wyznawców judaizmu utrzymujących się z pracy w handlu i ubezpieczeniach. Były to te branże, w których chętnie podejmowały działalność osoby narodowości żydowskiej²¹. Niewielki udział w obrębie każdego z tych wyznań mieli ludzie związani ekonomicznie z komunikacją i transportem, podobnie sprawa wygląda w przypadku innych działów, co oczywiście ma związek z tym, że nie miały one zbyt dużego znaczenia w gospodarce.

Podkreślić należy jednak, że udział „mojżeszowych” w ramach sektora służba publiczna był nieco większy niż u katolików i protestantów, co ma zapewne związek z dość dużą liczbą inteligencji narodowości żydowskiej występującej na obszarze województwa łódzkiego, szczególnie w tak wielkomiejskim ośrodku jakim była Łódź. Wpływ na to miał fakt, że znaczna część społeczności żydowskiej (burżuazja, zamożna inteligencja lub lepiej sytuowane grupy żydowskiego drobnomieszczaństwa) była w relatywnie dobrej sytuacji ekonomicznej i mogła sobie pozwolić na kształcenie dzieci na poziomie średnim i wyższym, co nie było możliwe w przypadku większości ludności katolickiej (głównie Polacy), składającej się przede wszystkim z drobno- i średniorolnych chłopów, robotników czy niezamożnych rzemieślników, bądź protestanckiej (w przypadku tej społeczności na pewno największe możliwości w zakresie edukacji miała nieliczna, choć za to wpływowa i zamożna, grupa przedsiębiorców przemysłowych). Wyraźnie większy jest u „mojżeszowych” czynnych zawodowo udział zatrudnionych w dziale służba domowa aniżeli w przypadku czynnych zawodowo katolików i protestantów, wynika to z tego, że w zamożnych domach żydowskich przyjmowano do tego rodzaju prac jedynie osoby wyznania mojżeszowego, czyli należące do tego samego Kościoła co właściciele, stąd znaczne było zapotrzebowanie na służących wyznających judaizm. W rodzinach katolickich i protestanckich kwestia wyznania służby domowej nie była już tak istotna.

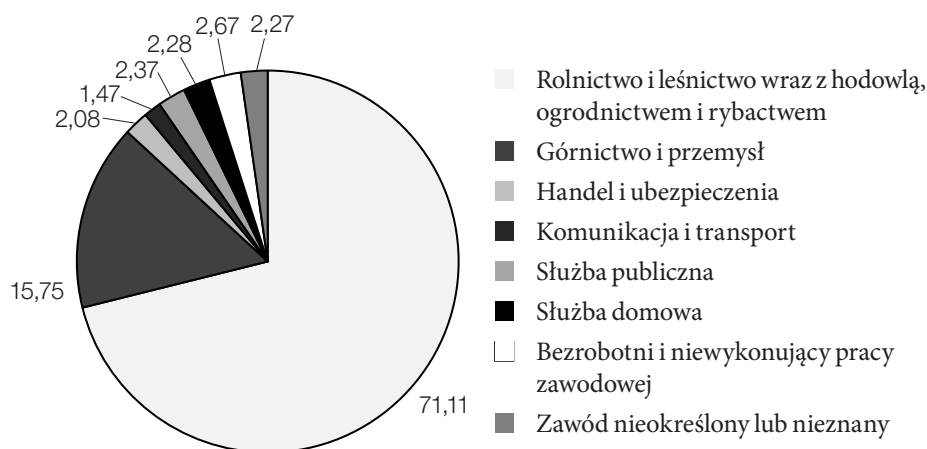
²¹ Prawie 80% całej ludności żydowskiej w Polsce w świetle spisu z 1931 r. utrzymywało się z pracy w sektorze przemysłowym (aż 69,6% robotników żydowskich pracowało w tym dziale) i handlowo-ubezpieczeniowym. Zob.: I. Bornstein, *Struktura zawodowa i społeczna ludności żydowskiej w Polsce. Uwagi ogólne*, „Sprawy Narodowościowe” 1939, R. 13, nr 1/2, s. 47–48; J. Tomaszewski, *Robotnicy żydowscy w Polsce w latach 1919–1939 (Szkic historyczny)*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1964, nr 51, s. 24, tabl. 1.

1. Grupy zawodowe

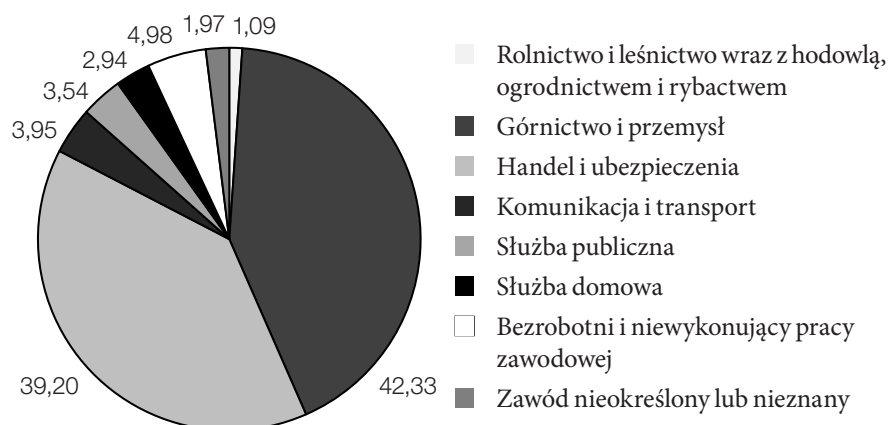
Wykres 55. Struktura zawodowa ludności katolickiej województwa łódzkiego w 1921 r. – czynni i bierni zawodowo (w %)

Źródło: Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dn. 30 września 1921 roku. *Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1928, t. 16, s. 208, tabl. XX (obliczenia własne)

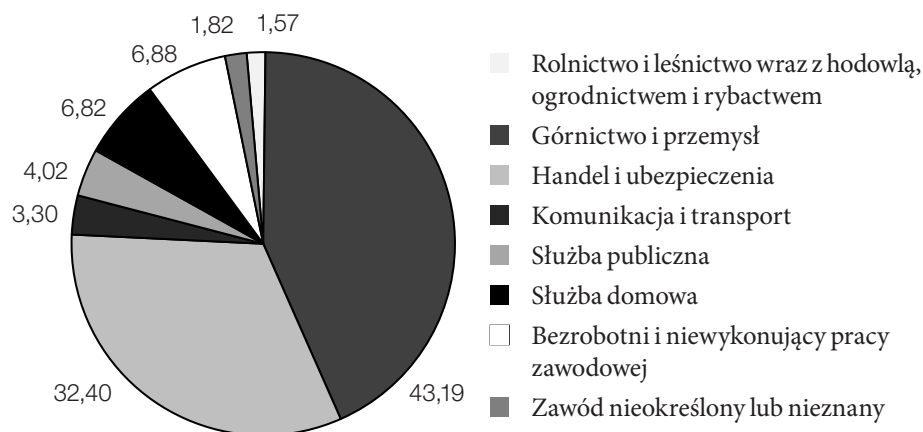
Wykres 56. Struktura zawodowa ludności katolickiej województwa łódzkiego w 1921 r. – czynni zawodowo (w %)

Źródło: Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dn. 30 września 1921 roku. *Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1928, t. 16, s. 208, tabl. XX (obliczenia własne)

Wykres 57. Struktura zawodowa ludności województwa łódzkiego w 1921 r. – czynni i bierni zawodowo (w %)

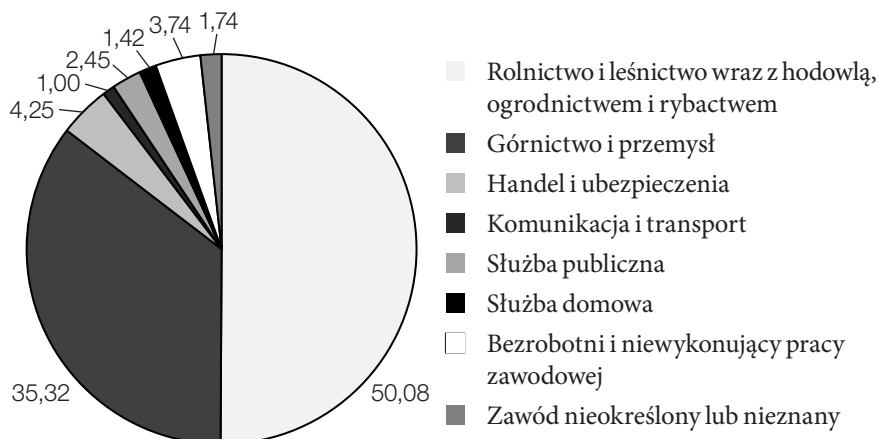
Źródło: *Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dn. 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1928, t. 16, s. 208, tabl. XX (obliczenia własne)

Wykres 58. Struktura zawodowa ludności województwa łódzkiego w 1921 r. – czynni zawodowo (w %)

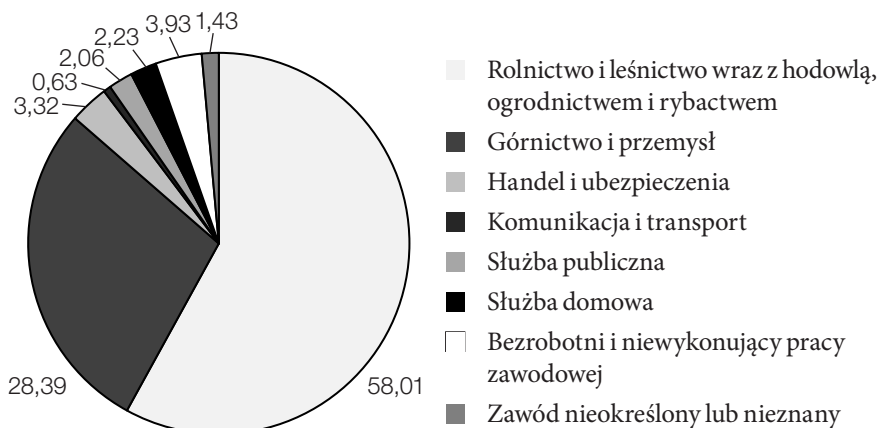
Źródło: *Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dn. 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1928, t. 16, s. 208, tabl. XX (obliczenia własne)

1. Grupy zawodowe

Wykres 59. Struktura zawodowa ludności protestanckiej województwa łódzkiego w 1921 r. – czynni i bierni zawodowo (w %)

Źródło: *Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dn. 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1928, t. 16, s. 208, tabl. XX (obliczenia własne)

Wykres 60. Struktura zawodowa ludności protestanckiej województwa łódzkiego w 1921 r. – czynni zawodowo (w %)

Źródło: *Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dn. 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1928, t. 16, s. 208, tabl. XX (obliczenia własne)

Reasumując, katolicy i protestanci to w dużej mierze rolnicy i przedstawiciele zbliżonych profesji, choć ważnym działem utrzymania w przypadku tych wyznań (w większym stopniu dla licznie występujących w miastach łódzkiego okręgu przemysłowego protestantów) był sektor przemysłowy, z którym z kolei związana była też duża część ludności wyznania mojżeszowego. Dla nich ważnym działem zawodowym był także sektor handlowo-ubezpieczeniowy²², co nie może dziwić, jako że „mojżeszowi”, jak wspomniano wyżej, stanowili społeczność typowo miejską. Jest to zresztą charakterystyczne generalnie dla całego kraju.

W drugim powszechnym spisie ludności z roku 1931 wydzielono następujące działy zawodowe: rolnictwo; ogrodnictwo, rybactwo i leśnictwo; górnictwo i przemysł; handel i ubezpieczenia²³; komunikacja i transport; służba publiczna, Kościół, organizacje i instytucje społeczne; szkolnictwo, oświata i kultura; lecznictwo i higiena, utrzymywanie czystości oraz zakłady opieki społecznej; służba domowa; utrzymujący się bez pracy zarobkowej; osoby o zawodzie nieokreślonym, osoby wykołejone oraz osoby o zawodzie niewiadomym²⁴.

W swoich badaniach, w celu uzyskania tych samych kategorii zawodowych co przy rozpatrywaniu wyników poprzedniego spisu, postanowiłem połączyć dwa działy: rolnictwo i ogrodnictwo oraz leśnictwo i rybactwo w jeden dział o nazwie rolnictwo, ogrodnictwo, rybactwo i leśnictwo, a trzy działy: służba

²² Na początku lat dwudziestych z handlu towarowego i przemysłu odzieżowego utrzymywało się ponad 50% ludności wyznania mojżeszowego zamieszkującej Polskę. Drobnny handel i rzemiosło stanowiły źródło utrzymania dla znacznej części rodzin żydowskich. Zob.: B. Garncarska-Kastory, *Żydowska ludność pracująca w Polsce 1918–1939*, Warszawa 2001, s. 48; A. Gawryszewski, *Ludność Polski...*, s. 348; J. Tomaszewski, *W sprawie pauperyzacji Żydów w Polsce przed 1939*, [w:] *Społeczeństwo w dobie przemian. Wiek XX i XXI*, pod red. M. Nietykszy, A. Szwarca, K. Sierakowskiej, A. Janiak-Jasińskiej, Warszawa 2003, s. 358.

²³ W skład tego działu wchodziły przedsiębiorstwa o charakterze handlowym i finansowym.

²⁴ *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Miasto Łódź*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1937, ser. C, z. 67, s. 30, tabl. 22, s. 30, tabl. 24, s. 32–83, tabl. 28; *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie bez miasta Łodzi*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1938, seria C, z. 77, s. 85–88, tabl. 22, s. 100, tabl. 24, s. 112–291, tabl. 28.

publiczna²⁵, Kościół, organizacje i instytucje społeczne; szkolnictwo, oświata i kultura; lecznictwo i higiena, utrzymywanie czystości oraz zakłady opieki społecznej połączyłem w jeden dział o nazwie służba publiczna. W odniesieniu do reszty działów postąpiłem analogicznie jak w przypadku spisu z roku 1921, skracając ewentualnie ich nazwę.

Współczynnik aktywności zawodowej dla ludności całego województwa łódzkiego wynosił 69,58%, współczynnik aktywności zawodowej kobiet 51,14%²⁶. W porównaniu z rokiem 1921 współczynniki te są niższe, co szczególnie widoczne jest w odniesieniu do wskaźnika aktywności zawodowej kobiet, który był w tym przypadku znacznie niższy od tego z początku lat dwudziestych. Na taki stan wpływ miał zapewne wielki kryzys gospodarczy z lat 1929–1935, który swym oddziaływaniem objął całe społeczeństwo polskie, a szczególnie dolne jego warstwy. Zmniejszenie się bowiem produkcji przemysłowej, w tym zwłaszcza dotkliwy dla mieszkańców miast przemysłowych spadek produkcji włókienniczej oraz ograniczenie dochodów rolników, w konsekwencji spowodowały pogorszenie się sytuacji ekonomicznej znacznej części mieszkańców kraju i mniejszy popyt na towary rolne czy przemysłowe. Zmniejszenie się liczby przedsiębiorstw (z których duża część upadła jeszcze w latach dwudziestych) wywołało wzrost bezrobocia w miastach, co z kolei zahamowało napływ do nich ludności pochodzącej ze wsi²⁷. Niekorzystna sytuacja ekonomiczna w czasie wielkiego kryzysu gospodarczego niewątpliwie utrudniała podjęcie aktywności zawodowej przez osoby, które w warunkach dobrej koniunktury w gospodarce miałyby zdecydowanie lep-

²⁵ W wynikach spisu z 1931 r. pominięto armię, jest tylko straż graniczna.

²⁶ *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Miasto Łódź...*, ser. C, z. 67, s. 17, tabl. 13, s. 30, tabl. 22, s. 30, tabl. 24, s. 33, tabl. 28; *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie bez miasta Łodzi...*, ser. C, z. 77, s. 85, tabl. 22, s. 100, tabl. 24, s. 113, tabl. 28 (obliczenia własne).

²⁷ *Redukcje w przemyśle włókienniczym*, „Kurier Łódzki”, 9 I 1930, nr 8, s. 8; Z. Landau, J. Tomaszewski, *Zarys historii gospodarczej Polski 1918–1939*, Warszawa 1971, s. 203–205; J. Kaliński, Z. Landau, *Gospodarka Polski w XX wieku*, Warszawa 1998, s. 113; K. Badziak, *Realna gospodarka w II i III Rzeczypospolitej. Główne tendencje rozwojowe i stagnacyjne*, [w:] *Dwa dwudziestolecia Rzeczypospolitej. Polityka – prawo i administracja – gospodarka. Próba bilansu*, pod red. M. Fica, L. Krzyżanowskiego, M. Skrzypka, Katowice 2010, s. 280.

sze możliwości zdobycia pracy i te które w wyniku dekonjunktury ją utraciły, co najsilniej uderzyło w zatrudnione głównie w przemyśle włókienniczym kobiety.

Strukturę zatrudnienia województwa łódzkiego w 1931 r. ukazują tabele 34–37. W ciągu dziesięciu lat nastąpiły pewne zmiany w strukturze zawodowej województwa łódzkiego, zmniejszył się udział ludności utrzymującej się z rolnictwa (znaczný spadek dotyczy tu zwłaszcza ludności czynnej zawodowo), zwiększył się wskaźnik mieszkańców związanych z przemysłem, co było zresztą tendencją ogólnopolską. W przypadku handlu i ubezpieczeń odnotować należy pewien wzrost odsetka osób pracujących w tej branży w grupie czynnych zawodowo, co oczywiście może świadczyć o rozwoju tego sektora. Większy był także udział populacji utrzymującej się z pracy w służbie publicznej. Mniejszy natomiast okazał się odsetek osób utrzymujących się bez pracy zarobkowej oraz tych o zawodzie nieokreślonym lub nieznanym.

Tabela 34. Struktura zawodowa ludności województwa łódzkiego w 1931 r.

Grupy zawodowe	Czynni i bierni		Czynni	
	liczebność	%	liczebność	%
Rolnictwo i leśnictwo wraz z hodowlą, ogrodnictwem i rybactwem	1 292 275	49,10	626 082	49,17
Górnictwo i przemysł	827 697	31,45	382 386	32,15
Handel i ubezpieczenia	214 685	8,16	85 832	7,22
Komunikacja i transport	79 061	3,00	24 883	2,09
Służba publiczna	112 989	4,29	52 619	4,42
Służba domowa i usługi osobiste	40 126	1,25	33 154	2,79
Bezrobotni i nie wykonujący pracy zawodowej	53 886	2,05	20 404	1,72
Zawód nieokreślony lub nieznaný	11 291	0,43	5 243	0,44
Razem	2 632 010	100,00	1 230 603	100,00

Źródło: *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Miasto Łódź*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1937, ser. C, z. 67, s. 30, tabl. 22, s. 30, tabl. 24, s. 32–33, 72–75, 78–83, tabl. 28; *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie bez miasta Łodzi*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1938, ser. C, z. 77, s. 85, tabl. 22, s. 100, tabl. 24, s. 112–113, 154–157, 160–165, tabl. 28 (obliczenia własne).

Tabela 35. Struktura zawodowa ludności miejskiej województwa łódzkiego w 1931 r.

Grupy zawodowe	Czynni i bierni		Czynni	
	liczebność	%	liczebność	%
Rolnictwo i leśnictwo wraz z hodowlą, ogrodnictwem i rybactwem	34 545	3,11	15 020	2,98
Górnictwo i przemysł	666 161	60,05	313 993	62,31
Handel i ubezpieczenia	181 635	16,37	72 788	14,44
Komunikacja i transport	55 097	4,97	18 017	3,58
Służba publiczna	88 082	7,94	41 543	8,24
Służba domowa i usługi osobiste	31 698	2,86	29 949	5,94
Bezrobotni i nie wykonujący pracy zawodowej	37 640	3,39	8 187	1,62
Zawód nieokreślony lub nieznan	14 571	1,31	4 441	0,88
Razem	1 109 429	100,00	503 938	100,00

Źródło: *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Miasto Łódź*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1937, ser. C, z. 67, s. 30, tabl. 22, s. 30, tabl. 24, s. 32–33, 72–75, 78–83, tabl. 28; *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie bez miasta Łodzi*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1938, ser. C, z. 77, s. 86, tabl. 22, s. 100, tabl. 24, s. 166–167, 202–212, tabl. 28 (obliczenia własne).

Tabela 36. Struktura zawodowa ludności miast województwa łódzkiego liczących powyżej 20 000 mieszkańców w 1931 r.

Grupy zawodowe	Czynni i bierni		Czynni	
	liczebność	%	liczebność	%
Rolnictwo i leśnictwo wraz z hodowlą, ogrodnictwem i rybactwem	8 908	1,03	4 007	0,97
Górnictwo i przemysł	537 462	61,97	262 221	63,19
Handel i ubezpieczenia	140 968	16,25	57 809	13,93
Komunikacja i transport	44 920	5,18	15 018	3,62
Służba publiczna	70 753	8,16	34 385	8,29
Służba domowa i usługi osobiste	27 251	3,14	25 853	6,23
Bezrobotni i nie wykonujący pracy zawodowej	28 581	3,30	11 626	2,80
Zawód nieokreślony lub nieznan	8 419	0,97	4 034	0,97
Razem	867 262	100,00	414 953	100,00

Źródło: *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Miasto Łódź*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1937, ser. C, z. 67, s. 30, tabl. 22, s. 30, tabl. 24, s. 32–33, 72–75, 78–83, tabl. 28; *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie bez miasta Łodzi*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1938, ser. C, z. 77, s. 87, tabl. 22, s. 100, tabl. 24, s. 214–215, 244–253, tabl. 28 (obliczenia własne).

Tabela 37. Struktura zawodowa ludności wiejskiej województwa łódzkiego w 1931 r.

Grupy zawodowe	Czynni i bierni		Czynni	
	liczebność	%	liczebność	%
Rolnictwo i leśnictwo wraz z hodowlą, ogrodnictwem i rybactwem	1 257 730	82,32	569 759	83,48
Górnictwo i przemysł	161 536	10,57	68 393	10,02
Handel i ubezpieczenia	33 050	2,16	13 044	1,91
Komunikacja i transport	23 964	1,57	6 866	1,01
Służba publiczna	24 907	1,63	11 076	1,62
Służba domowa i usługi osobiste	8 428	0,55	7 388	1,08
Bezrobotni i nie wykonujący pracy zawodowej	16 246	1,06	5 189	0,76
Zawód nieokreślony lub nieznan	1 927	0,13	802	0,12
Razem	1 527 788	100,00	682 517	100,00

Źródło: *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie bez miasta Łodzi*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1938, ser. C, z. 77, s. 88, tabl. 22, s. 100, tabl. 24, s. 254–255, 282–291, tabl. 28 (obliczenia własne).

W obrębie ludności miejskiej nastąpił wyraźny przyrost osób utrzymujących się z przemysłu, stanowiły one już w tym czasie 60% całej populacji miast. W przypadku reszty pozarolniczych działów (udział związanych z rolnictwem i pokrewnymi dziedzinami był nieco wyższy niż w 1921 r.) obserwujemy generalnie rzecz biorąc podobne tendencje jak w odniesieniu do całej ludności województwa łódzkiego. Zauważalny jest niższy odsetek w sektorze handel i ubezpieczenia wśród czynnych i biernych zawodowo. Struktura zawodowa w miastach liczących powyżej 20 000 mieszkańców jest zasadniczo zbieżna ze strukturą zawodową całej ludności miast, nie dziwi zdecydowanie mniejszy w ich przypadku wskaźnik osób żyjących z pracy w rolnictwie i pokrewnych dziedzinach.

W miastach województwa łódzkiego wyraźnie zwiększył się więc udział ludności zatrudnionej w przemyśle zarówno w odniesieniu do całej ludności, gdzie przyrost wynosił prawie dziesięć punktów procentowych, jak i tylko czynnej zawodowo, w wypadku której było to dwanaście punktów procentowych. Odnotować należy, że w miastach liczących powyżej 20 000 mieszkańców udział utrzymujących się z działu przemysłowego był, podobnie jak w odniesieniu do całej ludności miejskiej, równie wysoki, a w przypadku czynnych zawodowo

doszedł nawet do poziomu 63,19%. Świadczy to niewątpliwie o intensywnym rozwoju industrialnym miast łódzkiego okręgu przemysłowego, co oczywiście odbywało się kosztem innych działów – jedynie sektor komunikacyjno-transportowy odnotował wyraźny wzrost – co jest szczególnie widoczne w odniesieniu do czynnych i biernych zawodowo w przypadku działu handel i ubezpieczenia, gdzie wystąpił nawet pewien regres. Wskaźnik bezrobotnych w miastach, pomimo wielkiego kryzysu gospodarczego, był nawet wyraźnie mniejszy niż dziesięć lat wcześniej – kiedy przemysł zmagął się jeszcze ze skutkami pierwszej wojny światowej – co zapewne ma związek z osiągnięciem przez te ośrodki tak dużego potencjału gospodarczego, którego nie był w stanie podkopać znacząco nawet tak poważny regres ekonomiczny²⁸.

Na wsi zmniejszył się nieco, w porównaniu z 1921 r., wskaźnik osób związanych z rolnictwem i pokrewnymi zawodami, choć w przypadku całej ludności spadek ten jest bardzo niewielki, bardziej wyraźny jest przy tym w odniesieniu do czynnych zawodowo. Nieco większy był wskaźnik mieszkańców wsi w sektorze przemysłowym – zarówno w grupie czynnych i biernych zawodowo, jak i tylko czynnych wskaźnik przekracza 10%.

Mamy zatem w przypadku województwa łódzkiego w okresie 1921–1931 do czynienia przede wszystkim z widocznym wzrostem udziału ludności związanej z przemysłem i ze spadkiem wskaźnika mieszkańców utrzymujących się z pracy w rolnictwie i pokrewnych branżach.

Na obszarze województwa białostockiego na początku lat trzydziestych XX w., w porównaniu z rokiem 1921, w przypadku całej ludności wskaźnik osób związanych z rolnictwem i pokrewnymi branżami spadł nieco i wynosił 70,87%, w sektorze przemysłowym nastąpił jego wzrost do 14,47%, natomiast w dziale handel i ubezpieczenia udział zatrudnionych tu osób zmniejszył się nieco, gdyż

²⁸ Wielki kryzys przemysłowy doprowadził do dużych problemów w gospodarce polskiej, co w przypadku przemysłu przejawiało się w spadku produkcji (w 1932 r. poziom produkcji przemysłowej w porównaniu z 1928 r. zmalał aż o 41%). W Polsce w czasie kryzysu nastąpiła dekoncentracja przemysłu, czyli spadek liczby dużych zakładów przemysłowych i zmniejszenie się liczby zatrudnionych w nich osób, co oczywiście spowodowało podniesienie się wskaźnika bezrobocia w miastach. W skali całego kraju bezrobocie w 1931 r. przekraczało 20%. Zob.: T. Szturm de Sztrem, *Bezrobocie w Europie dzisiejszej. Przyczynek do teorii kryzysów*, Warszawa 1931, s. 15; I. Kostrowicka, Z. Landau, J. Tomaszewski, *Historia gospodarcza Polski XIX i XX wieku*, Warszawa 1978, s. 330–335.

osiągnął poziom 4,50%, zwiększył się z kolei nieco odsetek mieszkańców związanych z działem służba publiczna – 3,51. Biorąc pod uwagę ludność czynną zawodowo, w ciągu okresu międzypisowego wskaźnik ludności zatrudnionej w rolnictwie i pokrewnych działach zmniejszył się do poziomu 75,53%, wzrósł natomiast odsetek zatrudnionych w branży przemysłowej – 11,56, nastąpił także nieznaczny przyrost udziału osób zatrudnionych w handlu i ubezpieczeniach – 3,75%²⁹. W porównaniu z województwem łódzkim nadal wyraźnie większy był więc udział populacji w dziale rolnictwo i pokrewne dziedziny, znacznie mniejszy natomiast wskaźnik ludności w dziale przemysłowym oraz bardzo zbliżony w sektorze handlowo-usługowym i służbie publicznej. Świadczy to niewątpliwie o utrzymującej się w okresie dwudziestolecia międzywojennego przewadze w zakresie industrializacji i wyższym poziomie cywilizacyjnym województwa łódzkiego w porównaniu z białostockim.

W przypadku całej ludności miejskiej województwa białostockiego w ciągu dziesięciu lat od pierwszego powszechnego spisu ludności nastąpił wyraźny wzrost wskaźnika zatrudnionych w sektorze przemysłowym z 32,47 do 40,44%, nadal jednak był on znacznie mniejszy aniżeli niż w województwie łódzkim, wystąpił spadek udziału tych mieszkańców miast, którzy związani byli z rolnictwem i pokrewnymi specjalnościami – z 15,41 do 13,75% (czyli również mniej aniżeli w województwie łódzkim). Udział ludności utrzymującej się z handlu i ubezpieczeń spadł z 16,53 do 14,73%, czyli był zbliżony do tego wskaźnika w województwie łódzkim; zwiększyła się za to nieznacznie grupa osób w dziale służba publiczna (z 9,08 do 10,02%) i był to poziom nawet większy aniżeli w województwie łódzkim. W przypadku ludności czynnej zawodowo w obrębie miast województwa białostockiego w porównaniu z 1921 r. znacznie spadł odsetek ludności zatrudnionej w rolnictwie i pokrewnych działach. Kształtował się on na początku lat trzydziestych na poziomie 9,31, różnica z województwem łódzkim w przypadku tej branży nie była już taka duża jak poprzednio, wynosiła zaledwie kilka punktów procentowych; wyraźnie zwiększył się także w miastach województwa białostockiego wskaźnik mieszkańców związanych z sektorem przemysłowym – 38,87%, jednak nadal było to znacznie mniej niż

²⁹ *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 R. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo białostockie*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1938, ser. C, z. 83, tabl. 22, s. 89, tabl. 23, s. 105, tabl. 24, s. 118–119, 148–149, 150–151, 152–153, 155–156, tabl. 28 (obliczenia własne).

w Łódzkiem. Udział populacji zatrudnionej w sektorze handlowo-ubezpieczeniowym wynosił właściwie tyle, co w województwie łódzkim – 14,45%. Większy niż na początku lat dwudziestych był odsetek ludności pracującej w służbie publicznej – 10,02%³⁰, wyższy od występującego w Łódzkiem.

W obrębie społeczności wiejskiej na terytorium tego województwa nie nastąpiły w stosunku do 1921 r. zbyt duże zmiany. Nadal zdecydowana większość tej populacji związana była z rolnictwem i pokrewnymi dziedzinami, z tym że wskaźnik był już niższy, szczególnie wśród czynnych zawodowo.

W świetle wyników powszechnych spisów ludności z 1921 i 1931 r. widać, że mniejsza część ludności w województwie białostockim niż w Łódzkiem utrzymywała się z pracy w działach pozarolniczych. W Białostockiem nie było żadnego ośrodka wielkoprzemysłowego i poza stolicą województwa (a w okresie II Rzeczypospolitej nie zaistniały warunki do gwałtownego rozwoju ekonomicznego i ludnościowego Białegostoku), dominowały na tym terenie małe miasteczka. Białostocki okręg przemysłowy w okresie pierwszej wojny światowej znalazł się zresztą w dość trudnej sytuacji ekonomicznej, a później również podlegał wszelkim występującym wahaniom koniunktury gospodarczej. Szczególnie dotkliwy był dla niego kryzys z połowy lat dwudziestych oraz wielki kryzys gospodarczy³¹. Podkreślić należy także, że województwo białostockie, leżące na kresach międzywojennej Polski, było wyraźnie zapóźnione pod względem rozwoju społeczno-gospodarczego w stosunku do ziem centralnych.

Skład zawodowy ludności województwa łódzkiego na początku lat trzydziestych można, podobnie jak w odniesieniu do 1921 r., porównać ze strukturą zawodową województwa kieleckiego w tym czasie. W województwie kieleckim w ciągu tego dziesięciolecia nastąpił spadek (z 62,0 do 57,5%) ludności zatrudnionej w rolnictwie i działach pokrewnych, przy wzroście grupy osób czerpiących środki utrzymania z przemysłu (z 21,3 do 26,8%) oraz nieco mniejszym niż w Łódzkiem, choć też utrzymującym się w tym okresie na zbliżonym poziomie, wskaźniku osób związanych z handlem i ubezpieczeniami (6,8% w 1921 r. i 6,0% w 1931 r.). Bardzo zbliżony do „łódzkiego” był

³⁰ Tamże, tabl. 22, s. 90, s. 106, tabl. 24, s. 160–161, 188–189, 190–191, 192–193, 194–195, tabl. 28 (obliczenia własne).

³¹ A. Werwicki, *Białostocki okręg przemysłu włókienniczego do 1945 roku. Czynniki rozwoju i zagadnienia lokalizacyjne*, Warszawa 1957, s. 63–74.

także odsetek osób związanych z sektorem transportowo-komunikacyjnym (2,8 w 1921 r. i 3,0 w 1931 r.)³².

Struktura zawodowa mieszkańców powiatów województwa łódzkiego w 1931 r. (tabela 38) wykazuje w porównaniu ze strukturą z roku 1921 wzrost odsetka ludności utrzymującej się z pracy w przemyśle, co jest szczególnie widoczne w powiatach lepiej rozwiniętych gospodarczo. Poza grodzkim łódzkim, będą to znowu te lepiej uprzemysłowione powiaty, jak łódzki, brzeziński czy łaski. Wyjątkowo duży przyrost wskaźnika osób związanych z działem przemysłowym w stosunku do 1921 r. obserwujemy w powiatach łódzkim (z 32,09 do 49,57%) i brzezińskim (z 22,30 do 34,32%), były to więc mocno zindustrializowane powiaty leżące w pobliżu Łodzi, czyli w sferze jej bezpośredniego gospodarczego oddziaływania. Odnotować należy także znaczący wzrost odsetka ludności w ramach tego sektora w odniesieniu do leżącego w znacznej odległości od miast łódzkiego okręgu przemysłowego i raczej rolniczego powiatu kaliskiego (z 17,15 w 1921 r. do 24,81% w 1931 r.), co ma zapewne związek z rozwojem ekonomicznym samego Kalisza, po okresie regresu spowodowanego zniszczeniami w czasie I wojny światowej. Jednocześnie w powiatach lepiej uprzemysłowionych i zurbanizowanych obserwujemy wyraźny spadek, w porównaniu ze stanem z początku lat dwudziestych, zatrudnionych w sektorze rolniczym. W przypadku tych powiatów możemy mówić o rosnącej roli przemysłu względnie innych sektorów pozarolniczych w ich gospodarce. Tradycyjnie agrarne powiaty, jak turecki, wieluński czy radomszczański, mają w dziale rolnym zbliżony udział mieszkańców do stanu z 1921 r. W trzecim znaczącym dziale gospodarczym, czyli handlu i ubezpieczeniach, sytuacja w poszczególnych powiatach wyglądała – analogicznie zresztą jak dziesięć lat wcześniej – bardzo różnie, wskaźniki dotyczące zatrudnionych w tym sektorze są czasami nieznacznie większe, np. w kaliskim czy sieradzkim. Generalnie jednak możemy mówić o występujących w latach 1921–1931 tendencjach spadkowych, co w odniesieniu do powiatu konińskiego przybiera znaczne rozmiary i wiąże się z wchłonięciem gorzej rozwiniętego gospodarczo i wybitnie rolniczego powiatu słupeckiego, natomiast w przypadku innych powiatów jest w dużej mierze następstwem przyrostu zatrudnienia w dziale przemysłowym.

³² R. Renz, *Rzemiosło województwa kieleckiego w okresie międzywojennym. Aspekty społeczne i gospodarcze*, Warszawa–Kraków 1984, s. 30, tabl. 8.

Tabela 38. Struktura zawodowa ludności powiatów województwa łódzkiego w 1931 r. – czynni i bierni zawodowo (w %)

Powiaty	Rolnictwo i leśnictwo wraz z hodow- lą, ogrodnic- twem i ryba- ctwem	Górnictwo i przemysł	Handel i ubezpie- czenia	Komunika- cja i trans- port	Służba publiczna	Służba domowa	Bezrobotni i niewykonu- jący pracy zawodowej	Zawód nie- określony lub niezany
brzeziński	45,41	34,32	7,22	5,58	3,62	1,01	2,26	0,57
kaliski	54,18	24,81	8,78	2,27	4,47	1,75	2,98	0,77
kolski	69,80	16,53	5,73	2,40	2,72	1,11	1,65	0,06
koniński	76,39	12,98	3,88	1,23	2,61	0,88	1,83	0,20
łaski	54,07	33,11	5,35	1,74	3,26	0,93	1,41	0,13
łęczycki	67,41	19,66	5,78	1,66	2,85	0,98	1,54	0,14
łódzki (grodzki)	0,49	62,18	17,07	4,84	8,25	3,40	2,74	1,03
łódzki	33,27	49,57	6,27	3,39	4,62	0,90	1,73	0,26
piotrkowski	61,08	21,24	5,19	5,23	3,45	1,04	2,40	0,36
radomszczański	75,10	14,49	3,91	1,86	2,39	0,83	1,31	0,12
sieradzki	65,52	21,57	5,77	1,65	2,27	0,83	1,82	0,13
turecki	80,58	11,33	3,74	0,59	2,12	0,65	0,95	0,04
wieluński	80,40	9,63	4,42	1,15	2,19	0,60	1,54	0,07

Źródło: *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Miasto Łódź, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1937, ser. C, z. 67, s. 29, tabl. 19, s. 30, tabl. 24, s. 32, 72, 74, 78, 80, 82, tabl. 28; Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie bez miasta Łodzi, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1938, ser. C, z. 77, s. 65–67, tabl. 18, s. 294–327, tabl. 28 (obliczenia własne).*

Warto także wspomnieć tu jeszcze o strukturze zawodowej całego kraju na początku lat trzydziestych. Wyniki spisu z 1931 r. wykazały, że w odniesieniu do stanu sprzed dziesięciu lat zaszły istotne zmiany w strukturze zatrudnienia ludności. Nastąpił pewien spadek w przypadku ludności zatrudnionej w rolnictwie i wyraźny przyrost ludności czerpiącej dochody z przemysłu³³. Największy spadek udziału osób utrzymujących się z rolnictwa wystąpił w województwach zachodnich (z 56,7 do 39,4%), w województwach centralnych, południowych i wschodnich był on mniejszy i wyniósł co najwyżej trzy punkty procentowe³⁴.

W województwie łódzkim w okresie dwudziestolecia międzywojennego poza sektorem rolnym duże znaczenie w zatrudnieniu ludności miały także sektory pozarolnicze (szczególnie przemysł), choć pod tym względem daleko mu było do najbardziej rozwiniętego gospodarczo w międzywojennej Polsce województwa śląskiego, w którym na początku lat dwudziestych 74% ludności utrzymywało się z pracy w działach pozarolniczych³⁵.

Struktura zatrudnienia ludności województwa łódzkiego była więc typowa dla obszarów o charakterze rolniczo-przemysłowym, rolnictwo dawało bowiem nadal utrzymanie połowie miejscowej populacji, a z przemysłem związana była 1/3 jego mieszkańców. W przypadku miast większość zamieszkującej je ludności czerpała środki do życia właśnie z pracy w przemyśle, który w wielu miastach województwa łódzkiego był podstawą ich gospodarki i decydował o obliczu społeczno-gospodarczym. Struktura zawodowa ludności na obszarach wiejskich była charakterystyczna właściwie dla obszaru całego kraju, z wyraźnie dominującym sektorem rolniczym, zauważyć należy jednak, że w przypadku wsi województwa łódzkiego pewną rolę ogrywał także przemysł. Wzrost udziału ludności utrzymującej się z przemysłu w przedziale lat 1921–1931 był wynikiem rozwoju gospodarczego województwa łódzkiego

³³ Tendencja ta dotyczy także niektórych rolniczych województw, gdzie był tylko jeden lub kilka niedużych ośrodków przemysłowych, takim województwem było województwo poznańskie, gdzie w latach 1921–1931 zmniejszył się odsetek ludności zatrudnionej w rolnictwie, a wzrósł udział mieszkańców utrzymujących się z pracy w przemyśle. Zob.: S. Borowski, *Przemiany demograficzne i społeczno-zawodowe w Wielkopolsce w latach 1918–1945*, „Przeszłość Demograficzna Polski” 1975, t. 7, s. 186.

³⁴ A. Gawryszewski, *Ludność Polski...*, s. 340.

³⁵ Tamże, s. 342.

w tym okresie i stanowi potwierdzenie odbudowy potencjału ekonomicznego łódzkiego okręgu przemysłowego w tym czasie, znacznie nadwyrężonego w latach pierwszej wojny światowej.

2. Poziom wykształcenia

Poziom wykształcenia ludności jest podstawą rozwoju nowoczesnego społeczeństwa. Duży wpływ na jakość wykształcenia ludności danego państwa ma funkcjonujący w nim system edukacyjny. W okresie zaborów na ziemiach polskich istniały zróżnicowane systemy edukacji. Podkreślić należy, że obowiązek szkolny rygorystycznie przestrzegany był tylko w zaborze pruskim. Zabór rosyjski pozostawił po sobie duży wskaźnik analfabetyzmu, dochodzący do 65% populacji – szczególnie duży był odsetek analfabetów na wsi, gdzie pod koniec XIX w. osiągnął poziom 75,6% wszystkich jej mieszkańców – podczas gdy w zaborze pruskim wynosił on jedynie 0,6% (w Galicji 56%). W miastach Królestwa Polskiego udział ludności potrafiącej czytać był z reguły wyższy niż na wsi, choć w ośrodkach przemysłowych, które wchłaniały sporą liczbę przybyszów ze wsi, wskaźnik piśmiennych nie był zbyt wysoki. Warunek powszechności nauczania spełniony był właściwie tylko w zaborze niemieckim, bardzo źle pod tym kątem wyglądała sytuacja w Królestwie Polskim³⁶.

W momencie odzyskania przez Polskę niepodległości sytuacja oświaty nie była więc zbyt dobra. Na terenie kraju występowało w tej dziedzinie odmienne ustawodawstwo będące spuścizną zaborów, zróżnicowany był poziom nauczania, szkoły były niewystarczająco wyposażone, a na terenie byłego zaboru pruskiego brakowało polskiej kadry nauczycielskiej³⁷.

We wczesnym okresie istnienia II Rzeczypospolitej, dekretem z 7 lutego 1919 r. wprowadzono powszechny obowiązek szkolny obejmujący dzieci od 7. do 14. roku życia. Dekret zapowiadał upowszechnienie na terenie całego kraju siedmioklasowych szkół powszechnych. Do czasu pełnej realizacji

³⁶ B. Ługowski, *Szkolnictwo w Polsce 1929–1939 w opinii publicznej*, Warszawa 1961, s. 35; A. Gawryszewski, *Ludność Polski...*, s. 319; E. Vielrose, *Szacunek analfabetyzmu w zaborze rosyjskim*, „Przeszość Demograficzna Polski” 1976, t. 9, s. 6; J. K. Janczak, *Zmiany w poziomie wykształcenia ludności Łodzi (1846–1921)*, „Przeszość Demograficzna Polski” 1979, t. 11, s. 100.

³⁷ B. Ługowski, *Szkolnictwo w Polsce...*, s. 35.

tego projektu funkcjonować miały w mniejszych miejscowościach czter-, ewentualnie pięcioletnie szkoły powszechne, po których następowała obowiązkowa edukacja uzupełniająca w szkołach dwuletnich lub trzyletnich³⁸.

W początkowym okresie istnienia II Rzeczypospolitej przeprowadzono unifikację systemu zarządzania szkolnictwem. Nastąpił proces polonizacji całego szkolnictwa poprzez zastąpienie dotychczasowych języków nauczania, czyli języków rosyjskiego i niemieckiego, językiem polskim. Wprowadzenie zmian programowych służyć miało umocnieniu patriotyzmu. Utworzone zostały okręgi szkolne, którymi kierowali kuratorzy, sprawujący nadzór nad szkołami oraz wszelkimi instytucjami wychowawczymi i oświatowymi w danym okręgu, nadzorujący także wizytatorów i inspektorów szkolnych. Nastąpił jednocześnie wzrost wydatków państwa na oświatę, ich udział w budżecie państwa od połowy lat dwudziestych osiągnął poziom 15%. Trudności finansowe szkolnictwo polskie przeżywało w czasie wielkiego kryzysu gospodarczego, przejawiało się to między innymi w zmniejszeniu inwestycji i spadku zatrudnienia, co było zresztą zjawiskiem ogólnoeuropejskim³⁹.

Mniejszości narodowe miały w międzywojennej Polsce własne szkolnictwo, wynikało to bowiem z podpisanego w Wersalu przez Rzeczypospolitą Polską traktatu o ochronie mniejszości. Stopień rozwoju własnego szkolnictwa w przypadku poszczególnych mniejszości narodowych był różny. Dość dobrze zorganizowane było szkolnictwo niemieckie, korzystające zresztą z pomocy materialnej pochodzącej z Niemiec. Szkolnictwo żydowskie miało w dużym stopniu charakter wyznaniowy, często językiem nauczania był w nim język polski⁴⁰.

Wyniki pierwszego powszechnego spisu ludności dostarczyły informacji o rodzaju wykształcenia ludności województwa łódzkiego zarówno w odniesieniu do całej ludności, ludności miejskiej i mieszkańców wsi oraz populacji poszczególnych powiatów. Ludność podzielono na grupy według następujących rodzajów wykształcenia: domowe, początkowe, średnie, zawodowe średnie i niższe, wyższe, niewiadome, nie umiejący czytać (analfa-

³⁸ „Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej” 1919, nr 14, poz. 147.

³⁹ S. Mauersberg, *Oświata*, [w:] *Polska odrodzona 1918–1939...*, s. 518–523.

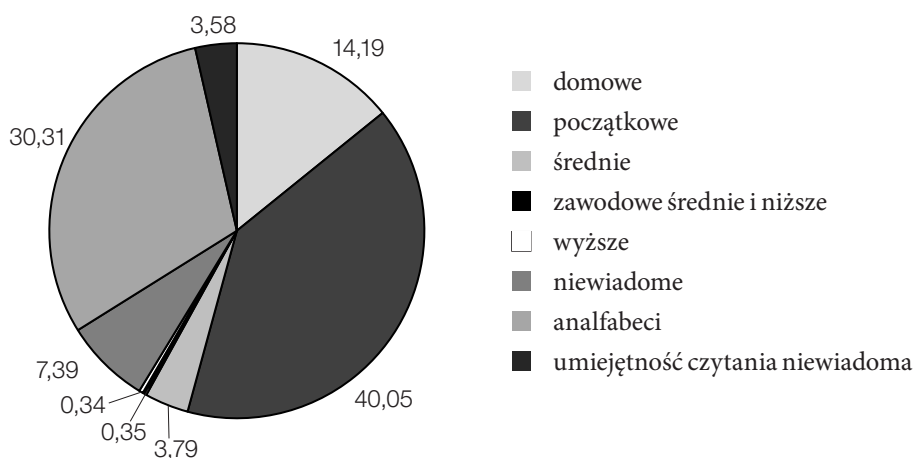
⁴⁰ Tamże, s. 531–536.

beci), umiejętność czytania niewiadoma⁴¹. W spisie tym znalazły się także dane dotyczące umiejętności czytania badanej ludności w różnych przekrojach⁴².

Wykresy 61–63 ukazują rodzaj wykształcenia ludności województwa łódzkiego w 1921 r. w wieku dziesięciu lat i więcej. W tym czasie wykształcenie początkowe posiadało jedynie 40,05% ludności, znaczną część społeczności województwa stanowili analfabeci (30,31%). Wykształcenie początkowe charakterystyczne było dla środowisk robotniczych oraz drobnych posiadaczy zarówno w mieście, jak i na wsi. Zjawisko analfabetyzmu występowało przede wszystkim na wsi. Przyczynił się do tego dość ambiwalentny stosunek chłopów czy robotników rolnych do oświaty i generalnie słabsza dostępność do placówek oświatowych, głównie średniego szczebla. Znaczną grupę stanowiły też osoby mające wykształcenie domowe – 14,19%. Wykształceniem średnim legitymowało się tylko 3,79% mieszkańców województwa. Wskaźnik osób z wykształceniem wyższym był znikomy, podobnie zresztą jak z wykształceniem zawodowym średnim i niższym. Znikomy wskaźnik mieszkańców tego terenu z wykształceniem wyższym był dziedzictwem zboru rosyjskiego. Na obszarze późniejszego województwa łódzkiego w okresie istnienia Królestwa Polskiego nie istniały żadne uczelnie, a i w okresie międzywojennym nie było tu przez długi czas szkół wyższych. Zapewne zaważył na tym stanie fakt, że choć Łódź zajmowała drugie miejsce pod względem wielkości wśród miast w ówczesnej Polsce, to była ona ośrodkiem wybitnie przemysłowym. W mieście nie funkcjonowały znaczniejsze środowiska inteligenckie, jakie charakterystyczne były dla Warszawy, Krakowa czy Lwowa. Słaby rozwój szkolnictwa zawodowego w II Rzeczypospolitej oraz podejmowanie przez wielu młodych ludzi pracy zawodowej tuż po ukończeniu szkoły podstawowej sprawił, że i udział osób legitymujących się tego rodzaju wykształceniem był niewielki. W stosunku do ponad 7,39% mieszkańców województwa łódzkiego w wieku dziesięciu lat i więcej, w pierwszym powszechnym spisie ludności nie udało się ustalić rodzaju posiadanego przez nich wykształcenia.

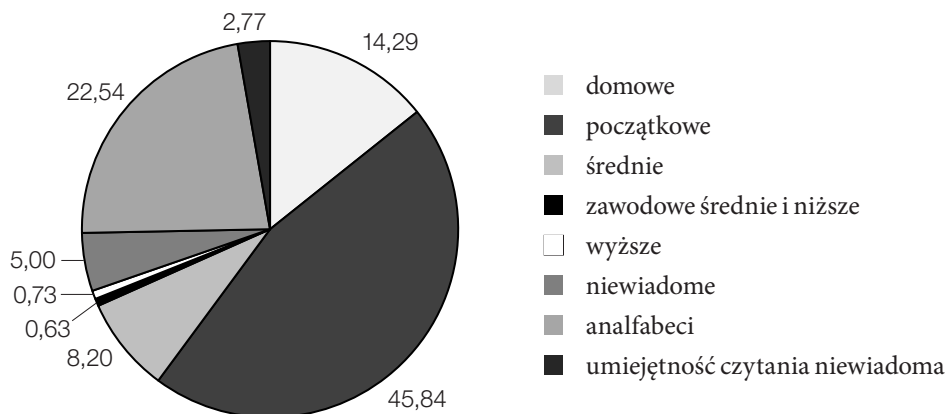
⁴¹ *Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dn. 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie...*, t. 16, s. 54–65, tabl. VII, s. 66–67, tabl. VIII.

⁴² Tamże, s. 22–53, tabl. VI.

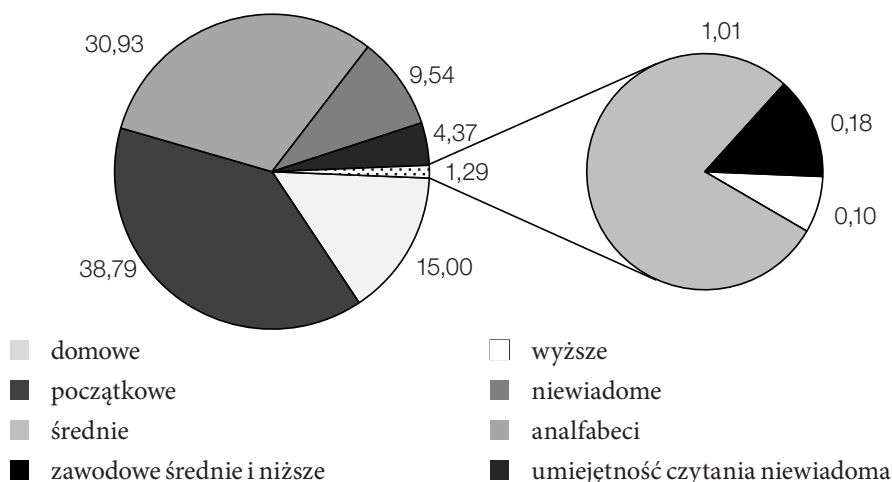
Wykres 61. Rodzaj wykształcenia ludności województwa łódzkiego w wieku 10 lat i więcej w 1921 r. (w %)

Źródło: Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dn. 30 września 1921 roku. *Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1928, t. 16, s. 54–55, tabl. VII (obliczenia własne)

Wykres 62. Rodzaj wykształcenia ludności miejskiej województwa łódzkiego w wieku 10 lat i więcej w 1921 r. (w %)

Źródła: Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dn. 30 września 1921 roku. *Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1928, t. 16, s. 58–59, tabl. VII (obliczenia własne)

Wykres 63. Rodzaj wykształcenia ludności wiejskiej województwa łódzkiego w wieku 10 lat i więcej w 1921 r. (w %)

Źródło: Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dn. 30 września 1921 roku. *Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1928, t. 16, s. 62–63, tabl. VII (obliczenia własne)

W tym czasie ludność województwa białostockiego pod względem poziomu wykształcenia prezentowała się jednak jeszcze gorzej. Choć wskaźnik osób z wykształceniem wyższym wynosił tam 0,27%, a średnim 1,01%, czyli były one wyższe niż w Łódzkiem, to odsetek osób z wykształceniem początkowym był zdecydowanie niższy (21,06), większy nieco był także udział analfabetów i wynosił tutaj 31,04%⁴³. Województwo to miało agrarny charakter, stąd nie dziwi niższy generalnie rzecz biorąc poziom wykształcenia ludności w stosunku do populacji województwa łódzkiego.

Mieszkańcy miast województwa łódzkiego wykształceni byli lepiej niż w przypadku ogółu populacji tego województwa, co oczywiście ma związek z bardziej rozwiniętym w miastach systemem oświaty, lepszą dostępnością szkół oraz większymi aspiracjami edukacyjnymi, przynajmniej w przypadku lepiej sytuowanych warstw ludności. Udział osób z wykształceniem początkowym wynosił w miastach 45,84%, odsetek analfabetów kształtował się na poziomie 22,54. Odsetek osób z wykształceniem początkowym był na bardzo zbliżonym pozo-

⁴³ Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. *Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo białostockie...*, t. 19, s. 64–65, tabl. VII (obliczenia własne).

mie w stosunku do ogółu populacji województwa. Wyraźnie większy był udział osób z wykształceniem średnim, który wynosił 8,20%. Wykształcenie wyższe posiadało tylko 0,73% mieszkańców miast, choć i w tym przypadku wskaźnik był nieco większy aniżeli w odniesieniu do całej ludności województwa, podobnie zresztą jak w przypadku osób z wykształceniem zawodowym średnim i niższym. Lepsze wykształcenie mieszkańców miast województwa łódzkiego wynikało z łatwiejszej dostępności do szkół, aspiracji edukacyjnych przynajmniej pewnej części tej społeczności i wymagań, jakie stawiał miejski rynek pracy. Występujący w wielu miastach województwa przemysł potrzebował pracowników lepiej wykształconych niż branża „agrarne” (rolnictwo, ogrodnictwo czy hodowla). Szczególnie chodzi tu o posiadanie odpowiednich kompetencji koniecznych do zajmowania wyższych stanowisk w zakładach pracy. Zapotrzebowanie na osoby lepiej wykształcone występowało również w przypadku handlu, bankowości, szkolnictwa, administracji czy służby zdrowia.

Ludność miejska województwa białostockiego była wykształcona, w stosunku do mieszkańców miast województwa łódzkiego, na dość zbliżonym poziomie, wskaźnik osób posiadających wyższe wykształcenie w Białostockiem był nieznacznie większy i wynosił 0,82%. Znacznie mniejszy był jednak udział osób z wykształceniem początkowym – 27,07%, odsetek populacji ze średnim wykształceniem wynosił 7,37, czyli nieco mniej, a udział analfabetów był właściwie taki sam – 22,01%⁴⁴.

Wykształcenie ludności wiejskiej województwa łódzkiego prezentowało się już zdecydowanie gorzej. Poziom analfabetyzmu sięgał na wsi w tym czasie 30,93%, Wysoki odsetek analfabetów wśród ludności wiejskiej został odziedziczony po fatalnej, jak wspomniano już wyżej, pod względem oświaty epoce Królestwa Polskiego (jak wykazał powszechny spis ludności przeprowadzony w 1897 r. na terenie Kongresówki tylko 54% ludności wiejskiej w grupie wieku 20–29 lat potrafiło czytać i pisać, podczas gdy w miastach wskaźnik dla tego przedziału wieku wynosił aż 70%)⁴⁵. Wykształceniem początkowym mogło się wykazać 38,79% osób, zatem też mniej niż w miastach. Odsetek osób z wykształceniem średnim był bardzo niewielki i wynosił jedynie 1,01, a wykształceniem wyższym mogło się poszczycić zaledwie 0,10% mieszkańców wsi. W stosunku do prawie 10% ludności wsi nie udało się ustalić posiadanego rodzaju wykształcenia.

⁴⁴ Tamże, s. 56–57, tabl. VII.

⁴⁵ M. Kopczyński, *Wielka transformacja*, Warszawa 2006, s. 148.

W przypadku poszczególnych powiatów województwa łódzkiego (tabela 39) można zaobserwować pewną prawidłowość. W powiatach lepiej zurbanizowanych i uprzemysłowionych udział osób z wykształceniem początkowym, średnim i wyższym jest większy niż w powiatach typowo rolniczych. Wskaźnik analfabetyzmu osiągał z kolei większe wartości w powiatach o charakterze rolniczym lub ewentualnie słabiej uprzemysłowionych czy zurbanizowanych, co oczywiście jest tendencją dość powszechną. Wiąże się to zapewne z tym, że pewna część dzieci i młodzieży, szczególnie na wsi, nie była objęta edukacją w wymiarze nawet podstawowym, poza tym młodzież wiejska w mniejszym stopniu aniżeli ta zamieszkała w miastach kontynuowała naukę na szczeblu średnim, a już bardzo rzadko – tu pewnym wyjątkiem są ziemianie – podejmowała naukę na uczelniach wyższych.

Województwo łódzkie na początku lat dwudziestych nie odbiegało więc zasadniczo od reszty ziem polskich pod względem wykształcenia ludności, a nawet – jeśli chodzi o umiejętność czytania i pisania – sytuacja przedstawiała się tu nieco lepiej niż w skali całego kraju, w którym połowę jego populacji stanowili analfabeci, szczególnie we wschodnich rejonach państwa. Analfabetyzm w ówczesnej Polsce większy był na wsi niż w mieście, jedynie w województwach zachodnich – charakteryzujących się najlepszym wykształceniem ludności – wskaźniki analfabetyzmu były zbliżone na wsi i w miastach. Nieco gorzej w odniesieniu do wszystkich mieszkańców miast II Rzeczypospolitej wykształcona była ludność miejska województwa łódzkiego, w skali całego kraju bowiem aż 12,6% mieszkańców posiadało wykształcenie „wyższe” od zawodowego⁴⁶, podczas gdy w Łódzkim wskaźnik ten był znacznie niższy. Stan taki to zapewne wynik tego, że w strukturze społecznej ludności miast województwa łódzkiego – a szczególnie tych większych, o charakterze przemysłowym – duży udział mieli robotnicy, którzy byli stosunkowo słabo wykształceni.

Wyniki drugiego powszechnego spisu ludności zawierają dane dotyczące umiejętności czytania i pisania ludności województwa łódzkiego w wieku pięciu lat i więcej w różnych przekrojach: ludności całego województwa, populacji miejskiej, ludności miast liczących powyżej 20 000 mieszkańców oraz mieszkańców wsi. Dokonano tym razem podziału populacji na następujące kategorie: umiejący czytać i pisać, umiejący tylko czytać, nie umiejący czytać

⁴⁶ A. Gawryszewski, *Ludność Polski...*, s. 320–321.

ani pisać oraz osoby w stosunku do których umiejętność czytania i pisania jest niewiadoma⁴⁷. Dla poszczególnych powiatów województwa łódzkiego istnieją dane dotyczące umiejętności czytania i pisania ludności w wieku dziesięciu lat i więcej⁴⁸.

Umiejętność czytania i pisania dla ludności w wieku dziesięciu lat i więcej (bo w celach porównawczych ze względu na stopień analfabetyzmu zdecydowałem się przyjąć ten przedział wieku) ludności województwa łódzkiego przedstawiają wykresy 64–67. Tabela 45 ukazuje z kolei umiejętność czytania i pisania dla populacji poszczególnych powiatów województwa łódzkiego w wieku dziesięciu lat i więcej.

W 1931 r. w grupie ludności województwa łódzkiego od 10. roku życia umiała czytać i pisać zdecydowana większość (73,14%) mieszkańców, nie posiadało tych umiejętności 21,42% z nich, natomiast samą umiejętnością czytania dysponowało 5,44% ludności. Możemy więc mówić o upowszechnieniu się na obszarze województwa łódzkiego oświaty na poziomie podstawowym, która obejmowała już w większym stopniu niż niegdyś niższe warstwy społeczne (robotnicy i chłopci) i o stopniowym zmniejszaniu się analfabetyzmu w latach 1921–1931, co oczywiście wynikało z polityki oświatowej władz odrodzonej Rzeczypospolitej i nadrabiania zaległości spowodowanych okresem zaborów. Lepsza pod względem umiejętności czytania i pisania była sytuacja w miastach, gdzie czytać i pisać potrafiło około 80% ludności, a wskaźnik analfabetyzmu wynosił 17,25%, w miastach liczących powyżej 20 000 mieszkańców udział analfabetów był nieco mniejszy i osiągał poziom 16,66%. Niewątpliwie w czasie pomiędzy spisami ludności nastąpił rozwój oświaty w województwie łódzkim i poprawa wykształcenia coraz szerszych rzesz populacji, czyli możemy mówić o stopniowym nadrabianiu zapóźnień edukacyjnych.

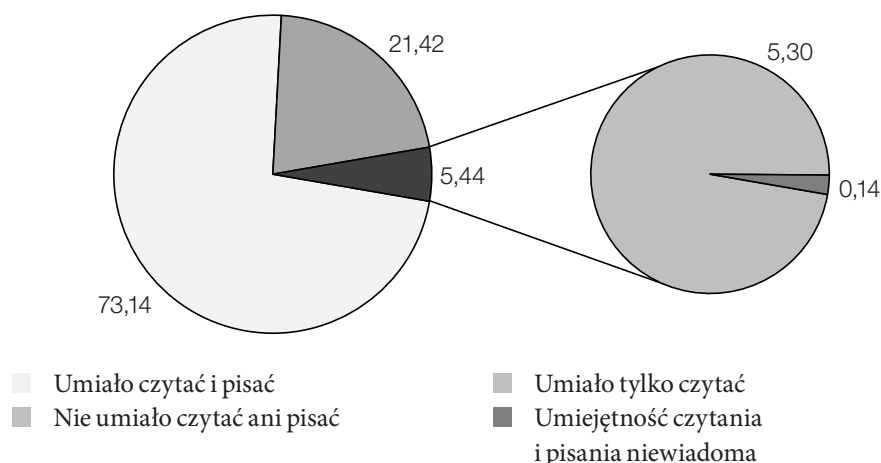
⁴⁷ *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Miasto Łódź...*, ser. C, z. 67, s. 24, tabl. 16; *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie bez miasta Łodzi...*, ser. C, z. 77, s. 54–63, tabl. 16.

⁴⁸ *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Miasto Łódź...*, ser. C, z. 67, s. 24, tabl. 16; *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie bez miasta Łodzi...*, ser. C, z. 77, s. 64, tabl. 17.

Tabela 39. Ludność województwa łódzkiego w wieku 10 lat i więcej według rodzaju wykształcenia w 1921 r. (w %)

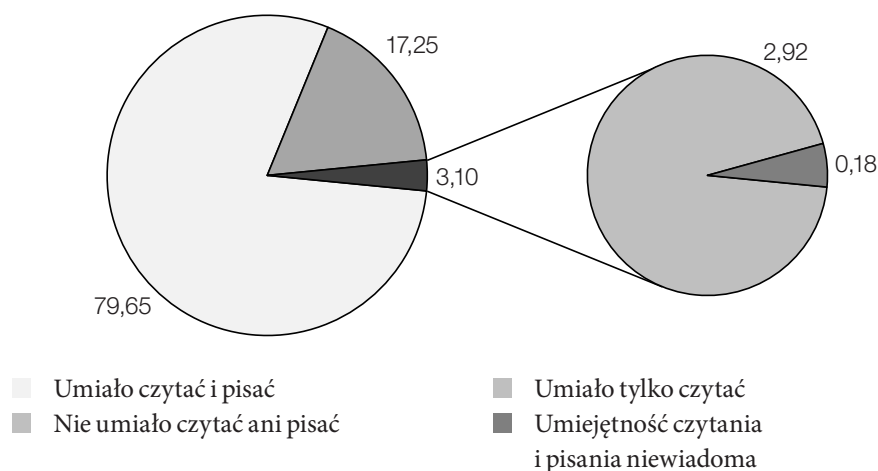
Powiaty	Rodzaj wykształcenia							
	domowe	początko- we	średnie	zawodowe średnie i niższe	wyższe	niewiado- me	analfabeci	umiejęt- ność czyta- nia niewia- doma
brzeziński	12,77	45,12	2,78	0,33	0,23	3,30	33,90	1,57
kaliski	14,16	37,72	4,27	0,27	0,39	8,28	29,96	4,94
kolski	20,83	33,73	1,93	0,26	0,15	7,14	33,17	2,79
koniński	15,35	35,31	1,86	0,23	0,17	14,00	28,11	4,98
łaski	10,70	41,09	1,97	0,33	0,19	9,34	31,54	4,84
łęczycki	11,05	39,45	1,94	0,19	0,17	8,28	33,78	5,14
łódzki (grodzki)	14,74	46,69	9,40	0,72	0,87	4,81	20,08	2,69
łódzki	8,29	50,90	2,59	0,40	0,23	8,01	26,54	3,04
piotrkowski	9,73	39,12	3,40	0,30	0,29	10,83	32,25	4,08
radomszczański	11,84	40,12	1,78	0,19	0,17	7,36	35,22	3,33
sieradzki	18,49	32,55	1,75	0,18	0,15	4,14	39,49	3,25
slupecki	15,19	35,37	1,35	0,19	0,15	12,15	31,79	3,82
turecki	24,03	30,02	1,31	0,17	0,10	5,67	34,95	3,74
wieluński	14,98	35,26	1,13	0,16	0,10	7,99	36,63	3,75

Źródło: Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dn. 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie. „Statystyka Polski” [Warszawa] 1928, t. 16, s. 66–67, tabl. VIII (obliczenia własne).

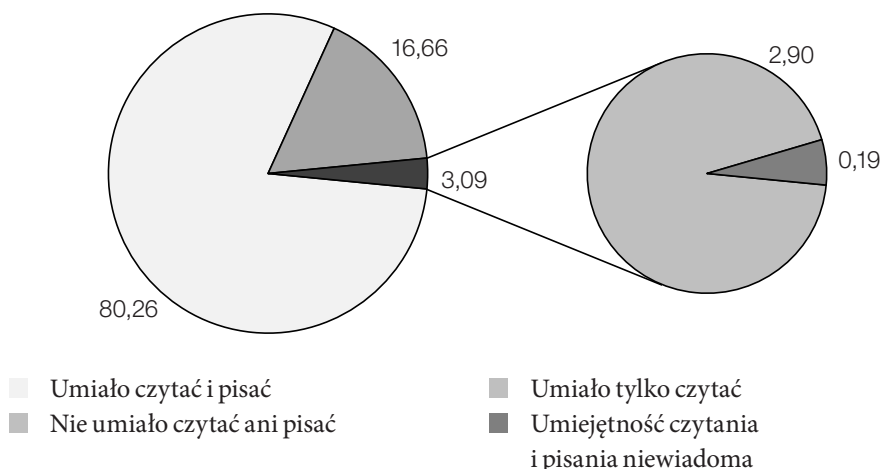
Wykres 64. Ludność województwa łódzkiego w wieku 10 lat i więcej oraz w wieku niewiadomym według umiejętności czytania i pisania w 1931 r. (w %)

Źródło: *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Miasto Łódź*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1937, ser. C, z. 67, s. 24, tabl. 16; *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie bez miasta Łodzi*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1938, ser. C, z. 77, s. 54, tabl. 16 (obliczenia własne)

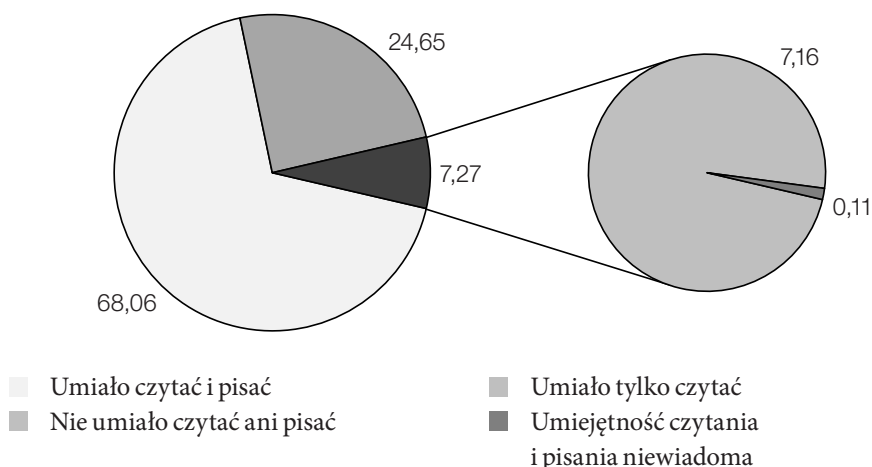
Wykres 65. Ludność miejska województwa łódzkiego w wieku 10 lat i więcej oraz w wieku niewiadomym według umiejętności czytania i pisania w 1931 r. (w %)

Źródło: *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Miasto Łódź*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1937, ser. C, z. 67, s. 24, tabl. 16; *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie bez miasta Łodzi*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1938, ser. C, z. 77, s. 56, tabl. 16 (obliczenia własne)

Wykres 66. Ludność miast województwa łódzkiego liczących powyżej 20 000 mieszkańców w wieku 10 lat i więcej oraz w wieku niewiadomym według umiejętności czytania i pisania w 1931 r. (w %)

Źródło: *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Miasto Łódź*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1937, ser. C, z. 67, s. 24, tabl. 16; *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie bez miasta Łodzi*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1938, ser. C, z. 77, s. 59, tabl. 16 (obliczenia własne)

Wykres 67. Ludność wiejska województwa łódzkiego w wieku 10 lat i więcej oraz w wieku niewiadomym według umiejętności czytania i pisania w 1931 r. (w %)

Źródło: *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie bez miasta Łodzi*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1938, ser. C, z. 77, s. 61, tabl. 16 (obliczenia własne)

Na wsi sytuacja była gorsza niż w miastach, odsetek umiejących czytać i pisać wynosił tam 68,08, czyli mniej niż w miastach, a wskaźnik analfabetyzmu był znacznie większy i osiągnął poziom 24,65%. Podkreślić należy, że w porównaniu z rokiem 1921 zmniejszył się o prawie dziesięć punktów procentowych udział analfabetów i nastąpił wzrost liczby osób umiejących pisać i czytać, co oznacza, że musiała powiększyć się grupa osób z wykształceniem podstawowym.

W województwie białostockim notowano na początku lat trzydziestych mniejszy niż w Łódzkiem udział ludności posiadającej umiejętność czytania i pisanie – 65,91%, wskaźnik nie umiejących czytać i pisać wynosił tam 20,64%, czyli był nieznacznie mniejszy od „łódzkiego”, zdecydowanie większy był natomiast odsetek mieszkańców potrafiących tylko czytać – 13,33. W sumie porównanie to nie wypada jednak korzystnie dla wspomnianego województwa. Wykształcenie populacji miejskiej województwa białostockiego było bardzo zbliżone do tego w Łódzkiem, udział umiejących czytać i pisać wynosił bowiem w tym regionie 79,71%, nieco niższy był wskaźnik analfabetów – 15,43%, większy natomiast odsetek osób posiadających umiejętność czytania – 4,76⁴⁹. Województwa te pod względem posiadania lub braku umiejętności czytania i pisanie stały na relatywnie zbliżonym poziomie, zwłaszcza w odniesieniu do społeczności miejskiej, niewątpliwie jednak województwo białostockie, jako bardziej agrarne, miało gorsze wskaźniki udziału mieszkańców potrafiących czytać i pisać.

Tabela 40 przedstawia ludność województwa łódzkiego w wieku dziesięciu lat i więcej oraz w wieku niewiadomym według umiejętności czytania i pisanie w 1931 r. Zdecydowanie większy odsetek osób legitymujących się umiejętnością czytania i pisanie występuje w lepiej zurbanizowanych i uprzemysłowionych powiatach województwa łódzkiego, słabiej pod tym względem wypadają powiaty agrarne, w których z kolei wskaźnik analfabetyzmu był dość znaczny.

Umiejętność czytania i pisanie w obrębie trzech największych grup wyznaniowych w odniesieniu do ludności w wieku dziesięciu lat i więcej przedstawia tabela 41. Największy odsetek osób umiejących czytać i pisać był wśród „mojżeszowych”, gdzie dochodził do 83,68, następnie wśród protestantów – 78,64, najgorzej pod tym względem stali katolicy, wśród których jedynie 67,83% potrafiło czytać i pisać, a analfabetyzm osiągnął poziom 23,17%. Stan taki był wynikiem faktu, że społeczność mojżeszowa, zamieszkująca głównie miasta i pracująca w prze-

⁴⁹ *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9 XI 1931 r. Mieszkania i gospodarka domowa. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo białostockie...*, ser. C, z. 83, tabl. 16, s. 58, 60 (obliczenia własne).

myśle czy handlu, zmuszona była posiadać odpowiednie wykształcenie. Katolicy z kolei byli społecznością, która w zdecydowanej większości zamieszkiwała wieś, natomiast w miastach składała się przede wszystkim ze słabiej wyedukowanych robotników. Wyższy niż u katolików wskaźnik osób potrafiących czytać i pisać w przypadku protestantów (byli nimi głównie Niemcy), mógł wynikać z tego, że byli oni na terenie województwa łódzkiego społecznością, która w większym stopniu od katolików zamieszkiwała miasta i już od pierwszej połowy XIX w. podejmowała masowo działalność zawodową w rzemiośle, przemyśle i handlu, czyli tych dziedzinach, gdzie potrzeba pisania i czytania była bardzo przydatna, a niekiedy wręcz nieodzowna. „Mojżeszowi” i protestanci tworzyli także miejscowe elity gospodarcze, a do tego stanowili duży odsetek w grupie lepiej sytuowanych właścicieli sklepów czy warsztatów rzemieślniczych. Posiadanie przez wielu przedstawicieli zamożniejszych klas lepszego wykształcenia było także istotnym wyznacznikiem ich pozycji społecznej.

Tabela 40. Ludność województwa łódzkiego w wieku 10 lat i więcej oraz w wieku niewiadomym według umiejętności czytania i pisania w 1931 r. (w %)

Powiaty	Umiejętność czytania i pisania			
	umiało czytać i pisać	umiało tylko czytać	nie umiało czytać ani pisać	umiejętność czytania i pisania niewiadoma
brzeziński	74,19	4,22	21,53	0,07
kaliski	73,67	6,30	19,92	0,11
kolski	70,12	5,64	24,10	0,14
koniński	71,51	7,63	20,79	0,06
łaski	74,65	5,30	19,99	0,05
łęczycki	70,09	5,38	24,25	0,28
łódzki (grodzki)	80,29	2,90	16,61	0,20
łódzki	76,59	4,30	18,97	0,14
piotrkowski	70,14	6,15	23,62	0,09
radomszczański	68,62	6,65	24,64	0,09
sieradzki	64,96	7,31	27,40	0,33
turecki	67,42	8,70	23,82	0,06
wieluński	67,49	5,53	26,89	0,10

Źródło: *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Miasto Łódź*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1937, ser. C, z. 67, s. 26, tabl. 17; *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie bez miasta Łodzi*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1938, ser. C, z. 77, s. 64, tabl. 17 (obliczenia własne).

Tabela 41. Ludność województwa łódzkiego w wieku 10 lat i więcej oraz w wieku niewiadomym według umiejętności czytania i pisania trzech głównych wyznań w 1931 r. (w %)

Wyznania	Umiejętność czytania i pisania			
	umiało czytać i pisać	umiało tylko czytać	nie umiało czytać ani pisać	umiejętność czytania i pisania niewiadoma
Katolicy	70,52	6,18	23,17	0,13
Mojżeszowi	83,68	1,10	15,06	0,16
Protestanci	78,64	4,78	16,46	0,13

Źródło: *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Miasto Łódź*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1937, ser. C, z. 67, s. 24–25, tabl. 16; *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie bez miasta Łodzi*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1938, ser. C, z. 77, s. 54–55, tabl. 16 (obliczenia własne).

Poziom wykształcenia ludności województwa łódzkiego w okresie istnienia II Rzeczypospolitej był dość typowy dla województw centralnych, ze zdecydowaną przewagą osób posiadających wykształcenie podstawowe oraz potrafiących czytać i pisać. Mieszkańcy tego województwa posiadający wykształcenie średnie, a szczególnie ci z wyższym, stanowili bardzo niewielką część jego populacji, spory był nadal udział analfabetów. Społeczeństwo województwa łódzkiego było nieco lepiej wyedukowane w porównaniu z mieszkańcami województw wschodnich (co widać w porównaniu z województwem białostockim), lecz gorzej od ludności zamieszkującej województwa zachodnie, co w znacznej mierze wynikało z wyższego stopnia rozwoju cywilizacyjnego tych ziem polskich, które w czasie zaborów znalazły się w ramach Królestwa Prus, a potem Cesarstwa Niemieckiego⁵⁰. Niewątpliwie korzystnym zjawiskiem na obszarze województwa łódzkiego w dwudziestolecie międzywojennym było zmniejszanie się poziomu analfabetyzmu, co pozytywnie świadczy o jego rozwoju cywilizacyjnym w tym okresie.

⁵⁰ W województwach zachodnich wskaźnik analfabetyzmu był prawie równy zeru. Zob.: A. Gawryzewski, *Ludność Polski...*, s. 323.

ROZDZIAŁ 6

**SKŁAD NARODOWOŚCIOWY,
JĘZYKOWY I WYZNANIOWY**

1. Narodowości

Pojęcie narodowości rozumiane jest w zależności od epoki w sposób odmienny, co ma także związek z faktem, że w przypadku danych terytoriów świadomość narodowa zamieszkujących je społeczności kształtowała się w różnych okresach. W Europie początek procesu powstawania narodów przypada na epokę średniowiecza. O ile jednak w krajach zachodnioeuropejskich przynależność narodową często utożsamia się z przynależnością państwową, to w krajach środkowej i wschodniej Europy traktowana jest ona jako pojęcie subiektywne. W trakcie dokonywanych spisów ludności dane osoby deklarują zwykle konkretną narodowość niezależnie od przynależności państwowej, a nawet języka, którym się posługują¹.

W badaniach statystycznych, których celem jest określenie składu narodowościowego danego obszaru, przyjmuje się, że podziały pomiędzy poszczególnymi narodowościami i grupami etnicznymi są wyraźne. Naród to wielka wspólnota o charakterze kulturowym, będąca wspólnotą wyższego rzędu. Narodami będą więc Niemcy, Węgrzy, Czesi, Rumuni, Bułgarzy czy Polacy. Grupa etniczna to z kolei społeczność deklarująca wspólnotę odziedziczonej, specyficznej kultury i upowszechniająca to przeświadczenie, choć nieposiadająca własnej państwowości, jak np. Aromuni bądź Romowie². Zwykle jednak w badaniach statystycznych dotyczących składu narodowościowego danego terytorium narody i grupy etniczne traktuje się jako równorzędne. Ustalanie składu narodowościowego i etnicznego danego kraju zwykle wzbudza emocje zarówno u władz państwowych, jak i u mniejszości etnicznych. Statystyka narodowościowa jest więc kwestią drażliwą i kontrowersyjną³.

¹ A. Maryański, *Narodowości świata*, Warszawa 1994, s. 6–7.

² P. Rybicki, *Naród i państwo. Z rozważań nad relacją między dwiema postaciami wielkiej społeczności*, [w:] *Naród, kultura, osobowość. Księga poświęcona Profesorowi Józefowi Chałasińskiemu*, pod red. A. Kłoskowskiej (i in.), Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1983, s. 488–489; S. Szykiewicz, *Silva ethnicum*, „Etnografia Polska” 1996, t. 40, nr 51, s. 319–323; A. Rzepkowski, *Ludność miasta Łodzi 1918–1939*, Łódź 2008, s. 109.

³ L. Adamczuk, S. Łodziński, *Wprowadzenie. Mniejszości narodowe w Polsce w świetle narodowego spisu powszechnego z 2002 roku*, [w:] *Mniejszości narodowe*

Międzywojenna Polska, obok innych krajów Europy Środkowo-Wschodniej, takich jak Rumunia, Czechosłowacja, Węgry, Jugosławia (do 1929 r. Królestwo Serbów, Chorwatów i Słoweńców), Łotwa, Litwa czy Estonia, była krajem o znacznym odsetku mniejszości narodowych, które stanowiły około 30% jej populacji. Od Polaków różnili się oni nie tylko językiem czy – zazwyczaj – religią, lecz również pod względem obyczajowym i mentalnym⁴.

Osadnictwo niemieckie i żydowskie na terenach międzywojennego województwa łódzkiego sięga już okresu średniowiecza. Masowa imigracja ludności niemieckiej na ziemie polskie nastąpiła w XIII w. Przybywali tu wówczas kupcy, rzemieślnicy, niezamożne rycerstwo i chłopci. Kolejna fala osadników niemieckich napłynęła w połowie XVII w. i na początku wieku XVIII, skierowali się oni do Wielkopolski, w sposób zwarty zasiedlając leżące pod Poznaniem wsie. We wczesnym okresie zaborów władze pruskie na obszarze Prus Nowowschodnich (rejon pomiędzy dolną Wisłą, Bugiem i Niemnem) oraz w Prusach Południowych (departamenty poznański, kaliski i warszawski) prowadziły akcję kolonizacyjną, w wyniku której na te terytoria trafiło 120 tys. Niemców, pochodzących także z krajów rządzonych przez Habsburgów (Austria, Czechy). Na mniejszą skalę w Galicji, w latach 1781–1786, władze austriackie osadzały niemieckich katolików.

Ludność żydowska pojawiła się w Polsce także już w okresie średniowiecza, początki jej napływu sięgają XI–XII w. Przybywający na ziemie polskie Żydzi zajmowali się głównie handlem i zamieszkiwali przede wszystkim miasta. W okresie panowania Kazimierza Wielkiego ludność żydowska otrzymała ochronę prawną ze strony państwa, swobodę handlu i możliwość swobodnego przemieszczania się z miejsca na miejsce. Liczebność przedstawicieli tej grupy etnicznej szybko wzrastała, o ile w końcu XV w. mieszkało w Polsce 20–30 tys. Żydów, o tyle w połowie XVII w. było ich już około 400 tys. W czasie trwania powstania kozackiego na Ukrainie i „potopu” szwedzkiego dokonywano pogro-

w Polsce w świetle Narodowego Spisu Powszechnego z 2002 roku, pod red. L. Adamczuka i S. Łodzińskiego, Warszawa 2006, s. 9; A. Rzepkowski, *Mniejszości narodowe w Drugiej Rzeczypospolitej. Liczebność i rozmieszczenie*, [w:] *Dwa dwudziestolecia Rzeczypospolitej. Oświata – religia – kultura i społeczeństwo. Próba bilansu*, pod red. M. Fica, L. Krzyżanowskiego, M. Skrzypka, Katowice 2010, s. 317.

⁴ W. Michowicz, *Problemy mniejszości narodowych*, [w:] *Polska odrodzona 1918–1939. Państwo – społeczeństwo – kultura*, pod red. J. Tomickiego, Warszawa 1988, s. 285.

mów Żydów, dodatkowo dość duża część ich społeczności padła ofiarą występujących wówczas epidemii. Liczebność ludności żydowskiej spadła w wyniku tych wydarzeń do poziomu 200–300 tys. W 1765 r. przeprowadzono spis ludności żydowskiej, jej liczebność wynosiła wówczas 750 tys., aby w 1790 r. wzrosnąć do 900 tys., co stanowiło 10,2% mieszkańców państwa polsko-litewskiego. Państwa zaborcze stopniowo znosiły odrębność prawną Żydów, wprowadzając ich równouprawnienie z resztą mieszkańców tych krajów, choć w Rosji proces ten trwał dość długo, aż do lat sześćdziesiątych XIX w. W Prusach, a następnie w Cesarstwie Niemieckim następowała stosunkowo szybka asymilacja ludności żydowskiej⁵.

W XIX w. na terenie Królestwa Polskiego pojawiły się większe skupiska ludności żydowskiej i niemieckiej. W okresie zaborów obszary te wchodziły początkowo w skład Królestwa Prus, po likwidacji Księstwa Warszawskiego weszły w obręb Królestwa Polskiego (województwo mazowieckie i kaliskie), które było częścią Imperium Rosyjskiego. Na obszarze tym na początku XIX w. zdecydowaną większość stanowili Polacy, przedstawiciele innych narodowości było mało, choć w okresie przynależności tych obszarów do Prus (w ramach prowincji o nazwie Prusy Południowe) wystąpiła tu niemiecka kolonizacja o charakterze głównie rolniczym⁶. Napływ Niemców na te tereny następował już w okresie pruskim i wiązał się z rozwojem pruskiej administracji oraz osadnictwem rolnym. Masowe rozmiary przybrał jednak dopiero po upadku Księstwa Warszawskiego i włączeniu tych ziem do Kongresówki, co związane było z rozwojem przemysłu i rzemiosła włókienniczego.

W latach dwudziestych XIX w. rozpoczęła się bowiem, o czym wspomniano wyżej, imigracja osadników niemieckich z Saksonii, Prus i Austrii. Imigranci ci kierowali się głównie do miast późniejszego łódzkiego okręgu przemysłowego, czyli do Łodzi, Pabianic, Zgierza, Konstantynowa, Aleksandrowa, ale także i do Kalisza⁷, Łęczycy, Sieradza czy Piotrkowa. W tym przypadku możemy więc mó-

5 A. Gawryszewski, *Ludność Polski w XX w.*, Warszawa 2005, s. 275–277, 301–302.

6 Niemcy osiedlali się w niektórych miastach, np. w Pabianicach, do których przybyło kilka rodzin. Zob.: O. Kossman, *Ein lodzer heimatbuch. Geschichte und Geschichten aus stadt und land*, Hannover 1967, s. 95–98; G. Missalowa, *Pabianice na drodze do uprzemysłowienia 1793–1870*, [w:] *Dzieje Pabianic*, pod red. G. Missalowej, Łódź 1968, s. 102.

7 Kalisz był miastem, w którym Niemcy występowali już w epoce średniowiecza.

wić o osadnictwie przemysłowym⁸, które najbardziej intensywne było w grupie wytypowanych przez władze Królestwa Polskiego miast i osad znajdujących się na obszarze województwa mazowieckiego i kaliskiego (Łódź, Pabianice, Zgierz i inne). Następnie zaczęła napływać ludność niemiecka osiedlająca się na wsi, która tworzyła nowe gospodarstwa rolne. W 1842 r. na obszarze pomiędzy Prosną, Pilicą i Wisłą było już 4581 gospodarstw niemieckich kolonistów.

W dobie zaborów na terenie Kongresówki nastąpił także znaczny wzrost liczebny ludności żydowskiej, która przybywała tu z dawnych ziem wschodnich I Rzeczypospolitej, przyłączonych bezpośrednio, po 1815 r., do Cesarstwa Rosyjskiego⁹. Migracja Żydów z tych obszarów była następstwem ograniczeń, jakie wobec nich wprowadzone zostały w Imperium Rosyjskim. Władze carskie przesuwaly bowiem stopniowo na zachód strefę osiedlania się ludności żydowskiej na obszarze dawnych ziem polskich i litewskich. Na terenie guberni piotrkowskiej Żydzi osiedlali się przede wszystkim w Łodzi, która stała się ich znaczącym skupiskiem w Królestwie Polskim. Żydzi emigrowali także do szybko urbanizującej się Kongresówki z głębi monarchii habsburskiej oraz Galicji z powodów ekonomicznych¹⁰.

⁸ W początkowym okresie trudnili się oni rzemiosłem, dopiero od lat czterdziestych powstają pierwsze manufaktury włókiennicze.

⁹ W okresie istnienia I Rzeczypospolitej ludność żydowska zamieszkiwała przede wszystkim Litwę i wschodnie tereny Korony. W zachodniej części tego państwa w 1764 r. mieszkało ok. 30% wszystkich Żydów. W latach zaborów ziemie polskie stały się największym skupiskiem ludności żydowskiej, obejmującym około 45% całej światowej populacji tej nacji. Zob.: Z. Guldon, *Żydzi w Polsce do końca XVI-II. Wybrane zagadnienia*. [w:] *Z przeszłości Żydów polskich. Polityka – gospodarka – kultura – społeczeństwo*, pod red. J. Wijaczki i G. Miernika, Kraków 2005, s. 7; R. Mahler, *Żydzi w dawnej Polsce w świetle liczb. Struktura demograficzna i społeczno-ekonomiczna Żydów w Koronie w XVIII wieku*, „Przeszłość Demograficzna Polski” 1967, nr 1, s. 161.

¹⁰ G. Missalowa, *Studia nad powstaniem łódzkiego okręgu przemysłowego 1815–1870*, t. 3, *Burżuazja*, Łódź 1975, s. 115–119, tabl. 1, 2; M. Nietyksza, *Rozwój miast i aglomeracji miejsko-przemysłowych w Królestwie Polskim 1865–1914*, Warszawa 1986, s. 206; H. Chałupczak, T. Browarek, *Mniejszości narodowe w Polsce 1918–1995*, Lublin 1998, s. 124, 163–164; W. Puś, *Żydzi w Łodzi w latach zaborów 1793–1914*, Łódź 2000, s. 29; tenże, *Robotnicy w przemyśle włókienniczym ziem polskich w XIX i na początku XX wieku. Problemy rekrutacji*, „Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej XIX i XX wieku” 2003, t. 1, s. 12–14; A. Gawryszewski, *Ludność Polski...*, s. 301–302; D. Matelski, *Osadnictwo niemieckie na ziemiach*

Informacji o strukturze narodowościowej, w odniesieniu do populacji województwa łódzkiego oraz osobno dla ludności miejskiej i wiejskiej, dostarczył pierwszy powszechny spis ludności z 1921 r. Wyniki tego spisu, dotyczące omawianego województwa, zostały opublikowane w „Statystyce Polski”. Jak wspomniano wyżej, bardzo ważną sprawą było w czasie dokonywania tego spisu ustalenie faktycznej liczebności żywiołu polskiego na obszarze etnograficznie polskim. W spisie wyróżniono następujące nacje: polska, rusińska (ukraińska)¹¹, żydowska, białoruska, niemiecka, litewska, rosyjska, czeska, osoby o innej przynależności narodowej zaliczono do kategorii o nazwie „inna”, natomiast osoby o nieustalonej przynależności narodowej zaliczono do kategorii o nazwie „niewiadoma”¹². W drugim powszechnym spisie ludności z 1931 r. zabrakło pytania o przynależność narodową.

W materiałach wytworzonych przez Ministerstwo Opieki Społecznej, dotyczących sytuacji społeczno-gospodarczej województwa łódzkiego, znajdują się dane o strukturze narodowościowej ludności tego województwa (w tym także poszczególnych jego powiatów) w odniesieniu do 1937 r., mają one charakter raczej szacunkowy. Dokonano wówczas podobnego jak w przypadku pierwszego powszechnego spisu ludności z 1921 r. podziału populacji zamieszkałej w skali całego tego terytorium i poszczególnych powiatów na: Polaków, Żydów, Rusi-

polskich pod zaborami (1815–1918), „Przegląd Humanistyczny” 2004, R. 48, nr 3, s. 70; K. P. Woźniak, *Niemieckie osadnictwo wiejskie między Prosną a Pilicą i Wiśłą od lat 70. XIII wieku do 1866 roku. Proces i jego interpretacje*, Łódź 2013, s. 176.

¹¹ Narodowość względnie grupę etniczną rusińską należałoby właściwie określać mianem Ukraińców. W czasie powszechnego spisu ludności z 1921 r. używano bowiem w oficjalnej nomenklaturze spisowej terminu stosowanego w okresie staropolskim. Nazwy „Rusin” i „ruski” były także używane powszechnie na terenie Galicji w okresie jej przynależności do Austrii. Terminy „Ukrainiec” i „ukraiński” były natomiast odnoszone do ludności autochtonicznej zamieszkałej na tych obszarach Ukrainy, które przed I wojną światową należały do Rosji. Ruch ukraiński stopniowo zarzucił nomenklaturę stosowaną na terenie Austro-Węgier na rzecz nomenklatury używanej w Imperium Rosyjskim. Zob.: L. Wasilewski, *Ruski, rusiński czy ukraiński*, „Sprawy Narodowościowe” 1927, R. 1, nr 4, s. 389–391.

¹² *Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dn. 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1928, t. 16, s. 79–80, tabl. XI.

nów (Ukraińców), Białorusinów, Niemców, Rosjan, Litwinów oraz na kategorię obejmującą inne narodowości¹³.

Strukturę narodowościową ludności całego województwa łódzkiego, ludności miejskiej i wiejskiej w 1921 r. przedstawiają wykresy 68–70. Na terytorium województwa łódzkiego obok Polaków – 1 873 629 (83,17%) do liczących się grup narodowych w sensie demograficznym należeli tylko Żydzi – 270 437 (12,00%) i Niemcy – 103 484 (4,59%). Przedstawiciele pozostałych nacji¹⁴, wśród których dominowali Czesi – 2177 i Rosjanie – 1416, stanowili znikomy odsetek społeczności województwa łódzkiego, wynoszący 0,23¹⁵. W miastach województwa łódzkiego Polacy także tworzyli największą grupę narodowościową, choć ich odsetek nie był już tak wysoki i wynosił 65,30. Znacznie wyższy niż w skali całej ludności województwa był w obrębie ludności miejskiej udział Żydów – 29,15%, a nieco tylko większy był wskaźnik Niemców – 5,25%. Odmienne były proporcje pomiędzy tymi nacjami na wsi. Udział Polaków przekraczał tam bowiem 90%, Niemcy stanowili 4,20%, a odsetek ludności żydowskiej był znikomym i wynosił 1,83¹⁶.

Pierwszy powszechny spis ludności z 1921 r. dostarczył także danych opublikowanych w *Skorowidzu miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej*¹⁷. Dane te ukazywały skład narodowościowy poszczególnych powiatów leżących na terenie województwa łódzkiego.

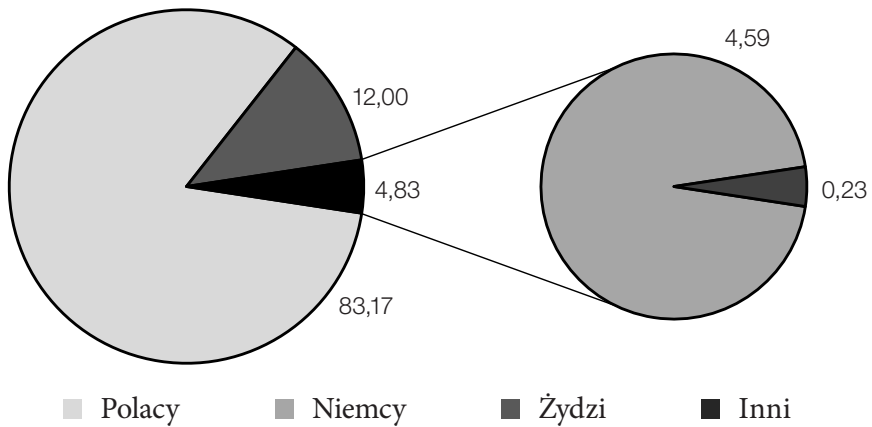
¹³ AAN, MOS, sygn. 813, k. 7, tabl. nlb. *Zaludnienie województwa*.

¹⁴ Oprócz Czechów i Rosjan na terenie województwa łódzkiego występowali w niewielkich grupach: Białorusini, Ukraińcy, Francuzi, Litwini, Amerykanie (USA), Anglicy, Belgowie (zapewne zarówno Flamandowie, jak i Walonowie), Szwajcarzy, Szwedzi, Duńczycy, Włosi, Węgrzy, Tatarzy, Romowie, Estońscy, Łotysze, Holendrzy, Grecy, Rumuni i Gruzini. W przypadku niektórych narodowości, jak Chorwaci, Serbowie, Słoweńcy, Słowacy, Buriaci czy Czerkiesi, mamy do czynienia z zaledwie jedną lub dwoma osobami reprezentującymi te nacje. W stosunku do pewnej grupy osób, która nie określiła swej narodowości, użyto terminu „kosmopolici”.

¹⁵ *Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dn. 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie...*, t. 16, s. 79, tabl. XI (obliczenia własne).

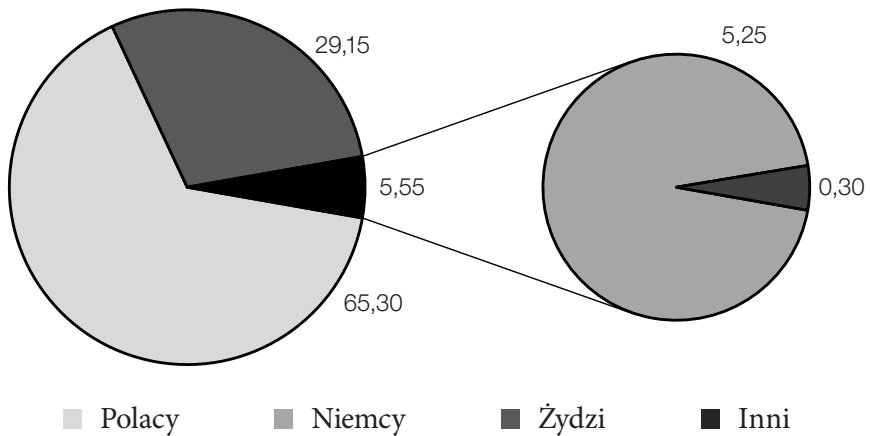
¹⁶ Tamże, s. 79–80, tabl. XI (obliczenia własne).

¹⁷ *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dn. 30 września 1921 R. i innych źródeł urzędowych*, t. 2, *Województwo łódzkie*, Warszawa 1925, k. nlb, tabl. nlb., tablica wojewódzka.

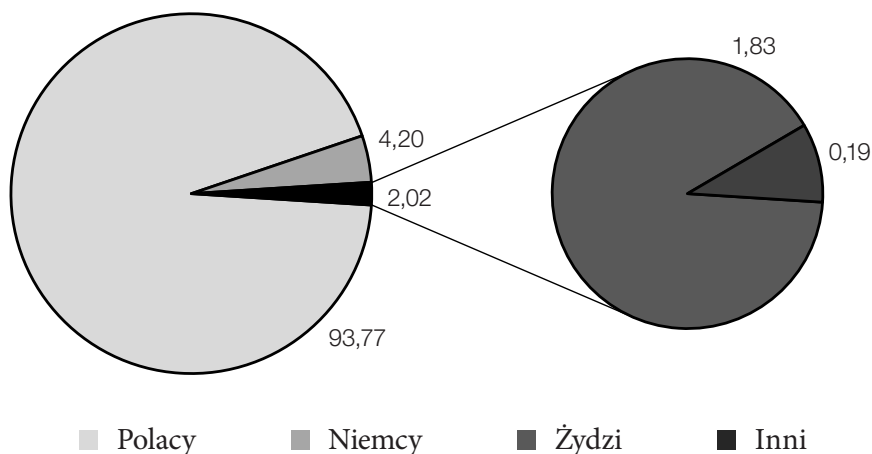
Wykres 68. Struktura narodowościowa ludności województwa łódzkiego w 1921 r. (w %)

Źródło: Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dn. 30 września 1921 roku. *Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1928, t. 16, s. 79, tabl. XI (obliczenia własne)

Wykres 69. Struktura narodowościowa ludności miejskiej województwa łódzkiego w 1921 r. (w %)

Źródło: Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dn. 30 września 1921 roku. *Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1928, t. 16, s. 79–80, tabl. XI (obliczenia własne)

Wykres 70. Struktura narodowościowa ludności wiejskiej województwa łódzkiego w 1921 r. (w %)

Źródło: Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dn. 30 września 1921 roku. *Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1928, t. 16, s. 80, tabl. XI (obliczenia własne)

Strukturę narodowościową ludności powiatów województwa łódzkiego w 1921 r. ukazują wykresy 28–41 (aneks). We wszystkich powiatach dominowała ludność polska, choć między owymi powiatami istniały pewne, niekiedy znaczne różnice. Najwyższy wskaźnik Polaków występował w powiatach rolniczych, szczególnie w powiecie tureckim, gdzie wynosił 95,63% oraz w powiatach typowo agrarnych: wieluńskim (94,94%), radomszczańskim (93,59%) i konińskim (91,98%), najniższy odsetek Polaków odnotowano natomiast w powiecie grodzkim łódzkim (duże skupisko ludności żydowskiej i niemieckiej), gdzie stanowili oni 61,92% ogółu populacji. W powiatach przemysłowych udział Polaków był więc niższy, zdecydowanie większy był tam natomiast wskaźnik mniejszości narodowych.

Ludność żydowska zamieszkiwała na całym obszarze województwa łódzkiego, największy był udział Żydów w powiecie grodzkim łódzkim – 30,72%, poza tym znaczny ich odsetek występował także w powiatach: brzezińskim – 14,60%, piotrkowskim – 9,46%, sieradzkim – 8,93%, kaliskim – 8,58%, łęczyckim – 8,52%, kolaskim – 7,49%, łódzkim – 7,28% czy łaskim 6,98. Najmniejszy zaś odsetek Żydów zarejestrowano w powiatach: tureckim – 2,43%, słupeckim – 2,84 i konińskim – 2,95, czyli na północno-zachodnich rubieżach województwa łódzkiego.

Ludność niemiecka skoncentrowana była przede wszystkim w centralnej i zachodniej części województwa łódzkiego, szczególnie w łódzkim okręgu przemysłowym. Największy wskaźnik tej nacji odnotowano wówczas na terenie powiatu łódzkiego – 15,51%, następnie były powiaty: słupecki – 8,25%, brzeziński – 7,29%, grodzki łódzki – 7,01%, kolski – 5,64%, koniński – 5,04% i łaski – 4,02%. Bardzo niewielki odsetek Niemców występował w powiecie wieluńskim, gdzie wynosił jedynie 0,03, to samo można powiedzieć w odniesieniu do powiatu radomszczańskiego – 0,26. Te dwa ostatnie powiaty leżały w południowej, rolniczej części województwa łódzkiego, gdzie nie było masowego napływu Niemców w I połowie XIX w., stąd śladowe tylko liczby osób reprezentujących tę nację. Przedstawiciele innych narodowości i grup etnicznych stanowili znikomy odsetek mieszkańców poszczególnych powiatów¹⁸.

Dość złożoną strukturę narodowościową miały powiaty centralne, z grodzkim łódzkim na czele, które były stosunkowo dobrze rozwinięte pod względem gospodarczym, z dużą rolą przemysłu czy handlu w strukturze gospodarki. Powiaty te leżały bowiem w rejonie łódzkiego okręgu przemysłowego, do którego – jak wspomniano wyżej – w okresie zaborów masowo napływała ludność niemiecka i żydowska.

W odniesieniu do roku 1928 zachowały się dane dotyczące struktury narodowościowej powiatu łódzkiego, pochodzące z materiałów wytworzonych przez Wydział Powiatowy, istniejący w okresie międzywojennym w ramach Urzędu Wojewódzkiego w Łodzi. Obecnie znajdują się one w Archiwum Państwowym w Łodzi¹⁹. Strukturę narodowościową ludności powiatu łódzkiego w 1928 r. przedstawia wykres 42 (aneks). Największą grupę narodowościową tworzyli tam wówczas Polacy – 74,63%, na drugim miejscu byli Niemcy – 17,97%, a następnie Żydzi – 7,28 %. Niewielki odsetek stanowili przedstawiciele innych narodowości i grup etnicznych – 0,12%²⁰.

Do ustalania struktury narodowościowej międzywojennej Polski wykorzystywano także wyniki drugiego powszechnego spisu ludności z 1931 r. Wymienić należy tu przede wszystkim następujące prace: Adolfa Krysińskiego *Ludność polska a mniejszości w Polsce*, Janusza Żarnowskiego, *Spółeczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939*, Piotra Eberhardta, *Przemiany struktury*

¹⁸ Tamże, k. nlb, tabl. nlb., tablica wojewódzka (obliczenia własne).

¹⁹ APŁ, WPwŁ, sygn. 1534, k. 2.

²⁰ APŁ, WPwŁ, sygn. 1534, k. 2 (obliczenia własne).

*etnicznej ludności Polski w XX wieku*²¹, Zbigniewa Landaua i Janusza Tomaszewskiego, *Spółeczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej (uwagi polemiczne)* czy Tomasza Wysockiego, *Struktura narodowościowa mieszkańców Polski w 1931 roku na podstawie deklarowanego języka traktowanego jako ojczysty*²². Z kolei inny badacz W. Mędrzecki w swej pracy *Liczebność i rozmieszczenie grup narodowościowych w II Rzeczypospolitej w świetle wyników II spisu powszechnego (1931 r.)*²³ kwestionuje deklarację językową jako podstawę ustalania struktury narodowościowej.

W trakcie przygotowań do przeprowadzenia drugiego powszechnego spisu ludności uznano, że ze względu na słabą świadomość narodową niewykształconej części społeczeństwa²⁴ II Rzeczypospolitej – szczególnie odnosi się to do obszarów bardzo wymieszanych narodowościowo, czego najlepszym przykładem w Polsce międzywojennej były kresy wschodnie – lepszym rozwiązaniem

²¹ W pracy tej zaprezentowano metodę ustalania struktury narodowościowej Polski na podstawie wyników spisu z 1931 r., która polegała na zaliczaniu do narodowości polskiej osób deklarujących wyznanie rzymskokatolickie, analogicznie potraktowano osoby deklarujące inne języki (np. język białoruski + wyznanie prawosławne = Białorusin). Wydaje się jednak, że zastosowana metoda – oparta na założeniu, iż narodowość względnie język ojczysty odpowiada danemu wyznaniu – jest obciążona pewnym błędem, który może być nawet dość duży.

²² A. Krysiński, *Ludność polska a mniejszości w Polsce*, Warszawa 1933; Z. Landau, J. Tomaszewski, *Spółeczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej (uwagi polemiczne)*, „Przegląd Historyczny” 1970, t. 61, z. 2, s. 315–318; J. Żarnowski, *Spółeczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939*, Warszawa 1973, s. 372–382; J. Tomaszewski, *Rzeczypospolita wielu narodów*, Warszawa 1985; P. Eberhardt, *Przemiany struktury etnicznej ludności Polski w XX wieku*, „Sprawy Narodowościowe. Seria Nowa” 2006, z. 28, s. 53–74; T. Wysocki, *Struktura narodowościowa mieszkańców Polski w 1931 roku na podstawie deklarowanego języka traktowanego jako ojczysty*, „Sprawy Narodowościowe. Seria Nowa” 2005, z. 26, s. 29–55.

²³ W. Mędrzecki, *Liczebność i rozmieszczenie grup narodowościowych w II Rzeczypospolitej w świetle wyników II spisu powszechnego (1931 r.)*, „Dzieje Najnowsze” 1983, R. XV, nr 1–2, s. 236–250.

²⁴ W II Rzeczypospolitej społeczeństwo było relatywnie słabo wykształcone, większość uzyskała wykształcenie podstawowe (zwane wówczas początkowym), znaczny był też odsetek analfabetów. W 1921 r. pytanie o narodowość mogło być więc rozumiane jako pytanie o obywatelstwo. Duża część ludności zamieszkałej na kresach wschodnich w ogóle nie podała konkretnej narodowości, lecz określiła się jako „tutejsi”.

będzie zadanie spisywanej ludności pytania o język ojczysty, który miał w sposób bardziej wiarygodny określać daną narodowość, choć pojawiły się również głosy optujące za pozostawieniem pytania o narodowość²⁵.

Ustalenia dotyczące struktury narodowościowej Polski w świetle wyników drugiego powszechnego spisu ludności oparte na języku ojczystym, przedstawione przez poszczególnych badaczy, są jednak dość rozbieżne. Podkreślić tu należy, że wyniki powszechnych spisów ludności przeprowadzonych w innych krajach – mam tu na myśli przede wszystkim Rumunię czy Bułgarię – w których pytano jednocześnie o narodowość i o język ojczysty wykazują, iż liczba osób deklarująca daną narodowość nie jest tożsama z liczbą osób podającą język tej narodowości jako ojczysty²⁶.

Odnotować należy także, że w 1921 r., podczas dokonywania pierwszego powszechnego spisu ludności, na terenie powiatu działdowskiego zamieszkała tam społeczność podawała język polski jako język ojczysty, lecz zarazem de-

²⁵ *Kwestia narodowościowa w programie drugiego powszechnego spisu ludności Rzeczypospolitej Polskiej*, wywiad z generalnym komisarzem spisowym p. dr. Rajmundem Buławskim, „Sprawy Narodowościowe” 1932, R. VII, nr 1, s. 1–2; R. Buławski, *Kwestia narodowościowa w programie Drugiego Powszechnego Spisu Ludności*, [w:] *Spisy ludności Rzeczypospolitej Polskiej. Wybór pism demografów*, pod red. Z. Strzeleckiego i T. Toczyńskiego, Warszawa 2002, s. 206–207; M. Leczyk, *Druga Rzeczpospolita 1918–1939. Społeczeństwo – Gospodarka – Kultura – Polityka*, Warszawa 2006, s. 107; L. Adamczuk, *Koncepcje metodologiczne badania „narodowości” w polskich spisach powszechnych (1921–2002)*, [w:] *Mniejszości narodowe w Polsce w świetle Narodowego Spisu Powszechnego z 2002 roku*, pod red. L. Adamczuka i S. Łodzińskiego, Warszawa 2006, s. 69.

²⁶ Powszechny spis ludności dokonany w Rumunii w 1930 r., podczas którego zadawano pytanie o narodowość i o język ojczysty, dostarczył danych o liczebności mniejszości narodowych i zarazem o liczbie osób uznających języki tych mniejszości za ojczyste. Okazało się, że liczba osób podających narodowość węgierską, niemiecką i żydowską różni się od liczby osób podających języki tych narodowości za ojczyste. Z kolei powszechny spis ludności przeprowadzony w 1926 r. w Bułgarii, podczas którego także ustalano zarówno narodowość, jak i język ojczysty mieszkańców tego kraju, wykazał, iż liczba ludności deklarującej narodowość turecką jest niższa od liczby osób uważających język turecki za ojczysty. Zob.: E. Mendelsohn, *Żydzi Europy środkowo-wschodniej w okresie międzywojennym*, Warszawa 1992, s. 249; P. Eberthard, *Między Rosją a Niemcami. Przemiany narodowościowe w Europie środkowo-wschodniej w XX w.*, Warszawa 1996, s. 232–233, 283.

klarowała przynależność do narodowości niemieckiej²⁷. Kryterium językowe nie jest więc w pełni wiarygodne przy ustalaniu składu narodowościowego populacji zamieszkałej na danym terytorium.

Niemieccy naukowcy przyjęli pojęcie „płynnej narodowości” dla mieszkańców terenów pogranicza polsko-niemieckiego. Na terenach przygranicznych następował bowiem jeszcze w XX w. proces asymilacji przez Niemców grup ludności pochodzenia słowiańskiego. Występowała tam identyfikacyjna niepewności etnicznej tych grup, która wynikała ze sprzeczności pomiędzy ich polskimi tradycjami językowo-kulturalnymi a przynależnością do społeczeństwa zdominowanego przez żywioł niemiecki²⁸. Pojęcie „płynnej narodowości” można moim zdaniem zastosować także w kontekście dwudziestolecia międzywojennego do terenów województwa łódzkiego, a przynajmniej do pewnej części jego mieszkańców (trwały w niej procesy asymilacyjne pewnych grup ludności niepolskiej).

W literaturze poruszającej kwestie stanu liczebnego mniejszości narodowych zamieszkujących międzywojenną Polskę podawane były dane odnoszące się do liczebności mniejszości niemieckiej i żydowskiej na terenie województwa łódzkiego w okresie istnienia II Rzeczypospolitej w latach dwudziestych i na początku lat trzydziestych XX w. Zygmunt Stoliński dokonał próby szacunkowego ustalenia liczebności mniejszości niemieckiej w skali całego województwa i poszczególnych jego powiatów w 1927 r. na podstawie danych z powszechnego spisu ludności z 1921 r. oraz statystyki trzynastu roczników dzieci i informacji o ruchu naturalnym. Ustalenia te mają jednak spekulatywny charakter i wzbudzają zastrzeżenia natury warsztatowej²⁹. W pracy Henryka Chałupczaka i Tomasza Browarka poda-

²⁷ L. Krzywicki, *Wartość spisu jednodniowego (Streszczenie odczytu w Tow. Ek. i Stat. Polskie)*, [w:] *Spisy ludności Rzeczypospolitej Polskiej 1921–2002. Wybór pism...*, s. 139–143.

²⁸ T. Urban, *Niemcy w Polsce. Historia mniejszości w XX wieku*, Opole 1994, s. 16.

²⁹ Stawia on tezę, że podczas pierwszego powszechnego spisu ludności część ludności niemieckiej podawała się za Polaków. Dopiero potem, w wyniku działalności agitacyjnej niemieckich partii politycznych, pastorów, nauczycielstwa niemieckiego, nastąpił proces regermanizacji tej, wcześniej spolonizowanej, grupy mniejszości niemieckiej. Autor nie podaje w swej publikacji dokładnego źródła, z którego czerpał dane o liczebności wspomnianych wyżej trzynastu roczników i informacje dotyczące ruchu naturalnego, nie omawia także

na została liczebność ludności niemieckiej zamieszkałej na obszarze województwa łódzkiego (155,3 tys.)³⁰ w świetle wyników powszechnego spisu ludności z 1931 r., ale z wykorzystaniem danych dotyczących struktury językowej. W świetle zaprezentowanego wyżej uzasadnienia odnoszącego się do błędnego określania składu narodowościowego na podstawie statystyki językowej względnie wyznaniowej widać, że nie można ustalić precyzyjnie liczebności Niemców zamieszkujących województwo łódzkie w tym czasie. Z kolei Andrzej Gawryszewski ustalił korzystając z wyników wspomnianego spisu liczebność Żydów, biorąc jako podstawę deklarowane wyznanie, i określił liczebność tej narodowości na 378,5 tys. osób³¹. Wydaje się jednak, iż przyjęta przez niego metoda nie jest do końca właściwa, jak wykazały bowiem wyniki pierwszego powszechnego spisu ludności z 1921 r. nie tylko Żydzi deklarowali wyznanie mojżeszowe³².

Szacunkowe dane³³ pochodzące z materiałów Ministerstwa Opieki Społecznej ukazują z kolei skład narodowościowy województwa łódzkiego (wykres 71) i poszczególnych powiatów w odniesieniu do 1937 r. (aneks, wykresy 84–96). Proporcje pomiędzy poszczególnymi narodowościami nie odbiegają jednak zasadniczo od stanu z 1921 r. Wynika z nich, że udział Polaków na terenie całego województwa łódzkiego obniżył się nieco w porównaniu z początkiem lat dwudziestych i wynosił wówczas 80,39%, wskaźnik opisujący Żydów jest minimalnie wyższy – 12,80%, powiększył się zaś wyraźnie odsetek Niemców – 6,11. Można jednak postawić hipotezę, że proporcje te były bardziej korzystne dla Polaków, być może nawet ich wskaźnik był w rzeczywistości większy niż na początku lat dwudziestych.

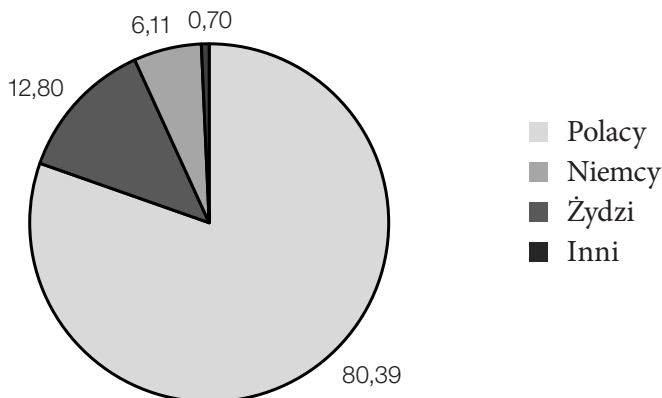
dokładnie przyjętej przez siebie metody badawczej. Zob.: Z. Stoliński, *Liczba i rozmieszczenie Niemców w Polsce*, „Sprawy Narodowościowe” 1927, R. 1, nr 4, s. 371, 376.

³⁰ H. Chałupczak, T. Browarek, *Mniejszości narodowe...*, s. 24.

³¹ A. Gawryszewski, *Ludność Polski...*, s. 281, tabl. VIII.16.

³² Szerzej na temat tej kwestii wypowiadam się w podrozdziale dotyczącym struktury wyznaniowej.

³³ W materiałach Ministerstwa Opieki Społecznej liczby odnoszące się do poszczególnych narodowości są bardzo często zaokrąglone, co wskazuje, że są one raczej przybliżone.

Wykres 71. Struktura narodowościowa ludności województwa łódzkiego w 1937 r. (w %)

Źródło: AAN, MOS, sygn. 813, k. 7, tabl. nlb., *Zaludnienie województwa* (obliczenia własne)

We wszystkich powiatach województwa łódzkiego Polacy stanowili w tym czasie większość, szczególnie w typowo agrarnych powiatach południowych, czyli w powiecie tureckim i w powiecie wieluńskim, gdzie odsetek ich wynosił odpowiednio 92,00 i 93,64. Podobnie więc jak na początku lat dwudziestych wieku XX w powiatach rolniczych odsetek Polaków był większy aniżeli w tych lepiej zindustrializowanych. Najniższy udział Polaków odnotowano w powiecie grodzkim łódzkim, gdzie kształtował się na poziomie 58,55%. Ludność żydowska poza powiatem grodzkim łódzkim – 31,12% raczej nie przekraczała 10% mieszkańców (wyjątek stanowił jedynie powiat brzeziński – 16,16%). Niemcy w powiecie łódzkim stanowili znaczącą część populacji – dystansując znacznie nawet Żydów – ich wskaźnik wynosił 19,28%. W pozostałych powiatach (łącznie z powiatem grodzkim łódzkim) nie przekraczali 10%, a w powiecie wieluńskim stanowili zaledwie 0,22% ogółu mieszkańców³⁴.

W międzywojennym województwie łódzkim największą grupą narodowościową byli więc Polacy, którzy wyraźnie dominowali na wsi. W województwie tym występowały także duże skupiska Żydów i w mniejszym stopniu Niemców. Znaczny odsetek Żydów w okresie zaborów wykazywała już na terenie guberni piotrkowskiej i guberni kaliskiej statystyka rosyjska³⁵. Przedstawiciele tej nacji

³⁴ AAN, MOS, sygn. 813, k. 7, tabl. nlb., *Zaludnienie województwa* (obliczenia własne).

³⁵ W 1910 r. w guberni piotrkowskiej Żydzi stanowili 15,7%, w kaliskiej 9,0% ludności. Zob.: W. Wakar, *Rozwój terytorialny narodowości polskiej*, Warszawa 1917, cz. 2, *Statystyka narodowościowa Królestwa Polskiego*, Warszawa 1917, s. 54–55.

ze względu na swą strukturę gospodarczą i sposób życia byli istotnym składnikiem populacji miast. Żydzi w międzywojennej Polsce byli społecznością zdecydowanie miejską – do miast, szczególnie przemysłowych, napływali głównie w okresie przed pierwszą wojną światową – większość z nich ekonomicznie związana była z przemysłem, handlem lub wolnymi zawodami, czyli zajęciami typowo miejskimi³⁶.

Zaznaczyć należy, że pomiędzy rokiem 1921 a 1931 nastąpił wzrost odsetka ludności żydowskiej zamieszkującej miasta polskie liczące powyżej 20 tys. mieszkańców (z 41,4 do 46,6). Pod względem udziału ludności żydowskiej w strukturze narodowościowej województwa centralne wyraźnie wyprzedzały zresztą inne regiony kraju. W województwach wschodnich i południowych, a zwłaszcza w województwach zachodnich odsetek ludności żydowskiej był niższy³⁷.

Ludność niemiecka z kolei w okresie międzywojennym zamieszkiwała przede wszystkim województwa zachodnie (pomorskie, poznańskie i śląskie), spośród reszty województw tylko w łódzkim było większe skupisko przedstawicieli tej nacji. Po pierwszej wojnie światowej, a szczególnie po ostatecznym ukształtowaniu się granicy polsko-niemieckiej, rozpoczęła się emigracja Niemców do Rzeszy. Objęła ona jednak przede wszystkim tereny województw pomorskiego i poznańskiego, czyli byłego zaboru niemieckiego. Inaczej sprawa wyglądała w województwach centralnych, skąd Niemcy raczej nie emigrowali do Republiki Weimarskiej. Na obszarze województw centralnych nastąpił jednak niewątpliwie wzrost świadomości narodowej Niemców³⁸.

Województwo łódzkie w czasie istnienia II Rzeczypospolitej było więc konglomeratem narodowościowym i etnicznym, złożonym przede wszystkim z Polaków, Żydów i Niemców, z wyraźną przewagą tych pierwszych, zwłaszcza

³⁶ B. Wasiutyński, *Ludność żydowska w Polsce w wiekach XIX i XX. Studium statystyczne*, Warszawa 1930, s. 43.

³⁷ L. Wasilewski, *Sprawa kresów i mniejszości narodowych w Polsce*, Warszawa 1925, s. 8; S. Bronsztejn, *Ludność żydowska w Polsce w okresie międzywojennym. Studium statystyczne*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1963, s. 126–127, tabl. 49–51; E. Mendelsohn, *Żydzi Europy środkowo-wschodniej...*, s. 49; H. Chałupczak, T. Browarek, *Mniejszości narodowe...*, s. 165; A. Gawryszewski, *Ludność Polski...*, s. 281–282, tabl. 8.

³⁸ Z. Urbański, *Mniejszości narodowe w Polsce*, Warszawa 1932, s. 161; A. Gawryszewski, *Ludność Polski...*, s. 304–305; J. Smoleński, *Mniejszości narodowe*, [w:] *Dziesięciolecie Polski Odrodzonej. Księga pamiątkowa 1918–1928*, Kraków–Warszawa 1928, s. 46.

w odniesieniu do wsi, oraz pokaźnym odsetkiem dwu pozostałych narodowości w Łodzi i w innych znaczących gospodarczo miastach regionu. W okresie tym nie zaszły istotne zmiany w strukturze narodowościowej obszaru, zapewne żywioł polski umacniał się stopniowo kosztem innych nacji.

2. Języki

Informacji o strukturze językowej ludności województwa łódzkiego dostarczył drugi powszechny spis ludności z 1931 r. W spisie tym, jak wspomniano wyżej, pytano o język ojczysty. Wyróżniono wtedy następujące języki: polski, ukraiński, ruski, białoruski, rosyjski, czeski, litewski, niemiecki, żydowski, hebrajski. Osoby podające inne języki zaliczono do kategorii „inny”, a te które nie określiły języka do kategorii „nie podany”³⁹.

Wprowadzenie w drugim powszechnym spisie ludności pytania o język ojczysty zamiast pytania o narodowość miało służyć lepszemu poznaniu struktury narodowościowej Polski, gdyż uznano, o czym była już mowa, że deklaracja językowa w lepszy sposób odzwierciedla narodowość. W przypadku województwa łódzkiego, gdzie – szczególnie w miastach – funkcjonowały wspólnie różne narodowości, sprawa wydaje się jednak dość złożona. Mieszkający tu Żydzi, Niemcy lub występujący tu także w mniejszej już liczbie przedstawiciele innych nacji, znali w zdecydowanej większości język polski, wielu z nich mówiło nim na co dzień, następowały zresztą procesy stopniowej polonizacji, przynajmniej części przedstawicieli tych kultur, chociażby na płaszczyźnie językowej. Nie oznacza to jednak, że przyjmując język polski jako narzędzie codziennej komunikacji z innymi, do końca wyrzekali się narodowości niemieckiej, żydowskiej lub jakiejś innej. Teza że język ojczysty równa się narodowość nie jest więc w odniesieniu do mieszkańców województwa łódzkiego do przyjęcia, pozostaje uznać, że deklaracja językowa jest innym rodzajem identyfikacji aniżeli deklaracja narodowa, choć bardzo często z nią zbieżną. Musi być zatem rozpatrywana oddzielnie i przy założeniu, że współwystępuje z różną przynależnością narodową.

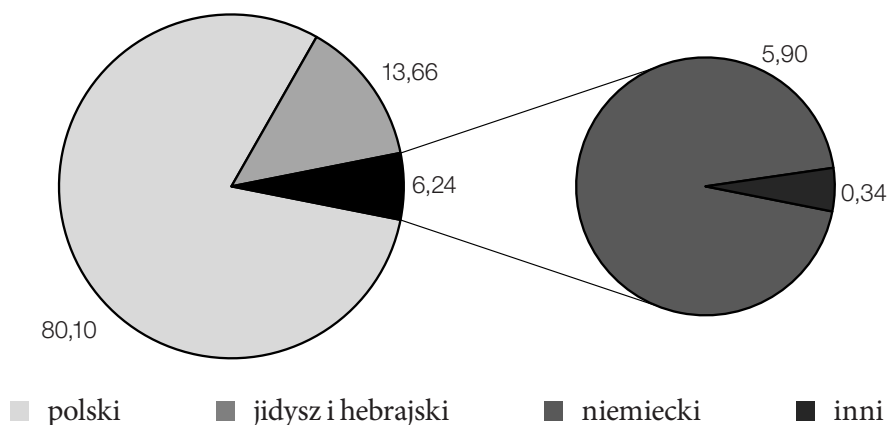
³⁹ *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Miasto Łódź, „Statystyka Polski”* [Warszawa] 1937, ser. C, z. 67, s. 14, tabl. 10; *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie bez miasta Łodzi, „Statystyka Polski”* [Warszawa] 1938, ser. C, z. 77, s. 23–26, tabl. 10 (obliczenia własne).

Strukturę językową ludności województwa łódzkiego w 1931 r., ludności miejskiej, mieszkańców miast powyżej 20 000 i populacji wiejskiej przedstawiają wykresy 72–75. Społeczność województwa łódzkiego posługiwała się w tym czasie głównie czterema językami: polskim, jidysz i hebrajskim⁴⁰ (potraktowałem te języki łącznie, ponieważ były one używane tylko przez społeczność żydowską, która oczywiście posługiwała się także językiem polskim i taki mógł być podawany przez pewną jej część jako ojczysty) oraz językiem niemieckim. Niewielkie społeczności zamieszkujące ten obszar – w odniesieniu do pewnej znikomej liczby osób nie udało się ustalić języka ojczystego – używały innych języków i na wykresach zostały zaliczone do kategorii „inne”. Język polski uznany został za ojczysty przez 8/10 (80,10%) ludności województwa łódzkiego, jidysz i hebrajski przez 13,66%, niemiecki wymieniło 5,90% mieszkańców. Udział trzech głównych grup językowych na obszarze województwa łódzkiego pokrywa się z danymi zaprezentowanymi przez P. Eberharda we wspomnianej wyżej pracy⁴¹. W odniesieniu do całej ludności miejskiej wskaźnik osób, które wskazały język polski, wynosił 62,83%, znaczny był odsetek mieszkańców, którzy podali jidysz i hebrajski – 29,89, zdecydowanie zaś mniejszy odsetek osób z językiem niemieckim – 7,28. W miastach liczących powyżej 20 000 mieszkańców udział osób podających język polski jako ojczysty był nieco mniejszy – 61,95%, natomiast wskaźnik mieszkańców deklarujących język jidysz lub język hebrajski był trochę wyższy – 30,03%, język niemiecki uznany został za ojczysty przez prawie taki sam odsetek osób – 7,66. Na wsi dominował język polski – 92,74%, na kolejnym miejscu był język niemiecki – 4,92%, a wskaźnik mieszkańców, którzy podali jidysz i hebrajski był niewielki i wynosił 1,99%.

Wyniki drugiego powszechnego spisu ludności z 1931 r. zawierają informacje odnośnie do składu językowego poszczególnych powiatów województwa łódzkiego. Skład językowy ludności powiatów województwa łódzkiego w 1931 r. przedstawiają wykresy 71–83 (aneks). Struktura językowa poszczególnych powiatów województwa łódzkiego jest w znacznej mierze pochodną ich struktury narodowościowej, choć zależy również od innych czynników. Chodzi tu np. o stopień przyswojenia sobie w życiu codziennym przez przedstawicieli mniejszości narodowych języka polskiego i traktowania go przez nich jako języka ojczystego.

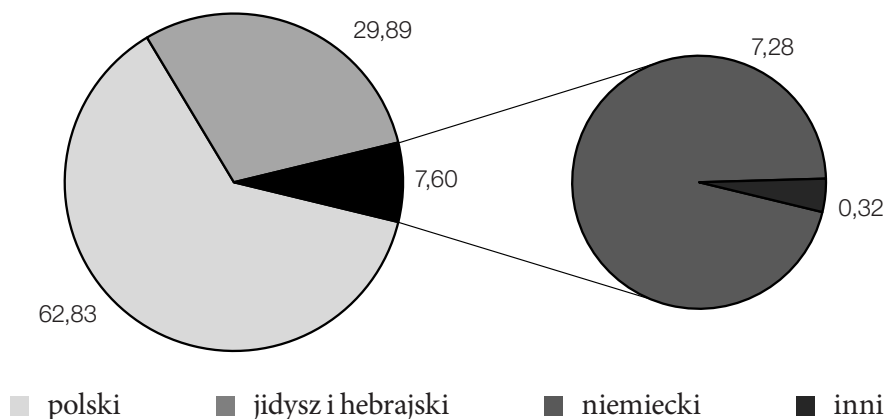
⁴⁰ Język hebrajski podała znacznie mniejsza niż jidysz liczba osób.

⁴¹ P. Eberhardt, *Przemiany struktury etnicznej...*, z. 28, s. 59, tabl. 4.

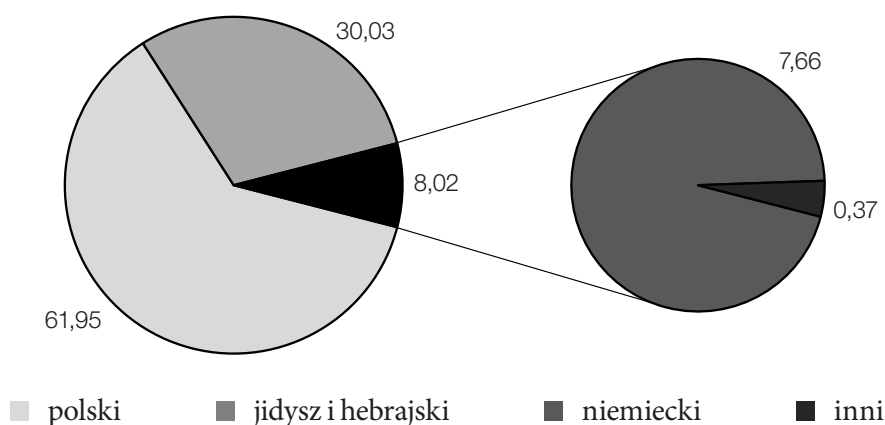
Wykres 72. Struktura językowa ludności województwa łódzkiego w 1931 r. (w %)

Źródło: *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Miasto Łódź*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1937, ser. C, z. 67, s. 14, tabl. 10; *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie bez miasta Łodzi*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1938, ser. C, z. 77, s. 23, tabl. 10 (obliczenia własne)

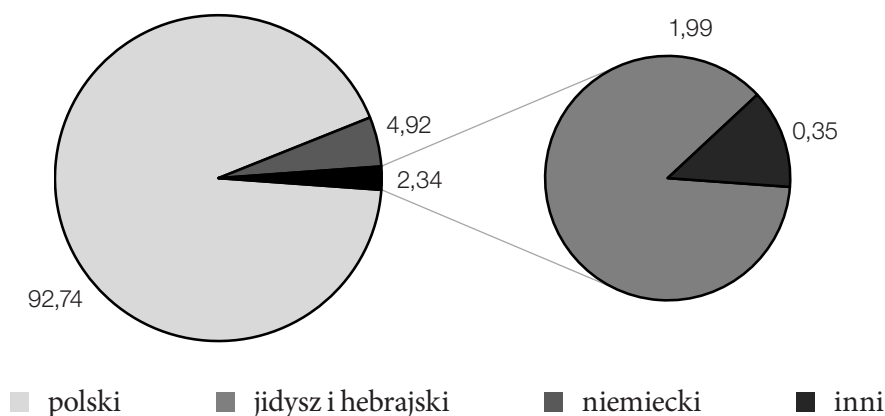
Wykres 73. Struktura językowa ludności miejskiej województwa łódzkiego w 1931 r. (w %)

Źródło: *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Miasto Łódź*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1937, ser. C, z. 67, s. 14, tabl. 10; *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie bez miasta Łodzi*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1938, ser. C, z. 77, s. 24, tabl. 10 (obliczenia własne)

Wykres 74. Struktura językowa ludności miast województwa łódzkiego liczących powyżej 20 000 mieszkańców w 1931 r. (w %)

Źródło: *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Miasto Łódź*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1937, ser. C, z. 67, s. 14, tabl. 10; *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie bez miasta Łodzi*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1938, ser. C, z. 77, s. 25, tabl. 10 (obliczenia własne)

Wykres 75. Struktura językowa ludności wiejskiej województwa łódzkiego w 1931 r. (w %)

Źródło: *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie bez miasta Łodzi*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1938, ser. C, z. 77, s. 26, tabl. 10 (obliczenia własne)

Na całym terytorium województwa łódzkiego, we wszystkich powiatach, dla większość ludności językiem ojczystym był na początku lat trzydziestych język polski. Największy udział osób deklarujących ten język jako ojczysty był w powiecie wieluńskim – 93,71%, a także powiatach tureckim (92,76%) i radomszczańskim (92,15%), najmniejszy w grodzkim łódzkim – 59,04%.

Najwyższe wskaźniki, jeśli chodzi o języki jidysz i hebrajski, występowały w powiatach: grodzkim łódzkim – 31,71%, brzezińskim – 16,44% i kaliskim – 11,05%, najniższe zaś w powiecie tureckim – 4,08% i konińskim – 3,44%. Największy udział społeczności deklarującej język niemiecki jako ojczysty spotykamy w powiecie łódzkim – 17,60%, dość znaczny był on też w powiecie grodzkim łódzkim – 8,86%, najniższy zaś w powiatach radomszczańskim – 1,40% i wieluńskim – 0,05%.

W okresie istnienia II Rzeczypospolitej na terenie województwa łódzkiego, co wykazały ustalenia drugiego powszechnego spisu ludności, większość ludności deklarowała jako ojczysty język polski, w miastach znaczny był udział tych, co podali język jidysz i hebrajski. Język niemiecki występował wśród znacznie mniejszej części mieszkańców regionu. Opierając się na statystyce językowej uzyskanej w spisie z 1931 r. nie można, jak wspomniano powyżej, precyzyjnie określić struktury narodowościowej mieszkańców województwa w owym czasie. Pozostaje zatem jedynie przyjąć założenie, iż posługiwanie się językiem polskim zadeklarowali na tym obszarze w zdecydowanej większości Polacy, a także pewna grupa osób innych narodowości, jidysz i hebrajski podawali Żydzi⁴², język niemiecki zaś był traktowany jako ojczysty przez osoby świadome swej przynależności do nacji niemieckiej⁴³. Konkludując należy stwierdzić, że stosunki językowe w międzywojennym województwie łódzkim, w odniesieniu

⁴² Znajomość języka hebrajskiego wśród Żydów jest sprawą problematyczną i ogranicza się tylko do rabinów oraz pewnej części inteligencji żydowskiej, język ten podawany był także przez zwolenników ruchu syjonistycznego, co oczywiście nie oznacza jego powszechnej znajomości przez sympatyków tego nurtu politycznego. Zob.: A. Rzepkowski, *Ludność miasta Łodzi w latach 1918–1939*, Łódź 2008, s. 121.

⁴³ Dość wysoka identyfikacja języka z narodowością występowała w II Rzeczypospolitej na obszarze byłego zaboru niemieckiego, gdzie antagonizm polsko-niemiecki z okresu Kulturkampf ukształtował na dużą świadomość narodową Polaków i Niemców (na tym terenie liczba Żydów była mała). Zob.: J. Smoleński, *Ludność o języku ojczystym na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej*, „Kwartalnik Statystyczny” 1932, t. 10, z. 4, s. 448.

do całego tego terytorium oraz w miastach i na wsi, były w olbrzymim stopniu zależne – choć nie zbieżne – od struktury narodowościowej, a także, w pewnej mierze, od składu wyznaniowego miejscowej populacji.

3. Wyznania

W dotychczasowych badaniach nad składem wyznaniowym województwa łódzkiego koncentrowano się na wynikach powszechnego spisu ludności z 1931 r. Tomasz Wysocki w pracy *Struktura wyznaniowa mieszkańców Polski w 1931 roku na podstawie drugiego powszechnego spisu ludności*⁴⁴ przedstawił własne ustalenia odnośnie do struktury wyznaniowej ludności województwa łódzkiego oraz jego populacji miejskiej i wiejskiej. Strukturę wyznaniową miast województwa łódzkiego ukazał także Jerzy Tomaszewski w również wzmiankowanej już pracy *Rzeczpospolita wielu narodów*⁴⁵. Zdecydowałem się zatem na przedstawienie efektów własnych badań oraz skonfrontowanie ich z wynikami uzyskanymi przez wymienionych wyżej badaczy.

W okresie zaborów na skutek imigracji ludności niemieckiej i żydowskiej na tereny późniejszego międzywojennego województwa łódzkiego zmieniała się w znacznym stopniu struktura wyznaniowa mieszkańców miast tego obszaru, na którym do tej pory zdecydowanie dominowała liczebnie ludność katolicka. W największym stopniu zmiany te dotyczyły szybko rozrastającej się Łodzi. W 1864 r. protestanci stanowili w niej aż 41,5% całej ludności, podczas gdy wskaźnik katolików był mniejszy i wynosił 38,7% („mojżeszowi” – 19,6%). W efekcie masowego napływu ludności ze wsi po roku 1870 proporcje te zmieniły się na korzyść katolików, którzy stanowili tuż przed pierwszą wojną światową ponad 50,7% mieszkańców miasta, podczas gdy protestanci około 25,7%, a „mojżeszowi” – 23,1%⁴⁶. Łódź i inne ówczesne miasta – nie tylko zresztą industrialne – miały charakter zdecydowanie wielowyznaniowy. Osadnictwo niemieckie obejmujące wsie zachodniej części Królestwa Polskiego bardzo

⁴⁴ T. Wysocki, *Struktura wyznaniowa mieszkańców Polski w 1931 roku na podstawie drugiego powszechnego spisu ludności*, „Sprawy Narodowościowe. Seria nowa” 2005, z. 27, s. 77, tabl. 2.

⁴⁵ J. Tomaszewski, *Rzeczpospolita wielu narodów...*, s. 153.

⁴⁶ F. Böhm, *Litzmannstadt. Geschichte und Entwicklung einer deutschen Industriestadt*, Leipzig 1941; J. Janczak, *Ludność Łodzi przemysłowej 1820–1914*, „Acta Universitatis Lodzensis” 1982, Folia Historica 11, s. 108–109, tabl. 1.

nieznacznie tylko zmieniło skład wyznaniowy ich mieszkańców, zdecydowana bowiem ich większość nadal była wyznania katolickiego.

Informacji o strukturze wyznaniowej województwa łódzkiego dostarczyły powszechne spisy ludności z 1921 i 1931 r. zarówno w odniesieniu do całego województwa, jak i poszczególnych powiatów. W Archiwum Akt Nowych w ramach zespołu Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego znajdujemy również dane dotyczące struktury wyznaniowej województwa łódzkiego w 1927 r. W odniesieniu do schyłku lat trzydziestych (1937 r.) informacje o składzie wyznaniowym ludności całego województwa łódzkiego i jego powiatów odnaleźć można w materiałach wytworzonych przez Ministerstwo Opieki Społecznej, które przechowywane są w tym samym archiwum. Dane te mają jednak charakter szacunkowy. Z kolei w Archiwum Państwowym w Łodzi w zespole o nazwie Wydział Powiatowy w Łodzi są dane o strukturze wyznaniowej powiatu łódzkiego w 1928 r.

W spisie z 30 września 1921 r. wyróżniono następujące kategorie wyznaniowe: rzymskokatolickie i ormiańskokatolickie, greckokatolickie, inne wyznania katolickie, mariawici itd., prawosławne, inne wyznania Kościoła wschodniego, ewangelickie (augsburskie, reformowane i unijne), inne wyznania ewangelickie, mojżeszowe, inne wyznania niechrześcijańskie, bezwyznaniowi, niewiadome⁴⁷. W drugim powszechnym spisie ludności z 9 grudnia 1931 r. klasyfikacja była zbliżona do poprzedniej, choć wystąpiły pewne zmiany. Podział na kategorie wyznaniowe wyglądał w sposób następujący: rzymskokatolickie i ormiańskokatolickie, greckokatolickie i obrządek wschodni Kościoła katolickiego, prawosławne, ewangelickoaugsburskie, ewangelickoreformowane, ewangelickounijne, ewangelickie bez bliższego określenia, inne chrześcijańskie, mojżeszowe, inne niechrześcijańskie, nie określone, bezwyznaniowi, nie podane⁴⁸. W celach badawczych dokonałem podziału tej społeczności na katolików (wyznanie rzymskokatolickie i ormiańskokatolickie), mojżeszowych, protestantów

⁴⁷ *Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dn. 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie...*, t. 16, s. 79–80, tabl. XI.

⁴⁸ *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Miasto Łódź...*, ser. C, z. 67, s. 14, tabl. 10; *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie bez miasta Łodzi...*, ser. C, z. 77, s. 23–26, tabl. 10.

(wszystkie Kościoły ewangelickie) i utworzyłem także kategorię „inni” (przedstawiciele pozostałych wyznań i religii, bezwyznaniowi oraz ci o nieustalonej deklaracji religijnej).

Strukturę wyznaniową ludności województwa łódzkiego w 1921 r. w skali całego województwa oraz osobno ludności miejskiej i wiejskiej przedstawiają wykresy 76–78. W 1921 r. trzy największe grupy wyznaniowe tworzyli: katolicy⁴⁹, „mojżeszowi” i protestanci⁵⁰, przedstawiciele pozostałych wyznań chrześcijańskich i innych religii, ateści i osoby o nieokreślonym światopoglądzie stanowili łącznie znikomy odsetek ludności. W skali całego województwa największą społeczność tworzyli katolicy – 76,98%, drudzy w kolejności byli „mojżeszowi” – 14,51%, udział protestantów natomiast wynosił 7,70%. W miastach obok katolików, stanowiących ponad 56,47% społeczności miejskiej, obserwujemy duży odsetek „mojżeszowych” – 33,75%, wskaźnik protestantów jest natomiast wyższy niż w skali całego województwa (8,78%). Struktura wyznaniowa ludności miejskiej w znacznej mierze uwarunkowana jest składem narodowościowym ludności miast, gdzie istotne skupiska stanowili Żydzi i Niemcy. Katolikami byli w nich w olbrzymiej większości Polacy, wyznanie mojżeszowe było domeną ludności żydowskiej⁵¹, a protestantami byli głównie Niemcy⁵². Na wsi, gdzie zdecydowanie dominowała liczebnie ludność polska, korelacja struktury narodowościowej z wyznaniową jest jeszcze silniejsza, katolicy stanowią tam prawie 90% mieszkańców, protestanci – 7,06%, odsetek „mojżeszowych” jest nieduży, choć wyraźnie większy aniżeli wskaźnik występującej na wsi ludności żydowskiej, który zresztą także był niewielki. Duża różnica pomiędzy udziałem Żydów a odsetkiem „mojżeszowych” na wsi może wskazywać na asymilację

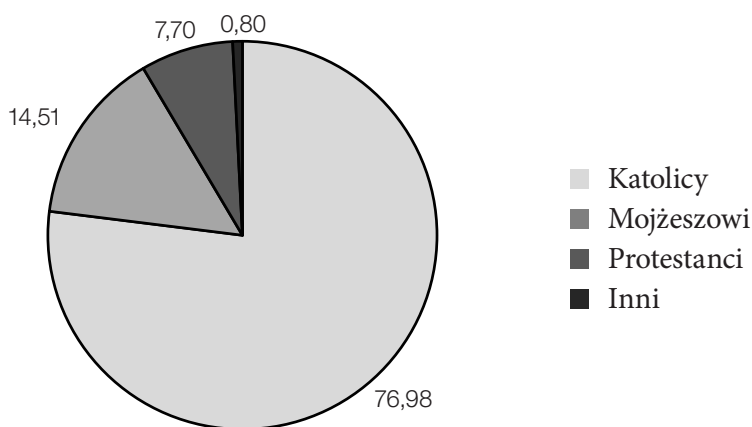
⁴⁹ W zdecydowanej mierze byli to wyznawcy Kościoła rzymskokatolickiego, gdyż ormianokatolików praktycznie w województwie łódzkim nie było.

⁵⁰ Szczególnie chodzi tu o członków Kościoła ewangelicko-augsburskiego.

⁵¹ Część inteligencji żydowskiej uległa asymilacji, co wiązało się z przyjęciem przez tę grupę religii chrześcijańskiej. Zob.: A. Landau-Czajka, *Zasymilowana inteligencja żydowska w okresie międzywojennym*, [w:] *Metamorfozy społeczne*, t. 2, *Badania nad dziejami społecznymi XIX i XX w.*, pod red. J. Żarnowskiego, Warszawa 2007, s. 128.

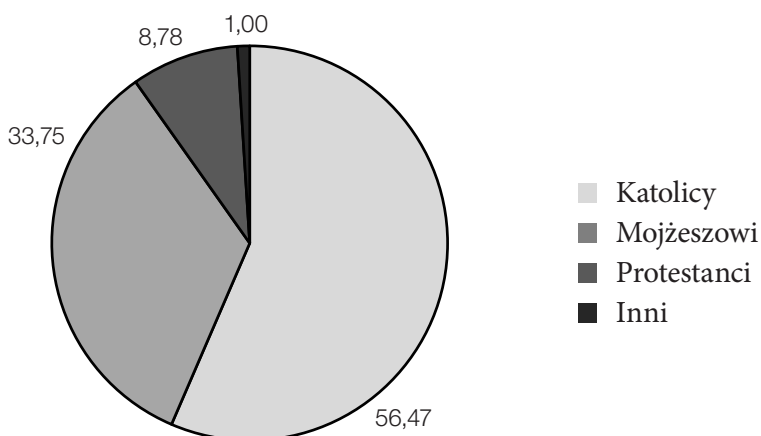
⁵² Na obszarze województwa łódzkiego przede wszystkim w miastach występowała pewna, nieduża grupa Niemców, którzy byli katolikami. Zob.: M. Budziarek, *Katolicy niemieccy w Łodzi (wybrane zagadnienia)*, [w:] *Niemcy w dziejach Łodzi do 1945 roku*, pod red. A. Kuczyńskiego i B. Racockiej, Łódź 2001, s. 59.

części społeczności żydowskiej przez żywioł polski na terenach wiejskich, czemu nie towarzyszyła jednak zmiana wyznania.

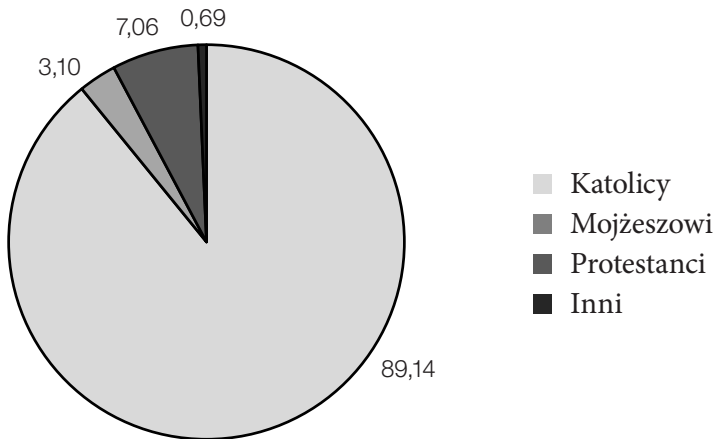
Wykres 76. Struktura wyznaniowa ludności województwa łódzkiego w 1921 r. (w %)

Źródło: Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dn. 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1928, t. 16, s. 79, tabl. XI (obliczenia własne)

Wykres 77. Struktura wyznaniowa ludności miejskiej województwa łódzkiego w 1921 r. (w %)

Źródło: Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dn. 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1928, t. 16, s. 79–80, tabl. XI (obliczenia własne)

Wykres 78. Struktura wyznaniowa ludności wiejskiej województwa łódzkiego w 1921 r. (w %)

Źródło: *Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dn. 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1928, t. 16, s. 80, tabl. XI (obliczenia własne)

Wyniki powszechnego spisu ludności z 1921 r. dostarczyły danych o strukturze wyznaniowej poszczególnych powiatów. Dla powiatu łódzkiego mamy także dane pochodzące z łódzkiego Wydziału Powiatowego⁵³ odnoszące się do 1928 r. Strukturę wyznaniową ludności powiatów województwa łódzkiego w 1921 r. przedstawiają wykresy 43–56 (aneks). W świetle danych spisowych z roku 1921 widać, iż katolicy dominowali we wszystkich powiatach, największy odsetek stanowili w powiatach rolniczych, słabiej zurbanizowanych: wieluńskim – 90,37, tureckim – 90,21 i radomszczańskim – 90,10, najniższy zaś w powiecie grodzkim łódzkim – 53,51. Wiąże się to oczywiście z faktem, że na wsi przeważała ludność polska, czyli katolicka⁵⁴. W ostatnim z tych powiatów zanotowano najwyższy udział mojżeszowych – 34,55%, co oczywiście nie dziwi, gdyż Łódź – jak wspomniano wyżej – była znaczącym skupiskiem ludności żydowskiej, istotny był także wskaźnik osób tego wyznania w powiecie brzezińskim – 17,38%, w takich miastach jak Brzeziny czy Tomaszów Mazowiecki społeczność żydowska stanowiła bowiem poważną część ich populacji. W powiatach: łaskim, kaliskim, piotrkowskim, łęczyckim i sieradzkim

⁵³ APŁ, WPwŁ, sygn. 1534, k. 8.

⁵⁴ Na wsi liczba Polaków innego wyznania była znikoma.

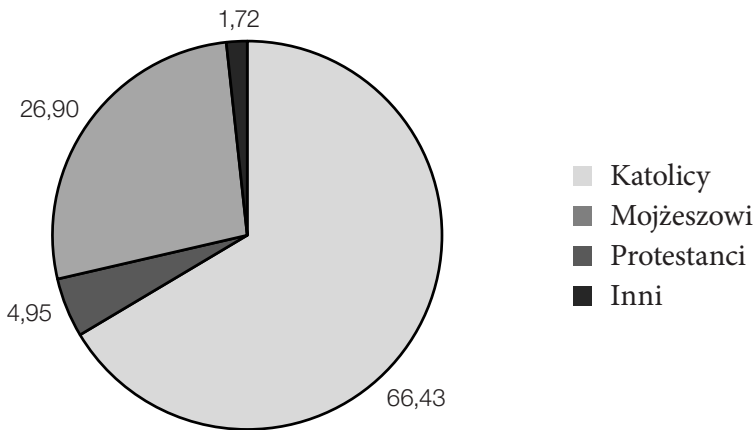
ich odsetek oscylował w granicach 10–11. Większość z tych powiatów (łaski, kaliski, piotrkowski czy sieradzki) to powiaty ze znacznie większymi ośrodkami miejskimi, częściowo o charakterze wybitnie przemysłowym (Kalisz, Pabianice, Piotrków Trybunalski, Zduńska Wola), w których zamieszkiwało sporo Żydów. Powiat łęczycki z kolei leżał dość blisko łódzkiego okręgu przemysłowego, stąd zapewne jego atrakcyjność dla tej społeczności. Najmniejszy wskaźnik „mojżeszowych” występował w powiatach typowo rolniczych, dość słabo zurbanizowanych: tureckim – 5,14%, konińskim – 4,93% i słupeckim – 4,64%, czyli w północno-zachodniej części województwa łódzkiego. Wyznawcy protestantyzmu byli szczególnie widoczni w powiatach przemysłowych: łódzkim – 20,20%, dość znaczny odsetek stanowili także w powiatach: brzezińskim (11,70) i grodzkim łódzkim (10,84). Wyjątek stanowi tutaj powiat słupecki (11,55), mający typowo rolniczy charakter, usytuowany jednak w północno-zachodniej części województwa łódzkiego, gdzie były dość liczne skupiska ludności niemieckiej. Niewielki był udział protestantów w południowych, rolniczych powiatach: radomszczańskim (2,02%) i wieluńskim (1,19%). Przedstawiciele innych wyznań mieli znikomy udział w strukturze wyznaniowej powiatów województwa łódzkiego.

Dla 1927 r. posiadamy dane dotyczące struktury wyznaniowej województwa łódzkiego, wytworzone przez Ministerstwo Wyznań i Oświecenia Publicznego (wykres 79). Są to zapewne dane szacunkowe. Wynika z nich, że katolicy stanowili wtedy 66,43%, „mojżeszowych” było 26,90%, a protestanci to 4,95% ludności. Porównując te dane z pochodzącymi ze spisu z 1921 r. i z kolejnego spisu ludności z 1931 r. widzimy, że udział katolików i protestantów jest zaniżony, „mojżeszowych” natomiast raczej zawyżony. Dane te są znacznie mniej wiarygodne niż te będące rezultatem dokonanych powszechnych spisów ludności.

Strukturę wyznaniową ludności powiatu łódzkiego w 1928 r. ukazuje wykres 57 (aneks). Struktura ta w owym powiecie niewiele zmieniła się w porównaniu z rokiem 1921. W 1928 r. w powiecie łódzkim dominowali katolicy – 70,52%, udział „mojżeszowych” był właściwie taki sam i wynosił 20,17%, wskaźnik protestantów sięgał 9,32%, więc nieco więcej niż przed kilku laty.

Warto przyrzeć się składowi narodowościowemu poszczególnych grup wyznaniowych w odniesieniu do wyników powszechnego spisu ludności z 1921 r. W przypadku katolików można postawić wniosek, że ogromna większość z nich to Polacy, na ogólną liczbę katolików w województwie łódzkim

wynoszącą 1 734 111 aż 1 729 499 osób (99,73%) to Polacy, choć także pewna część wyznawców katolicyzmu to Niemcy – 3799 (0,22%)⁵⁵. Protestantami byli głównie Niemcy, na 173 546 wszystkich protestantów zamieszkałych w Łódzkiem liczba osób narodowości niemieckiej w obrębie tej grupy wyznaniowej wynosiła 99 416 (57,29%)⁵⁶. Judaizm był religią charakterystyczną dla Żydów i na całkowitą liczbę 326 973 „mojżeszowych”, zdecydowana większość, bo 269 261 osób spośród nich (82,35%) to Żydzi, jednak zarazem aż 57 304 wyznawców judaizmu⁵⁷ zadeklarowało narodowość polską⁵⁸. Dość duża liczba mojżeszowych wśród Polaków jest zapewne wynikiem procesu polonizacji, której ulegała część społeczności żydowskiej, pozostając jednak przy religii mojżeszowej.

Wykres 79. Struktura wyznaniowa ludności województwa łódzkiego w 1927 r. (w %)

Źródło: AAN, Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, sygn. B-9370, k. 166 (obliczenia własne)

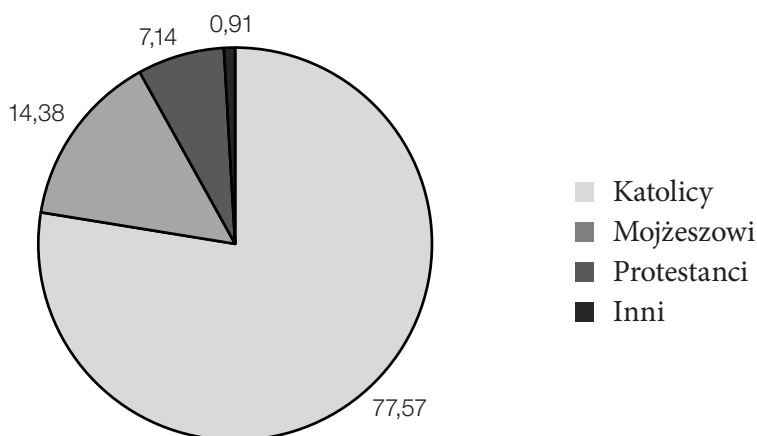
⁵⁵ Katolicyzm wyznawało też 166 Żydów, 211 Czechów, a także pewna niewielka grupa Rosjan, Ukraińców i przedstawicieli innych narodowości.

⁵⁶ Wyznawcami protestantyzmu była większość zamieszkujących województwa łódzkie Czechów – na całkowitą ich liczbę 2177 aż 1939 było wyznania protestanckiego.

⁵⁷ Wśród wyznawców judaizmu występują też śladowo przedstawiciele Niemców, Rosjan i innych.

⁵⁸ *Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dn. 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie...*, t. 16, s. 79, tabl. XI (obliczenia własne).

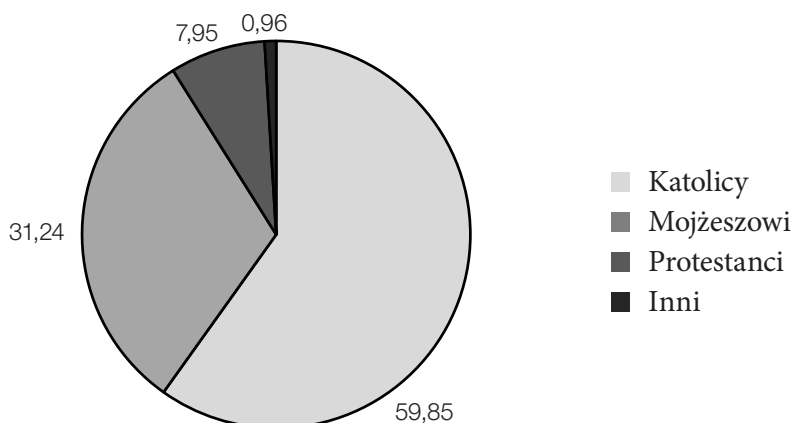
Wyniki powszechnego spisu ludności z 1931 r. w odniesieniu do struktury wyznaniowej województwa łódzkiego w różnych przekrojach⁵⁹ przedstawiają wykresy 80–83. W całym województwie łódzkim w porównaniu z wynikami spisu z 1921 r. nastąpił pewien, niewielki wzrost odsetka katolików, zauważalne jest nieznaczne zmniejszanie się odsetka „mojżeszowych” i protestantów. W odniesieniu do całej ludności miejskiej wskaźnik katolików jest wyraźnie wyższy niż dziesięć lat wcześniej, odsetek „mojżeszowych” jest już mniejszy, zmalał także udział protestantów, choć w miastach liczących powyżej 20 000 ludności był nieco większy niż w skali wszystkich miast. Na wsi zdecydowaną większość stanowili nadal katolicy, których wskaźnik nawet trochę wzrósł, zmalał udział protestantów, podobnie jak „mojżeszowych”, których nadal było mniej od protestantów.

Wykres 80. Struktura wyznaniowa ludności województwa łódzkiego w 1931 r. (w %)

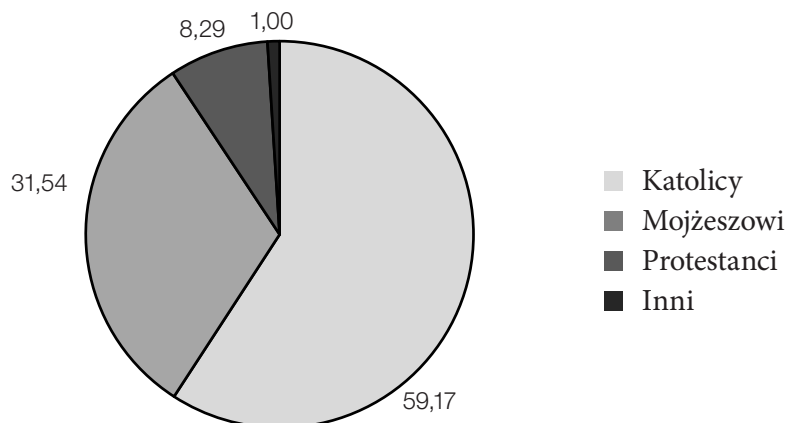
Źródło: *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Miasto Łódź*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1937, ser. C, z. 67, s. 14, tabl. 10; *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie bez miasta Łodzi*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1938, ser. C, z. 77, s. 23, tabl. 10 (obliczenia własne)

⁵⁹ W spisie z 1931 r. wyodrębniono miasta liczące powyżej 20 000 mieszkańców.

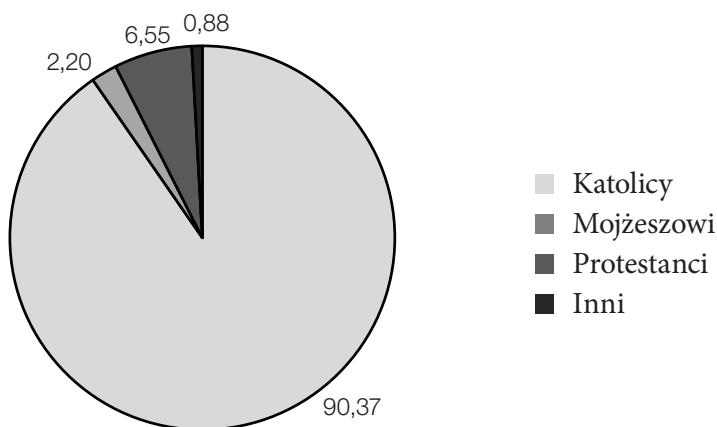
Wykres 81. Struktura wyznaniowa ludności miejskiej województwa łódzkiego w 1931 r. (w %)

Źródło: *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Miasto Łódź*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1937, ser. C, z. 67, s. 24, tabl. 10; *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie bez miasta Łodzi*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1938, ser. C, z. 77, s. 24, tabl. 10 (obliczenia własne)

Wykres 82. Struktura wyznaniowa ludności miast województwa łódzkiego liczących powyżej 20 000 mieszkańców w 1931 r. (w %)

Źródło: *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Miasto Łódź*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1937, ser. C, z. 67, s. 24, tabl. 10; *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie bez miasta Łodzi*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1938, ser. C, z. 77, s. 25, tabl. 10 (obliczenia własne)

Wykres 83. Struktura wyznaniowa ludności wiejskiej województwa łódzkiego w 1931 r. (w %)

Źródło: *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie bez miasta Łodzi*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1938, seria C, z. 77, s. 26, tabl. 10 (obliczenia własne)

Na terenie województwa łódzkiego w latach 1921–1931, biorąc pod uwagę liczby absolutne, wystąpił wyraźny przyrost wyznawców katolicyzmu (z 1 734 117 do 2 041 570 osób – o 17,72%). Podkreślić należy także, iż choć wskaźniki wyznawców judaizmu w tym województwie w owym przedziale czasu utrzymały się na zbliżonym poziomie, aczkolwiek z tendencją spadkową, to nastąpił – nie tak znaczny jak w przypadku katolików – wzrost przedstawicieli tego wyznania (z 326 973 do 378 485 – o 15,75%), szczególnie w miastach (z 283 105 do 344 931 – o 21,83%), co było tendencją charakterystyczną dla całego kraju. Zauważalny jest także niewielki wzrost społeczności protestanckiej w skali całego województwa łódzkiego (z 173 546 do 187 904, czyli o 8,27%). Nieznaczne tylko zwiększenie się liczebności protestantów było w dużej mierze wynikiem niższego przyrostu naturalnego w tej grupie w porównaniu z innymi wyznaniem na obszarze województw centralnych, w szczególności z katolikami⁶⁰. W latach 1921–1931 nie występowały w odniesieniu do województwa łódzkiego w skali masowej żadne migracje ludności wyznania mojżeszowego

⁶⁰ S. Bronsztejn, *Ludność żydowska w Polsce...*, s. 127; A. Krysiński, *Tendencje rozwojowe ludności Polski pod względem narodowościowym i wyznaniowym w do-*

czy też protestanckiego, co oczywiście wiąże się z tym, że łódzki okręg przemysłowy nie rozwijał się już aż tak dynamicznie jak działo się to w okresie zaborów. Władze odrodzonego państwa polskiego nie dążyły zresztą do zbytniego wzrostu liczby mniejszości wyznaniowych, wspierając raczej Kościół katolicki, reprezentujący wyznanie ściśle związane z państwowością polską. Wszystkie te czynniki spowodowały, że żadna z innych społeczności wyznaniowych nie mogła w znaczący sposób zwiększyć swej liczebności w tym okresie, a na pewno nie mogła stać się w obrębie województwa łódzkiego liczniejsza od katolików. Mniejszości wyznaniowe stanowiły więc na początku lat trzydziestych XX w. około 20% całej ludności województwa, w miastach zbliżając się do 40%.

Uzyskane przeze mnie wyniki badań dotyczące struktury wyznaniowej w miastach i struktury wyznaniowej na wsiach województwa łódzkiego są zbieżne z tymi, które uzyskał w swych badaniach Tomasz Wysocki⁶¹. Taki sam odsetek ludności wyznania mojżeszowego w odniesieniu do mieszkańców miast województwa łódzkiego w 1931 r. wykazał w swej pracy Jerzy Tomaszewski⁶².

Wyniki powszechnego spisu ludności z 1931 r. zawierają także dane dotyczące struktury wyznaniowej poszczególnych powiatów. Strukturę wyznaniową ludności powiatów województwa łódzkiego ukazują wykresy 58–70 (aneks). W 1931 r. struktura wyznaniowa powiatów województwa łódzkiego nie odbiegała zasadniczo od stanu z 1921 r. Katolicy nadal dominowali we wszystkich powiatach, a nawet ich udział nieco wzrósł, najlepiej widać to na przykładzie powiatu grodzkiego łódzkiego, gdzie wskaźnik katolików w porównaniu z rokiem 1921 wyraźnie zwiększył się i wynosił w tym czasie 56,26%, co oczywiście jest w dużej mierze spowodowane napływem do Łodzi osób wyznania katolickiego pochodzących ze wsi lub małych miasteczek. Wskaźnik „mojżeszowych” w większości powiatów spadł w porównaniu ze stanem sprzed dziesięciu lat, tendencja ta generalnie dotyczy także wyznawców protestantyzmu. Pewien wyjątek stanowi w przypadku tych ostatnich powiat koniński, gdzie obserwujemy pewien wzrost udziału protestantów (z 7,24 do 8,95%), w tym jednak przypadku mamy do czynienia z wchłonięciem przez powiat koniński protestantów z włączonego do niego wcześniej powiatu słupeckiego. Świadczy to niewątpliwie

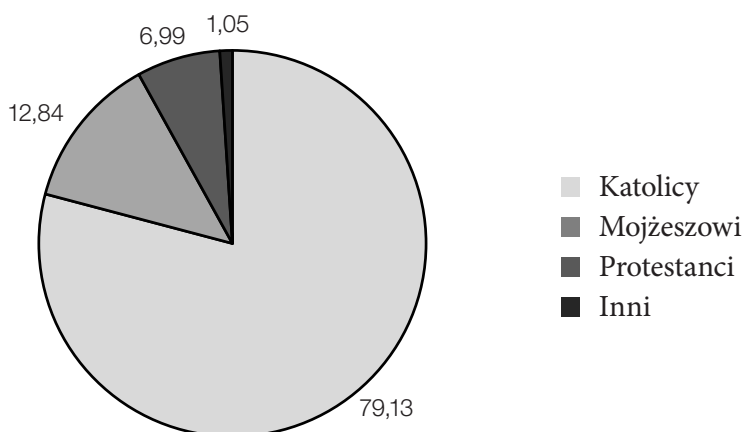
bie powojennej (Dokończenie), „Sprawy Narodowościowe” 1931, R. 5, nr 4–5, s. 405; tabl. 49 a.

⁶¹ T. Wysocki, *Struktura wyznaniowa mieszkańców Polski...*, s. 77, tabl. 2.

⁶² J. Tomaszewski, *Rzeczpospolita wielu narodów...*, s. 153.

o umacnianiu się w okresie międzypisowym pod względem liczebnym katolików kosztem „mojżeszowych” i protestantów, co było spowodowane brakiem migracji ludzi z obu tych grup na obszar województwa łódzkiego oraz wysokim przyrostem naturalnym ludności katolickiej, dominującej na wsi, czyli tam, gdzie przyrost ten był tradycyjnie wysoki.

Informacje o strukturze wyznaniowej województwa łódzkiego w 1937 r., pochodzące z zespołu Ministerstwo Opieki Społecznej, mają charakter szacunkowy. Strukturę tę przedstawia wykres 84, a poszczególnych powiatów wykresy 97–109 (aneks). W świetle materiałów wytworzonych przez ministerstwo skład wyznaniowy zarówno całej społeczności województwa łódzkiego, jak i poszczególnych powiatów tego województwa nie uległ istotnym zmianom w porównaniu z wynikami dwóch powszechnych spisów ludności, choć w skali całego województwa w stosunku do początku lat trzydziestych zauważalny jest wyższy udział katolików kosztem wyznawców judaizmu i protestantów.

Wykres 84. Struktura wyznaniowa ludności województwa łódzkiego w 1937 r. (w %)

Źródło: AAN, MOS, sygn. 813, k. 7, tabl. nlb. *Zaludnienie województwa* (obliczenia własne)

Na terytorium województwa łódzkiego w okresie dwudziestolecia międzywojennego zamieszkała tu ludność wyznawała więc przede wszystkim katolicyzm, spory odsetek stanowili „mojżeszowi”, znacznie mniej było już protestantów. Udział katolików w strukturze wyznaniowej stopniowo umacniał się kosztem wyznawców judaizmu i protestantów, co oczywiście miało też jednak

związek z prawdopodobnym⁶³ zwiększaniem się pod względem liczebnym żywiołu polskiego na tym terytorium. W okresie tym nie występowały na masową skalę, z wyjątkiem wczesnego okresu istnienia II Rzeczypospolitej (była to w zdecydowanej większości reemigracja ludności polskiej), żadne migracje zewnętrzne, ustał więc napływ ludności obcego pochodzenia na ziemie polskie, w tym i na terytorium województwa łódzkiego.

⁶³ Nie możemy tego precyzyjnie ustalić, wobec faktu, że dla schyłku lat trzydziestych mamy tylko szacunkowe dane dotyczące struktury narodowościowej województwa łódzkiego wytworzone przez Ministerstwo Opieki Społecznej.

Zakończenie

W niniejszym opracowaniu podjęta została próba omówienia różnych aspektów struktury ludności województwa łódzkiego w dwudziestoleciu międzywojennym. Przedmiotem badań była populacja całego województwa łódzkiego, miast, tych z nich, które liczyły powyżej 20 000 mieszkańców, wsi oraz poszczególnych powiatów. Zastosowałem metodę porównawczą w kontekście wybranych cech społeczno-demograficznych, głównie z ludnością województwa białostockiego, posiadającego ten sam co łódzkie rodzaj przemysłu.

Stan źródeł spowodował, że wyniki moich badań odnoszą się przede wszystkim do tych momentów, kiedy to przeprowadzone były powszechne spisy ludności, nieco danych w przypadku kilku powiatów odnosi się do schyłkowego okresu istnienia międzywojennego województwa łódzkiego.

W okresie istnienia II Rzeczypospolitej województwo łódzkie znajdowało się w grupie województw lepiej zaludnionych. Wpływ na to miały czynniki o charakterze industrialnym, przede wszystkim występowanie na tym terytorium dużego ośrodka przemysłowego, jakim była Łódź, oraz innych miast posiadających większe zakłady włókiennicze, co rzutowało także na wyższy niż w przypadku większości województw stopień jego urbanizacji. Ponad połowa mieszkańców tego regionu mieszkała jednak na wsi. Szybki wzrost liczby ludności Łodzi i innych – nie tylko zresztą przemysłowych – miast znajdujących się w Łódzkiem, miał zasadniczy wpływ na procesy

demograficzno-społeczne zachodzące w dwudziestoleciu międzywojennym na tym terytorium.

Struktura płci ludności województwa łódzkiego była wynikiem następstw pierwszej wojny światowej i występującego na jego obszarze rodzaju przemysłu, z przewagą kobiet nad mężczyznami, co było zresztą tendencją ogólnopolską. Społeczność województwa łódzkiego pod względem struktury wieku prezentowała typ progresywny, charakteryzowała się dużą liczbą osób w młodym wieku i wysokim udziałem ludzi będących w wieku produkcyjnym. Stan cywilny mieszkańców województwa był typowy dla II Rzeczypospolitej, z niedużym wskaźnikiem rozwiedzionych i większością dorosłej ludności tworzącej związki małżeńskie.

Typ struktury gospodarczej województwa łódzkiego był zdecydowanie rolniczo-przemysłowy. Struktura gospodarcza z kolei rzutowała silnie na skład społeczny i zawodowy jego populacji. Do największych działów gospodarki, w których znajdowali zatrudnienie mieszkańcy województwa łódzkiego, należały zatem rolnictwo i przemysł.

Olbrzymią część mieszkańców województwa łódzkiego stanowili drobni posiadacze, głównie byli to właściciele niewielkich gospodarstw rolnych, czyli małorolni chłopi – co z kolei jest dość charakterystyczne dla całego obszaru międzywojennej Polski. Na terenie województwa łódzkiego występowała także w dużej liczbie klasa robotnicza, skupiona przede wszystkim w ośrodkach industrialnych. Należy postawić tezę, że struktura społeczna ludności województwa łódzkiego była dość nowoczesna, szczególnie w porównaniu z ziemiami leżącymi na wschodzie i południu kraju, gdzie zdecydowaną większość ludności stanowili drobnorolni chłopi, a udział robotników był niezbyt duży. W odniesieniu do regionu łódzkiego możemy mówić także o występowaniu relatywnie licznej grupy ludzi, która dzisiaj powszechnie określana jest mianem klasy średniej, byli to przemysłowcy, kupcy, bogatsi rzemieślnicy czy lepiej sytuowana inteligencja. Najbogatsze rodziny przemysłowców i ziemian tworzyły klasę wyższą.

Poziom wykształcenia mieszkańców województwa łódzkiego był w dużej mierze spuścizną stanu oświaty w Królestwie Polskim i generalnie był typowy dla ówczesnej Polski, choć pod względem umiejętności czytania i pisanía sytuacja w tym województwie była nieco lepsza niż w skali całego kraju, a na pewno pod tym względem wyraźnie przewyższała województwa wschodnie.

Województwo łódzkie w dwudziestoleciu międzywojennym stanowiło konglomerat narodowości, języków i wyznań, gdzie obok ludności polskiej

występowały znaczne skupiska Żydów i Niemców oraz niewielkie społeczności przedstawicieli innych narodów. Poza katolikami obszar ten zamieszkiwali w znaczącej liczbie wyznawcy judaizmu i protestanci. Przedstawiciele mniejszości żydowskiej i niemieckiej zamieszkiwali w zwartej masie przede wszystkim większe miasta, z Łodzią na czele.

Województwo białostockie było w porównaniu z województwem łódzkim znacznie słabiej rozwinięte pod względem industrialnym (nie posiadało tak dużego ośrodka przemysłowego, jakim dla województwa łódzkiego była Łódź), co miało wpływ na jego mniejszą urbanizację. Udział robotników w strukturze społecznej województwa białostockiego był więc niższy aniżeli w Łódzkiem, mniejszy był tam także odsetek mieszkańców zatrudnionych w przemyśle, większy był za to w województwie białostockim wskaźnik drobnych posiadaczy, głównie na wsi, rolnictwo w większym stopniu niż w Łódzkiem było bowiem źródłem utrzymania jego ludności.

Województwo łódzkie obok posiadającego przemysł ciężki (górnictwo i hutnictwo) województwa śląskiego należało więc do najlepiej zindustrializowanych regionów w II Rzeczypospolitej. Miało ono wówczas, jak wspomniano wyżej, charakter rolniczo-przemysłowy, a pod względem rozwoju społeczno-gospodarczego i tym samym cywilizacyjnego, prezentowało się lepiej niż większość mających charakter rolniczy względnie rolniczo-usługowy województw międzywojennej Polski, kraju który należał – podobnie jak inne państwa Europy Środkowo-Wschodniej czy większość Europy Południowej¹ – do słabiej rozwiniętych pod względem ekonomicznym i urbanizacyjnym rejonów w Europie. Polska była wyraźnie zacofana w stosunku do wysoko rozwiniętych krajów Europy Zachodniej (chodzi mi głównie o państwa germańskie i lepiej rozwinięte kraje romańskie), takich jak np. Niemcy, Wielka Brytania², Francja czy Włochy. Należy zatem postawić tezę, że województwo łódzkie w okresie międzywojen-

¹ W tej części Europy wyjątkiem były Włochy, które w latach dwudziestych i trzydziestych XX w. uległy stosunkowo szybkiej industrializacji, co było oczywiście w dużej mierze wynikiem polityki gospodarczej prowadzonej przez Benito Mussoliniego.

² Wielka Brytania jest właściwie krajem germańsko-celtyckim, niemniej jednak germańscy Angliści są i byli także w I połowie XX w. znacznie liczniejsi niż razem wzięte zamieszkujące ją narody celtyckie, jak Szkoci, Walijszczy i Irlandczycy z Irlandii Północnej (ci ostatni w dużym stopniu mający zresztą korzenie angielskie).

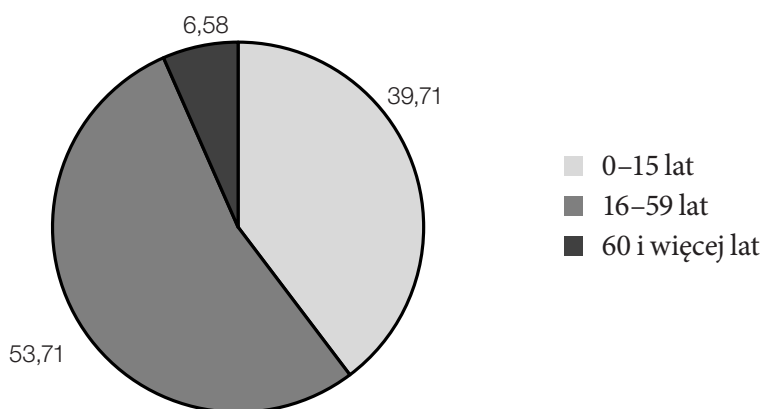
nym było na dobrej drodze do stania się w przyszłości regionem przemysłowo-rolniczym, w którym największym działem zatrudnienia byłby sektor przemysłowy, co wiązałoby się ściśle z przyspieszeniem procesów urbanizacyjnych na tym terenie.

Badania nad ludnością województwa łódzkiego będą zapewne prowadzone także w przyszłości, choć mogą dotyczyć nieco innej problematyki. W dużej mierze zależy to od stanu bazy źródłowej. Dysponujemy ustaleniami powszechnych spisów ludności, które przyniosły wiele informacji statystycznych w dwóch przekrojach czasowych. Spisy te dostarczyły tak wielu danych liczbowych w odniesieniu do różnych cech demograficzno-społecznych populacji województwa łódzkiego, że możliwe będzie z pewnością kontynuowanie badań nad ludnością województwa łódzkiego w przypadku licznych kwestii, które w niniejszej pracy nie zostały poruszone.

Na pewno niezadowolający jest jednak stan archiwaliów, na co wpływ miała druga wojna światowa i – zwłaszcza – zniszczenie w toku jej trwania znacznego zasobu archiwalnego Głównego Urzędu Statystycznego. Sytuacja ta spowodowana jest również faktem, iż działający w okresie istnienia II Rzeczypospolitej w Łodzi Wydział Statystyczny koncentrował się w swej działalności głównie na samej metropolii. Instytucja ta miała zbyt mały zespół pracowników i nie dysponowała odpowiednimi środkami finansowymi, aby podjąć badania na szerszą skalę, co byłoby bardzo przydatne dla prowadzenia dalszych badań statystyczno-historycznych i demograficzno-historycznych w odniesieniu do całego terytorium ówczesnego województwa łódzkiego.

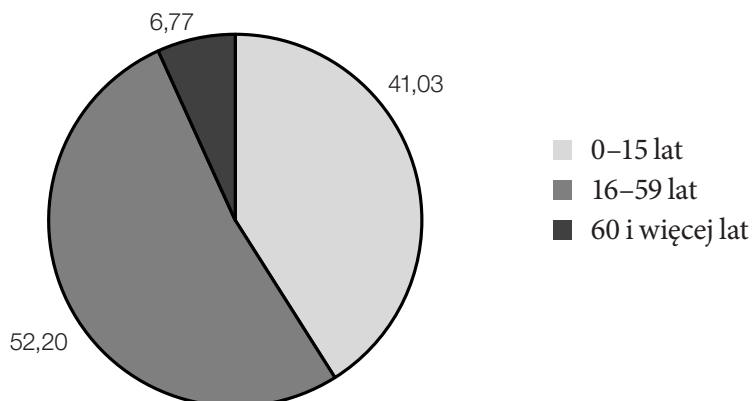
Autor wyraża nadzieję, że niniejsza praca pozwoli poznać strukturę populacji bardzo ważnego pod względem gospodarczym województwa II Rzeczypospolitej i stanowić będzie początek badań nad strukturą ludności innych regionów międzywojennej Polski, kraju bardzo zróżnicowanego pod względem stopnia rozwoju społeczno-gospodarczego.

Aneks

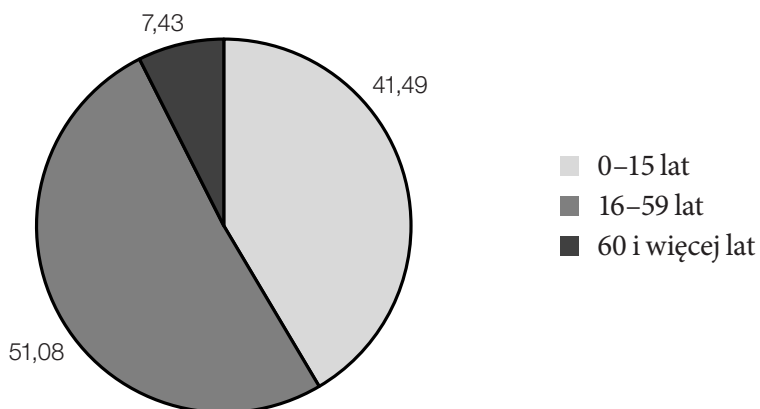
Wykres 1. Struktura wieku ludności powiatu brzezińskiego w 1921 r. według klasyfikacji ekonomicznej – wariant II (w %)

Źródło: *Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dn. 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1928, t. 16, s. 24, tabl. VI (obliczenia własne)

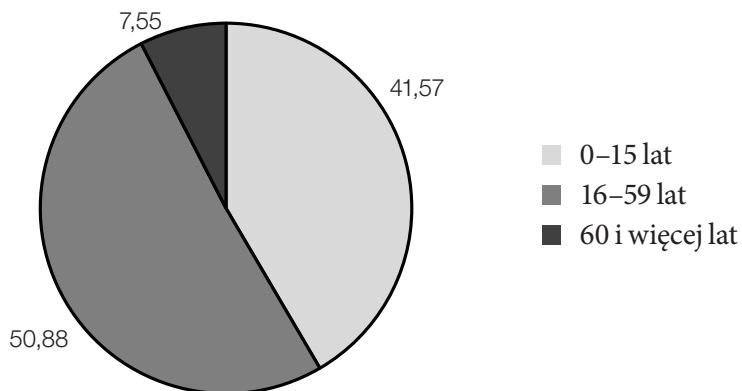
Wykres 2. Struktura wieku ludności powiatu kaliskiego w 1921 r. według klasyfikacji ekonomicznej – wariant II (w %)

Źródło: *Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dn. 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1928, t. 16, s. 26, tabl. VI (obliczenia własne)

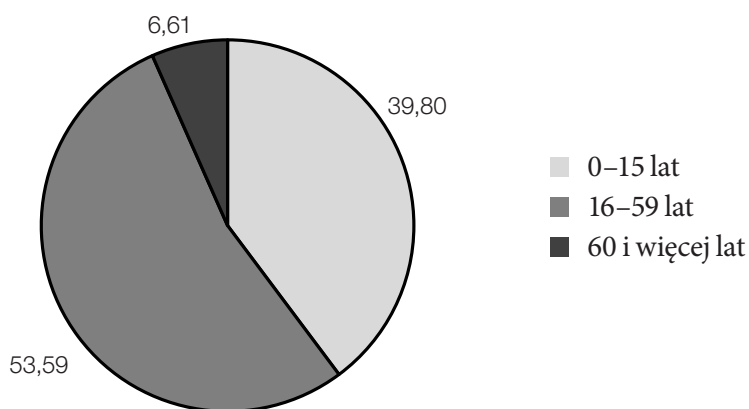
Wykres 3. Struktura wieku ludności powiatu kolskiego w 1921 r. według klasyfikacji ekonomicznej – wariant II (w %)

Źródło: *Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dn. 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1928, t. 16, s. 30, tabl. VI (obliczenia własne)

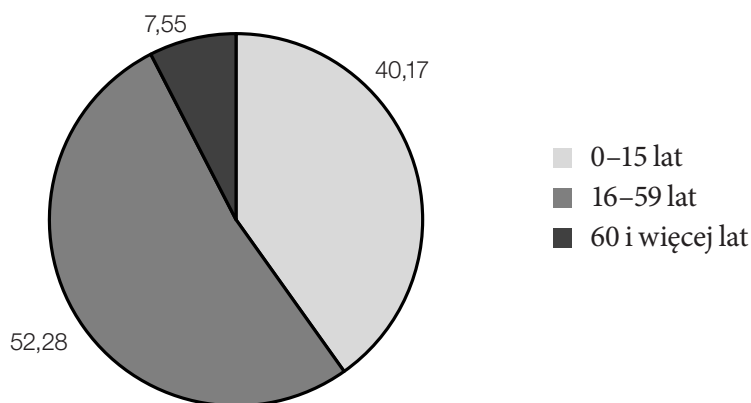
Wykres 4. Struktura wieku ludności powiatu konińskiego w 1921 r. według klasyfikacji ekonomicznej – wariant II (w %)

Źródło: Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dn. 30 września 1921 roku. *Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1928, t. 16, s. 32, tabl. VI (obliczenia własne)

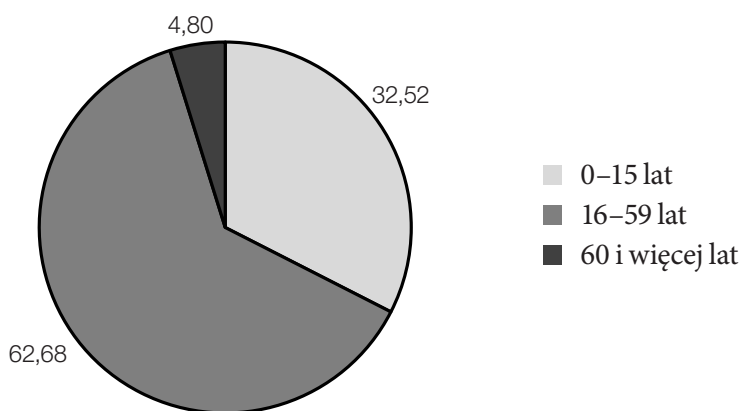
Wykres 5. Struktura wieku ludności powiatu łaskiego w 1921 r. według klasyfikacji ekonomicznej – wariant II (w %)

Źródło: Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dn. 30 września 1921 roku. *Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1928, t. 16, s. 34, tabl. VI (obliczenia własne)

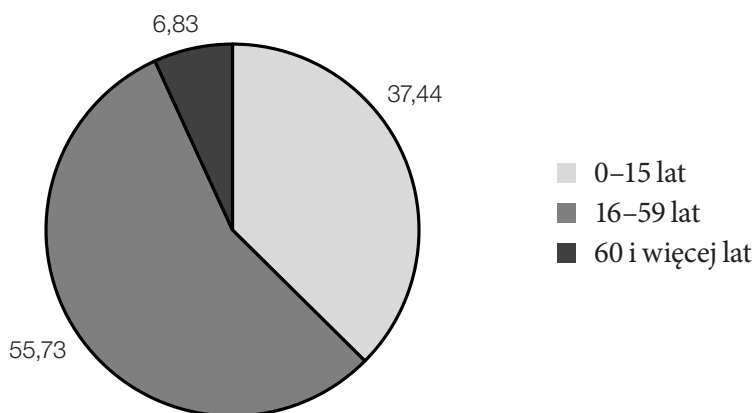
Wykres 6. Struktura wieku ludności powiatu łęczyckiego w 1921 r. według klasyfikacji ekonomicznej – wariant II (w %)

Źródło: *Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dn. 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1928, t. 16, s. 36, tabl. VI (obliczenia własne)

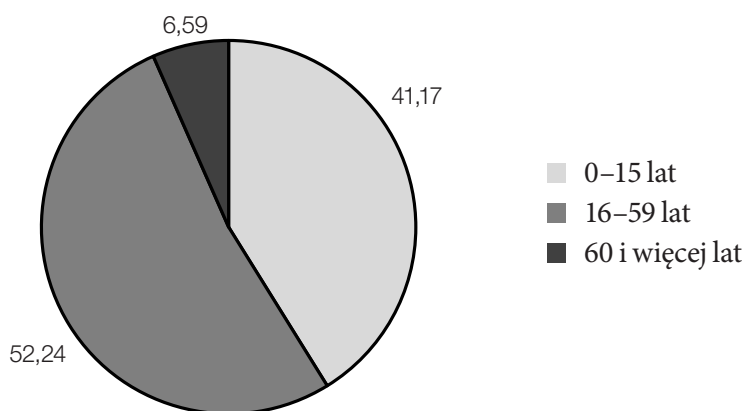
Wykres 7. Struktura wieku ludności powiatu grodzkiego łódzkiego w 1921 r. według klasyfikacji ekonomicznej – wariant II (w %)

Źródło: *Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dn. 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1928, t. 16, s. 38, tabl. VI (obliczenia własne)

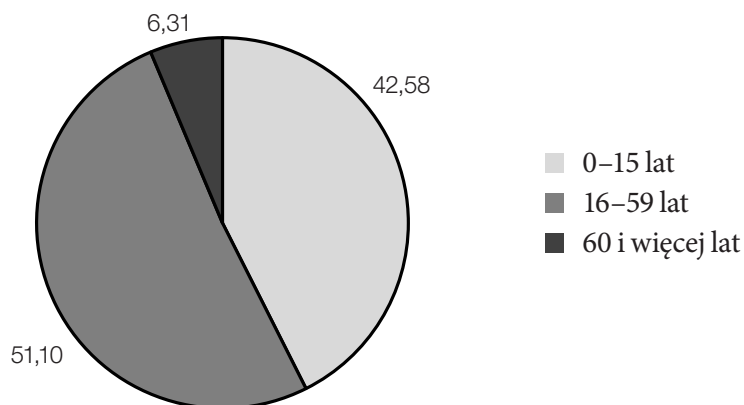
Wykres 8. Struktura wieku ludności powiatu łódzkiego w 1921 r. według klasyfikacji ekonomicznej – wariant II (w %)

Źródło: Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dn. 30 września 1921 roku. *Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1928, t. 16, s. 38, tabl. VI (obliczenia własne)

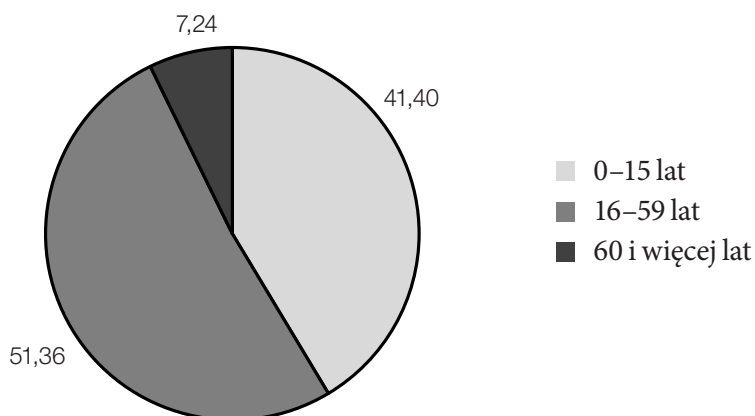
Wykres 9. Struktura wieku ludności powiatu piotrkowskiego w 1921 r. według klasyfikacji ekonomicznej – wariant II (w %)

Źródło: Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dn. 30 września 1921 roku. *Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1928, t. 16, s. 42, tabl. VI (obliczenia własne)

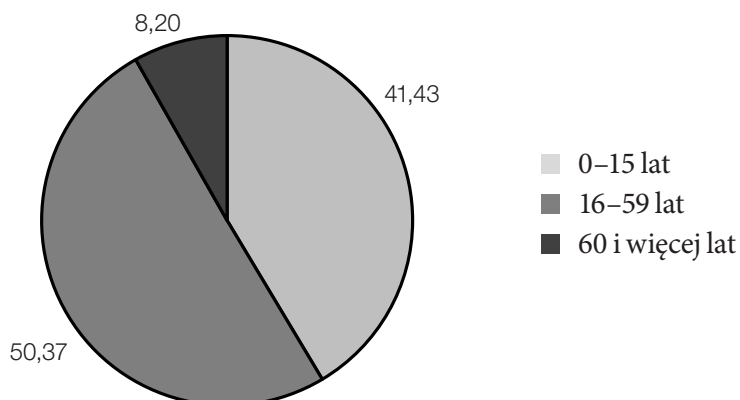
Wykres 10. Struktura wieku ludności powiatu radomszczańskiego w 1921 r. według klasyfikacji ekonomicznej – wariant II (w %)

Źródło: *Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dn. 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1928, t. 16, s. 44, tabl. VI (obliczenia własne)

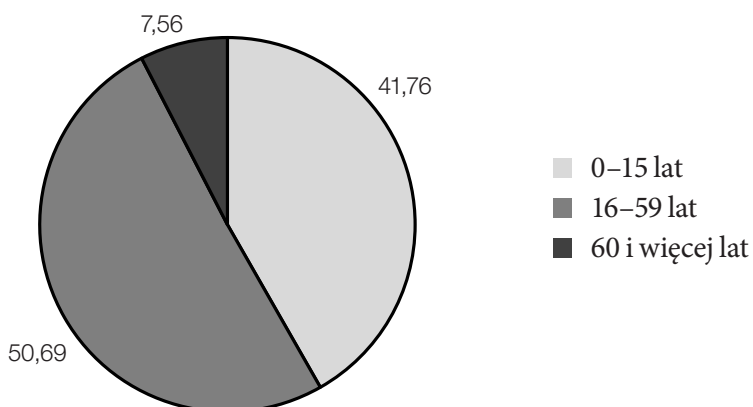
Wykres 11. Struktura wieku ludności powiatu sieradzkiego w 1921 r. według klasyfikacji ekonomicznej – wariant II (w %)

Źródło: *Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dn. 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1928, t. 16, s. 46, tabl. VI (obliczenia własne)

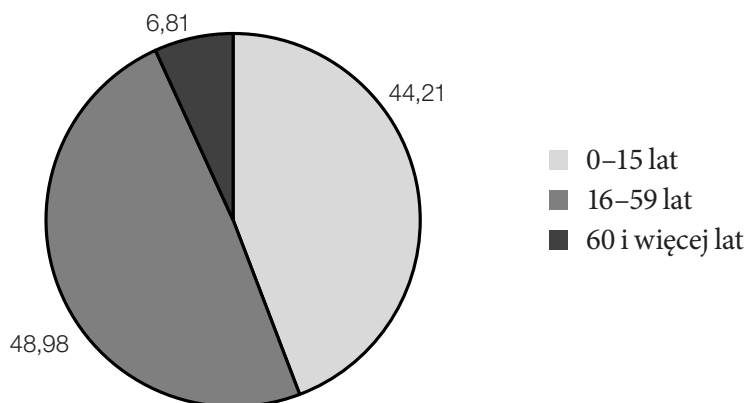
Wykres 12. Struktura wieku ludności powiatu słupeckiego w 1921 r. według klasyfikacji ekonomicznej – wariant II (w %)

Źródło: Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dn. 30 września 1921 roku. *Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1928, t. 16, s. 48, tabl. VI (obliczenia własne)

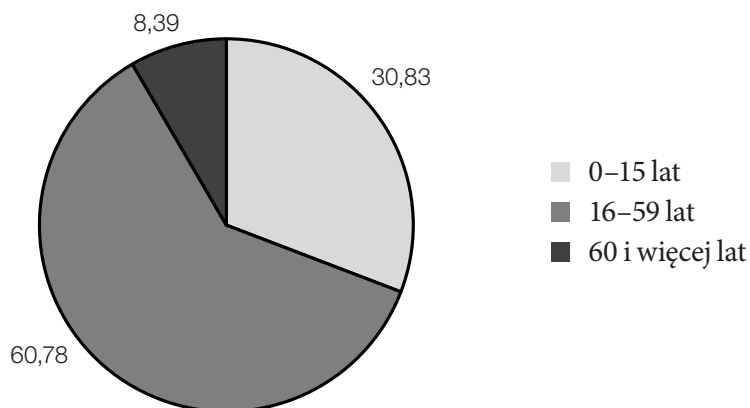
Wykres 13. Struktura wieku ludności powiatu tureckiego w 1921 r. według klasyfikacji ekonomicznej – wariant II (w %)

Źródło: Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dn. 30 września 1921 roku. *Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1928, t. 16, s. 50, tabl. VI (obliczenia własne)

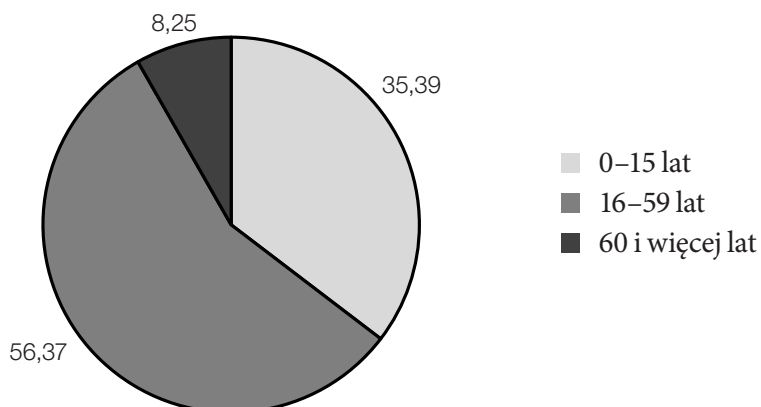
Wykres 14. Struktura wieku ludności powiatu wieluńskiego w 1921 r. według klasyfikacji ekonomicznej – wariant II (w %)

Źródło: *Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dn. 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1928, t. 16, s. 52, tabl. VI (obliczenia własne)

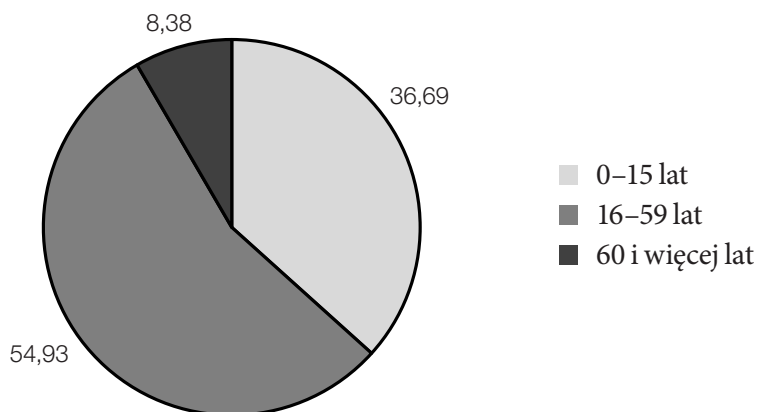
Wykres 15. Struktura wieku ludności powiatu brzezińskiego w 1931 r. według klasyfikacji ekonomicznej – wariant II (w %)

Źródło: *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie bez miasta Łodzi*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1938, ser. C, z. 77, s. 40–41, tabl. 14 (obliczenia własne)

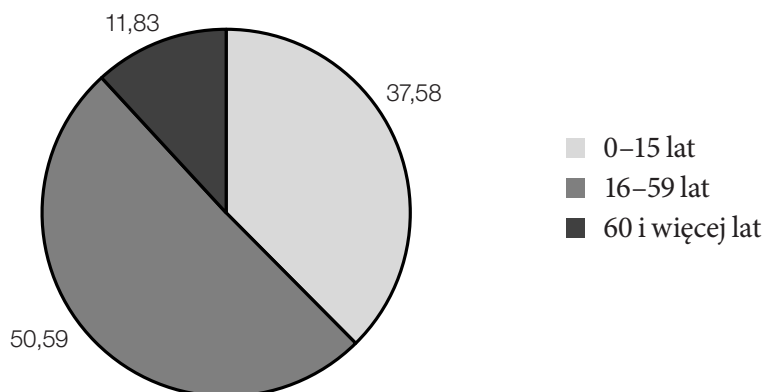
Wykres 16. Struktura wieku ludności powiatu kaliskiego w 1931 r. według klasyfikacji ekonomicznej – wariant II (w %)

Źródło: *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie bez miasta Łodzi*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1938, ser. C, z. 77, s. 40–41, tabl. 14 (obliczenia własne)

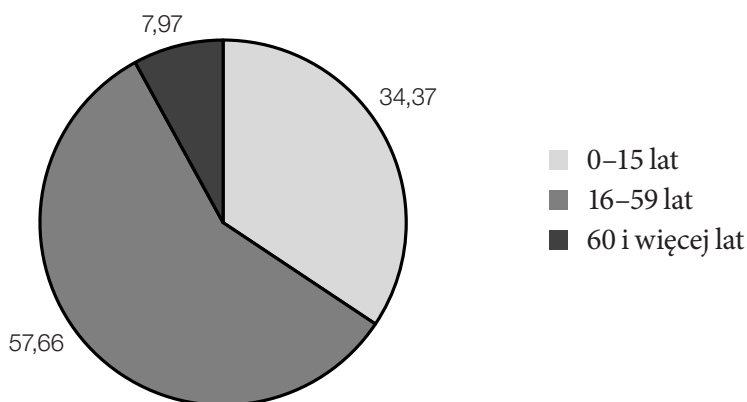
Wykres 17. Struktura wieku ludności powiatu kolskiego w 1931 r. według klasyfikacji ekonomicznej – wariant II (w %)

Źródło: *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie bez miasta Łodzi*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1938, ser. C, z. 77, s. 40–41, tabl. 14 (obliczenia własne)

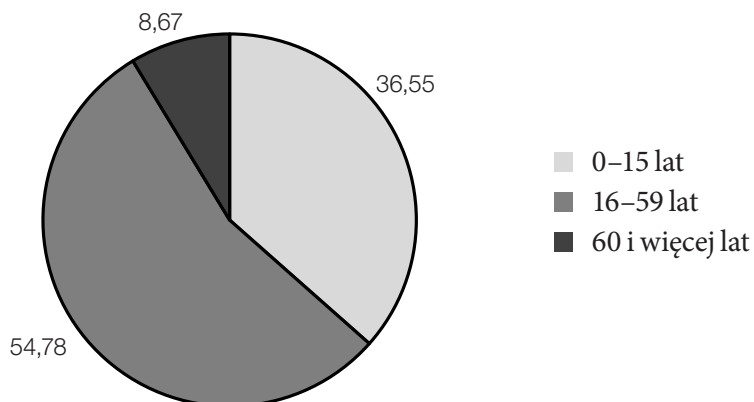
Wykres 18. Struktura wieku ludności powiatu konińskiego w 1931 r. według klasyfikacji ekonomicznej – wariant II (w %)

Źródło: *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie bez miasta Łodzi*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1938, ser. C, z. 77, s. 40–41, tabl. 14 (obliczenia własne)

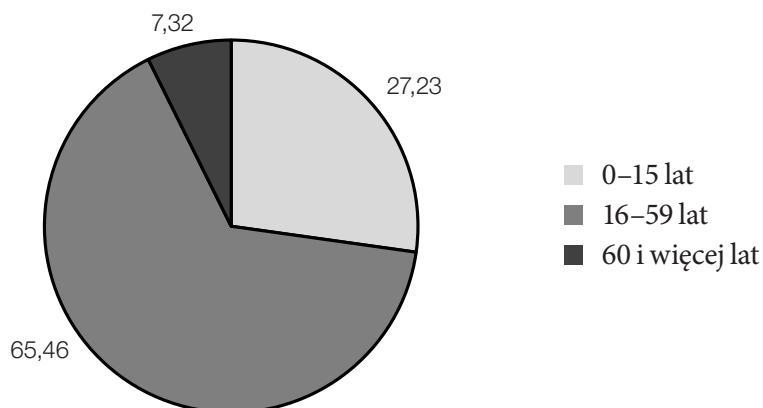
Wykres 19. Struktura wieku ludności powiatu łaskiego w 1931 r. według klasyfikacji ekonomicznej – wariant II (w %)

Źródło: *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie bez miasta Łodzi*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1938, ser. C, z. 77, s. 42–43, tabl. 14 (obliczenia własne)

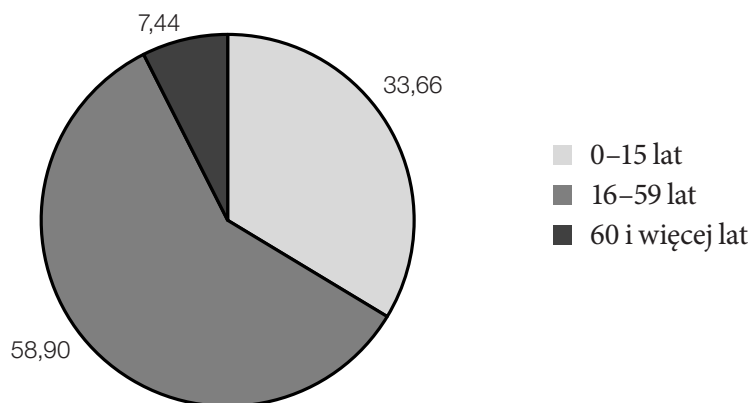
Wykres 20. Struktura wieku ludności powiatu łęczyckiego w 1931 r. według klasyfikacji ekonomicznej – wariant II (w %)

Źródło: *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie bez miasta Łodzi*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1938, ser. C, z. 77, s. 42–43, tabl. 14 (obliczenia własne)

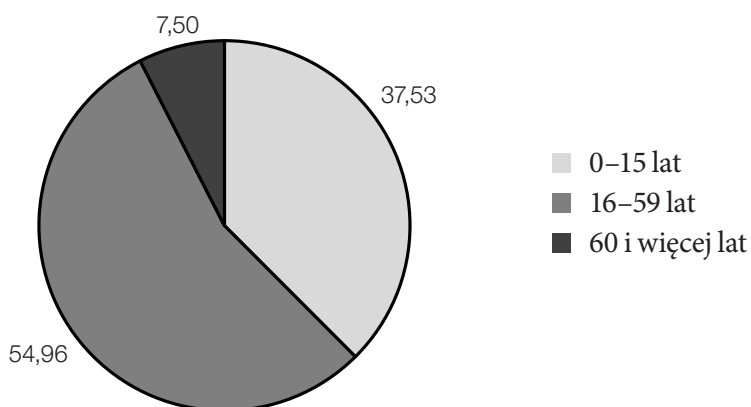
Wykres 21. Struktura wieku ludności powiatu grodzkiego łódzkiego w 1931 r. według klasyfikacji ekonomicznej – wariant II (w %)

Źródło: *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Miasto Łódź*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1937, ser. C, z. 67, s. 17–19, tabl. 13 (obliczenia własne)

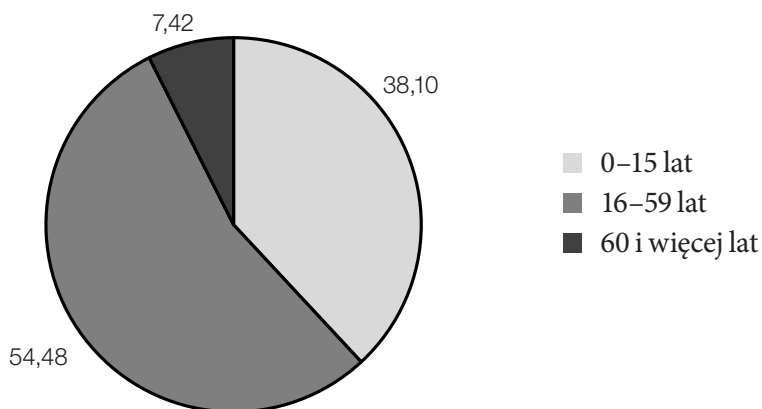
Wykres 22. Struktura wieku ludności powiatu łódzkiego w 1931 r. według klasyfikacji ekonomicznej – wariant II (w %)

Źródło: *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie bez miasta Łodzi*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1938, ser. C, z. 77, s. 42–43, tabl. 14 (obliczenia własne)

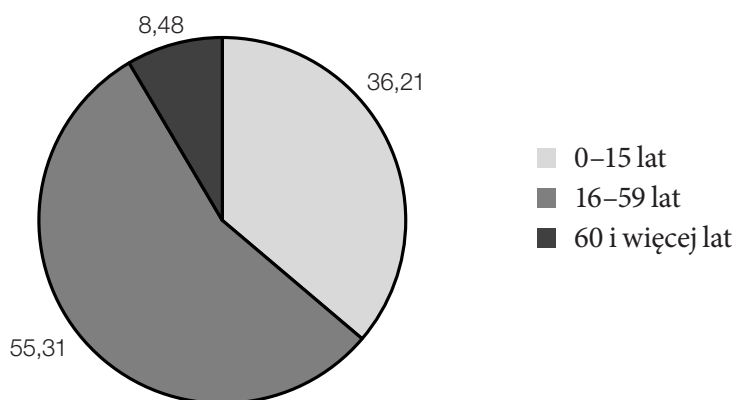
Wykres 23. Struktura wieku ludności powiatu piotrkowskiego w 1931 r. według klasyfikacji ekonomicznej – wariant II (w %)

Źródło: *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie bez miasta Łodzi*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1938, ser. C, z. 77, s. 42–43, tabl. 14 (obliczenia własne)

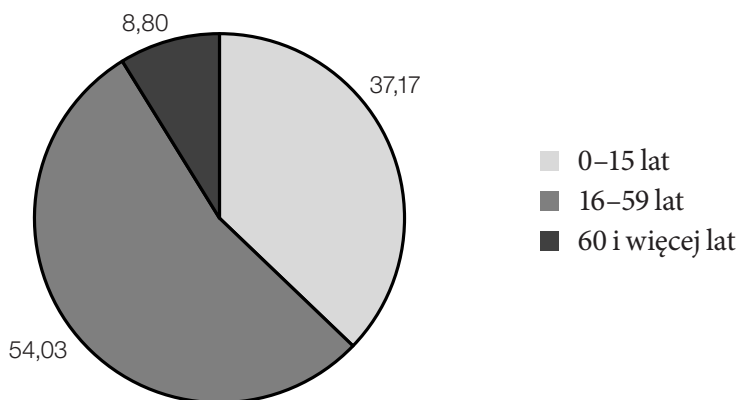
Wykres 24. Struktura wieku ludności powiatu radomszczańskiego w 1931 r. według klasyfikacji ekonomicznej – wariant II (w %)

Źródło: *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie bez miasta Łodzi*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1938, ser. C, z. 77, s. 44–45, tabl. 14 (obliczenia własne)

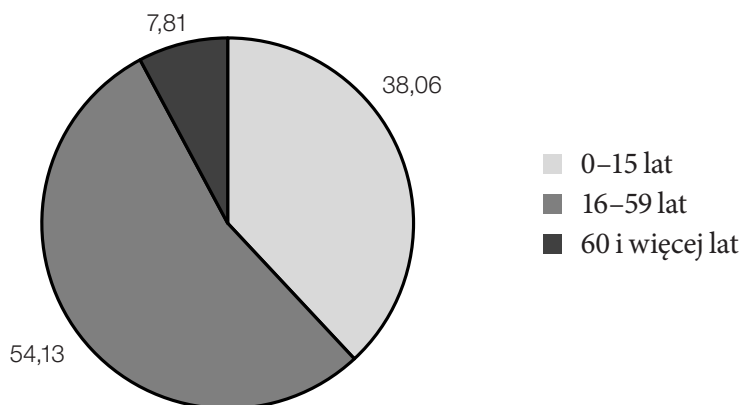
Wykres 25. Struktura wieku ludności powiatu sieradzkiego w 1931 r. według klasyfikacji ekonomicznej – wariant II (w %)

Źródło: *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie bez miasta Łodzi*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1938, ser. C, z. 77, s. 44–45, tabl. 14 (obliczenia własne)

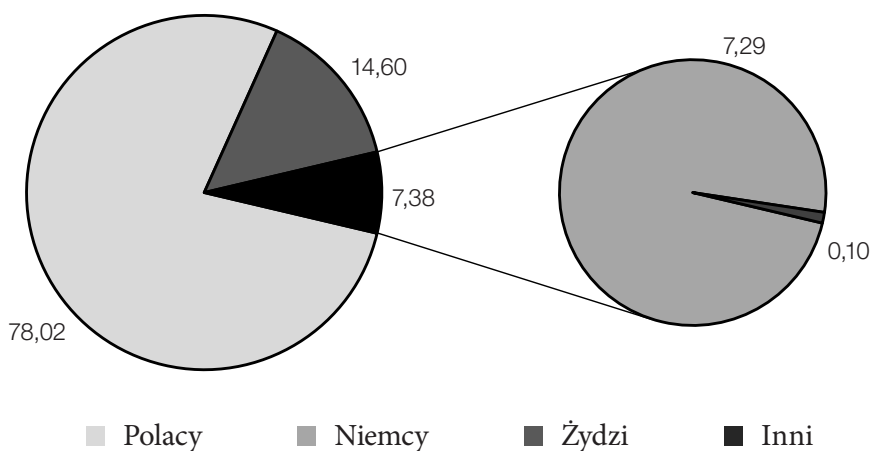
Wykres 26. Struktura wieku ludności powiatu tureckiego w 1931 r. według klasyfikacji ekonomicznej – wariant II (w %)

Źródło: *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie bez miasta Łodzi*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1938, ser. C, z. 77, s. 44–45, tabl. 14 (obliczenia własne)

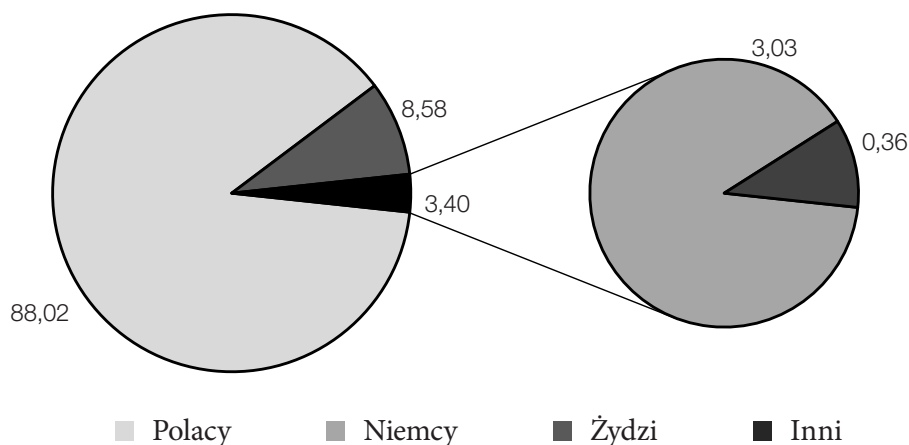
Wykres 27. Struktura wieku ludności powiatu wieluńskiego w 1931 r. według klasyfikacji ekonomicznej – wariant II (w %)

Źródło: *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie bez miasta Łodzi*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1938, ser. C, z. 77, s. 44–45, tabl. 14 (obliczenia własne)

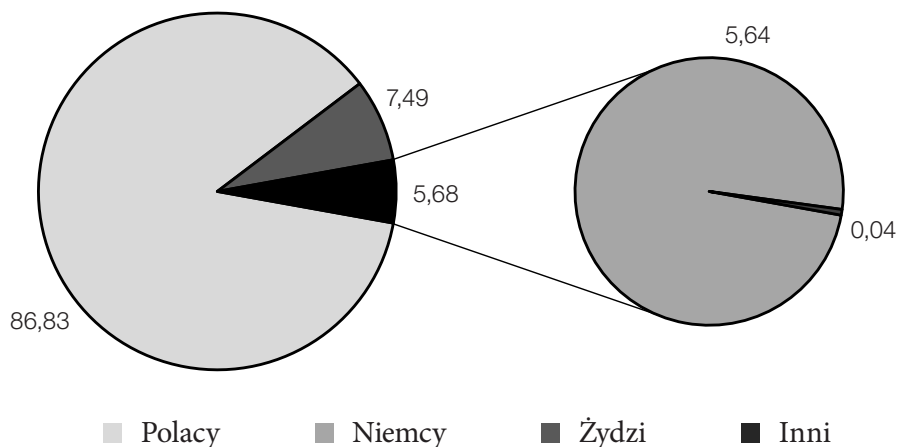
Wykres 28. Struktura narodowościowa ludności powiatu brzezińskiego w 1921 r. (w %)

Źródło: Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych, t. 2, Województwo łódzkie, Warszawa 1925, k. nlb., tabl. nlb., Tablica wojewódzka (obliczenia własne)

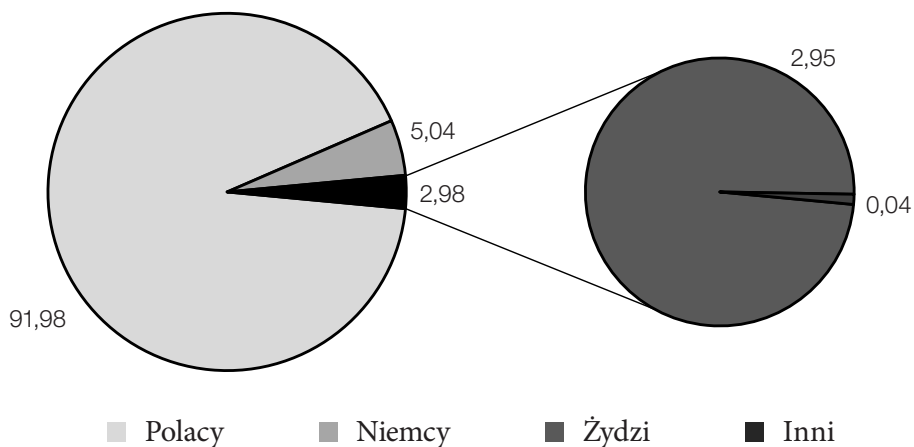
Wykres 29. Struktura narodowościowa ludności powiatu kaliskiego w 1921 r. (w %)

Źródło: Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych, t. 2, Województwo łódzkie, Warszawa 1925, k. nlb., tabl. nlb., Tablica wojewódzka (obliczenia własne)

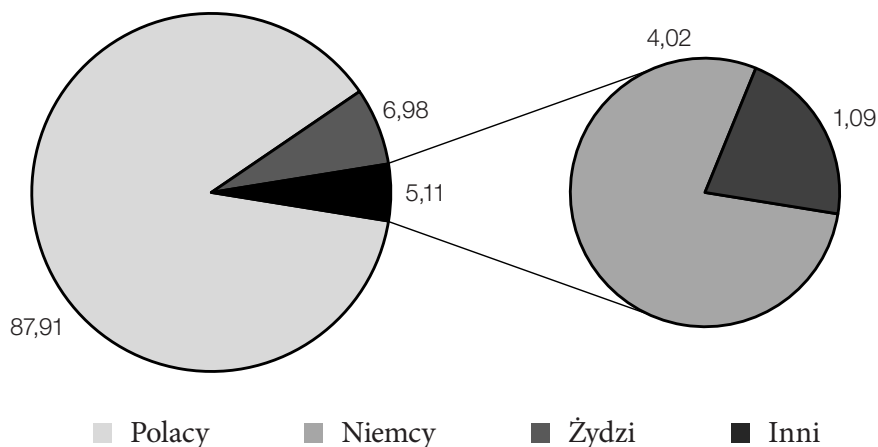
Wykres 30. Struktura narodowościowa ludności powiatu kolskiego w 1921 r. (w %)

Źródło: Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych, t. 2, Województwo łódzkie, Warszawa 1925, k. nlb., tabl. nlb., Tablica wojewódzka (obliczenia własne)

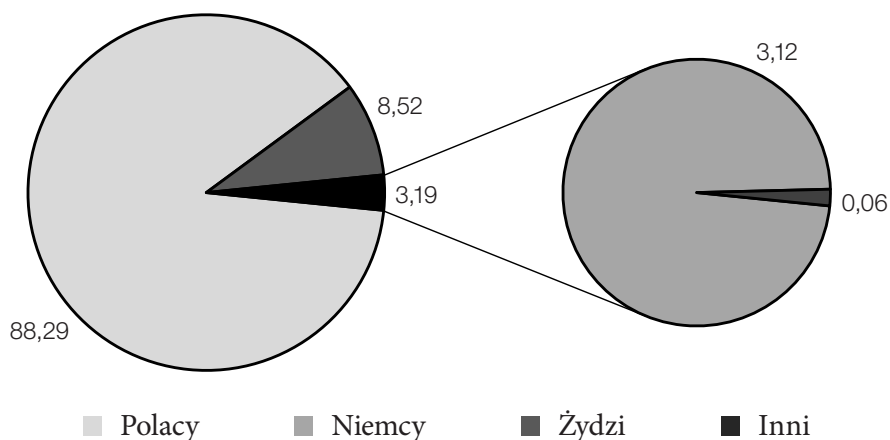
Wykres 31. Struktura narodowościowa ludności powiatu konińskiego w 1921 r. (w %)

Źródło: Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych, t. 2, Województwo łódzkie, Warszawa 1925, k. nlb., tabl. nlb., Tablica wojewódzka (obliczenia własne)

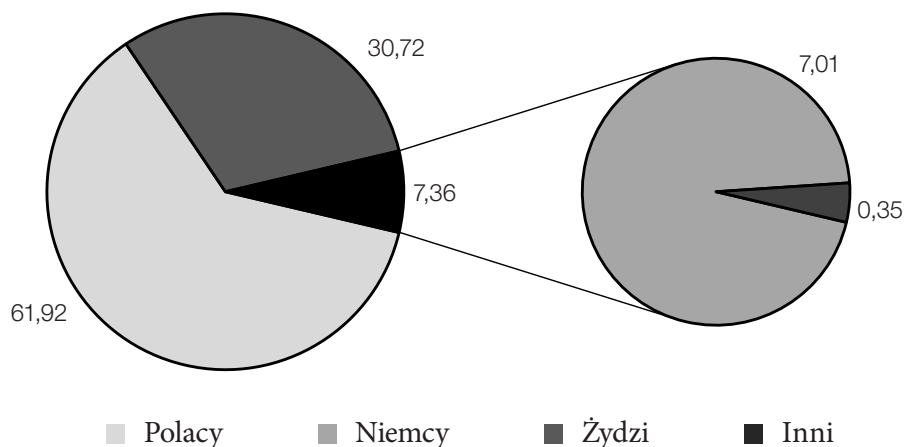
Wykres 32. Struktura narodowościowa ludności powiatu łaskiego w 1921 r. (w %)

Źródło: Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych, t. 2, Województwo łódzkie, Warszawa 1925, k. nlb., tabl. nlb., Tablica wojewódzka (obliczenia własne)

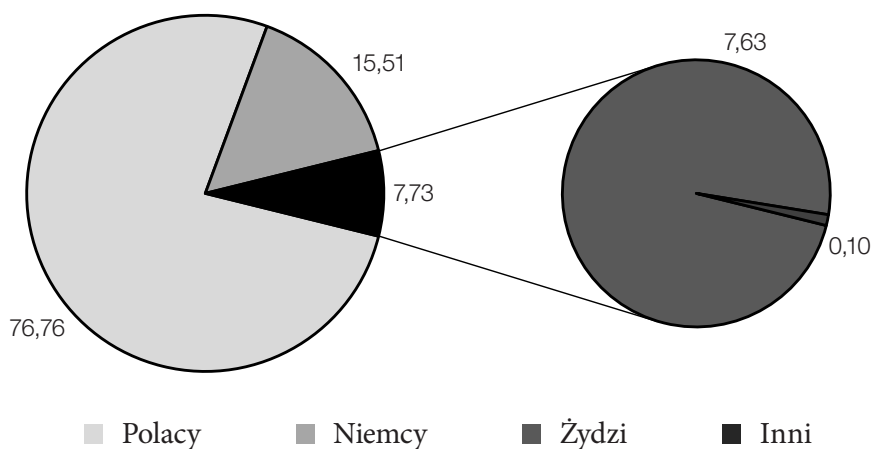
Wykres 33. Struktura narodowościowa ludności powiatu łęczyckiego w 1921 r. (w %)

Źródło: Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych, t. 2, Województwo łódzkie, Warszawa 1925, k. nlb., tabl. nlb., Tablica wojewódzka (obliczenia własne)

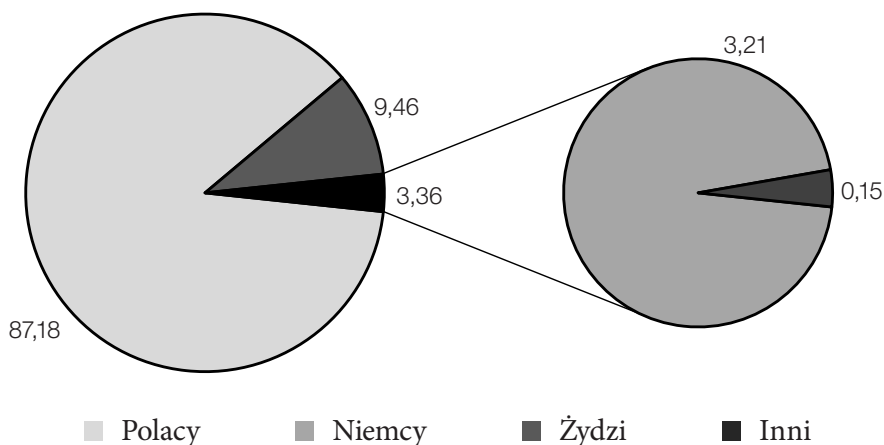
Wykres 34. Struktura narodowościowa ludności powiatu grodzkiego łódzkiego w 1921 r. (w %)

Źródło: Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych, t. 2, Województwo łódzkie, Warszawa 1925, k. nlb., tabl. nlb., Tablica wojewódzka (obliczenia własne)

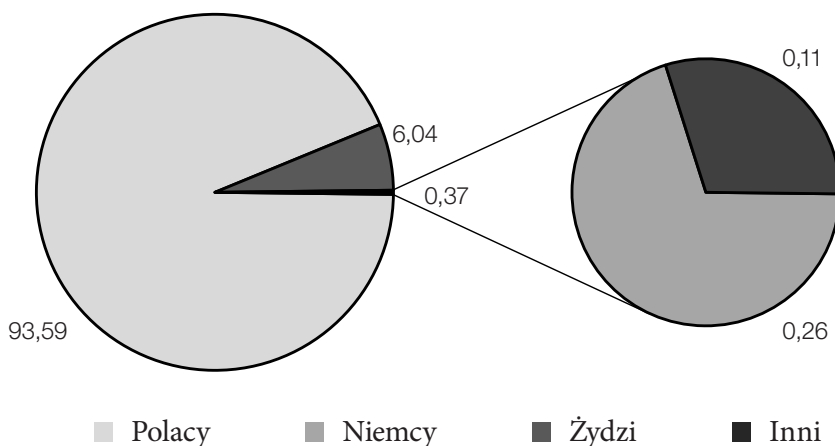
Wykres 35. Struktura narodowościowa ludności powiatu łódzkiego w 1921 r. (w %)

Źródło: Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych, t. 2, Województwo łódzkie, Warszawa 1925, k. nlb., tabl. nlb., Tablica wojewódzka (obliczenia własne)

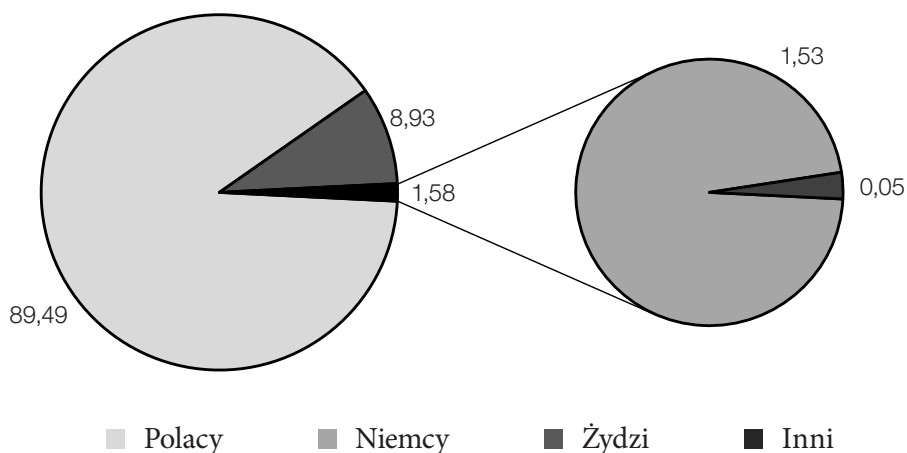
Wykres 36. Struktura narodowościowa ludności powiatu piotrkowskiego w 1921 r. (w %)

Źródło: *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych*, t. 2, Województwo łódzkie, Warszawa 1925, k. nłb., tabl. nłb., *Tablica wojewódzka* (obliczenia własne)

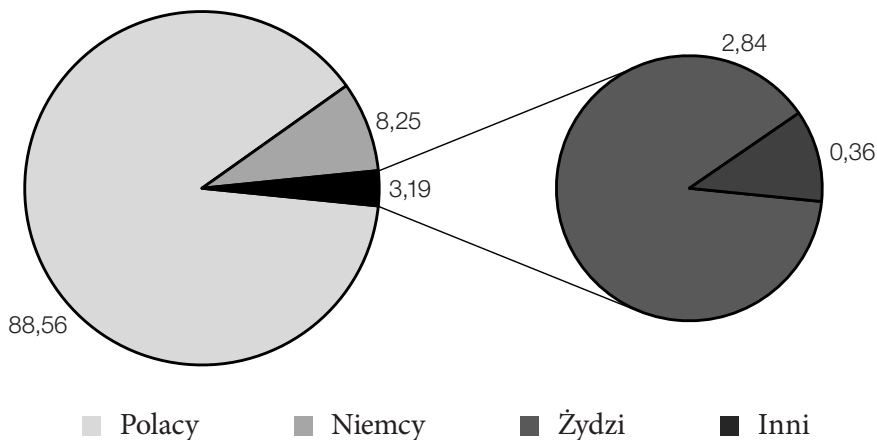
Wykres 37. Struktura narodowościowa ludności powiatu radomszczańskiego w 1921 r. (w %)

Źródło: *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych*, t. 2, Województwo łódzkie, Warszawa 1925, k. nłb., tabl. nłb., *Tablica wojewódzka* (obliczenia własne)

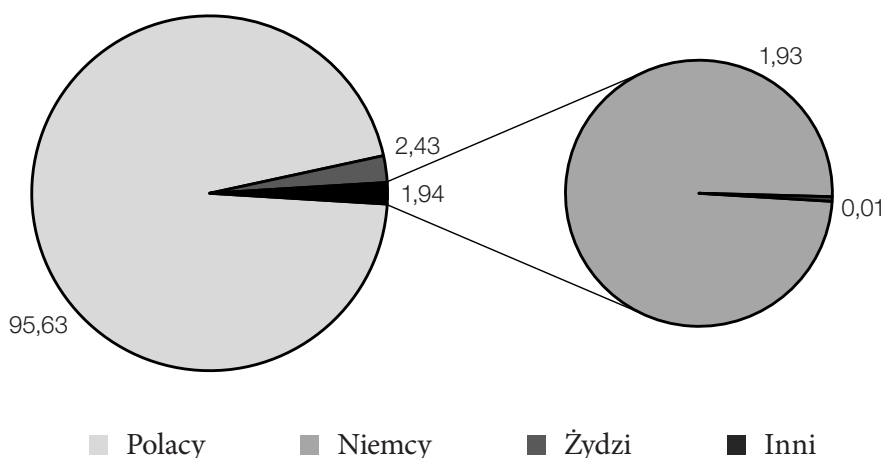
Wykres 38. Struktura narodowościowa ludności powiatu sieradzkiego w 1921 r. (w %)

Źródło: Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych, t. 2, Województwo łódzkie, Warszawa 1925, k. nlb., tabl. nlb., Tablica wojewódzka (obliczenia własne)

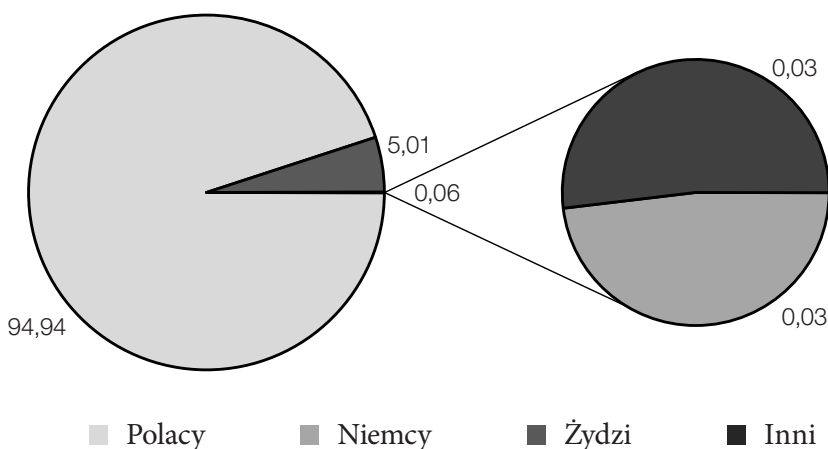
Wykres 39. Struktura narodowościowa ludności powiatu słupeckiego w 1921 r. (w %)

Źródło: Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych, t. 2, Województwo łódzkie, Warszawa 1925, k. nlb., tabl. nlb., Tablica wojewódzka (obliczenia własne)

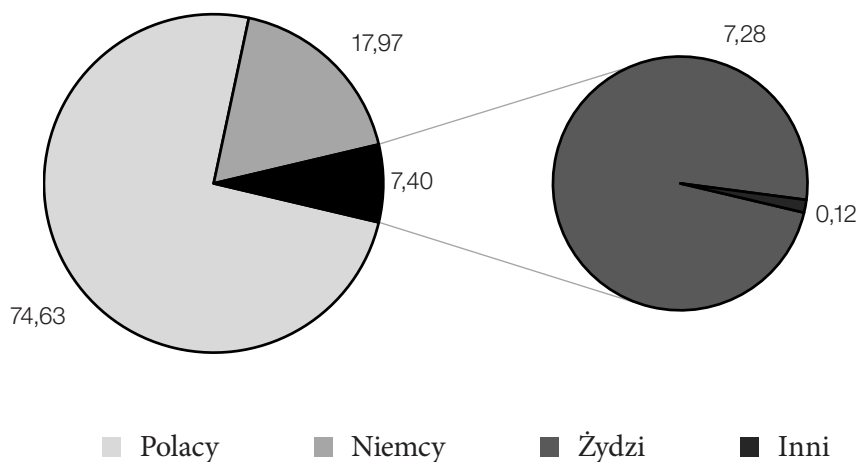
Wykres 40. Struktura narodowościowa ludności powiatu tureckiego w 1921 r. (w %)

Źródło: Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych, t. 2, Województwo łódzkie, Warszawa 1925, k. nlb., tabl. nlb., Tablica wojewódzka (obliczenia własne)

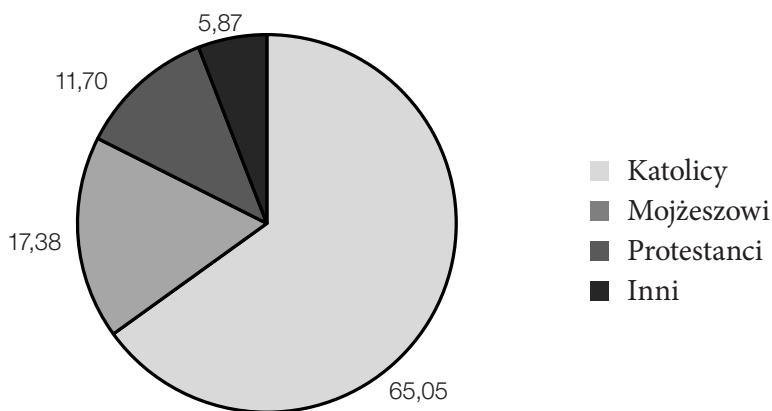
Wykres 41. Struktura narodowościowa ludności powiatu wieluńskiego w 1921 r. (w %)

Źródło: Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych, t. 2, Województwo łódzkie, Warszawa 1925, k. nlb., tabl. nlb., Tablica wojewódzka (obliczenia własne)

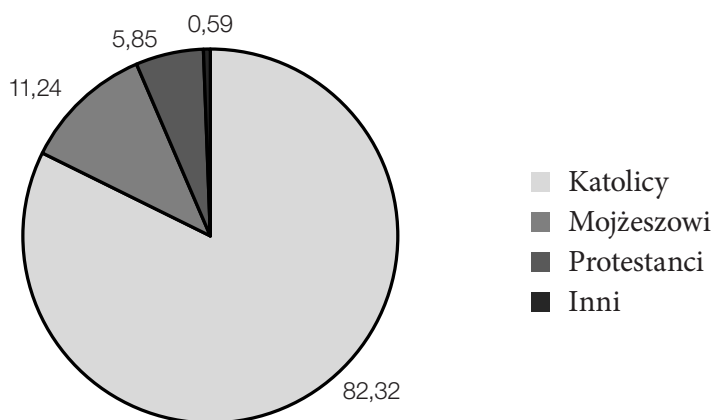
Wykres 42. Struktura narodowościowa ludności powiatu łódzkiego w 1928 r. (w %)

Źródło: APŁ, WPwŁ, sygn. 1534, k. 2 (obliczenia własne)

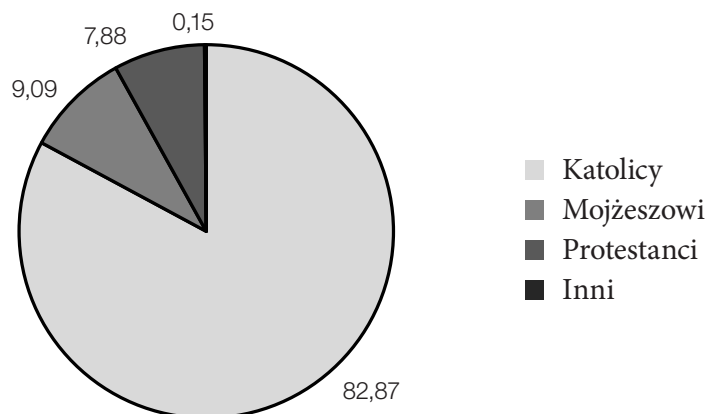
Wykres 43. Struktura wyznaniowa ludności powiatu brzezińskiego w 1921 r. (w %)

Źródło: Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dn. 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1928, t. 16, s. 24–25, tabl. VI (obliczenia własne)

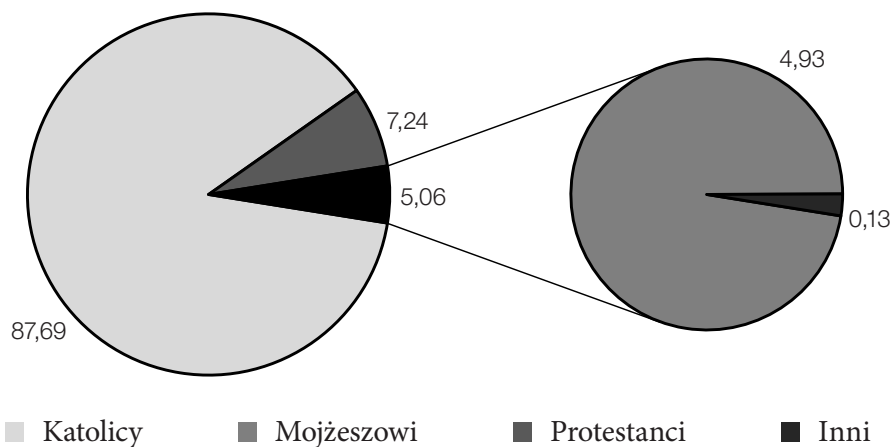
Wykres 44. Struktura wyznaniowa ludności powiatu kaliskiego w 1921 r. (w %)

Źródło: Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dn. 30 września 1921 roku. *Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1928, t. 16, s. 26–27, tabl. VI (obliczenia własne)

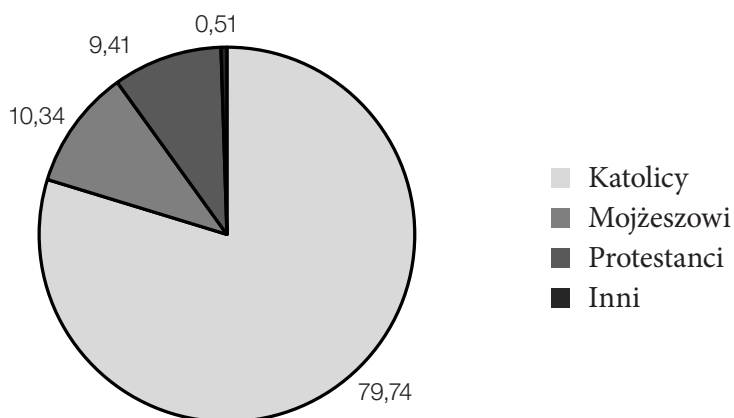
Wykres 45. Struktura wyznaniowa ludności powiatu kolskiego w 1921 r. (w %)

Źródło: Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dn. 30 września 1921 roku. *Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1928, t. 16, s. 30–31, tabl. VI (obliczenia własne)

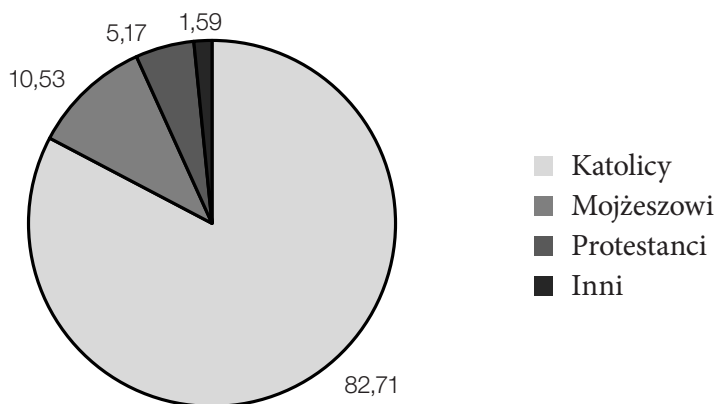
Wykres 46. Struktura wyznaniowa ludności powiatu konińskiego w 1921 r. (w %)

Źródło: Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dn. 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1928, t. 16, s. 32–33, tabl. VI (obliczenia własne)

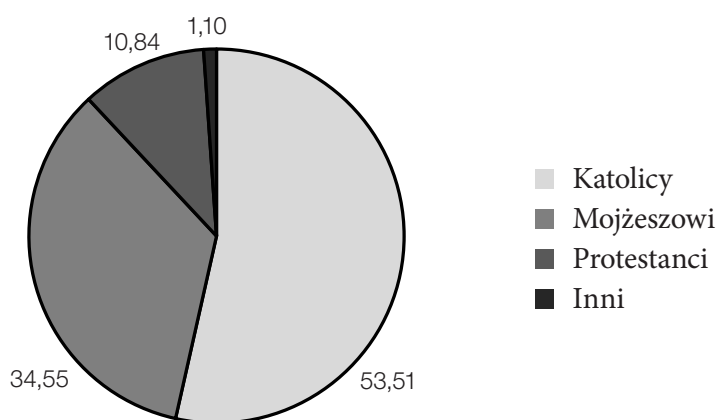
Wykres 47. Struktura wyznaniowa ludności powiatu łaskiego w 1921 r. (w %)

Źródło: Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dn. 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1928, t. 16, s. 34–35, tabl. VI (obliczenia własne)

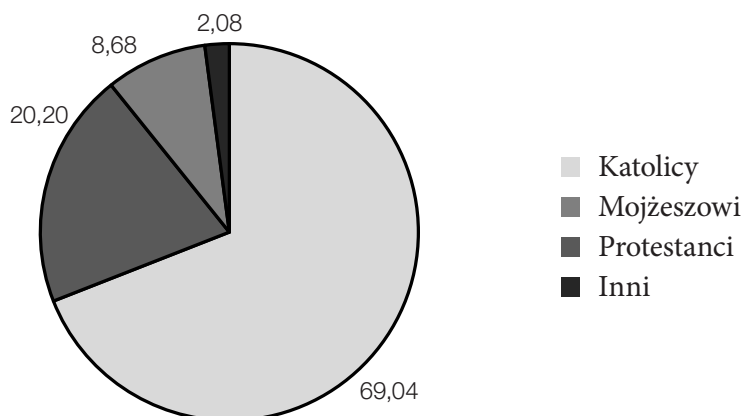
Wykres 48. Struktura wyznaniowa ludności powiatu łęczyckiego w 1921 r. (w %)

Źródło: Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dn. 30 września 1921 roku. *Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1928, t. 16, s. 36–37, tabl. VI (obliczenia własne)

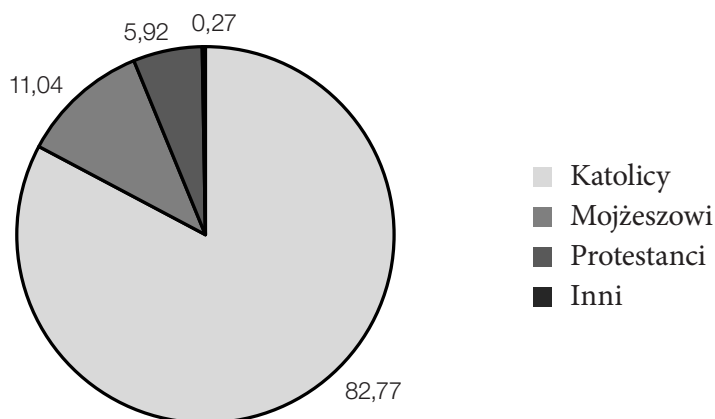
Wykres 49. Struktura wyznaniowa ludności powiatu grodzkiego łódzkiego w 1921 r. (w %)

Źródło: Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dn. 30 września 1921 roku. *Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1928, t. 16, s. 38–39, tabl. VI (obliczenia własne)

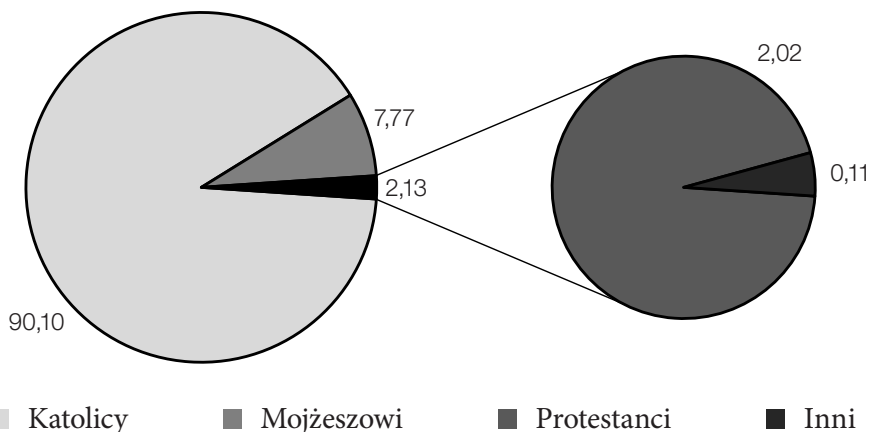
Wykres 50. Struktura wyznaniowa ludności powiatu łódzkiego w 1921 r. (w %)

Źródło: *Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dn. 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1928, t. 16, s. 38–39, tabl. VI (obliczenia własne)

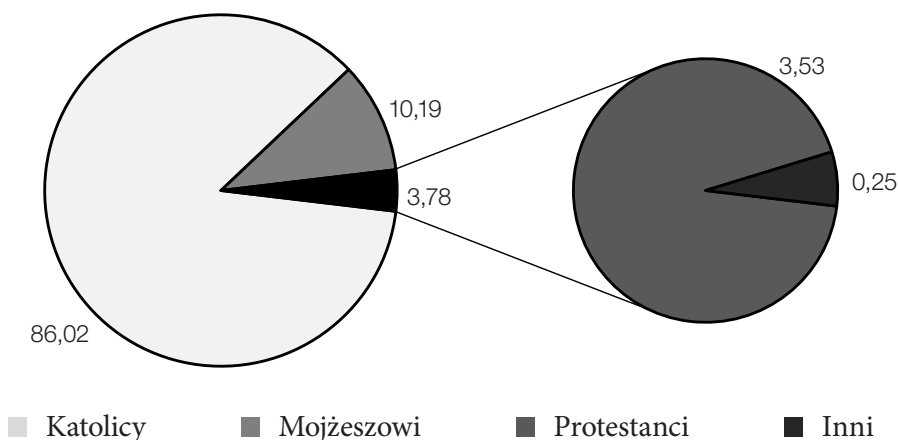
Wykres 51. Struktura wyznaniowa ludności powiatu piotrkowskiego w 1921 r. (w %)

Źródło: *Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dn. 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1928, t. 16, s. 42–43, tabl. VI (obliczenia własne)

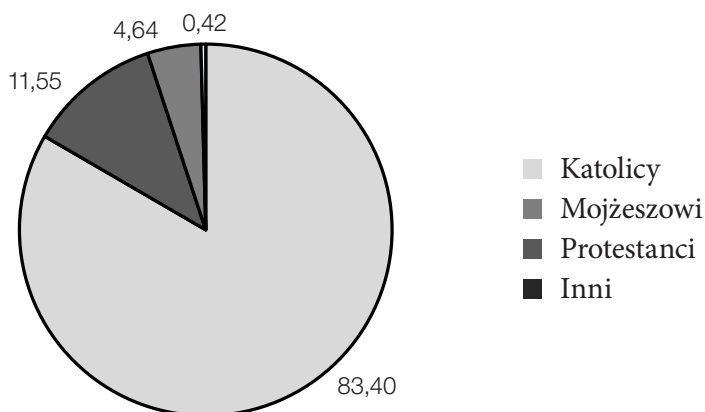
Wykres 52. Struktura wyznaniowa ludności powiatu radomszczańskiego w 1921 r. (w %)

Źródło: Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dn. 30 września 1921 roku. *Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1928, t. 16, s. 44–45, tabl. VI (obliczenia własne)

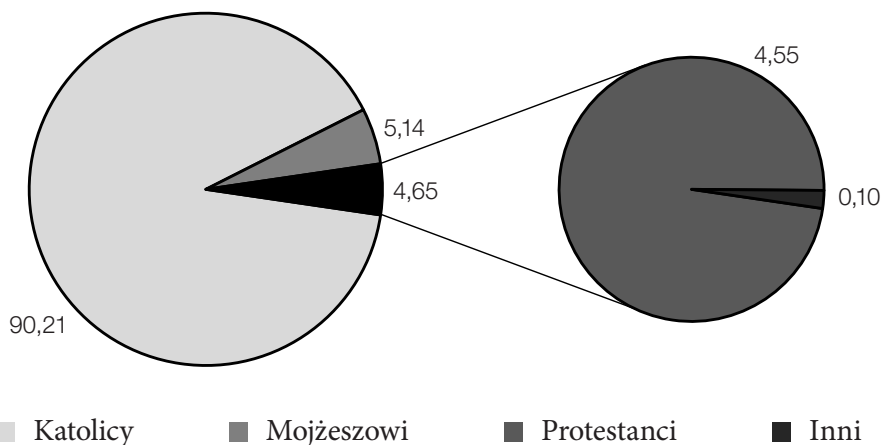
Wykres 53. Struktura wyznaniowa ludności powiatu sieradzkiego w 1921 r. (w %)

Źródło: Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dn. 30 września 1921 roku. *Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1928, t. 16, s. 46–47, tabl. VI (obliczenia własne)

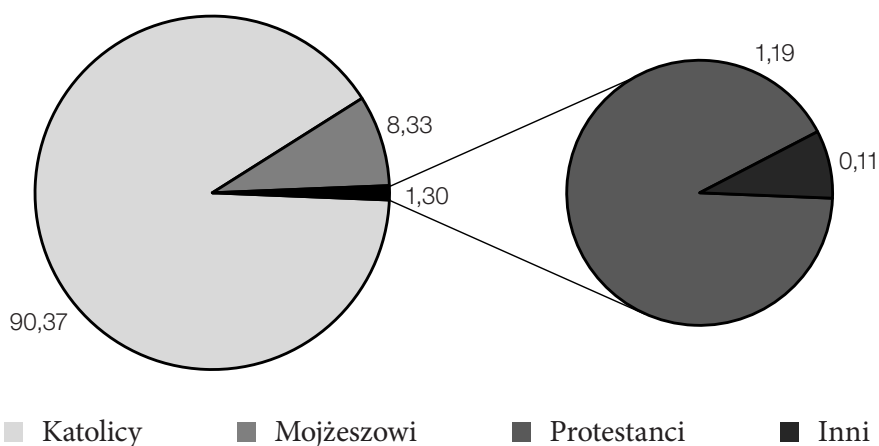
Wykres 54. Struktura wyznaniowa ludności powiatu słupeckiego w 1921 r. (w %)

Źródło: *Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dn. 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1928, t. 16, s. 48–49, tabl. VI (obliczenia własne)

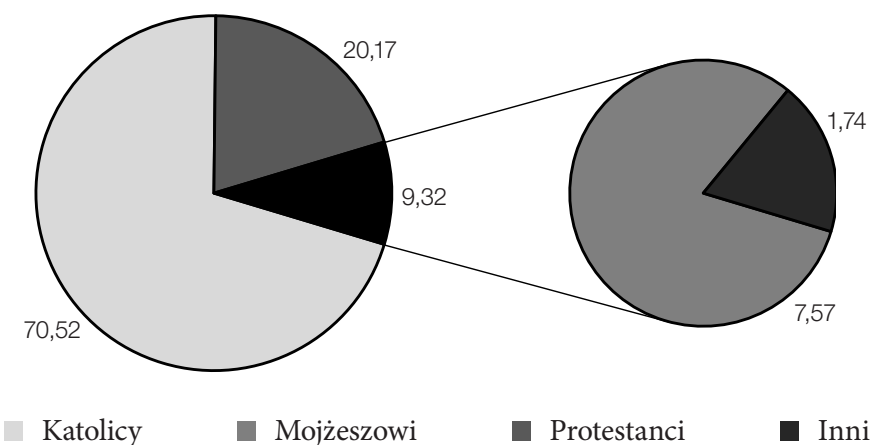

Wykres 55. Struktura wyznaniowa ludności powiatu tureckiego w 1921 r. (w %)

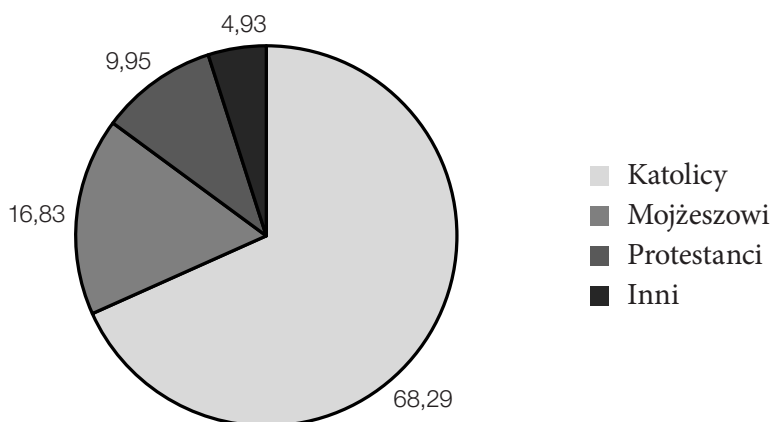
Źródło: *Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dn. 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1928, t. 16, s. 50–51, tabl. VI (obliczenia własne)

Wykres 56. Struktura wyznaniowa ludności powiatu wieluńskiego w 1921 r. (w %)
 Źródło: Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dn. 30 września 1921 roku. *Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1928, t. 16, s. 52–53, tabl. VI (obliczenia własne)

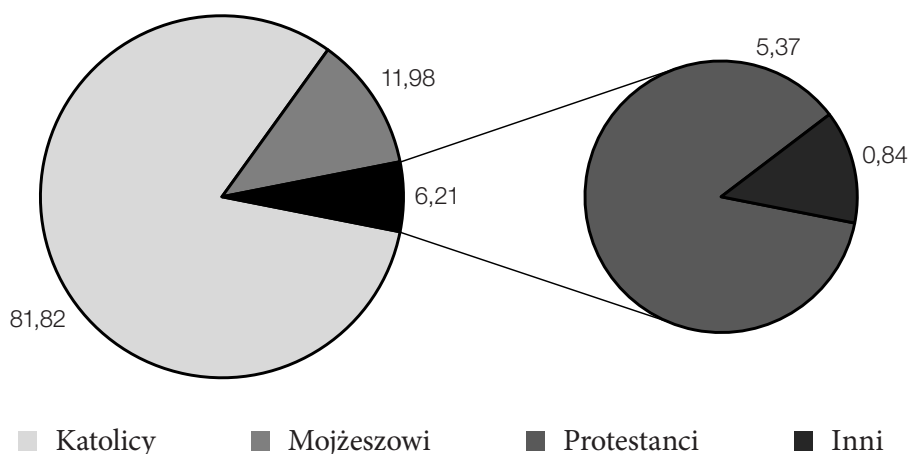

Wykres 57. Struktura wyznaniowa ludności powiatu łódzkiego w 1928 r. (w %)
 Źródło: APŁ, WPwŁ, sygn. 1534, k. 8 (obliczenia własne)

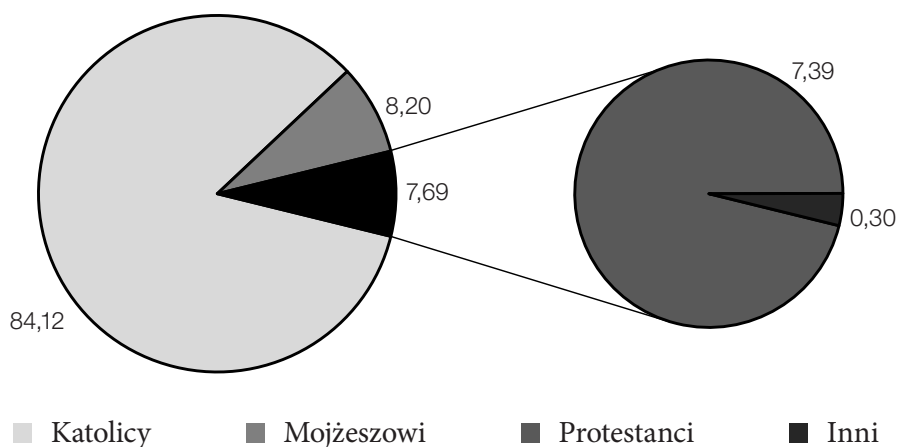
Wykres 58. Struktura wyznaniowa ludności powiatu brzezińskiego w 1931 r. (w %)

Źródło: *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie bez miasta Łodzi*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1938, ser. C, z. 77, s. 27, tabl. 11 (obliczenia własne)

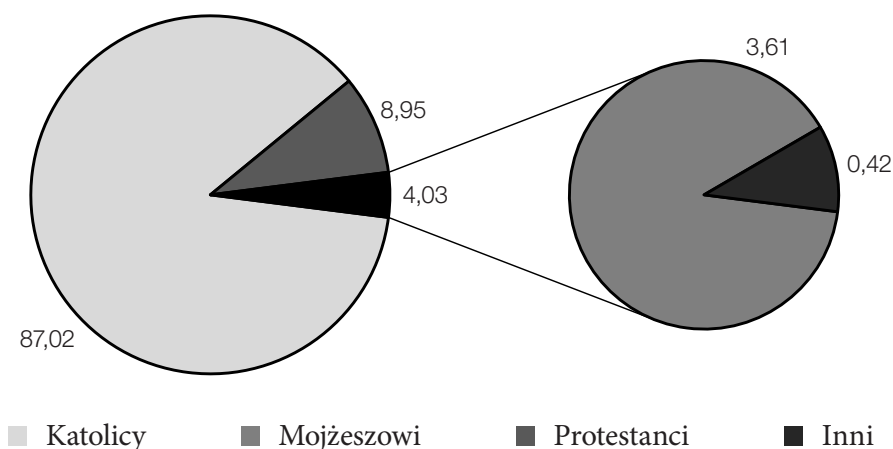
Wykres 59. Struktura wyznaniowa ludności powiatu kaliskiego w 1931 r. (w %)

Źródło: *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie bez miasta Łodzi*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1938, ser. C, z. 77, s. 27, tabl. 11 (obliczenia własne)

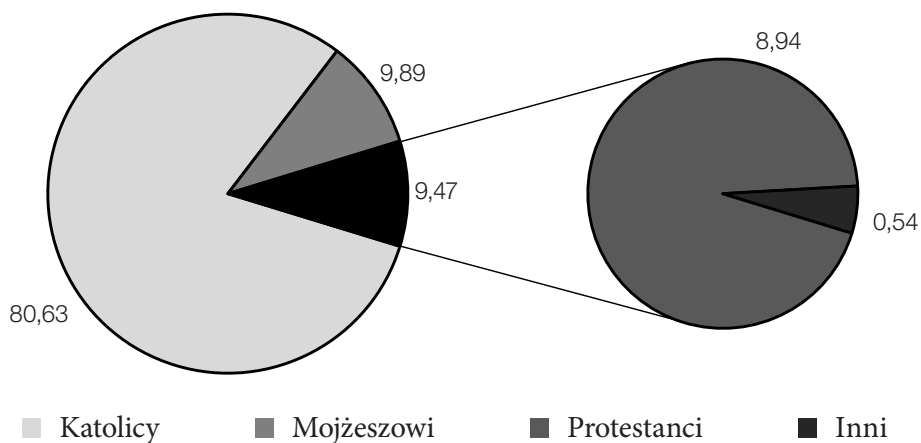
Wykres 60. Struktura wyznaniowa ludności powiatu kolskiego w 1931 r. (w %)

Źródło: *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie bez miasta Łodzi*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1938, ser. C, z. 77, s. 27, tabl. 11 (obliczenia własne)

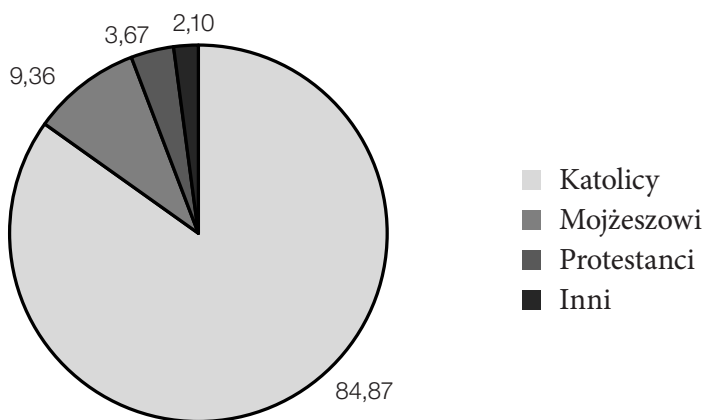
Wykres 61. Struktura wyznaniowa ludności powiatu konińskiego w 1931 r. (w %)

Źródło: *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie bez miasta Łodzi*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1938, ser. C, z. 77, s. 27, tabl. 11 (obliczenia własne)

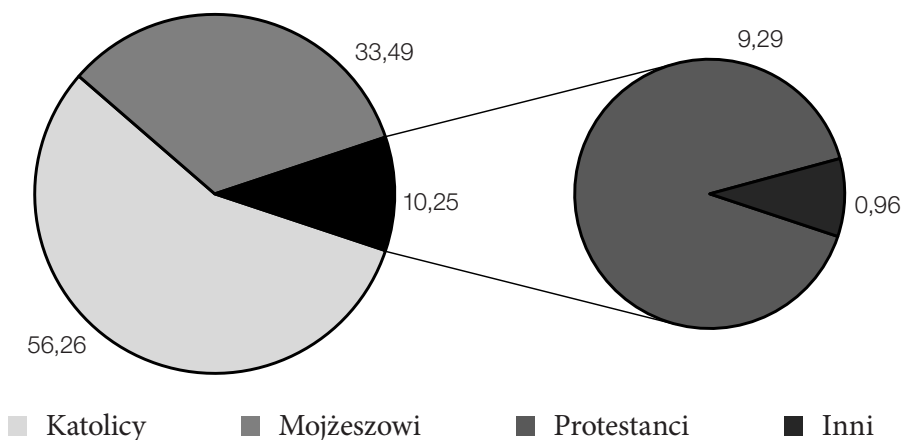
Wykres 62. Struktura wyznaniowa ludności powiatu łaskiego w 1931 r. (w %)

Źródło: *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie bez miasta Łodzi*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1938, ser. C, z. 77, s. 27, tabl. 11 (obliczenia własne)

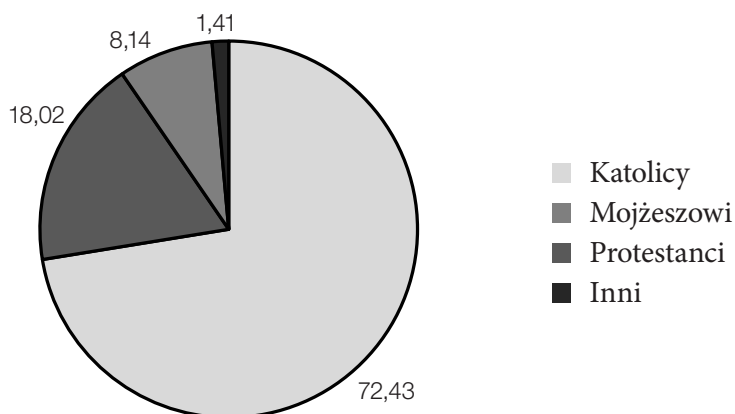
Wykres 63. Struktura wyznaniowa ludności powiatu łęczyckiego w 1931 r. (w %)

Źródło: *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie bez miasta Łodzi*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1938, ser. C, z. 77, s. 28, tabl. 11 (obliczenia własne)

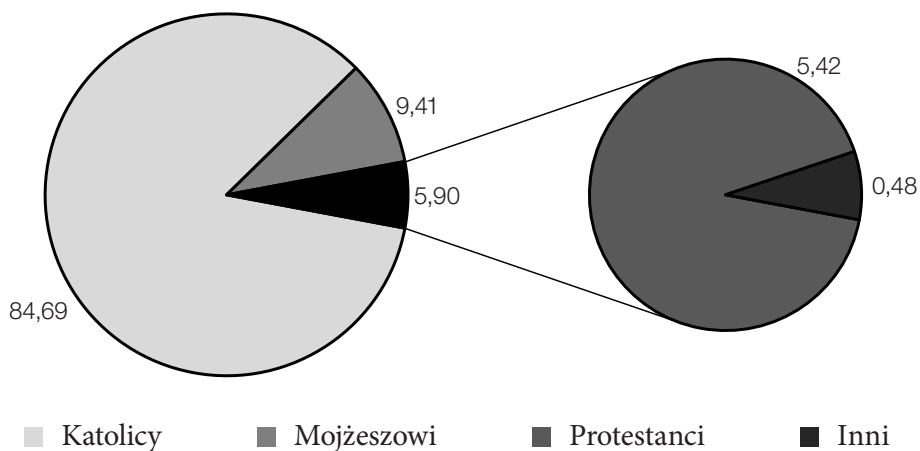
Wykres 64. Struktura wyznaniowa ludności powiatu grodzkiego łódzkiego w 1931 r. (w %)

Źródło: *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Miasto Łódź*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1937, ser. C, z. 67, s. 14, tabl. 10 (obliczenia własne)

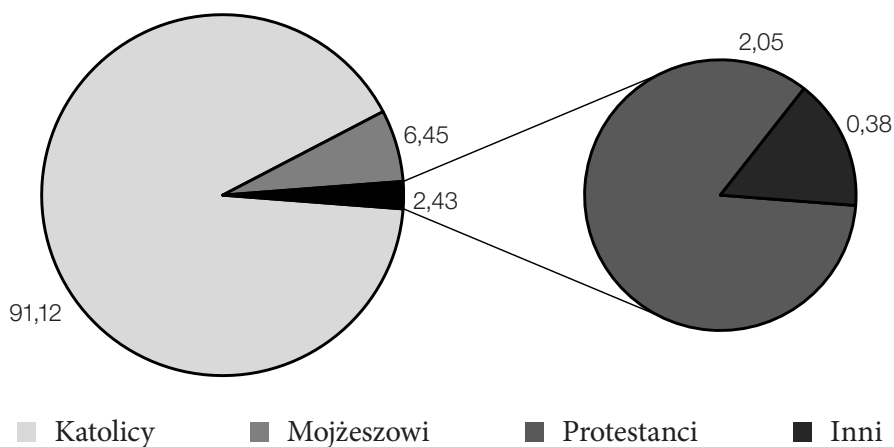
Wykres 65. Struktura wyznaniowa ludności powiatu łódzkiego w 1931 r. (w %)

Źródło: *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie bez miasta Łodzi*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1938, ser. C, z. 77, s. 28, tabl. 11 (obliczenia własne)

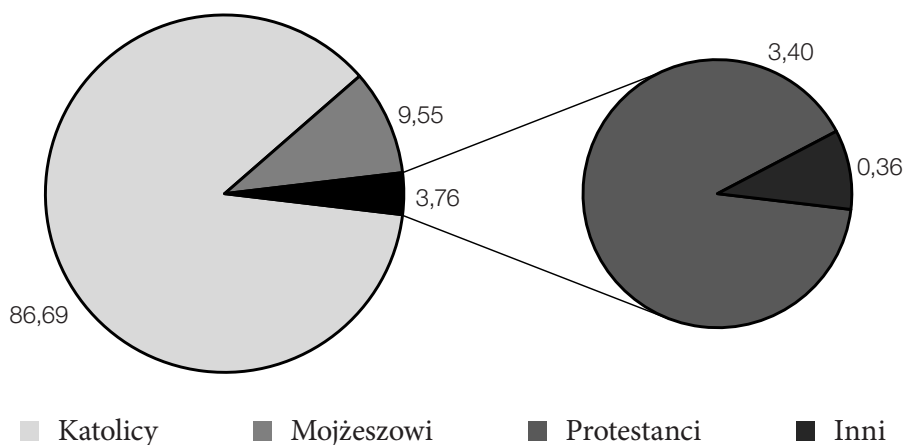
Wykres 66. Struktura wyznaniowa ludności powiatu piotrkowskiego w 1931 r. (w %)

Źródło: *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie bez miasta Łodzi*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1938, ser. C, z. 77, s. 28, tabl. 11 (obliczenia własne)

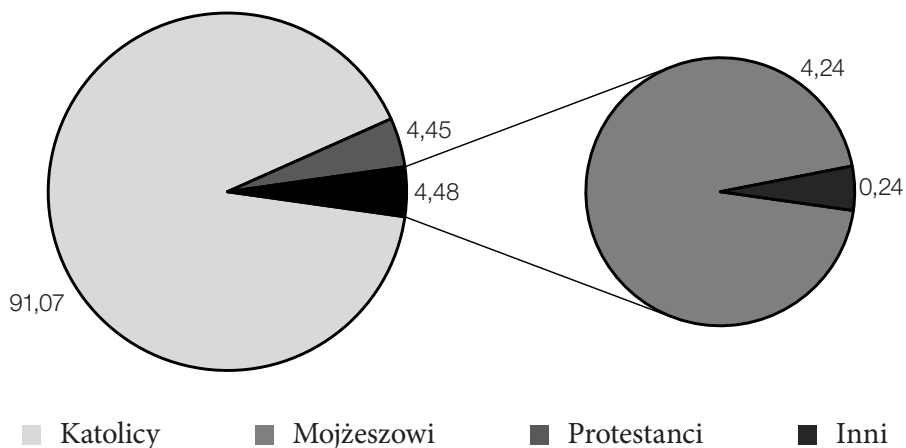
Wykres 67. Struktura wyznaniowa ludności powiatu radomszczańskiego w 1931 r. (w %)

Źródło: *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie bez miasta Łodzi*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1938, ser. C, z. 77, s. 28, tabl. 11 (obliczenia własne)

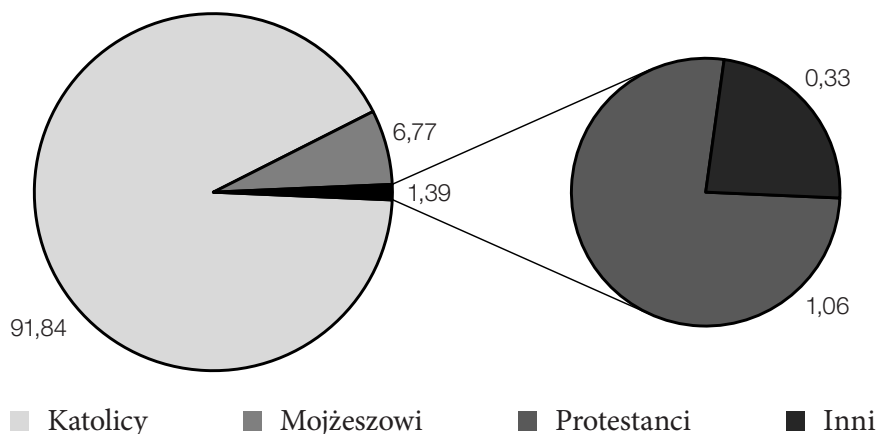
Wykres 68. Struktura wyznaniowa ludności powiatu sieradzkiego w 1931 r. (w %)

Źródło: *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie bez miasta Łodzi*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1938, ser. C, z. 77, s. 29, tabl. 11 (obliczenia własne)

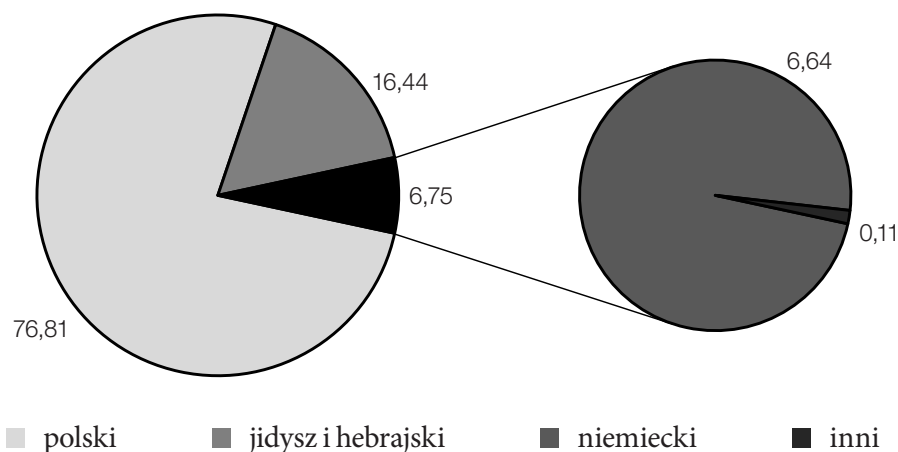
Wykres 69. Struktura wyznaniowa ludności powiatu tureckiego w 1931 r. (w %)

Źródło: *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie bez miasta Łodzi*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1938, ser. C, z. 77, s. 29, tabl. 11 (obliczenia własne)

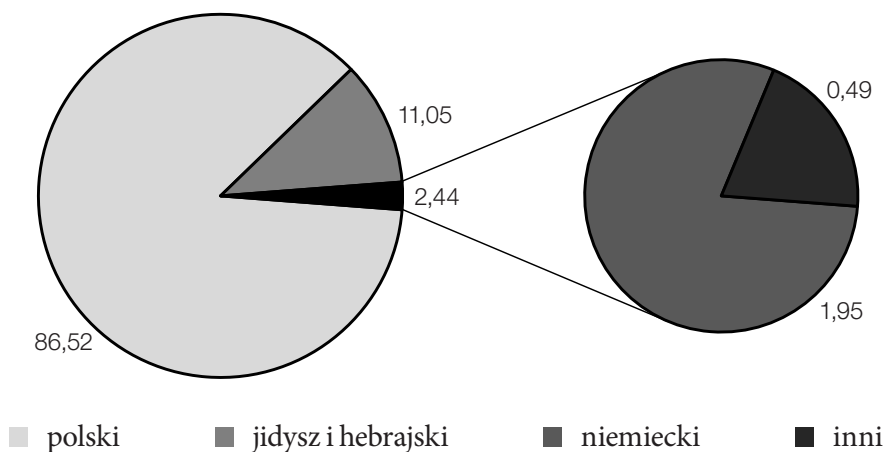
Wykres 70. Struktura wyznaniowa ludności powiatu wieluńskiego w 1931 r. (w %)

Źródło: *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie bez miasta Łodzi*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1938, ser. C, z. 77, s. 29, tabl. 11 (obliczenia własne)

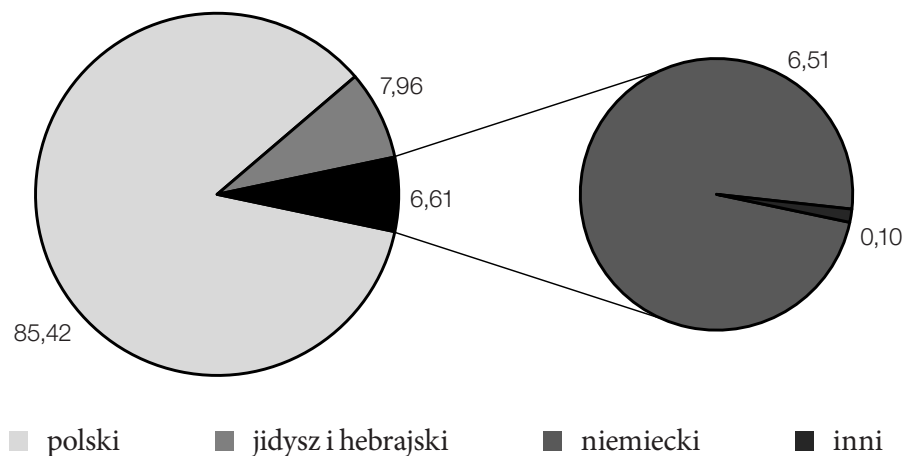
Wykres 71. Struktura językowa ludności powiatu brzezińskiego w 1931 r. (w %)

Źródło: *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie bez miasta Łodzi*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1938, ser. C, z. 77, s. 30, tabl. 12 (obliczenia własne)

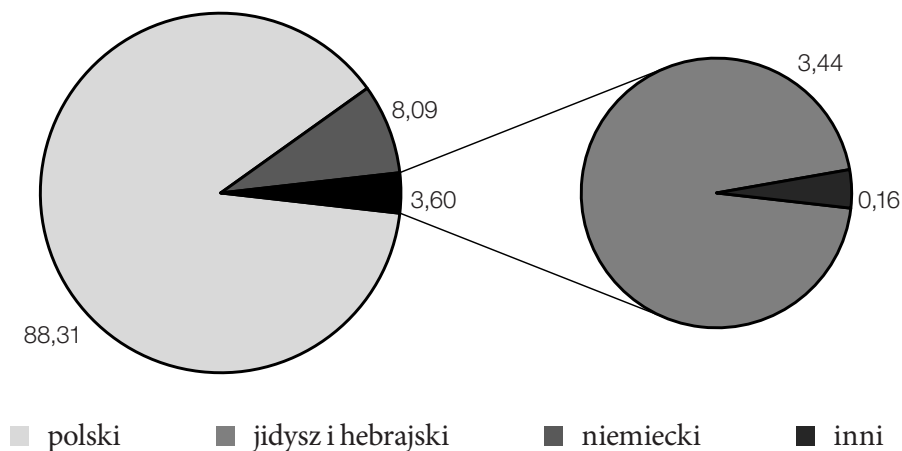
Wykres 72. Struktura językowa ludności powiatu kaliskiego w 1931 r. (w %)

Źródło: *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie bez miasta Łodzi*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1938, ser. C, z. 77, s. 30, tabl. 12 (obliczenia własne)

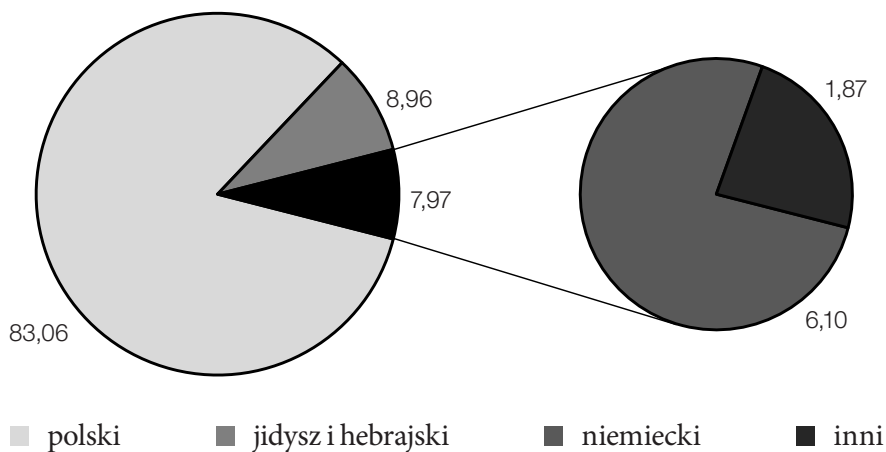
Wykres 73. Struktura językowa ludności powiatu kolskiego w 1931 r. (w %)

Źródło: *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie bez miasta Łodzi*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1938, ser. C, z. 77, s. 30, tabl. 12 (obliczenia własne)

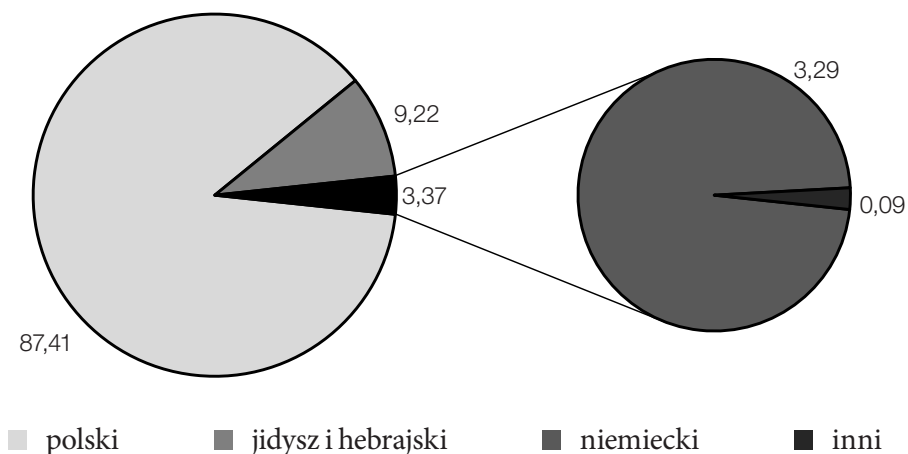
Wykres 74. Struktura językowa ludności powiatu konińskiego w 1931 r. (w %)

Źródło: *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie bez miasta Łodzi*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1938, ser. C, z. 77, s. 30, tabl. 12 (obliczenia własne)

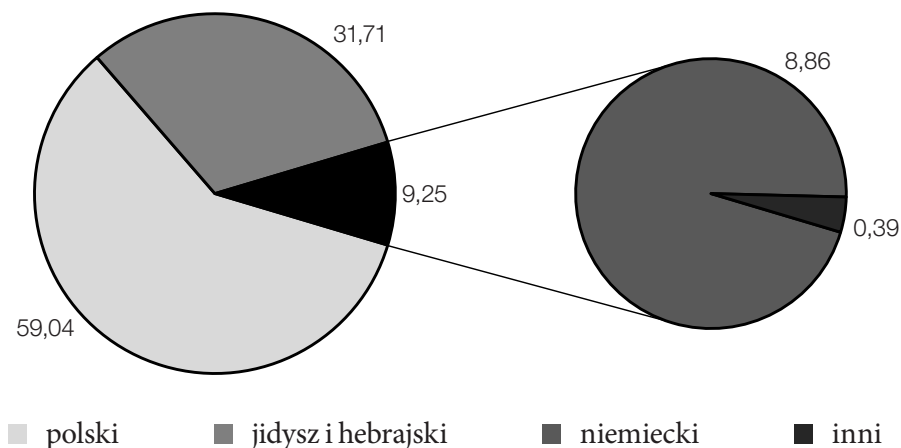
Wykres 75. Struktura językowa ludności powiatu łaskiego w 1931 r. (w %)

Źródło: *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie bez miasta Łodzi*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1938, ser. C, z. 77, s. 30, tabl. 12 (obliczenia własne)

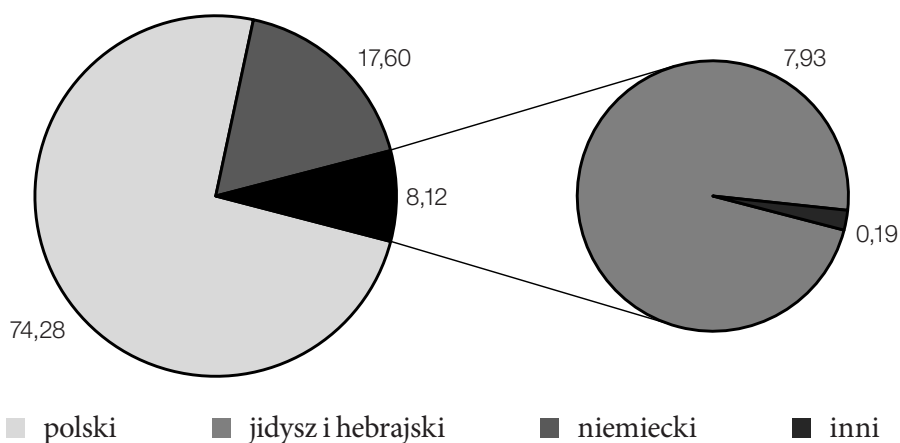
Wykres 76. Struktura językowa ludności powiatu łęczyckiego w 1931 r. (w %)

Źródło: *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie bez miasta Łodzi*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1938, ser. C, z. 77, s. 30, tabl. 12 (obliczenia własne)

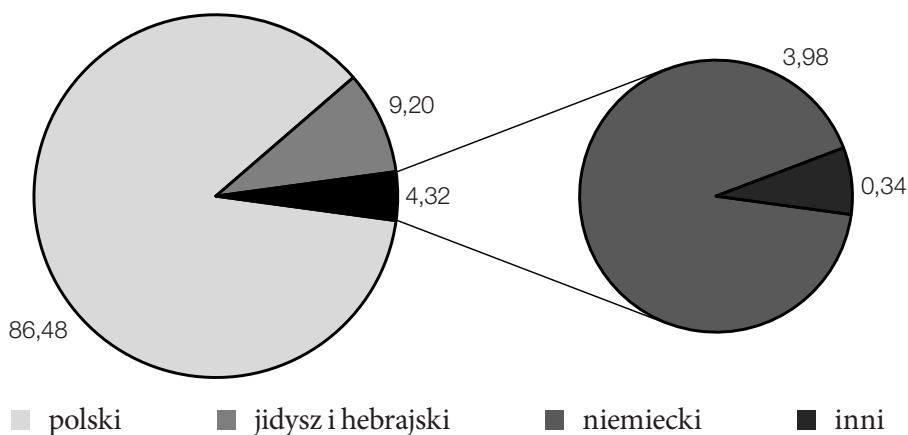
Wykres 77. Struktura językowa ludności powiatu grodzkiego łódzkiego w 1931 r. (w %)

Źródło danych: *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Miasto Łódź*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1937, ser. C, z. 67, s. 14, tabl. 10 (obliczenia własne)

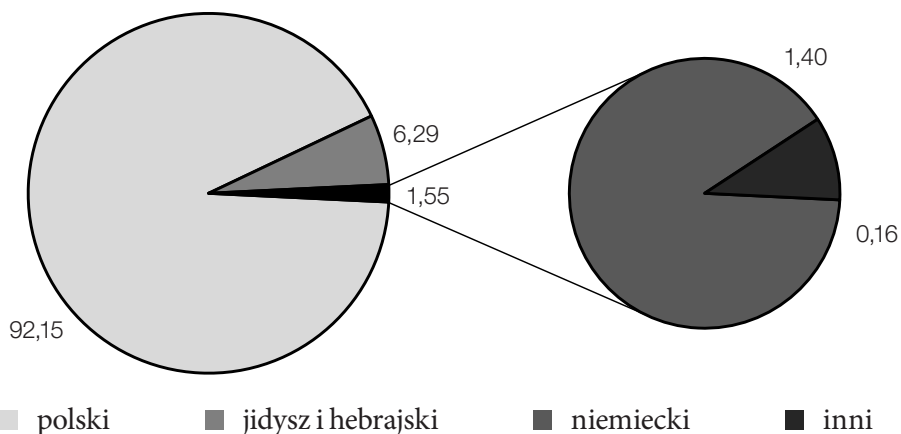
Wykres 78. Struktura językowa ludności powiatu łódzkiego w 1931 r. (w %)

Źródło: *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie bez miasta Łodzi*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1938, ser. C, z. 77, s. 30, tabl. 12 (obliczenia własne)

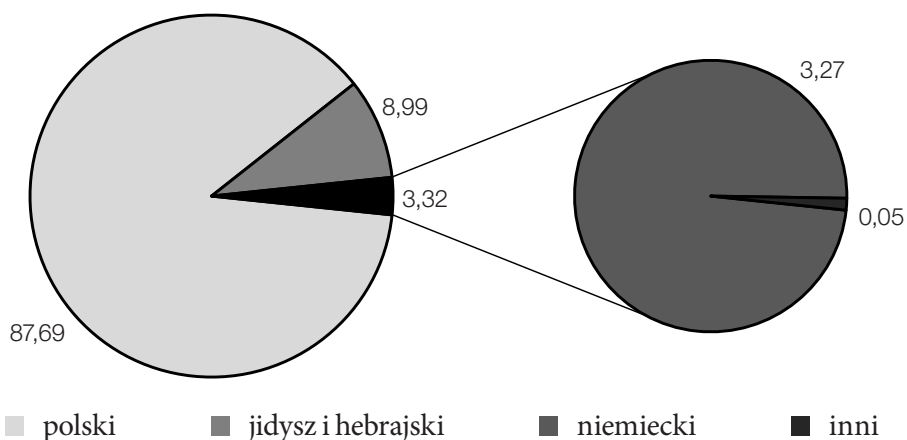
Wykres 79. Struktura językowa ludności powiatu piotrkowskiego w 1931 r. (w %)

Źródło: *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie bez miasta Łodzi*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1938, ser. C, z. 77, s. 31, tabl. 12 (obliczenia własne)

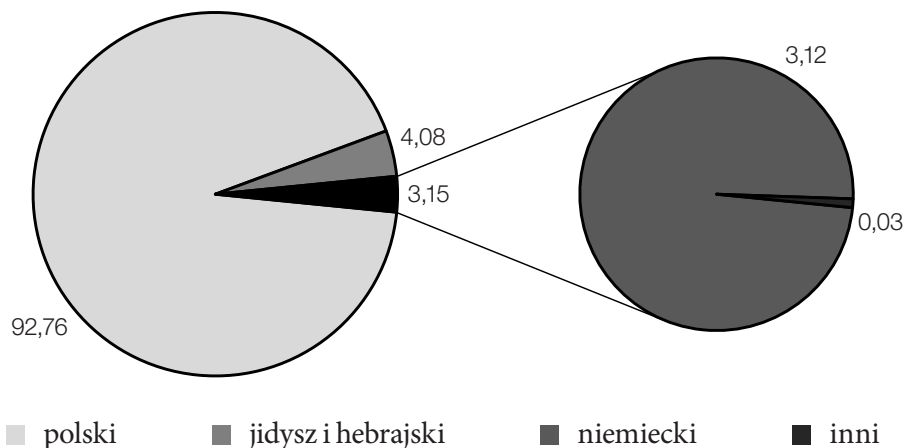
Wykres 80. Struktura językowa ludności powiatu radomszczańskiego w 1931 r. (w %)

Źródło: *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie bez miasta Łodzi*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1938, ser. C, z. 77, s. 31, tabl. 12 (obliczenia własne)

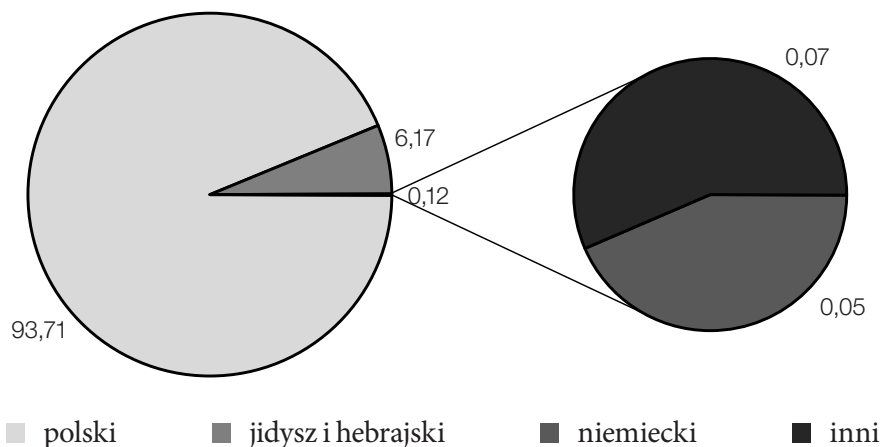
Wykres 81. Struktura językowa ludności powiatu sieradzkiego w 1931 r. (w %)

Źródło: *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie bez miasta Łodzi*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1938, ser. C, z. 77, s. 31, tabl. 12 (obliczenia własne)

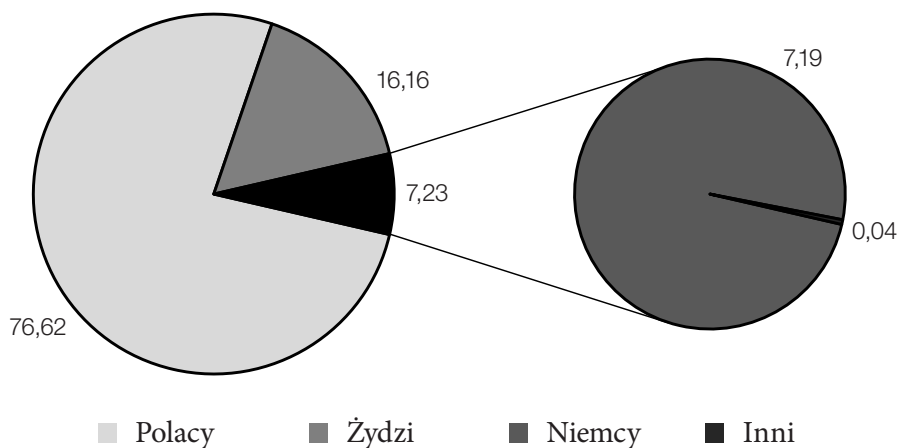
Wykres 82. Struktura językowa ludności powiatu tureckiego w 1931 r. (w %)

Źródło: *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie bez miasta Łodzi*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1938, ser. C, z. 77, s. 31, tabl. 12 (obliczenia własne)

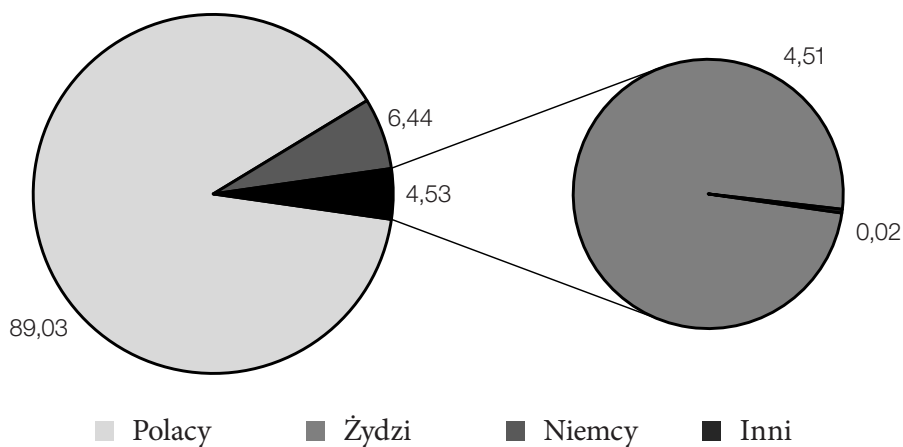
Wykres 83. Struktura językowa ludności powiatu wieluńskiego w 1931 r. (w %)

Źródło: *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie bez miasta Łodzi*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1938, ser. C, z. 77, s. 31, tabl. 12 (obliczenia własne)

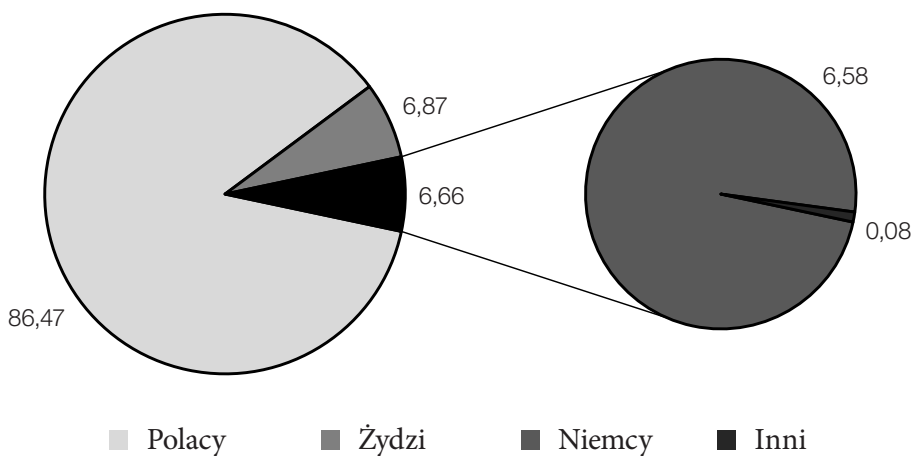
Wykres 84. Struktura narodowościowa ludności powiatu brzezińskiego w 1937 r. (w %)

Źródło: AAN, MOS, sygn. 813, k. 7, tabl. nlb. *Zaludnienie województwa* (obliczenia własne)

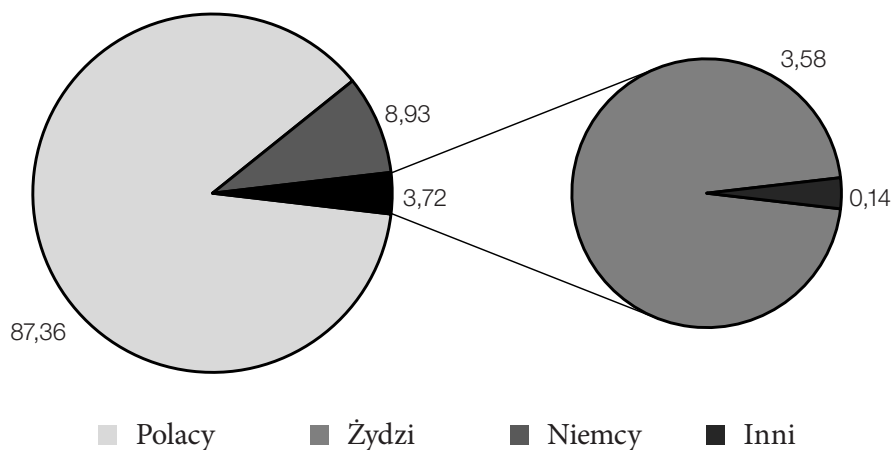
Wykres 85. Struktura narodowościowa ludności powiatu kaliskiego w 1937 r. (w %)

Źródło: AAN, MOS, sygn. 813, k. 7, tabl. nlb. *Zaludnienie województwa* (obliczenia własne)

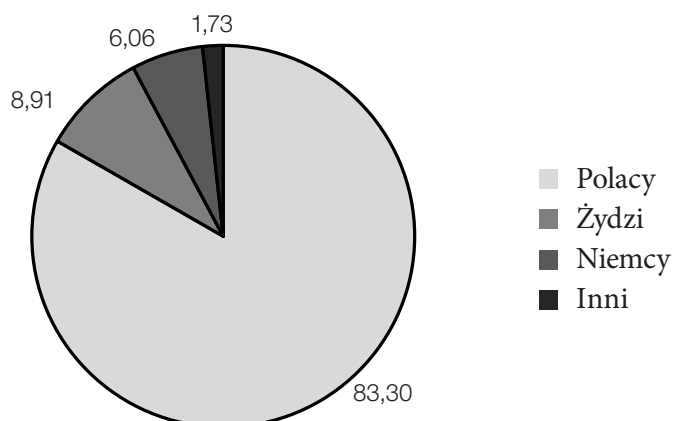
Wykres 86. Struktura narodowościowa ludności powiatu kolskiego w 1937 r. (w %)

Źródło: AAN, MOS, sygn. 813, k. 7, tabl. nlb. *Zaludnienie województwa* (obliczenia własne)

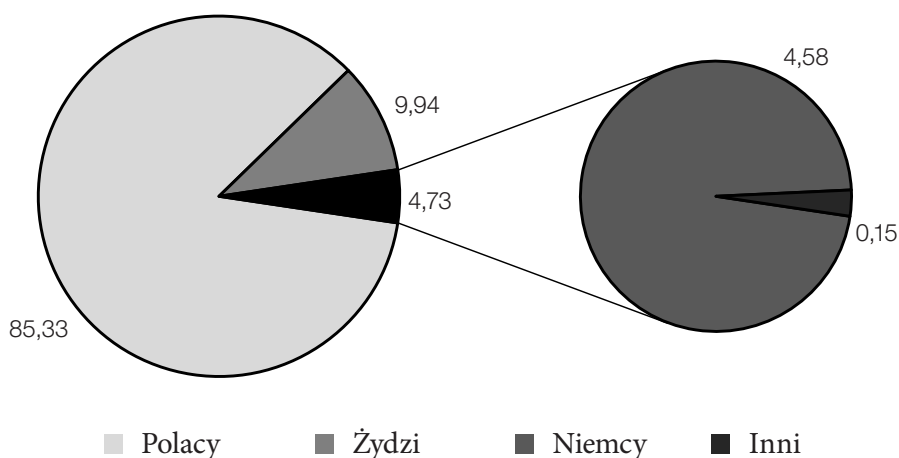

Wykres 87. Struktura narodowościowa ludności powiatu konińskiego w 1937 r. (w %)

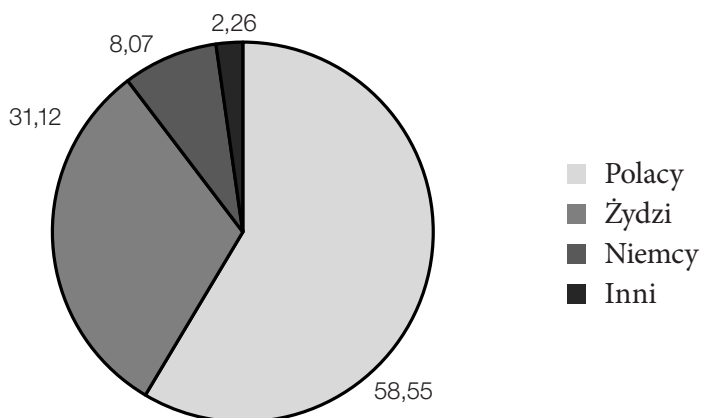
Źródło: AAN, MOS, sygn. 813, k. 7, tabl. nlb. *Zaludnienie województwa* (obliczenia własne)

Wykres 88. Struktura narodowościowa ludności powiatu łaskiego w 1937 r. (w %)
 Źródło: AAN, MOS, sygn. 813, k. 7, tabl. nlb. *Zaludnienie województwa* (obliczenia własne)

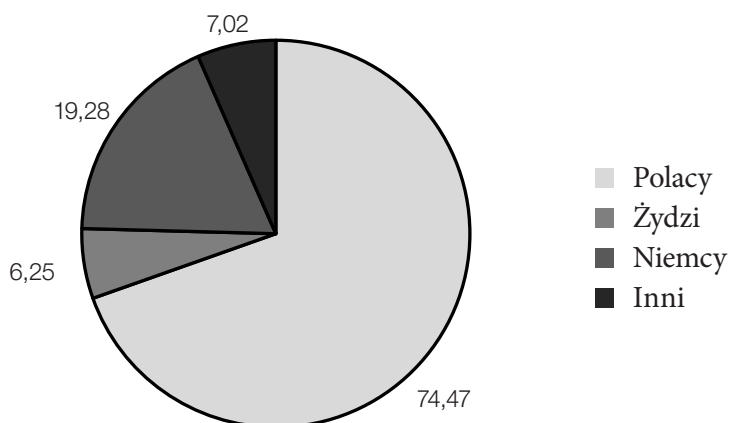

Wykres 89. Struktura narodowościowa ludności powiatu łęczyckiego w 1937 r. (w %)
 Źródło: AAN, MOS, sygn. 813, k. 7, tabl. nlb. *Zaludnienie województwa* (obliczenia własne)

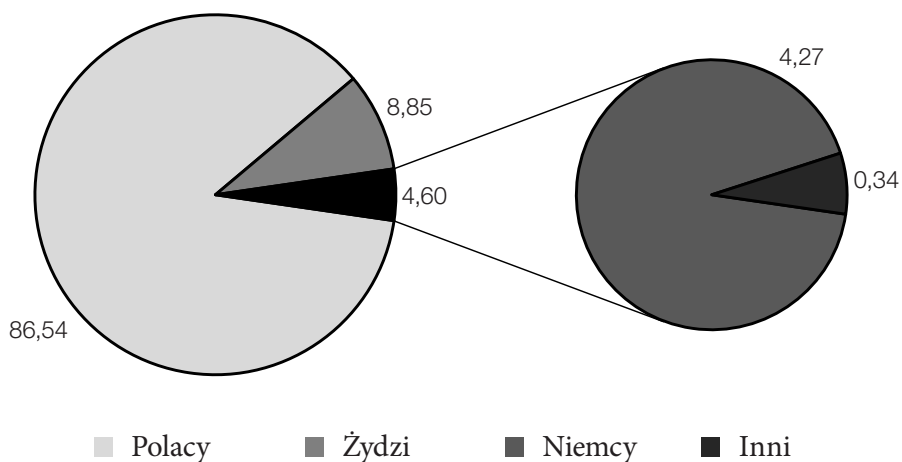
Wykres 90. Struktura narodowościowa ludności powiatu łódzkiego grodzkiego w 1937 r. (w %)

Źródło: AAN, MOS, sygn. 813, k. 7, tabl. nlb. *Zaludnienie województwa* (obliczenia własne)

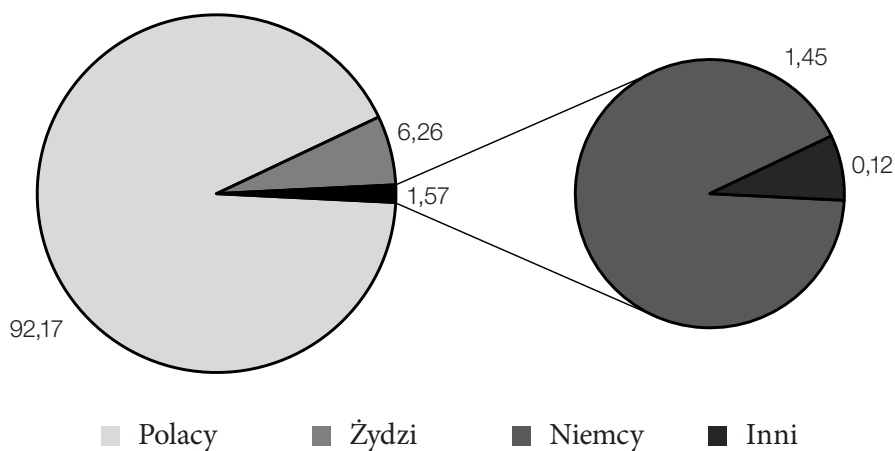
Wykres 91. Struktura narodowościowa ludności powiatu łódzkiego w 1937 r. (w %)

Źródło: AAN, MOS, sygn. 813, k. 7, tabl. nlb. *Zaludnienie województwa* (obliczenia własne)

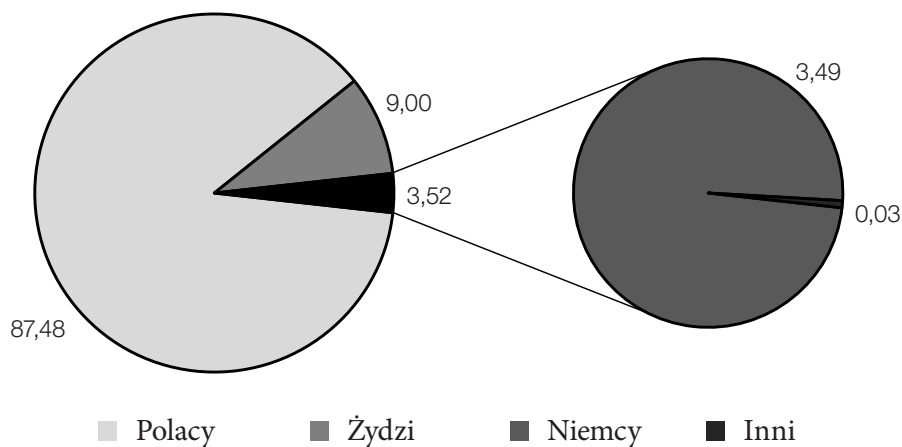
Wykres 92. Struktura narodowościowa ludności powiatu piotrkowskiego w 1937 r. (w %)

Źródło: AAN, MOS, sygn. 813, k. 7, tabl. nlb. *Zaludnienie województwa* (obliczenia własne)

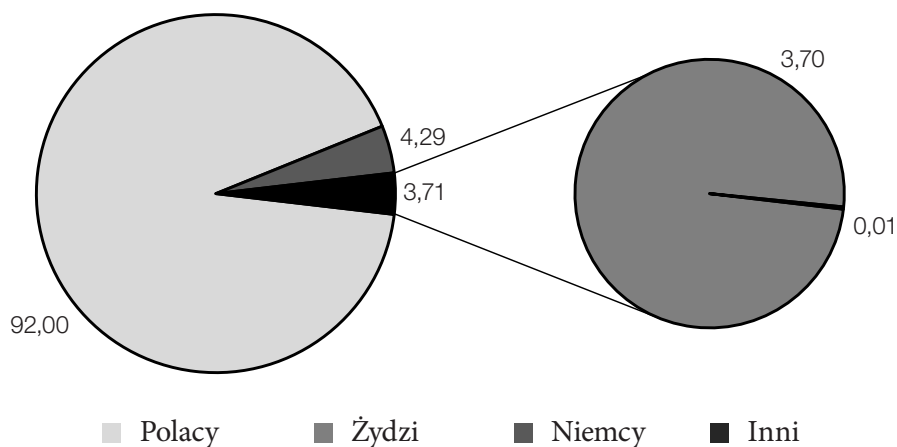
Wykres 93. Struktura narodowościowa ludności powiatu radomszczańskiego w 1937 r. (w %)

Źródło: AAN, MOS, sygn. 813, k. 7, tabl. nlb. *Zaludnienie województwa* (obliczenia własne)

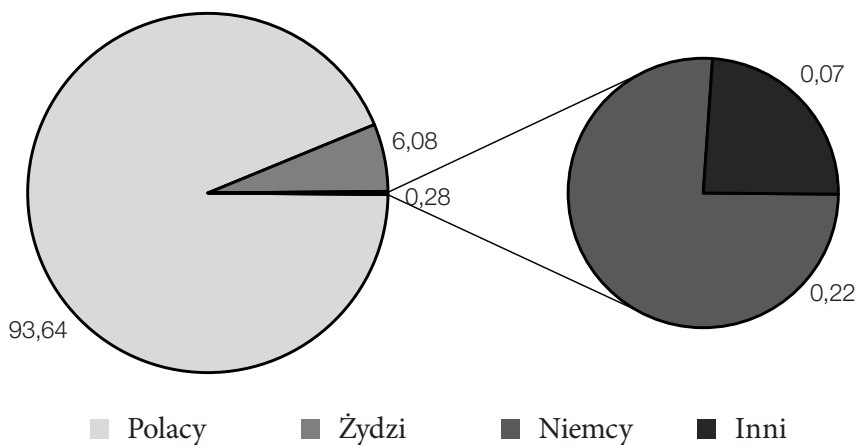
Wykres 94. Struktura narodowościowa ludności powiatu sieradzkiego w 1937 r. (w %)

Źródło: AAN, MOS, sygn. 813, k. 7, tabl. nlb. *Zaludnienie województwa* (obliczenia własne)

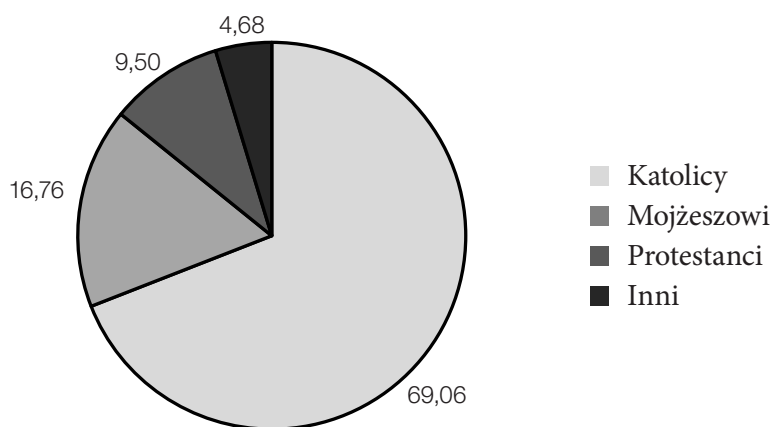
Wykres 95. Struktura narodowościowa ludności powiatu tureckiego w 1937 r. (w %)

Źródło: AAN, MOS, sygn. 813, k. 7, tabl. nlb. *Zaludnienie województwa* (obliczenia własne)

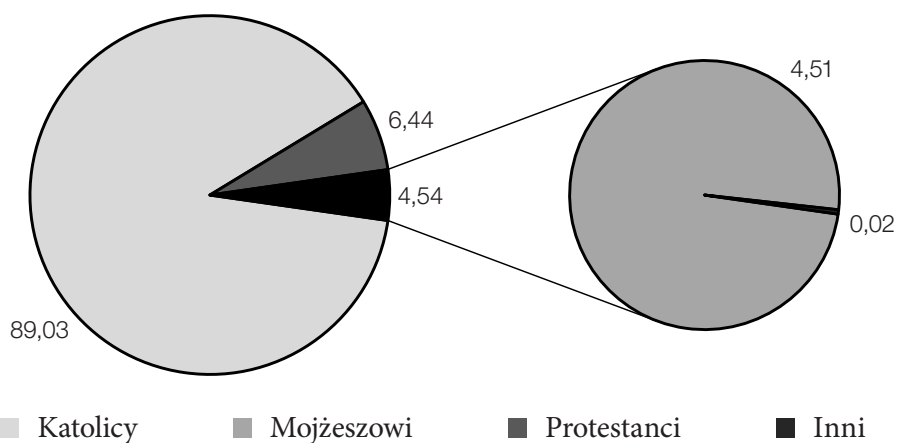
Wykres 96. Struktura narodowościowa ludności powiatu wieluńskiego w 1937 r. (w %)

Źródło: AAN, MOS, sygn. 813, k. 7, tabl. nlb. *Zaludnienie województwa* (obliczenia własne)

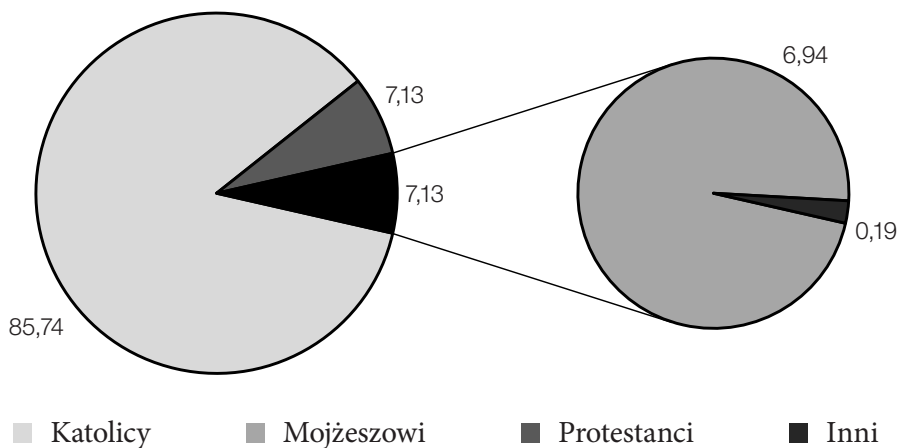
Wykres 97. Struktura wyznaniowa ludności powiatu brzezińskiego w 1937 r. (w %)

Źródło: AAN, MOS, sygn. 813, k. 7, tabl. nlb. *Zaludnienie województwa* (obliczenia własne)

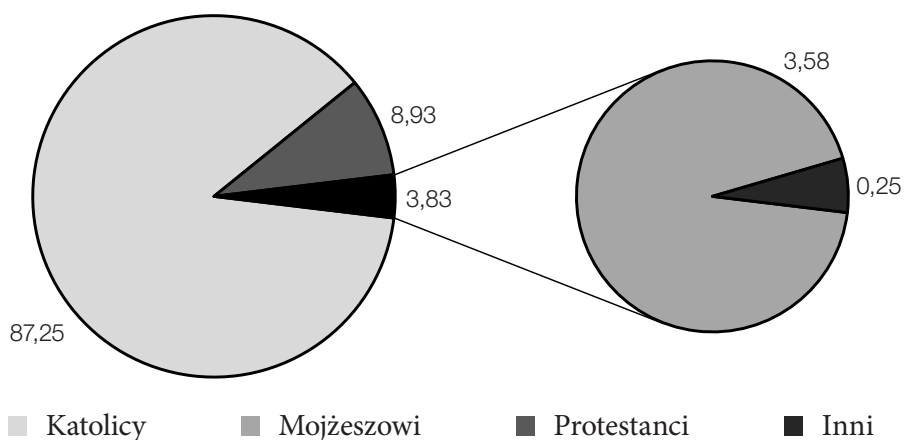
Wykres 98. Struktura wyznaniowa ludności powiatu kaliskiego w 1937 r. (w %)

Źródło: AAN, MOS, sygn. 813, k. 7, tabl. nlb. *Zaludnienie województwa* (obliczenia własne)

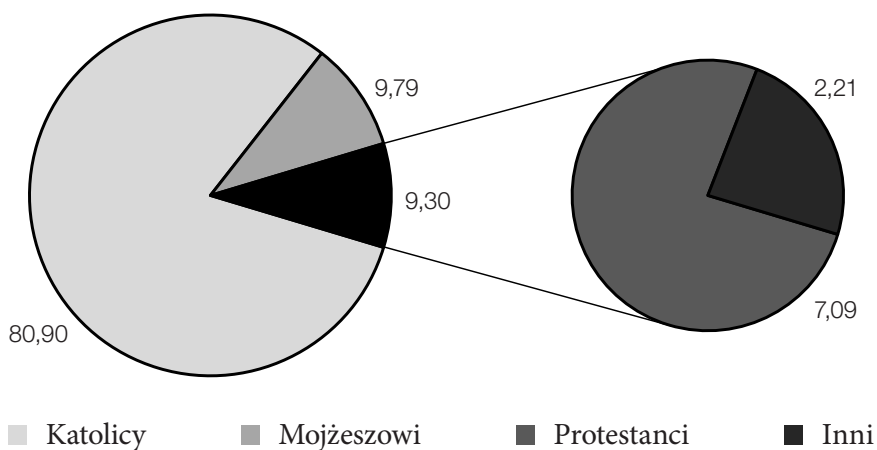
Wykres 99. Struktura wyznaniowa ludności powiatu kolskiego w 1937 r. (w %)

Źródło: AAN, MOS, sygn. 813, k. 7, tabl. nlb. *Zaludnienie województwa* (obliczenia własne)

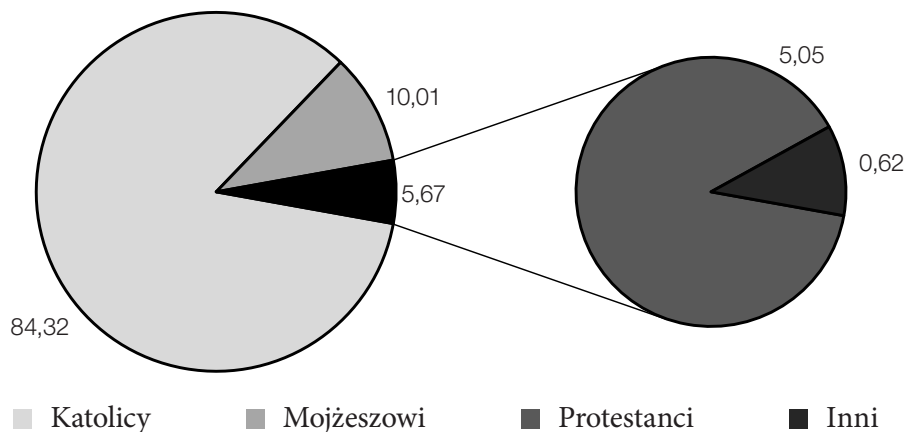
Wykres 100. Struktura wyznaniowa ludności powiatu konińskiego w 1937 r. (w %)

Źródło: AAN, MOS, sygn. 813, k. 7, tabl. nlb. *Zaludnienie województwa* (obliczenia własne)

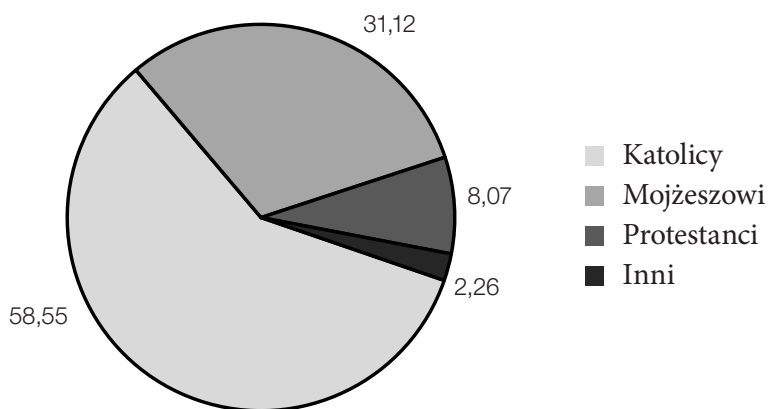
Wykres 101. Struktura wyznaniowa ludności powiatu łaskiego w 1937 r. (w %)

Źródło: AAN, MOS, sygn. 813, k. 7, tabl. nlb. *Zaludnienie województwa* (obliczenia własne)

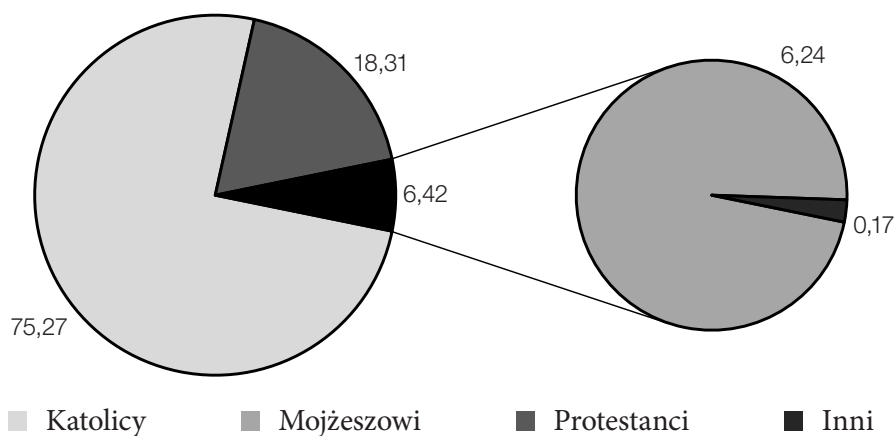
Wykres 102. Struktura wyznaniowa ludności powiatu łęczyckiego w 1937 r. (w %)

Źródło: AAN, MOS, sygn. 813, k. 7, tabl. nlb. *Zaludnienie województwa* (obliczenia własne)

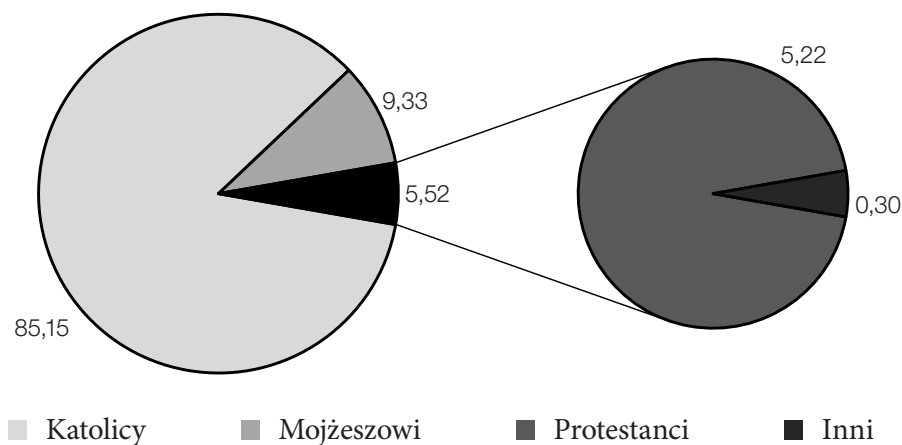

Wykres 103. Struktura wyznaniowa ludności powiatu grodzkiego łódzkiego w 1937 r. (w %)

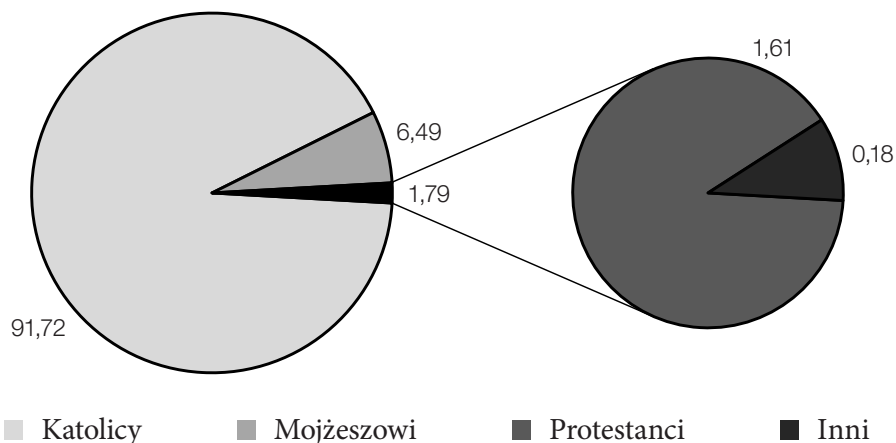
Źródło: AAN, MOS, sygn. 813, k. 7, tabl. nlb. *Zaludnienie województwa* (obliczenia własne)

Wykres 104. Struktura wyznaniowa ludności powiatu łódzkiego w 1937 r. (w %)
 Źródło: AAN, MOS, sygn. 813, k. 7, tabl. nlb. *Zaludnienie województwa* (obliczenia własne)

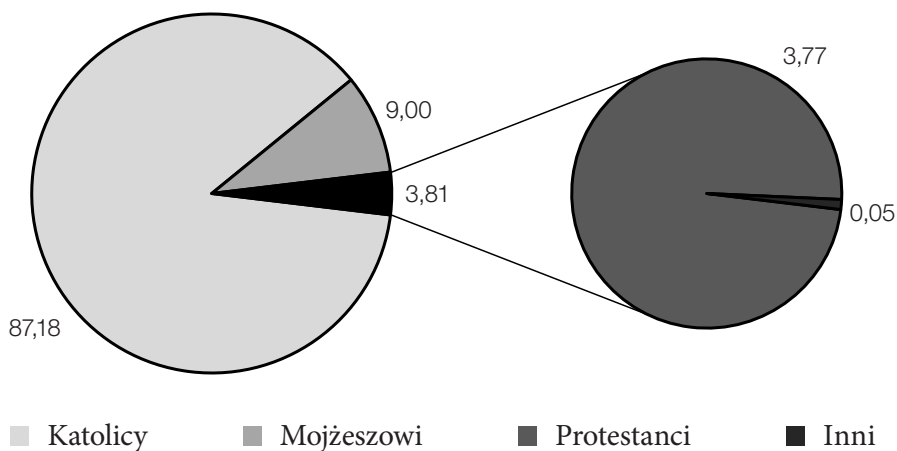

Wykres 105. Struktura wyznaniowa ludności powiatu swskiego w 1937 r. (w %)
 Źródło: AAN, MOS, sygn. 813, k. 7, tabl. nlb. *Zaludnienie województwa* (obliczenia własne)

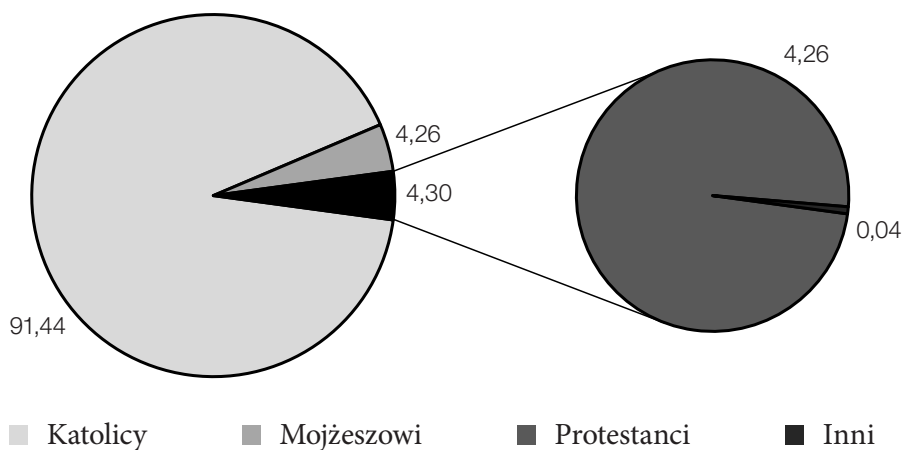
Wykres 106. Struktura wyznaniowa ludności powiatu radomszczańskiego w 1937 r. (w %)

Źródło: AAN, MOS, sygn. 813, k. 7, tabl. nlb. *Zaludnienie województwa* (obliczenia własne)

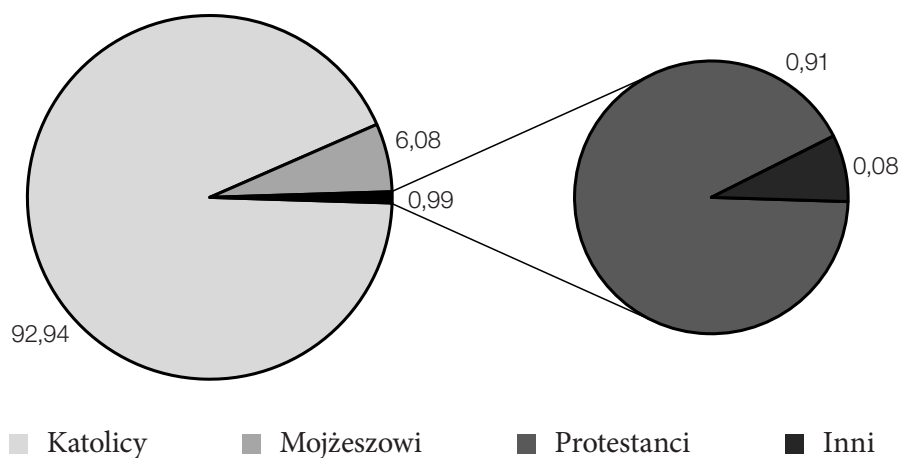

Wykres 107. Struktura wyznaniowa ludności powiatu sieradzkiego w 1937 r. (w %)

Źródło: AAN, MOS, sygn. 813, k. 7, tabl. nlb. *Zaludnienie województwa* (obliczenia własne)

Wykres 108. Struktura wyznaniowa ludności powiatu tureckiego w 1937 r. (w %)
 Źródło: AAN, MOS, sygn. 813, k. 7, tabl. nlb. *Zaludnienie województwa* (obliczenia własne)

Wykres 109. Struktura wyznaniowa ludności powiatu wieluńskiego w 1937 r. (w %)
 Źródło: AAN, MOS, sygn. 813, k. 7, tabl. nlb. *Zaludnienie województwa* (obliczenia własne)

Bibliografia

Archiwalia

Archiwum Państwowe w Łodzi

Akta miasta Łodzi, sygn. 23543, 23545, 23664, 23665, 23666, 23667, 23668, 23669, 23670.

Wydział Powiatowy w Łodzi, sygn. 1534.

Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Ministerstwo Opieki Społecznej, sygn. 813.

Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, sygn. B – 9370.

Prezydium Rady Ministrów. Protokoły Rady Ministrów, t. 13.

Archiwum Państwowe w Poznaniu

Urząd Wojewódzki Poznański, sygn. 83.

Archiwum Uniwersytetu Łódzkiego

Akta Osobowe Pracowników, sygn. 4115/1.

Materiały statystyczne

Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Polska (dane skrócone), „Statystyka Polski” [Warszawa] 1937, ser. C, z. 62.

Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo białostockie, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1938, ser. C, z. 83.

- Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Miasto Łódź, „Statystyka Polski”* [Warszawa] 1937, ser. C, z. 67.
- Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie bez miasta Łodzi, „Statystyka Polski”* [Warszawa] 1938, ser. C, z. 77.
- Mały Rocznik Statystyczny Polski, wrzesień 1939 – czerwiec 1941, bmw 1941.*
- Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie, „Statystyka Polski”* [Warszawa] 1928, t. 16.
- Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Tablice państwowe, „Statystyka Polski”* [Warszawa] 1927, t. 31.
- Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo białostockie, „Statystyka Polski”* [Warszawa] 1927, t. 19.
- Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo kieleckie, „Statystyka Polski”* [Warszawa] 1927, t. 17.
- Skorowidz gmin Rzeczypospolitej Polskiej. Ludność i budynki na podstawie tymczasowych wyników drugiego powszechnego spisu ludności z dn. 9. XII. 1931 R. oraz powierzchnia ogólna i użytki rolne, cz. 1, Województwa centralne i wschodnie, Warszawa 1933.*
- Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dn. 30 września 1921 R. i innych źródeł urzędowych, t. 2, Województwo łódzkie, Warszawa 1925.*
- Statystyka Polski, opr. A. Krzyżanowski, K. Komaniecki, Kraków 1915.*

Akta normatywne

- „Dziennik Praw Państwa Polskiego” 1919.
- „Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej” 1919, 1921, 1922, 1932, 1937, 1938.
- „Dziennik Urzędowy Województwa Łódzkiego” 1924, 1927, 1928, 1929.
- „Dziennik Zarządu Miejskiego w Łodzi” 1923.
- Volumina legum, t. 9 (lata 1782–1792), Kraków 1889.*

Czasopisma i wydawnictwa ciągłe

- „Acta Universitatis Lodziensis” 1982, Folia Historica.
- „Biuletyn Instytutu Gospodarstwa Społecznego” 1960.
- „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1964.
- „Dokumentacja Geograficzna” 1967.
- „Dzieje Najnowsze” 1983.
- „Etnografia Polska” 1996.
- „Kwartalnik Historyczny” 1978.
- „Kwartalnik Statystyczny” 1932.
- „Kurier Łódzki” 1930, 1931.
- „Miesięcznik Statystyczny” 1922.
- „Monitor Polski” 1918, 1926, 1930, 1931.
- „Przegląd Humanistyczny” 2004.
- „Przegląd Geograficzny” 1936.
- „Przegląd Historyczny” 1970.
- „Przeszłość Demograficzna Polski” 1970, 1975, 1976, 1979, 1984, 1994.
- „Rocznik Kaliski” 2005.
- „Rocznik Łódzki” 1976, 2002, 2003.
- „Sprawy Narodowościowe”, 1927, 1931, 1932, 1939.
- „Sprawy Narodowościowe. Seria Nowa” 2006.
- „Statystyka m. Łodzi” 1922.
- „Wiadomości Statystyczne” 2002.
- „Zeszyty Wiejskie” 2002.

Opracowania

- Adamczuk L., *Koncepcje metodologiczne badania „narodowości” w polskich spisach powszechnych (1921–2002)*, [w:] *Mniejszości narodowe w Polsce w świetle Narodowego Spisu Powszechnego z 2002 roku*, pod red. L. Adamczuka i S. Łodzińskiego, Warszawa 2006.
- Adamczuk L., Łodziński S., *Wprowadzenie. Mniejszości narodowe w Polsce w świetle narodowego spisu powszechnego z 2002 roku*, [w:] *Mniejszości narodowe w Polsce w świetle Narodowego Spisu Powszechnego z 2002 roku*, pod red. L. Adamczuka i S. Łodzińskiego, Warszawa 2006.
- Ajnenkiel A., *Administracja w Polsce*, Warszawa 1975.

- Arnold S., *Miasta polskie w okresie międzywojennym (1918–1939)*, [w:] *Miasta polskie w tysiącleciu*, t. 1, Wrocław–Warszawa–Kraków 1965.
- Badziak K., *Realna gospodarka w II i III Rzeczypospolitej. Główne tendencje rozwojowe i stagnacyjne*, [w:] *Dwa dwudziestolecia Rzeczypospolitej. Polityka – prawo i administracja – gospodarka. Próba bilansu*, pod red. M. Fica, L. Krzyżanowskiego, M. Skrzypka, Katowice 2010.
- Badziak K., *W oczekiwaniu na przełom. Na drodze od odrodzenia do załamania państwa polskiego: listopad 1918 – czerwiec 1920*, Łódź 2004.
- Badziak K., *Województwo jako jednostka podziału administracyjnego i władza administracyjna II stopnia w okresie międzywojennym*, [w:] *Województwo łódzkie 1919–2009. Studia i materiały*, pod red. K. Badziaka i M. Łapy, Łódź 2009.
- Badziak K., *Zarys dziejów Łodzi do 1918 r.*, [w:] *Łódź. Monografia miasta*, pod red. S. Liszewskiego, Łódź 2009.
- Badziak K., Łapa M., *Bilans rozwoju Łodzi międzywojennej na polu przemian ekonomicznych, zmian ludnościowych i kształtowania się infrastruktury miejskiej*, [w:] *Łódź w 1939 roku. Studia i szkice*, pod red. T. Toborka i P. Waingertnera, Łódź 2011.
- Bandurka M., *Zmiany administracyjne i terytorialne ziem województwa łódzkiego w XIX i XX wieku*, Łódź 1995.
- Battenberg F., *Żydzi w Europie. Proces rozwoju mniejszości żydowskiej w nie żydowskim środowisku Europy 1650–1933*, Wrocław–Warszawa–Kraków 2008.
- Berger J., *Organizacja i tematyka badań statystyki ludności w okresie 1918–1990*, [w:] *Historia Polski w liczbach. Ludność. Terytorium*, pod. red. A. Jezierskiego, Warszawa 1994.
- Berger J., *Spisy ludności na ziemiach polskich do 1918 r.*, „Wiadomości Statystyczne” 2002, R. 47, nr 1, s. 12–19.
- Bernstein I., *Struktura zawodowa i społeczna ludności żydowskiej w Polsce. Uwagi ogólne*, „Sprawy Narodowościowe” 1939, R. 13, nr 1/2, s. 43–98.
- Böhm F., *Litzmannstadt. Geschichte und Entwicklung einer deutschen Industriestadt*, Leipzig 1941.
- Bonusiak W., *Rozwój gospodarczy Kalisza w latach 1918–1939. Gospodarka komunalna*, [w:] *Dzieje Kalisza*, pod red. W. Rusińskiego, Poznań 1977.
- Borowski S., *Przemiany demograficzne i społeczno-zawodowe w Wielkopolsce w latach 1918–1945*, „Przeszłość Demograficzna Polski” 1975, t. 7, s. 151–275.
- Bronsztejn S., *Ludność żydowska w Polsce w okresie międzywojennym. Studium statystyczne*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1963.

- Budziarek M., *Katolicy niemieccy w Łodzi (wybrane zagadnienia)*, [w:] *Niemcy w dziejach Łodzi do 1945 roku*, pod red. A. Kuczyńskiego i B. Racockiej, Łódź 2001.
- Buławski R., *Kwestia narodowościowa w programie Drugiego Powszechnego Spisu Ludności*, [w:] *Spisy ludności Rzeczypospolitej Polskiej. Wybór pism demografów*, pod red. Z. Strzeleckiego i T. Toczyńskiego, Warszawa 2002.
- Buławski R., *Organizacja i technika pierwszego polskiego spisu powszechnego z 30 września 1921 roku*, [w:] *Pierwsze dziesięciolecie Głównego Urzędu Statystycznego*, Warszawa 1930, t. 3, z. 1.
- Buławski R., *Projekt drugiego powszechnego spisu powszechnego na tle doświadczeń spisu 1921 r. oraz praktyki zagranicznej*, Warszawa 1930.
- Buzek J., *Słowo wstępne*, [w:] *Spis ludności i zwierząt gospodarskich z dnia 30 września 1921 roku. Wyniki tymczasowe*, opr. L. Krzywicki, Warszawa 1923.
- Chałupczak H., Browarek T., *Mniejszości narodowe w Polsce 1918–1995*, Lublin 1998.
- Chumiński J., *Robotnicy przemysłowi w Drugiej Rzeczypospolitej – analiza społeczno-demograficzna*, [w:] *Metamorfozy społeczne*, t. 9, *Praca i społeczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej*, pod red. W. Medrzeckiego, C. Leszczyńskiej, Warszawa 2014.
- Chwalba A., *Społeczeństwo polskie w latach 1918–1939*, [w:] *Dwa dwudziestolecia. Geopolityka. Państwo. Społeczeństwo*, pod red. P. Hausera i W. Mazurczaka, Poznań 2010.
- Cilulka A., *Działania sekcji przemysłu włóknistego w obronie interesów wielkiego przemysłu włókienniczego w latach 1913–1918*, „Rocznik Łódzki” 2003, t. 50, s. 161–178.
- Daszyńska, *Wielka bitwa*, [w:] P. Spodenkiewicz, M. Hertz, V. Thurstan, J. Daszyńska, J. G. Bloch, *Bezbronne miasto. Łódź 1914–1918*, Łódź 2014.
- Domański H., *Rola klasyfikacji zawodów w analizie struktury społecznej*, Wrocław 1985.
- Domański H., *Społeczeństwa klasy średniej*, Warszawa 1994.
- Dziewoński K., Kosiński L., *Rozwój i rozmieszczenie ludności Polski w XX w.*, Warszawa 1967.
- Dzikowska H., *Uruchomienie przemysłu włókienniczego w okręgu łódzkim (1918–1920)*, „Rocznik Łódzki” 1976, t. 21 (24), s. 123–148.
- Eberhard P., *Między Rosją a Niemcami. Przemiany narodowościowe w Europie środkowo-wschodniej w XX w.*, Warszawa 1996.

- Eberhardt P., *Przemiany struktury etnicznej ludności Polski w XX wieku*, „Sprawy Narodowościowe. Seria Nowa” 2006, z. 28, s. 53–74.
- Fijałek J., *Pabianice w okresie wielkokapitalistycznych przemian do rewolucji 1905 roku*, [w:] *Dzieje Pabianic*, pod red. G. Missalowej, Łódź 1968.
- Fijałek J., *Położenie ludności*, [w:] *Łódź. Dzieje miasta*, pod red. R. Rosina, t. 1, *Do 1918 r.*, pod red. B. Baranowskiego, J. Fijałka, Warszawa–Łódź 1988.
- Fogelson S., *Ludność*, [w:] *Encyklopedia nauk politycznych*, t. 3, K–M, pod red. E. J. Reymana, Warszawa 1938.
- Fogelson S., *Miasta i ludność miejska*, [w:] *Encyklopedia nauk politycznych*, t. 3, K–M, pod red. E. J. Reymana, Warszawa 1938.
- Fogelson S., *Struktura ludności według wieku*, [w:] *Encyklopedia Nauk Politycznych*, t. 3, K–M, pod red. E. J. Reymana, Warszawa 1938.
- Garncarska-Kastory B., *Żydowska ludność pracująca w Polsce 1918–1939*, Warszawa 2001.
- Gawryszewski A., *Ludność Polski w XX w.*, Warszawa 2005.
- Gąsowski T., *Austriackie spisy ludności z lat 1869–1910*, „Przeszłość Demograficzna Polski” 1981, t. 13, s. 37–48.
- Gieysztorowa I., *Ludność*, [w:] *Encyklopedia historii gospodarczej Polski do 1945 r.*, t. 1, pod red. A. Mączaka, Warszawa 1981.
- Gieysztorowa I., *Wstęp do demografii staropolskiej*, Warszawa 1976.
- Gilbert M., *Pierwsza wojna światowa*, Poznań 1994.
- Ginsbert A., *Łódź. Studium monograficzne*, Łódź 1962.
- Grabowski E., *Łódź w trzyleciu 1918–20*, „Statystyka m. Łodzi” 1922, nr 1.
- Grabowski E., *Rozwój zaludnienia w Polsce w zestawieniu z innymi krajami według spisu z dn. 30 września 1921 r.*, Warszawa 1922.
- Grossman H., *Znaczenie i zadania pierwszego powszechnego spisu ludności w Polsce*, [w:] *Spisy ludności Rzeczypospolitej Polskiej 1921–2002*, pod red. Z. Strzeleckiego i T. Toczyńskiego, Warszawa 2002.
- Guldon Z., *Żydzi w Polsce do końca XVIII. Wybrane zagadnienia*, [w:] *Z przeszłości Żydów polskich. Polityka – gospodarka – kultura – społeczeństwo*, pod red. J. Wijaczki i G. Miernika, Kraków 2005.
- Holzer J. Z., *Demografia*, Warszawa 1980.
- Holzer J. Z., *Demografia*, Warszawa 2003.
- Holzer J. Z., Józefowicz A., *Dynamika zaludnienia ziem polskich 1870–1958*, „Biuletyn Instytutu Gospodarstwa Społecznego” 1960, R. 3, nr 4, s. 3–103.

- Janczak J. K., *Ludność*, [w:] Łódź. *Dzieje miasta*, pod red. R. Rosina, t. 1, *Do 1918 r.*, pod red. B. Baranowskiego i J. Fijałka, Warszawa–Łódź 1988.
- Janczak J. K., *Ludność Łodzi przemysłowej 1820–1914*, „Acta Universitatis Lodziensis” 1982, Folia Historica 11, s. 3–266.
- Janczak J. K., *Statystyka ludności Królestwa Polskiego w drugiej połowie XIX w.*, „Przeszłość Demograficzna Polski” 1994, t. 19, s. 47–116.
- Janczak J. K., *Zmiany w poziomie wykształcenia ludności Łodzi (1846–1921)*, „Przeszłość Demograficzna Polski” 1979, t. 11, s. 95–105.
- Jelonek A., *Ludność miast i osiedli typu miejskiego na ziemiach polskich od 1810 do 1960 r.*, „Dokumentacja Geograficzna” 1967, nr 3/4, s. 5–103.
- Jewtuchowicz A., Suliborski A., *Struktura gospodarcza Łodzi w latach 1918–1989*, [w:] Łódź. *Monografia miasta*, pod red. S. Liszewskiego, Łódź 2009.
- Jezierski A., Leszczyńska C., *Historia gospodarcza Polski*, Warszawa 2010.
- Jędruszcak T., *Odrodzenie Niepodległej Polski w 1918 r.*, „Kwartalnik Historyczny” 1978, R. 85, nr 4, s. 799–815.
- Kaczyńska E., *Obywatel czy poddany? Społeczeństwo małych miast a procesy modernizacyjne w Polsce pod zaborami*, [w:] *Miasteczka polskie w XIX–XX wieku. Z dziejów formowania się społeczności*, pod red. R. Kaczmarka, Kielce 1992.
- Kaliński J., Landau Z., *Gospodarka Polski w XX wieku*, Warszawa 1998.
- Kędelski M., *Ewidencja i system informacji statystycznej*, [w:] M. Kędelski, J. Paradyś, *Demografia*, Poznań 2006.
- Koliński M., *Łódź między wojnami. Opowieść o życiu miasta 1918–1939*, Łódź 2007.
- Kondracki J., *Zmiany w granicach województw*, „Przegląd Geograficzny” 1936, t. 16, s. 203–205.
- Kopczyński M., *Wielka transformacja*, Warszawa 2006.
- Kossman O., *Ein lodzer heimatbuch. Geschichte und Geschichten aus stadt und land*, Hannover 1967.
- Kostrowicka I., Landau Z., Tomaszewski J., *Historia gospodarcza Polski XIX i XX wieku*, Warszawa 1966.
- Kostrowicka I., Landau Z., Tomaszewski J., *Historia gospodarcza Polski XIX i XX wieku*, Warszawa 1978.
- Kowalczyński K. R., *Łódź przełomu wieków XIX/XX*, Łódź 2008.
- Kowska-Glikman S., *Drobnomieszczaństwo polskie w warunkach rozwoju gospodarki kapitalistycznej (XIX wiek – lata międzywojenne)*, [w:] *Metamorfozy społeczne*, pod red. J. Żarnowskiego, Warszawa 1997.

- Kowalska-Glikman S., *Kobiety w procesie przemian społecznych w Królestwie Polskim w XIX wieku*, [w:] *Kobieta i społeczeństwo na ziemiach polskich w XIX w.*, pod red. A. Żarnowskiej i A. Szwarca, Warszawa 1990.
- Kozłowski Cz., *Powszechne spisy ludności*, Warszawa 1951.
- Krysiński A., *Ludność polska a mniejszości w Polsce*, Warszawa 1933.
- Krysiński A., *Tendencje rozwojowe ludności Polski pod względem narodowościowym i wyznaniowym w dobie powojennej (Dokończenie)*, „Sprawy Narodowościowe” 1931, R. 5, nr 4–5, s. 399–443.
- Krzywicki L., *Rozbiór krytyczny wyników spisu*, [w:] *Spis ludności i zwierząt gospodarskich z dnia 30 września 1921 roku. Wyniki tymczasowe*, opr. L. Krzywicki, Warszawa 1923.
- Krzywicki L., *Wartość wyników spisu jednodniowego (Streszczenie odczytu w Tow. Ek. i Stat. Polskich)*, [w:] *Spisy ludności Rzeczypospolitej Polskiej 1921–2002*, pod red. Z. Strzeleckiego i T. Toczyńskiego, Warszawa 2002.
- Kukło C., *Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej*, Warszawa 2009.
- Kwestia narodowościowa w programie drugiego powszechnego spisu ludności Rzeczypospolitej Polskiej*, wywiad z generalnym komisarzem spisowym p. dr. Rajmundem Buławskim, „Sprawy Narodowościowe” 1932, R. VII, nr 1, s. 1–27.
- Kwiatkowski S., *Powstanie i rozwój statystyki publicznej na ziem łódzkiej*, [w:] *Rozwój myśli i instytucji statystycznych na ziemiach polskich*, Warszawa 1994.
- Landau Z., Tomaszewski J., *Robotnicy przemysłowi w Polsce. Materialne warunki bytu 1918–1939*, Warszawa 1971.
- Landau Z., Tomaszewski J., *Spółczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej (uwagi polemiczne)*, „Przegląd Historyczny” 1970, t. 61, z. 2, s. 315–322.
- Landau Z., Tomaszewski J., *Trudna niepodległość. Rozważania o gospodarce Polski 1918–1939*, Warszawa 1978.
- Landau-Czajka A., *Zasymilowana inteligencja żydowska w okresie międzywojennym*, [w:] *Metamorfozy społeczne*, t. 2, *Badania nad dziejami społecznymi XIX i XX w.*, pod red. J. Żarnowskiego, Warszawa 2007.
- Latuch M., *Demografia społeczno-ekonomiczna*, Warszawa 1980.
- Leczyk M., *Druga Rzeczpospolita 1918–1931. Społeczeństwo. Gospodarka. Kultura. Polityka*, Warszawa 2006.
- Ładogórski T., *Złudzenia pruskiej statystyki ludnościowej pierwszej połowy XIX w. i próby jej korekty na Śląsku*, „Przeszłość Demograficzna Polski” 1970, t. 3, s. 3–27.

- Łapa M., *Główne kierunki rozwoju gospodarczego województwa łódzkiego w latach 1919–1939*, [w:] *Województwo łódzkie 1919–1920. Studia i materiały*, pod red. K. Badziaka i M. Łapy, Łódź 2009, s. 133–134.
- Ługowski A., *Szkolnictwo w Polsce 1929–1939 w opinii publicznej*, Warszawa 1961.
- Mahler R., *Żydzi w dawnej Polsce w świetle liczb. Struktura demograficzna i społeczno-ekonomiczna Żydów w Koronie w XVIII wieku*, „Przeszłość Demograficzna Polski” 1967, nr 1.
- Małecką T., *Przemysł. Warunki rozwoju*, [w:] *Problemy gospodarcze Drugiej Rzeczypospolitej*, pod red. I. Kostrowickiej, Warszawa 1989.
- Maryański A., *Narodowości świata*, Warszawa 1994.
- Matelski A., *Osadnictwo niemieckie na ziemiach polskich pod zaborami (1815–1918)*, „Przegląd Humanistyczny” 2004, R. 46, nr 3, s. 53–76.
- Matuszak G., *Inteligencja a nowa klasa średnia w Polsce*, Łódź 1994.
- Mauersberg S., *Oświata*, [w:] *Polska odrodzona 1918–1939. Państwo – Społeczeństwo – Kultura*, pod red. J. Tomickiego, Warszawa 1988.
- Mendelssohn E., *Żydzi Europy środkowo-wschodniej w okresie międzywojennym*, Warszawa 1992.
- Mędrzecki W., *Chłopi*, [w:] W. Mędrzecki, Sz. Rudnicki, J. Żarnowski, *Społeczeństwo Polskie w XX wieku*, Warszawa 2003.
- Mędrzecki W., *Liczebność i rozmieszczenie grup narodowościowych w II Rzeczypospolitej w świetle wyników II spisu powszechnego (1931 r.)*, „Dzieje Najnowsze” 1983, R. XV, nr 1–2, s. 231–252.
- Michowicz W., *Problemy mniejszości narodowych*, [w:] *Polska odrodzona 1918–1939. Państwo – społeczeństwo – kultura*, pod red. J. Tomickiego, Warszawa 1988.
- Missalowa G., *Pabianice na drodze do uprzemysłowienia 1793–1870*, [w:] *Dzieje Pabianic*, pod red. G. Missalowej, Łódź 1968.
- Missalowa G., *Studia nad powstaniem łódzkiego okręgu przemysłowego 1815–1870*, t. 3, *Burżuazja*, Łódź 1975.
- Missalowa G., Fijałek J., *Fazy i dynamika rozwoju przemysłu włókienniczego na ziemiach polskich w latach 1815–1939*, [w:] *Pamiętnik X Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Lublinie 17–21 1968*, t. 1, *Referaty*, Warszawa 1968.
- Missalowa G., Fijałek J., Pełka B., Puś W., *Przemysł włókienniczy*, [w:] *Uprzemysłowienie ziem polskich w XIX i XX w.*, pod red. I. Pietrzak-Pawłowskiej, Wrocław–Warszawa–Kraków 1970.

- Nadobnik M., *Pierwszy spis ludności w Polsce. Najważniejsze wiadomości o przyszłym spisie z dnia 30 września 1921*, [w:] *Spisy ludności Rzeczypospolitej Polskiej 1921–2002*, Warszawa 2002.
- Nartonowicz-Kot M., *Konstantynów Łódzki w Polsce Odrodzonej 1918–1939*, [w:] *Konstantynów Łódzki. Dzieje miasta*, pod red. M. Nartonowicz-Kot, Łódź 2006.
- Nartonowicz-Kot M., *Życie gospodarcze Sieradza w latach 1918–1939*, [w:] *Sieradz. Dzieje miasta w latach 1793–1939*, pod red. J. Kity i M. Nartonowicz-Kot, Łódź–Sieradz 2014.
- Nietyksza M., *Ludność Warszawy na przełomie XIX i XX wieku*, Warszawa 1971.
- Nietyksza M., *Rozwój miast i aglomeracji miejsko-przemysłowych w Królestwie Polskim 1865–1914*, Warszawa 1986.
- Pacanowska R., *Powiat kaliski i samorządowa administracja powiatu w okresie II Rzeczypospolitej*, „Rocznik Kaliski” 2005, t. 31, s. 89–114.
- Pavlik Z., *Demograficzne, geograficzne, ekonomiczne i społeczne problemy spisów ludności w rozwoju historycznym*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 1967, t. 28, s. 11–30.
- Piekałkiewicz I., *Organizacja pierwszego powszechnego spisu ludności w Polsce*, „Miesięcznik Statystyczny” 1922, t. 5, z. 4, s. 109–153.
- Piketty T., *Kapitał w XXI wieku*, Warszawa 2015.
- Puś W., *Geschichte der Industriestadt Łódź (Zusammenfassung)*, Łódź 1987.
- Puś W., *Przemysł*, [w:] *Zgierz. Dzieje miasta do 1988 roku*, pod red. R. Rosina, Łódź–Zgierz 1995.
- Puś W., *Robotnicy w przemyśle włókienniczym ziem polskich w XIX i na początku XX wieku. Problemy rekrutacji*, „Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej XIX i XX wieku” 2003, t. 1, s. 7–19.
- Puś W., *Rozwój przemysłu w Królestwie Polskim 1870–1914*, Łódź 1997.
- Puś W., *Żydzi w Łodzi w latach zaborów 1793–1914*, Łódź 2000.
- Puś W., Badziak K., *Gospodarka Łodzi w okresie kapitalistycznym (do 1918 r.)*, [w:] *Łódź. Dzieje miasta*, pod red. R. Rosina, t. 1, *Do 1918 r.*, pod red. B. Baranowskiego, J. Fijałka, Warszawa–Łódź 1988.
- Renz R., *Kobieta w społeczeństwie międzywojennej Kielecczyny. Dom – praca – aktywność społeczna*, Kielce 2008.
- Renz R., *Rzemiosło województwa kieleckiego w okresie międzywojennym. Aspekty społeczne i gospodarcze*, Warszawa–Kraków 1984.

- Rosset E., *Demografia Polski. Stan, rozmieszczenie i struktura ludności*, Warszawa 1975.
- Rosset E., *Prawa demograficzne wojny*, Łódź 1933.
- Rosset E., *Proletariat łódzki w świetle badań demograficznych*, Łódź 1930.
- Roszkowski W., *Gospodarcza rola większej prywatnej własności w Polsce 1918–1939*, Warszawa 1986.
- Rudnicki Sz., *Ziemiaństwo*, [w:] W. Mędrzecki, Sz. Rudnicki, J. Żarnowski, *Spółeczeństwo Polskie w XX wieku*, Warszawa 2003.
- Rudnicki Sz., *Ziemiaństwo polskie w XX wieku*, Warszawa 1996.
- Rybicki P., *Naród i państwo. Z rozważań nad relacją między dwiema postaciami wielkiej społeczności*, [w:] *Naród, kultura, osobowość. Księga poświęcona Profesorowi Józefowi Chałasińskiemu*, pod red. A. Kłoskowskiej (i in.), Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1983, s. 488–489.
- Rynkowska A., *Rozwój przemysłu, położenie i walki klasy robotniczej w latach 1815–1914*, [w:] *Dzieje Kalisza*, pod red. W. Rusińskiego, Poznań 1977.
- Rzepakowski A., *Ludność Łodzi w okresie pierwszej wojny światowej*, [w:] *Łódź w drodze do niepodległości*, pod red. J. A. Daszyńskiej, Łódź 2013.
- Rzepakowski A., *Ludność miasta Łodzi 1918–1939*, Łódź 2008.
- Rzepakowski A., *Mniejszości narodowe w Drugiej Rzeczypospolitej. Liczebność i rozmieszczenie*, [w:] *Dwa dwudziestolecia Rzeczypospolitej. Oświata – religia – kultura i społeczeństwo. Próba bilansu*, pod red. M. Fica, L. Krzyżanowskiego, M. Skrzypka, Katowice 2010.
- Rzepakowski A., *Rozwój gospodarczy i rozbudowa Pabianic w latach 1793–1865*, „Rocznik Łódzki” 2002, t. 49, s. 93–110.
- Rzepakowski A., *Spisy ludności na ziemiach polskich w latach 1789–1939*, „Przegląd Nauk Historycznych” 2005, nr 2 (8), s. 101–125.
- Rzepakowski A., *Struktura społeczna mieszkańców województwa łódzkiego w świetle powszechnych spisów ludności w 1921 i 1931 r.*, „Przegląd Nauk Historycznych” 2012, nr 1, s. 25–42.
- Rzepakowski A., *Organizacja i przebieg pierwszego powszechnego spisu ludności w II Rzeczypospolitej (ze szczególnym uwzględnieniem m. Łodzi)*, „Zeszyty Wiejskie” 2002, z. 6, s. 211–220.
- Rzewski A., *Przedmowa*, „Statystyka miasta Łodzi” 1922, s. nlb.
- Schuster F. M., *Łódzcy Żydzi w okresie I wojny światowej – zapomniana historia?*, [w:] *Łódź i region łódzki w czasie I wojny światowej. Między wielką historią a codziennością*, pod red. K. Radziszewskiej i P. Zawilskiego, Łódź 2011.

- Smoleński I., *Ludność o języku ojczystym na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej*, „Kwartalnik Statystyczny” 1932, t. 10, z. 4, s. 439–460.
- Smoleński I., *Mniejszości narodowe*, [w:] *Dziesięciolecie Polski Odrodzonej. Księga pamiątkowa 1918–1928*, Kraków–Warszawa 1928.
- Stawiszyńska A., *Łódź w latach I wojny światowej*, Oświęcim 2016.
- Stoliński Z., *Liczba i rozmieszczenie Niemców w Polsce*, „Sprawy Narodowościowe” 1927, R. 1, nr 4, s. 369–380.
- Stpiczyński T., *Ludność ziem polskich podczas pierwszej wojny światowej oraz państwa polskiego w latach 1919–1939*, „Przeszłość Demograficzna Polski” 1997, t. 20, s. 73–93.
- Stpiczyński T., *Spisy powszechne, statystyka ruchu naturalnego i migracje ludności w badaniach Głównego Urzędu Statystycznego w latach 1918–1993*, [w:] *Rozwój demografii polskiej 1918–1993*, pod red. E. Frątczak, Warszawa 1994.
- Syrek W., *Elementy demografii*, Warszawa 1980.
- Szturm de Sztrem T., *Bezrobocie w Europie dzisiejszej. Przyczynek do teorii kryzysów*, Warszawa 1931.
- Szulc S., *Zagadnienia demograficzne. Ruch naturalny ludności w latach 1835–1935*, „Statystyka Polski” [Warszawa] 1936, ser. C, z. 41, s. 1–158.
- Szymkiewicz Sz., *Silva ethnicum*, „Etnografia Polska” 1996, t. 40, nr 51, s. 19–23.
- Śmiałowski J., *Przemysł i rzemiosło w Zduńskiej Woli w latach międzywojennych (1918–1939)*, „Rocznik Łódzki” 1988, t. 38, s. 107–116.
- Tartakower A., *Zawodowa i społeczna struktura Żydów w Polsce Odrodzonej*, [w:] *Żydzi w Polsce Odrodzonej. Działalność społeczna, gospodarcza, oświatowa i kulturalna*, pod red. I. Schipera, A. Tartakowera, A. Haftki, t. 2, Warszawa 1933.
- Tematyka i organizacja spisów powszechnych w Polsce*, „Biblioteka Wiadomości Statystycznych” 1981, t. 32, s. 1–137.
- Tomaszewski J., *Inteligencja jako grupa społeczna w Polsce międzywojennej*, „Kwartalnik Historyczny” 1965, R. 72, nr 1, s. 105–109.
- Tomaszewski J., *Liczba robotników w latach 1925–1938*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 1964, t. 26, s. 57–76.
- Tomaszewski J., *Niepodległa Rzeczypospolita*, [w:] *Najnowsze dzieje Żydów w Polsce. W zarysie (do 1950 roku)*, pod red. J. Tomaszewskiego, Warszawa 1993.
- Tomaszewski J., *Robotnicy żydowscy w Polsce w latach 1919–1939 (Szkic historyczny)*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1964, nr 51, s. 22–35.

- Tomaszewski J., *Rzeczpospolita wielu narodów*, Warszawa 1985.
- Tomaszewski J., *W sprawie pauperyzacji Żydów w Polsce przed 1939*, [w:] *Społeczeństwo w dobie przemian. Wiek XX i XX*, pod red. M. Nietykszy, A. Szwarca, K. Sierakowskiej, A. Janiak-Jasińskiej, Warszawa 2003.
- Tomaszewski J., Landau Z., *Polska w Europie i świecie*, Warszawa 2005.
- Urban T., *Niemcy w Polsce. Historia mniejszości w XX wieku*, Opole 1994.
- Urbański Z., *Mniejszości narodowe w Polsce*, Warszawa 1932.
- Vielrose E., *Szacunek analfabetyzmu w zaborze rosyjskim*, „Przeszłość Demograficzna Polski” 1976, t. 9, s. 3–16.
- Wachowska B., *Druga Rzeczpospolita*, [w:] *Zgierz. Dzieje miasta do 1988 roku*, pod red. R. Rosina, Łódź–Zgierz 1995.
- Wachowska B., *Pabianice w okresie drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939*, [w:] *Dzieje Pabianic*, pod red. G. Missalowej, Łódź 1968.
- Wachowska B., *Stosunki gospodarcze w latach 1918–1939*, [w:] *Dzieje Piotrkowa Trybunalskiego*, pod red. B. Baranowskiego, Łódź 1989.
- Wachowska B., *W drugiej Rzeczypospolitej*, [w:] *Tomaszów Mazowiecki. Dzieje miasta*, pod red. B. Wachowskiej, Warszawa–Łódź 1988.
- Wakar W., *Rozwój terytorialny narodowości polskiej*, cz. 2, *Statystyka narodowościowa Królestwa Polskiego*, Warszawa 1917.
- Wasilewski L., *Ruski, rusiński czy ukraiński*, „Sprawy Narodowościowe” 1927, R. 1, nr 4, s. 389–392.
- Wasilewski L., *Sprawa kresów i mniejszości narodowych w Polsce*, Warszawa 1925.
- Wasiutyński B., *Ludność żydowska w Polsce w wiekach XIX i XX. Studium statystyczne*, Warszawa 1930.
- Werwicki A., *Białostocki okręg przemysłu włókienniczego do 1945 roku. Czynniki rozwoju i zagadnienia lokalizacyjne*, Warszawa 1957.
- Woźniak K. P., *Niemieckie osadnictwo wiejskie między Prosną a Pilicą i Wiśłą od lat 70. XIII wieku do 1866 roku. Proces i jego interpretacje*, Łódź 2013.
- Wysocki T., *Struktura narodowościowa mieszkańców Polski w 1931 roku na podstawie deklarowanego języka traktowanego jako ojczysty*, „Sprawy Narodowościowe. Seria Nowa” 2005, z. 26, s. 29–55.
- Wysocki T., *Struktura wyznaniowa mieszkańców Polski w 1931 roku na podstawie drugiego powszechnego spisu ludności*, „Sprawy Narodowościowe. Seria Nowa” 2006, z. 27, s. 71–99.

- Zamorski K., *Transformacja demograficzna w Europie Środkowej w XIX w. Wewnętrzne podobieństwa i różnice*, „Przeszłość Demograficzna Polski” 1994, t. 19, s. 27–45.
- Zaremba Z., *Światowe powszechne spisy ludności*, „Studia Demograficzne” 1971, nr 27, s. 3–25.
- Zarzycka Z., Kowalewski J. T., *Rozwój ludności Polski w latach 1919–1993*, [w:] *Rozwój demografii polskiej 1918–1993*, Warszawa 1994.
- Żarnowski J., *Gospodarka i społeczeństwo na ziemiach polskich na przełomie wieków XIX i XX*, [w:] *Polska – Hiszpania. Migracje. Migracje i społeczeństwo*, t. 9, Warszawa 2004.
- Żarnowski J., *Epoka dwóch wojen*, [w:] I. Ihnatowicz, A. Mączak, B. Zientara, J. Żarnowski, *Spółeczeństwo polskie od X do XX wieku*, Warszawa 2005.
- Żarnowski J., *Polska 1918–1939. Praca – Technika – Społeczeństwo*, Warszawa 1992, s. 29–37.
- Żarnowski J., *Robotnicy*, [w:] W. Mędrzecki, Sz. Rudnicki, J. Żarnowski, *Spółeczeństwo polskie w XX wieku*, Warszawa 2003.
- Żarnowski J., *Spółeczeństwa XX wieku*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1999.
- Żarnowski J., *Spółeczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939*, Warszawa 1973.
- Żarnowski J., *Spółeczeństwo i klasy*, [w:] *Polska odrodzona. Państwo – społeczeństwo – kultura*, pod red. J. Tomickiego, Warszawa 1988.
- Żarnowski J., *Spółeczna struktura. Od rozbiorów do 1945 r.*, [w:] *Encyklopedia historii gospodarczej Polski do 1945 roku*, pod red. A. Mączaka, t. 2, O–Ż, Warszawa 1981.
- Żarnowski J., *Struktura społeczna inteligencji w Polsce w latach 1918–1939*, Warszawa 1964.

Wykaz tabel i wykresów

Tabele

Tabela 1. Stan zaludnienia powiatów województwa łódzkiego w 1921 i 1931 r.	45
Tabela 2. Stan zaludnienia kilku powiatów województwa łódzkiego w latach 1921–1938 (bez powiatu łódzkiego grodzkiego i powiatu łódzkiego)	47
Tabela 3. Gęstość zaludnienia powiatów województwa łódzkiego w 1921 r.	48
Tabela 4. Gęstość zaludnienia powiatów województwa łódzkiego w 1931 r.	49
Tabela 5. Stan zaludnienia gmin powiatu brzezińskiego w II RP (bez gmin miejskich)	51
Tabela 6. Stan zaludnienia gmin powiatu kaliskiego w 1921 i 1931 r. (bez gmin miejskich)	52
Tabela 7. Stan zaludnienia gmin powiatu kolskiego w 1921 i 1931 r. (bez gmin miejskich)	53
Tabela 8. Stan zaludnienia gmin powiatu konińskiego w latach 1921 i 1931 r. (bez gmin miejskich)	53

Tabela 9. Stan zaludnienia gmin powiatu łaskiego w II RP (bez gmin miejskich)	55
Tabela 10. Stan zaludnienia gmin powiatu łęczyckiego w okresie II RP (bez gmin miejskich)	56
Tabela 11. Stan zaludnienia gmin powiatu łódzkiego w latach 1921 i 1931 (bez gmin miejskich)	56
Tabela 12. Stan zaludnienia gmin powiatu piotrkowskiego w II RP (bez gmin miejskich)	57
Tabela 13. Stan zaludnienia gmin powiatu radomszczańskiego w II RP (bez gmin miejskich)	58
Tabela 14. Stan zaludnienia gmin powiatu sieradzkiego w II RP (bez gmin miejskich)	59
Tabela 15. Stan zaludnienia gmin powiatu słupeckiego w 1921 r. (bez gmin miejskich)	60
Tabela 16. Stan zaludnienia gmin powiatu tureckiego w 1921 i 1931 r. (bez gmin miejskich)	61
Tabela 17. Stan zaludnienia gmin powiatu wieluńskiego w II RP (bez gmin miejskich)	62
Tabela 18. Stan zaludnienia gmin miejskich (miast) w województwie łódzkim w II RP.	64
Tabela 19. Ludność miejska i wiejska według powiatów województwa łódzkiego w 1921 r.	74
Tabela 20. Ludność miejska i wiejska według powiatów województwa łódzkiego w 1931 r.	74
Tabela 21. Struktura płci w powiatach województwa łódzkiego w 1921 r.	88
Tabela 22. Struktura płci w powiatach województwa łódzkiego w 1931 r.	95
Tabela 23. Struktura płci ludności powiatów województwa łódzkiego w 1921 i 1931 r. (w %)	96
Tabela 24. Struktura płci ludności kilku powiatów województwa łódzkiego w 1938 r. (w %)	98
Tabela 25. Podział ekonomiczny grup wiekowych według różnych wariantów	99
Tabela 26. Typy struktury wieku według Sundbärga (w %)	99

Tabela 27. Stan cywilny ludności województwa łódzkiego w 1921 i 1931 r. według grup wieku (w %).	121
Tabela 28. Struktura społeczna ludności czynnej zawodowo województwa łódzkiego według powiatów w 1921 r. (w %)	145
Tabela 29. Struktura społeczna ludności powiatów województwa łódzkiego w 1931 r. – czynni i bierni zawodowo (w %)	160
Tabela 30. Struktura zawodowa ludności województwa łódzkiego w 1921 r.	170
Tabela 31. Struktura zawodowa ludności miejskiej województwa łódzkiego w 1921 r.	171
Tabela 32. Struktura zawodowa ludności wiejskiej województwa łódzkiego w 1921 r.	171
Tabela 33. Struktura zawodowa ludności powiatów województwa łódzkiego w 1921 r. – czynni i bierni zawodowo (w %)	174
Tabela 34. Struktura zawodowa ludności województwa łódzkiego w 1931 r.	182
Tabela 35. Struktura zawodowa ludności miejskiej województwa łódzkiego w 1931 r.	183
Tabela 36. Struktura zawodowa ludności miast województwa łódzkiego liczących powyżej 20 000 mieszkańców w 1931 r.	183
Tabela 37. Struktura zawodowa ludności wiejskiej województwa łódzkiego w 1931 r.	184
Tabela 38. Struktura zawodowa ludności powiatów województwa łódzkiego w 1931 r. – czynni i bierni zawodowo (w %)	189
Tabela 39. Ludność województwa łódzkiego w wieku 10 lat i więcej według rodzaju wykształcenia w 1921 r. (w %)	199
Tabela 40. Ludność województwa łódzkiego w wieku 10 lat i więcej oraz w wieku niewiadomym według umiejętności czytania w 1931 r. (w %).	203
Tabela 41. Ludność województwa łódzkiego w wieku 10 lat i więcej oraz w wieku niewiadomym według umiejętności czytania i pisania trzech głównych wyznań w 1931 r. (w %).	204

Wykresy

Wykres 1. Stan zaludnienia województwa łódzkiego w II RP.	42
Wykres 2. Ludność miejska i wiejska województwa łódzkiego w 1921 r.	72
Wykres 3. Ludność miejska i wiejska województwa łódzkiego w 1931 r.	72
Wykres 4. Struktura płci ludności województwa łódzkiego w 1921 r. .	85
Wykres 5. Struktura płci ludności miejskiej województwa łódzkiego w 1921 r.	86
Wykres 6. Struktura płci ludności miast województwa łódzkiego liczą- cych powyżej 20 000 osób w 1921 r.	86
Wykres 7. Struktura płci ludności wiejskiej województwa łódzkiego w 1921 r.	87
Wykres 8. Struktura płci ludności województwa łódzkiego w 1931 r. . .	92
Wykres 9. Struktura płci ludności miejskiej województwa łódzkiego w 1931 r.	92
Wykres 10. Struktura płci ludności miast województwa łódzkiego li- czących powyżej 20 000 mieszkańców w 1931 r.	93
Wykres 11. Struktura płci ludności wiejskiej województwa łódzkiego w 1931 r.	93
Wykres 12. Piramida wieku ludności województwa łódzkiego w 1921 r.	102
Wykres 13. Struktura wieku ludności województwa w 1921 r. według klasyfikacji ekonomicznej – wariant II (w %)	103
Wykres 14. Struktura wieku ludności miejskiej województwa w 1921 r. według klasyfikacji ekonomicznej – wariant II (w %)	103
Wykres 15. Struktura wieku ludności miast województwa łódzkiego liczących powyżej 20 000 mieszkańców w 1921 r. według klasifica- cji ekonomicznej – wariant II (w %)	104
Wykres 16. Struktura wieku ludności wiejskiej województwa łódzkie- go w 1921 r. według klasyfikacji ekonomicznej – wariant II (w %) . .	104
Wykres 17. Piramida wieku ludności województwa łódzkiego w 1931 r.	108
Wykres 18. Struktura wieku ludności województwa w 1931 r. według klasyfikacji ekonomicznej – wariant II (w %)	109
Wykres 19. Struktura wieku ludności miejskiej województwa łódzkie- go w 1931 r. według klasyfikacji ekonomicznej – wariant II (w %) . . .	109
Wykres 20. Struktura wieku ludności miast województwa łódzkiego liczących powyżej 20 000 mieszkańców w 1931 r. według klasyfikacji ekonomicznej – wariant II (w %)	110

Wykres 21. Struktura wieku ludności wiejskiej województwa łódzkiego w 1931 r. według klasyfikacji ekonomicznej – wariant II (w %). . .	110
Wykres 22. Stan cywilny ludności województwa łódzkiego w wieku 15 lat i więcej oraz w wieku niewiadomym w 1921 r. (w %)	116
Wykres 23. Stan cywilny ludności miejskiej województwa łódzkiego w wieku 15 lat i więcej oraz w wieku niewiadomym w 1921 r. (w %)	117
Wykres 24. Stan cywilny ludności wiejskiej województwa łódzkiego w wieku 15 lat i więcej oraz w wieku niewiadomym w 1921 r. (w %)	117
Wykres 25. Stan cywilny ludności województwa łódzkiego w wieku 15 lat i więcej oraz w wieku niewiadomym w 1931 r. (w %)	118
Wykres 26. Stan cywilny ludności miejskiej województwa łódzkiego w wieku 15 lat i więcej oraz w wieku niewiadomym w 1931 r. (w %)	118
Wykres 27. Stan cywilny ludności miast województwa łódzkiego liczących powyżej 20 000 mieszkańców w wieku 15 lat i więcej oraz w wieku niewiadomym w 1931 r. (w %)	119
Wykres 28. Stan cywilny ludności wiejskiej województwa łódzkiego w wieku 15 lat i więcej oraz w wieku niewiadomym w 1931 r. (w %)	119
Wykres 29. Struktura społeczna ludności województwa łódzkiego w 1921 r. – czynni i bierni zawodowo (w %).	134
Wykres 30. Struktura społeczna ludności województwa łódzkiego w 1921 r. – czynni zawodowo (w %)	134
Wykres 31. Struktura społeczna ludności miejskiej województwa łódzkiego w 1921 r. – czynni i bierni zawodowo (w %)	135
Wykres 32. Struktura społeczna ludności miejskiej województwa łódzkiego w 1921 r. – czynni zawodowo (w %)	135
Wykres 33. Struktura społeczna ludności wiejskiej województwa łódzkiego w 1921 r. – czynni i bierni zawodowo (w %)	136
Wykres 34. Struktura społeczna ludności wiejskiej województwa łódzkiego w 1921 r. – czynni zawodowo (w %)	136
Wykres 35. Struktura społeczna ludności województwa łódzkiego czynnej i biernej zawodowo, zatrudnionej w górnictwie i przemyśle w 1921 r. (w %)	141
Wykres 36. Struktura społeczna ludności województwa łódzkiego czynnej zawodowo, zatrudnionej w górnictwie i przemyśle w 1921 r. (w %)	141

Wykres 37. Struktura społeczna ludności województwa łódzkiego czynnej i biernej zawodowo, zatrudnionej w rolnictwie i leśnictwie w 1921 r. (w %)	142
Wykres 38. Struktura społeczna ludności województwa łódzkiego czynnej zawodowo, zatrudnionej w rolnictwie i leśnictwie w 1921 r. (w %)	142
Wykres 39. Struktura społeczna ludności województwa łódzkiego czynnej i biernej zawodowo, zatrudnionej w handlu i ubezpieczeniach w 1921 r. (w %)	143
Wykres 40. Struktura społeczna ludności województwa łódzkiego czynnej zawodowo, zatrudnionej w handlu i ubezpieczeniach w 1921 r. (w %)	143
Wykres 41. Struktura społeczna ludności województwa łódzkiego w 1931 r. – czynni i bierni zawodowo (w %)	148
Wykres 42. Struktura społeczna ludności województwa łódzkiego w 1931 r. – czynni zawodowo (w %)	148
Wykres 43. Struktura społeczna ludności miejskiej województwa łódzkiego w 1931 r. – czynni i bierni zawodowo (w %)	149
Wykres 44. Struktura społeczna ludności miejskiej województwa łódzkiego w 1931 r. – czynni zawodowo (w %)	149
Wykres 45. Struktura społeczna ludności miast województwa łódzkiego liczących powyżej 20 000 mieszkańców w 1931 r. – czynni i bierni zawodowo (w %)	150
Wykres 46. Struktura społeczna ludności miast województwa łódzkiego liczących powyżej 20 000 mieszkańców w 1931 r. – czynni zawodowo (w %)	150
Wykres 47. Struktura społeczna ludności wiejskiej województwa łódzkiego w 1931 r. – czynni i bierni zawodowo (w %)	151
Wykres 48. Struktura społeczna ludności wiejskiej województwa łódzkiego w 1931 r. – czynni zawodowo (w %)	151
Wykres 49. Struktura społeczna ludności województwa łódzkiego czynnej i biernej zawodowo, zatrudnionej w górnictwie i przemyśle w 1931 r. (w %)	155
Wykres 50. Struktura społeczna ludności województwa łódzkiego czynnej zawodowo, zatrudnionej w górnictwie i przemyśle w 1931 r. (w %)	156

Wykres 51. Struktura społeczna ludności województwa łódzkiego czynnej i biernej zawodowo, zatrudnionej w rolnictwie i leśnictwie w 1931 r. (w %)	156
Wykres 52. Struktura społeczna ludności województwa łódzkiego czynnej zawodowo, zatrudnionej w rolnictwie i leśnictwie w 1931 r. (w %)	157
Wykres 53. Struktura społeczna ludności województwa łódzkiego czynnej i biernej zawodowo, zatrudnionej w handlu i ubezpieczeniach w 1931 r. (w %)	157
Wykres 54. Struktura społeczna ludności województwa łódzkiego czynnej zawodowo, zatrudnionej w handlu i ubezpieczeniach w 1931 r. (w %)	158
Wykres 55. Struktura zawodowa ludności katolickiej województwa łódzkiego w 1921 r. – czynni i bierni zawodowo (w %)	177
Wykres 56. Struktura zawodowa ludności katolickiej województwa łódzkiego w 1921 r. – czynni zawodowo (w %)	177
Wykres 57. Struktura zawodowa ludności mojżeszowej województwa łódzkiego w 1921 r. – czynni i bierni zawodowo (w %)	178
Wykres 58. Struktura zawodowa ludności mojżeszowej województwa łódzkiego w 1921 r. – czynni zawodowo (w %)	178
Wykres 59. Struktura zawodowa ludności protestanckiej województwa łódzkiego w 1921 r. – czynni i bierni zawodowo (w %)	179
Wykres 60. Struktura zawodowa ludności protestanckiej województwa łódzkiego w 1921 r. – czynni zawodowo (w %)	179
Wykres 61. Rodzaj wykształcenia ludności województwa łódzkiego w wieku 10 lat i więcej w 1921 r. (w %)	194
Wykres 62. Rodzaj wykształcenia ludności miejskiej województwa łódzkiego w wieku 10 lat i więcej w 1921 r. (w %)	194
Wykres 63. Rodzaj wykształcenia ludności wiejskiej województwa łódzkiego w wieku 10 lat i więcej w 1921 r. (w %)	195
Wykres 64. Ludność województwa łódzkiego w wieku 10 lat i więcej oraz w wieku niewiadomym według umiejętności czytania i pisania w 1931 r. (w %)	200
Wykres 65. Ludność miejska województwa łódzkiego w wieku 10 lat i więcej oraz w wieku niewiadomym według umiejętności czytania i pisania w 1931 r. (w %)	200

Wykres 66. Ludność miast województwa łódzkiego liczących powyżej 20 000 mieszkańców w wieku 10 lat i więcej oraz w wieku niewiadomym według umiejętności czytania i pisania w 1931 r. (w %)	201
Wykres 67. Ludność wiejska województwa łódzkiego w wieku 10 lat i więcej oraz w wieku niewiadomym według umiejętności czytania i pisania w 1931 r. (w %)	201
Wykres 68. Struktura narodowościowa ludności województwa łódzkiego w 1921 r. (w %)	213
Wykres 69. Struktura narodowościowa ludności miejskiej województwa łódzkiego w 1921 r. (w %)	213
Wykres 70. Struktura narodowościowa ludności wiejskiej województwa łódzkiego w 1921 r. (w %)	214
Wykres 71. Struktura narodowościowa ludności województwa łódzkiego w 1937 r. (w %)	220
Wykres 72. Struktura językowa ludności województwa łódzkiego w 1931 r. (w %)	224
Wykres 73. Struktura językowa ludności miejskiej województwa łódzkiego w 1931 r. (w %)	224
Wykres 74. Struktura językowa ludności miast województwa łódzkiego liczących powyżej 20 000 mieszkańców w 1931 r. (w %).	225
Wykres 75. Struktura językowa ludności wiejskiej województwa łódzkiego w 1931 r. (w %)	225
Wykres 76. Struktura wyznaniowa ludności województwa łódzkiego w 1921 r. (w %)	230
Wykres 77. Struktura wyznaniowa ludności miejskiej województwa łódzkiego w 1921 r. (w %)	230
Wykres 78. Struktura wyznaniowa ludności wiejskiej województwa łódzkiego w 1921 r. (w %)	231
Wykres 79. Struktura wyznaniowa ludności województwa łódzkiego w 1927 r. (w %)	233
Wykres 80. Struktura wyznaniowa ludności województwa łódzkiego w 1931 r. (w %)	234
Wykres 81. Struktura wyznaniowa ludności miejskiej województwa łódzkiego w 1931 r. (w %)	235
Wykres 82. Struktura wyznaniowa ludności miast województwa łódzkiego liczących powyżej 20 000 mieszkańców w 1931 r. (w %)	235

Wykres 83. Struktura wyznaniowa ludności wiejskiej województwa łódzkiego w 1931 r. (w %)	236
Wykres 84. Struktura wyznaniowa ludności województwa łódzkiego w 1937 r. (w %)	238

Aneks

Wykres 1. Struktura wieku ludności powiatu brzezińskiego w 1921 r. według klasyfikacji ekonomicznej – wariant II (w %)	245
Wykres 2. Struktura wieku ludności powiatu kaliskiego w 1921 r. według klasyfikacji ekonomicznej – wariant II (w %)	246
Wykres 3. Struktura wieku ludności powiatu kolskiego w 1921 r. według klasyfikacji ekonomicznej – wariant II (w %)	246
Wykres 4. Struktura wieku ludności powiatu konińskiego w 1921 r. według klasyfikacji ekonomicznej – wariant II (w %)	247
Wykres 5. Struktura wieku ludności powiatu łaskiego w 1921 r. według klasyfikacji ekonomicznej – wariant II (w %)	247
Wykres 6. Struktura wieku ludności powiatu łęczyckiego w 1921 r. według klasyfikacji ekonomicznej – wariant II (w %)	248
Wykres 7. Struktura wieku ludności powiatu grodzkiego łódzkiego w 1921 r. według klasyfikacji ekonomicznej – wariant II (w %)	248
Wykres 8. Struktura wieku ludności powiatu łódzkiego w 1921 r. według klasyfikacji ekonomicznej – wariant II (w %)	249
Wykres 9. Struktura wieku ludności powiatu piotrkowskiego w 1921 r. według klasyfikacji ekonomicznej – wariant II (w %)	249
Wykres 10. Struktura wieku ludności powiatu radomszczańskiego w 1921 r. według klasyfikacji ekonomicznej – wariant II (w %)	250
Wykres 11. Struktura wieku ludności powiatu sieradzkiego w 1921 r. według klasyfikacji ekonomicznej – wariant II (w %)	250
Wykres 12. Struktura wieku ludności powiatu słupeckiego w 1921 r. według klasyfikacji ekonomicznej – wariant II (w %)	251
Wykres 13. Struktura wieku ludności powiatu tureckiego w 1921 r. według klasyfikacji ekonomicznej – wariant II (w %)	251
Wykres 14. Struktura wieku ludności powiatu wieluńskiego w 1921 r. według klasyfikacji ekonomicznej – wariant II (w %)	252

Wykres 15. Struktura wieku ludności powiatu brzezińskiego w 1931 r. według klasyfikacji ekonomicznej – wariant II (w %)	252
Wykres 16. Struktura wieku ludności powiatu kaliskiego w 1931 r. według klasyfikacji ekonomicznej – wariant II (w %).	253
Wykres 17. Struktura wieku ludności powiatu kolskiego w 1931 r. według klasyfikacji ekonomicznej – wariant II (w %).	253
Wykres 18. Struktura wieku ludności powiatu konińskiego w 1931 r. według klasyfikacji ekonomicznej – wariant II (w %)	254
Wykres 19. Struktura wieku ludności powiatu łaskiego w 1931 r. według klasyfikacji ekonomicznej – wariant II (w %).	254
Wykres 20. Struktura wieku ludności powiatu łączyckiego w 1931 r. według klasyfikacji ekonomicznej – wariant II (w %)	255
Wykres 21. Struktura wieku ludności powiatu grodzkiego łódzkiego w 1931 r. według klasyfikacji ekonomicznej – wariant II (w %)	255
Wykres 22. Struktura wieku ludności powiatu łódzkiego w 1931 r. według klasyfikacji ekonomicznej – wariant II (w %).	256
Wykres 23. Struktura wieku ludności powiatu piotrkowskiego w 1931 r. według klasyfikacji ekonomicznej – wariant II (w %)	256
Wykres 24. Struktura wieku ludności powiatu radomszczańskiego w 1931 r. według klasyfikacji ekonomicznej – wariant II (w %)	257
Wykres 25. Struktura wieku ludności powiatu sieradzkiego w 1931 r. według klasyfikacji ekonomicznej – wariant II (w %)	257
Wykres 26. Struktura wieku ludności powiatu tureckiego w 1931 r. według klasyfikacji ekonomicznej – wariant II (w %)	258
Wykres 27. Struktura wieku ludności powiatu wieluńskiego w 1921 r. według klasyfikacji ekonomicznej – wariant II (w %)	258
Wykres 28. Struktura narodowościowa ludności powiatu brzezińskiego w 1921 r. (w %).	259
Wykres 29. Struktura narodowościowa ludności powiatu kaliskiego w 1921 r. (w %)	259
Wykres 30. Struktura narodowościowa ludności powiatu kolskiego w 1921 r. (w %)	260
Wykres 31. Struktura narodowościowa ludności powiatu konińskiego w 1921 r. (w %)	260
Wykres 32. Struktura narodowościowa ludności powiatu łaskiego w 1921 r. (w %)	261

Wykres 33. Struktura narodowościowa ludności powiatu łęczyckiego w 1921 r. (w %)	261
Wykres 34. Struktura narodowościowa ludności powiatu grodzkiego łódzkiego w 1921 r. (w %)	262
Wykres 35. Struktura narodowościowa ludności powiatu łódzkiego w 1921 r. (w %)	262
Wykres 36. Struktura narodowościowa ludności powiatu piotrkowskiego w 1921 r. (w %)	263
Wykres 37. Struktura narodowościowa ludności powiatu radomszczańskiego w 1921 r. (w %)	263
Wykres 38. Struktura narodowościowa ludności powiatu sieradzkiego w 1921 r. (w %)	264
Wykres 39. Struktura narodowościowa ludności powiatu słupeckiego w 1921 r. (w %)	264
Wykres 40. Struktura narodowościowa ludności powiatu tureckiego w 1921 r. (w %)	265
Wykres 41. Struktura narodowościowa ludności powiatu wieluńskiego w 1921 r. (w %)	265
Wykres 42. Struktura narodowościowa ludności powiatu łódzkiego w 1928 r. (w %)	266
Wykres 43. Struktura wyznaniowa ludności powiatu brzezińskiego w 1921 r. (w %)	266
Wykres 44. Struktura wyznaniowa ludności powiatu kaliskiego w 1921 r. (w %)	267
Wykres 45. Struktura wyznaniowa ludności powiatu kolskiego w 1921 r. (w %)	267
Wykres 46. Struktura wyznaniowa ludności powiatu konińskiego w 1921 r. (w %)	268
Wykres 47. Struktura wyznaniowa ludności powiatu łaskiego w 1921 r. (w %)	268
Wykres 48. Struktura wyznaniowa ludności powiatu łęczyckiego w 1921 r. (w %)	269
Wykres 49. Struktura wyznaniowa ludności powiatu grodzkiego łódzkiego w 1921 r. (w %)	269
Wykres 50. Struktura wyznaniowa ludności powiatu łódzkiego w 1921 r. (w %)	270

Wykres 51. Struktura wyznaniowa ludności powiatu piotrkowskiego w 1921 r. (w %)	270
Wykres 52. Struktura wyznaniowa ludności powiatu radomszczań- skiego w 1921 r. (w %)	271
Wykres 53. Struktura wyznaniowa ludności powiatu sieradzkiego w 1921 r. (w %)	271
Wykres 54. Struktura wyznaniowa ludności powiatu słupeckiego w 1921 r. (w %)	272
Wykres 55. Struktura wyznaniowa ludności powiatu tureckiego w 1921 r. (w %)	272
Wykres 56. Struktura wyznaniowa ludności powiatu wieluńskiego w 1921 r. (w %)	273
Wykres 57. Struktura wyznaniowa ludności powiatu łódzkiego w 1928 r. (w %)	273
Wykres 58. Struktura wyznaniowa ludności powiatu brzezińskiego w 1931 r. (w %)	274
Wykres 59. Struktura wyznaniowa ludności powiatu kaliskiego w 1931 r. (w %)	274
Wykres 60. Struktura wyznaniowa ludności powiatu kolskiego w 1931 r. (w %)	275
Wykres 61. Struktura wyznaniowa ludności powiatu konińskiego w 1931 r. (w %)	275
Wykres 62. Struktura wyznaniowa ludności powiatu łaskiego w 1931 r. (w %)	276
Wykres 63. Struktura wyznaniowa ludności powiatu łączyckiego w 1931 r. (w %)	276
Wykres 64. Struktura wyznaniowa ludności powiatu grodzkiego łódz- kiego w 1931 r. (w %)	277
Wykres 65. Struktura wyznaniowa ludności powiatu łódzkiego w 1931 r. (w %)	277
Wykres 66. Struktura wyznaniowa ludności powiatu piotrkowskiego w 1931 r. (w %)	278
Wykres 67. Struktura wyznaniowa ludności powiatu radomszczań- skiego w 1931 r. (w %)	278
Wykres 68. Struktura wyznaniowa ludności powiatu sieradzkiego w 1931 r. (w %)	279

Wykres 69. Struktura wyznaniowa ludności powiatu tureckiego w 1931 r. (w %)	279
Wykres 70. Struktura wyznaniowa ludności powiatu wieluńskiego w 1931 r. (w %)	280
Wykres 71. Struktura językowa ludności powiatu brzezińskiego w 1931 r. (w %)	288
Wykres 72. Struktura językowa ludności powiatu kaliskiego w 1931 r. (w %)	281
Wykres 73. Struktura językowa ludności powiatu kolskiego w 1931 r. (w %)	281
Wykres 74. Struktura językowa ludności powiatu konińskiego w 1931 r. (w %)	282
Wykres 75. Struktura językowa ludności powiatu łaskiego w 1931 r. (w %)	282
Wykres 76. Struktura językowa ludności powiatu łęczyckiego w 1931 r. (w %)	283
Wykres 77. Struktura językowa ludności powiatu grodzkiego łódzkiego w 1931 r. (w %)	283
Wykres 78. Struktura językowa ludności powiatu łódzkiego w 1931 r. (w %)	284
Wykres 79. Struktura językowa ludności powiatu piotrkowskiego w 1931 r. (w %)	284
Wykres 80. Struktura językowa ludności powiatu radomszczańskiego w 1931 r. (w %)	285
Wykres 81. Struktura językowa ludności powiatu sieradzkiego w 1931 r. (w %)	285
Wykres 82. Struktura językowa ludności powiatu tureckiego w 1931 r. (w %)	286
Wykres 83. Struktura językowa ludności powiatu wieluńskiego w 1931 r. (w %)	286
Wykres 84. Struktura narodowościowa ludności powiatu brzezińskiego w 1937 r. (w %)	287
Wykres 85. Struktura narodowościowa ludności powiatu kaliskiego w 1937 r. (w %)	287
Wykres 86. Struktura narodowościowa ludności powiatu kolskiego w 1937 r. (w %)	288

Wykres 87. Struktura narodowościowa ludności powiatu konińskiego w 1937 r. (w %)	288
Wykres 88. Struktura narodowościowa ludności powiatu łaskiego w 1937 r. (w %)	289
Wykres 89. Struktura narodowościowa ludności powiatu łęczyckiego w 1937 r. (w %)	289
Wykres 90. Struktura narodowościowa ludności powiatu grodzkiego łódzkiego w 1937 r. (w %)	290
Wykres 91. Struktura narodowościowa ludności powiatu łódzkiego w 1937 r. (w %)	290
Wykres 92. Struktura narodowościowa ludności powiatu piotrkowskiego w 1937 r. (w %).	291
Wykres 93. Struktura narodowościowa ludności powiatu radomszczańskiego w 1937 r. (w %)	291
Wykres 94. Struktura narodowościowa ludności powiatu sieradzkiego w 1937 r. (w %)	292
Wykres 95. Struktura narodowościowa ludności powiatu tureckiego w 1937 r. (w %)	292
Wykres 96. Struktura narodowościowa ludności powiatu wieluńskiego w 1937 r. (w %).	293
Wykres 97. Struktura wyznaniowa ludności powiatu brzezińskiego w 1937 r. (w %)	293
Wykres 98. Struktura wyznaniowa ludności powiatu kaliskiego w 1937 r. (w %)	294
Wykres 99. Struktura wyznaniowa ludności powiatu kolskiego w 1937 r. (w %)	294
Wykres 100. Struktura wyznaniowa ludności powiatu konińskiego w 1937 r. (w %)	295
Wykres 101. Struktura wyznaniowa ludności powiatu łaskiego w 1937 r. (w %)	295
Wykres 102. Struktura wyznaniowa ludności powiatu łęczyckiego w 1937 r. (w %)	296
Wykres 103. Struktura wyznaniowa ludności powiatu grodzkiego łódzkiego w 1937 r. (w %)	296
Wykres 104. Struktura wyznaniowa ludności powiatu łódzkiego w 1937 r. (w %)	297

Wykres 105. Struktura wyznaniowa ludności powiatu piotrkowskiego w 1937 r. (w %)	297
Wykres 106. Struktura wyznaniowa ludności powiatu radomszczań- skiego w 1937 r. (w %)	298
Wykres 107. Struktura wyznaniowa ludności powiatu sieradzkiego w 1937 r. (w %)	298
Wykres 108. Struktura wyznaniowa ludności powiatu tureckiego w 1937 r. (w %)	299
Wykres 109. Struktura wyznaniowa ludności powiatu wieluńskiego w 1937 r. (w %)	299

Indeks geograficzny

- Albania 70
Aleksandrów 38, 40, 64, 73
Aniolów 35
Austria 38, 113, 208, 209, 211
Austro-Węgry 20, 82, 211
- Babice 36, 56
Barczew 17, 59
Bartochów 17, 35, 59
Bełchatów 17, 63, 64
Bełchatówek 17, 57
Bełdów 56
Będków 16, 51
Będziński (powiat) 33, 42
Biała 16, 51
Białostockie (województwo) 10, 33, 34,
76, 77, 89, 94, 105, 111, 138, 139,
153, 154, 161, 172, 173, 185–187,
195, 196, 202, 204, 241, 243, 301,
302
Białystok 76, 154
Biernacice 61
Błaszki 35, 52, 64
Bolesławiec 17, 61
Bratoszewice 16, 51
Brójce 35, 56
Brudzew 52, 53
Brudzice 17, 58
Brus 36, 56, 63
Brużycy/Brużycy Wielka 35, 36, 50, 56, 63
Brzeziny 16, 64, 231
Brzeziński (powiat) 16, 34, 35, 37, 43–51,
71, 73–75, 88, 90, 95–98, 106, 112,
144, 145, 160, 161, 174, 175, 188,
189, 199, 203, 214, 215, 220, 226,
231, 232, 245, 252, 259, 266, 274,
280, 287, 293, 315, 323–328
Brzeźnica 17, 58
Brzeźno 17, 53, 59
Buczek 16, 55
Budziszław 53
Bujny Szlacheckie 17, 57
Bułgaria 81, 100, 161, 217
- Ceków 52
Chabielice 17, 35, 57
Charlupia Mała 17, 59
Chełmno 53
Chociszew 17, 35, 56
Chociw 16, 55

- Chocz 52
 Chojny 50, 57, 63
 Chotynin 17, 61
 Christiania (obecnie Oslo) 99
 Ciężen 53, 60
 Ciechanowiec 76
 Ciosny 16, 51
 Cyganka 36
 Czarki Wielkie 35
 Czarnocin 57
 Czastary 17, 61
 Czechosłowacja 70, 161, 208
 Czechy 38, 208
 Częstochowski (powiat) 33, 42
 Czołowo 53
- Dalików 17, 56
 Dąbroszyn 53
 Dąbrowa Rusiecka 16, 55
 Dąbrowa Widawska (Widawa) 36, 55
 Dębnie 64
 Dłusk 53, 60
 Dłutów 16, 55
 Dmenin 17, 58
 Dmosin 16, 51
 Dobra 16, 51, 64, 66
 Dobroń (Wymysłów) 16, 36, 55
 Dobryszce 58
 Drzewce 53
 Dzbanki (Szczerców) 36, 55
 Działoszyn 17, 62
 Dzierżazna (Rossoszyca) 36, 59
 Dietrzkowice 17, 62
- Estonia 208
- Francja 20, 69, 82, 100, 113, 243
- Gać Warcka 35
 Gadka Nowa 36
 Gadka Stara 36
 Galewice 17, 62
 Galicja 39, 68, 81, 114, 125, 191, 208, 210, 211
 Gałkówka 16, 35, 51
- Garnek 17, 58
 Gidle 17, 36, 51, 58
 Głowno 16, 64
 Godynice 17, 59
 Godziesze 52
 Golesze 17, 57
 Golina 53, 64
 Gorzkowice 17, 57
 Gosławice (pow. koniński) 53
 Gosławice (pow. radomszczański) 17, 58
 Gospodarz 36, 57
 Gostków 17, 56
 Goszczanów 61
 Góra 35
 Górka Pabianicka 16, 55
 Górki 36, 57
 Grabica 17, 57
 Grajewo 76
 Grodziec 54, 60
 Gródek 76
 Gruszczyce 17, 35, 60
 Grzybki 61
- Hiszpania 8, 69, 314
 Huta Jagodnica 36
- Ignacew 36
 Irlandia 81, 243
 Iwanowice 52
 Izbica 53
- Jugosławia (w latach 1918–1929 Królestwo Serbów) 70, 161, 208
- Kaliski (powiat) 33–35, 38, 43–46, 48–52, 62, 73–75, 88, 90, 95, 96, 112, 144, 145, 160, 161, 174, 175, 188, 189, 199, 203, 208, 210, 214, 226, 231, 232, 246, 253, 259, 267, 274, 281, 287, 294, 310, 315, 323–328
 Kalisz 33, 38, 43, 52, 63, 64, 73, 75, 77, 95, 132, 175, 188, 209, 232, 304, 311
 Kamień 52
 Kamieński 17, 58
 Kamionka 17, 62

- Karyszew 53
 Kazimierz Biskupi 54, 60
 Kieleckie (województwo) 10, 33, 34, 42, 67, 139, 187, 188, 302, 310
 Kiełczygłów 17, 62
 Kleczew 54, 60, 64, 66
 Kleszczów 17, 58
 Klonowa 17, 60
 Kluki 17, 58
 Kłodawa 53, 64
 Knyszyn 76
 Kobieles 17, 58
 Kolski (powiat) 34, 36, 45, 46, 48–50, 53, 62, 74, 88, 90, 95, 96, 145, 160, 161, 174, 175, 189, 199, 203, 214, 215, 246, 253, 260, 267, 275, 281, 288, 294, 315, 323–328
 Koło 64, 175
 Konary 17, 58
 Koniecpol 17, 51, 59, 64
 Konin 64, 175
 Koniński (powiat) 34, 36, 44–46, 48, 49, 50, 53, 62, 73–75, 88, 90, 95, 96, 106, 112, 145, 160, 161, 174, 175, 188, 189, 199, 203, 214, 215, 226, 232, 237, 247, 254, 260, 268, 275, 282, 288, 295, 315, 323, 324, 326–328
 Konopnica 17, 62
 Konstantynów 38, 40, 63, 64, 66, 73, 209, 310
 Kościelec 52, 53
 Kościelnica 61
 Kowale Pańskie 61
 Koźmin 53
 Koźminek 52
 Kramsk 54
 Krogulec 35
 Krokocice 17, 60
 Królestwo Polskie 8, 33, 38, 39, 40, 68, 69, 81, 82, 125, 165, 166, 191, 193, 196, 209, 210, 220, 227, 242, 307, 308, 310, 313
 Kruszów 36, 57
 Kruszyna 17, 59
 Krzykosy 53
 Krzywies 36
 Krzyżanów 17, 58
 Księstwo Warszawskie 20, 33, 209
 Kurów 17, 62
 Kutnowski (powiat) 34
 Kuźnica Grabowska 17, 62
 Łądek 54
 Leonów 36
 Leśmierz 17, 56
 Lipiny 16, 51
 Litwa 208, 210
 Luboła 61
 Lubotyń 53
 Łučníerz 57
 Ludwików 35
 Lutomiersk 17, 55
 Lututów 17, 62
 Łagiewniki 57
 Łask 16, 17, 55, 63, 64, 66
 Łaski (powiat) 16, 34, 36, 37, 43–50, 55, 73–75, 88, 90, 95–98, 106, 112, 144, 145, 160, 161, 174, 175, 188, 189, 199, 203, 214, 215, 231, 232, 247, 254, 261, 268, 276, 282, 289, 295, 316, 323–328
 Łazisko 16, 51
 Łaznów 16, 51
 Łęczno 17, 58
 Łęczyca 17, 64, 66, 209
 Łęczycki (powiat) 16, 17, 33–35, 37, 45–50, 56, 73–75, 88, 90, 95–98, 144, 145, 159–161, 174, 189, 199, 203, 214, 231, 232, 248, 255, 261, 269, 276, 283, 289, 296, 316, 323–328
 Łękawa 17, 58
 Łomża 76
 Łotwa 208
 Łowicki (powiat) 34
 Łódzkie (województwo) 7–12, 15, 16, 18, 19, 24, 27, 29–31, 33–38, 41–63, 65–68, 70–75, 77, 84–98, 100–122, 128–151, 153, 155–162,

Indeks geograficzny

- 166–190, 192–204, 208, 211–215,
218–239, 241–286, 302, 304, 309,
311, 315–323
- Łódzki (powiat) 8, 18, 34–37, 40, 44–50,
56, 62, 63, 69, 71, 73–75, 88, 90,
95, 96, 106, 112, 131, 144, 145, 160,
161, 165, 174, 175, 188, 189, 199,
203, 215, 228, 231, 232, 237, 249,
256, 262, 266, 270, 273, 277, 284,
290, 297, 311, 315, 316, 323–328
- Łódzki (powiat grodzki) 34, 44, 45, 74,
75, 88, 95, 96, 112, 144, 145, 160,
174, 175, 189, 199, 203, 215
- Łódź 15, 26, 27, 33, 34, 37–40, 42–45,
49, 63, 64, 69–72, 75, 89, 91–93,
95, 106–110, 115, 116, 118, 119,
121, 132, 133, 137, 144, 146–150,
154–160, 165, 166, 168, 175, 176,
180–183, 189, 193, 198, 200, 201,
203, 204, 210, 222, 224, 225, 227,
228, 231, 234, 235, 241, 243, 255,
277, 283, 302, 304–307, 310–
312
- Majczewice 60
- Małanów 61
- Małuszyn 17, 59
- Marchwacz 52
- Masłowice 17, 59
- Mazew 17, 56
- Męka 17, 60
- Mierzyce 17, 62
- Mikołajów 16, 51
- Mirosławice (kolonia) 36
- Mirosławice (osada) 36
- Mirosławice (wieś) 36
- Młodojewo 54, 60
- Mokrsko 17, 62
- Morga Dolna 51
- Mrzeżyn 35
- Nakielnica 36, 57
- Naramice 17, 62
- Niemcy 19, 69, 82, 113, 203, 243
- Niemysłów 61
- Niesięcin 36
- Niesułów 16, 51
- Niewiesz 61
- Nowe Złotno 36
- Nowosolna 57
- Okupniki 36
- Oleśnica 54, 60
- Opatówek 52
- Ostrowite 54
- Ostrów Kaliski 52
- Ostrów Warcki 61
- Ozorków 17, 64, 66
- Pabianice 16, 38–40, 43, 63–65, 73, 75,
77, 97, 132, 137, 140, 166, 172, 209,
210, 232, 306, 309, 311, 313
- Pajęczno 17, 59
- Pamięcin 52
- Parzniewice 17, 58
- Pęcheszew 61
- Piaskowice 17, 56
- Piątek 17, 56
- Piekary 61
- Piętno 61
- Piorunów 54
- Piotrkowice 36, 53, 54
- Piotrkowski (powiat) 16, 17, 34, 35, 37,
43–50, 57, 73–75, 88, 90, 95–98,
112, 144, 145, 160, 161, 174, 175,
189, 199, 203, 214, 231, 232, 249,
256, 263, 270, 278, 284, 291, 297,
316, 323–329
- Piotrków Trybunalski 17, 33, 38, 43, 63,
64, 73, 75, 77, 132, 175, 209, 232,
313
- Pławno 17, 36, 59
- Poddębice 17, 50, 56, 63, 65
- Pomorskie (województwo) 34, 76, 221
- Popień 16, 51
- Poznańskie (województwo) 19, 34, 35,
63, 76, 190, 208, 221
- Praszka 17, 62, 65
- Prusy 38, 204, 208, 209
- Pruszków 17, 55

- Przeręb 17, 59
 Puszcza 35
 Pyzdry 65, 66
- Radogoszcz** 57, 63
Radomsko 17, 43, 59, 63–65
Radomszczański (powiat) 16, 34–37, 43–51, 58, 73–75, 88, 90, 95–98, 112, 144, 145, 160, 173, 174, 188, 189, 199, 203, 214, 215, 226, 231, 232, 250, 257, 263, 271, 278, 285, 291, 298, 316, 323–329
Radoszewice 17, 62
Radziejowice 17, 59
Rawski (powiat) 33, 34
Rąbień 36, 57
Republika Weimarska 221
Ręczno 17, 58
Rogoźno 17, 56
Rosja 82, 100, 209, 211, 217, 305
Rozprza 17, 58
Rszew 36, 57
Rszewek 36
Ruda Las 36
Ruda Pabianicka 65
Rudniki 17, 62
Rumunia 39, 70, 161, 166, 207, 208, 212, 217
Rychwał 65
Rząśnia 17, 59
Rzeczypospolita 7–11, 16, 19–26, 29, 30, 33, 34, 37, 38, 40–48, 50–62, 65, 67, 68, 70–72, 74, 77, 82, 85–89, 96, 97, 100–105, 114, 116, 117, 120–122, 125–127, 129–132, 134–136, 139, 141–143, 145, 147, 152, 153, 161, 166–172, 174, 175, 177–179, 181, 187, 191–195, 197–199, 204, 208, 210–218, 221, 226, 228, 230, 231, 233, 239, 241–252, 259–273, 302, 304–306, 308–314
Rzeki 17, 59
Rzów (pow. koniński) 54
- Saksonia** 38, 209
Serbia 82
Siemiatycze 76
Siemkowice 17, 62
Sieradz 17, 65, 66, 209, 310
Sieradzki (powiat) 16, 17, 33–37, 43–50, 59, 73–75, 88, 90, 95–98, 112, 144, 145, 160, 174, 188, 189, 199, 203, 214, 231, 232, 250, 257, 264, 271, 279, 285, 292, 298, 316, 323–329
Skarzyn 61
Skierniewicki (powiat) 34
Skomlin 17, 62
Skorzynno 62
Skotniki 61
Skrzynki 17, 62
Skulska Wieś 54, 60
Słupca 65
Słupecki (powiat) 34, 44, 45, 48, 50, 60, 62, 74, 88, 90, 96, 106, 145, 173, 174, 188, 199, 214, 215, 232, 237, 251, 264, 272, 316, 323, 325, 326
Sobótka 17, 56
Sokolniki 17, 62
Sompolno 36, 53
Srebrna 36
Stare Miasto 54
Starzenice 17, 62
Staw 35, 52
Stawiszyn 65, 66
Stryków 16, 65, 66
Strzałów 52
Sulejów 17, 65, 66
Sulmierzyce 17, 35, 59
Supraśl 76
Szadek 17, 60, 65, 66
Szydłów 17, 58
Szymanowice 54, 60
- Śląsk** 22, 26, 38, 39, 68, 161, 166
Śląskie (województwo) 50, 76, 190, 221
Ślesin 65, 66
- Tkaczew** 17, 56
Tokary 61

Indeks geograficzny

- Tomaszów Mazowiecki 16, 38, 47, 63, 65,
73, 77, 132, 231, 313
Topola 17, 56
Trąbczyn 54, 60
Tuliszków 54
Tuliszów 65
Tum 17, 56
Turecki (powiat) 34, 45, 46, 48–51, 61,
62, 73–75, 88, 90, 95, 96, 106, 144,
145, 159, 160, 173, 174, 188, 189,
199, 203, 214, 217, 220, 226, 231,
232, 251, 258, 265, 272, 279, 286,
292, 299, 316, 323–329
Turek 65, 66
Tuszyn 65
Tyniec 52
- Uniejów 65, 66
Uszczyn 17, 58
- Wadlew 17, 58
Warszawskie (województwo) 33, 34, 67, 76
Warta 17, 65, 66
Wichertów 61
Widzew 17, 55
Wielgomłyny 17, 59
Wielka Brytania 20, 69, 113, 243
Wielkie Księstwo Poznańskie 38, 81
Wieluń 17, 65, 66
Wieluński (powiat) 16, 17, 34, 37, 44–50,
61, 73–75, 88, 90, 95–98, 106, 112,
144, 145, 160, 173, 174, 188, 189,
199, 203, 214, 215, 220, 226, 231,
232, 252, 258, 265, 273, 280, 286,
293, 299, 316, 323–329
- Wierzchy 17, 60
Wilcza Góra 54, 60
Wiskitno 57
Wiśniowa Góra 35
Witonia 17, 56
Władysławów 54, 65
Włochy 81, 100, 243
Wodzierady 17, 55
Wojślawice 17, 60
Wola Świniecka 61
Wola Wężykowa (Sędziejowice) 36, 55
Woźniki 17, 58
Wróblew 17, 60
Wydyrzyn 17
Wygiełzów 17, 55
Wysokie 54
- Zadzim 17, 60
Zagórów 65
Zamoście 17, 59
Zapolice 17, 55
Zbiersk 52
Zborów 52
Zduńska Wola 17, 38, 43, 60, 63, 65, 73,
77, 90, 132, 232, 312
Zelgoszcz 61
Zgierz 38, 40, 43, 65, 73, 77, 132, 137,
140, 172, 209, 210, 310, 313
Złoczew 17, 60, 65
- Żabiczki 36
Żelisław 35
Żeromin 36, 57
Żydów 52
Żytno 17, 59

NOTA O AUTORZE

Arkadiusz Rzepkowski ukończył studia historyczne na Wydziale Filozoficzno-Historycznym UŁ w 1999 r. Pracę magisterską *Ludność Pabianic w latach 1793–1865* napisał pod kierunkiem prof. zw. dr. hab. Wiesława Pusia. Po studiach magisterskich rozpoczął studia doktoranckie w Instytucie Historii UŁ. Pracował także przez pewien czas w Zespole Szkół Społecznych nr 4 w Łodzi jako nauczyciel historii i wiedzy o społeczeństwie. 1 października 2001 r. został zatrudniony na stanowisku asystenta w Instytucie Historii UŁ, w Zakładzie Nauk Pomocniczych Historii. Doktorat, na podstawie rozprawy *Ludność miasta Łodzi w latach 1918–1939*, obronił w 2005 r. (promotor: prof. zw. dr. hab. Kazimierz Badziak, recenzenci: prof. zw. dr. hab. Regina Renz i prof. zw. dr. hab. Wiesław Puś). 1 października 2005 r. objął stanowisko adiunkta w Zakładzie Nauk Pomocniczych Historii, a od 2011 r. pracuje na tym samym stanowisku w Katedrze Historii Historiografii i Nauk Pomocniczych Historii.

Od 1999 r. jest członkiem Zespołu Demografii Historycznej Komitetu Nauk Demograficznych Polskiej Akademii Nauk, od tego samego roku należy także do Oddziału Łódzkiego Polskiego Towarzystwa Historycznego.

Doktor A. Rzepkowski zajmuje się demografią historyczną, statystyką historyczną, historią regionalną. Jest autorem jednej książki, a także kilkunastu publikacji (artykuły, recenzje, sprawozdania) zamieszczonych w czasopismach naukowych, pracach zbiorowych, materiałach pokonferencyjnych. Swoje badania skoncentrował na Łodzi w latach 1918–1939, Pabianicach – pierwsza faza ich rozwoju przemysłowego, województwie łódzkim w okresie istnienia II Rzeczypospolitej, zajmował się także innymi obszarami, jak choćby województwem

pomorskim (ludność wiejska) czy województwem poznańskim w dwudziestoleciu międzywojennym. Był uczestnikiem kilkunastu konferencji naukowych o charakterze interdyscyplinarnym, demograficzno-historycznym, historycznym odbywających się w Łodzi, Katowicach, Zielonej Górze, Lublinie, Toruniu i w Kłopotowie.

Prowadził zajęcia na kierunkach: historia i regionalistyka w Instytucie Historii UŁ z następujących przedmiotów: Elementy statystyki i demografii; Wprowadzenie do statystyki i demografii; Statystyka; Wstęp do badań historycznych; Nauki pomocnicze historii, Archiwoznawstwo; Neografia rosyjska; Dzieje kancelarii XIX i XX w.; Podstawy ustroju instytucji współczesnych; Historia ustroju i administracji na ziemiach polskich w XIX i XX w.; Region, regionalistyka, regionalizm; Specjalizacja przedmiotowa – Mieszkańcy miast łódzkiego okręgu przemysłowego w XIX i XX wieku. Przez jedną kadencję (2002–2005) był członkiem Rady Wydziału Filozoficzno-Historycznego UŁ. Kilkakrotnie był sekretarzem komisji rekrutacyjnej na Wydziale Filozoficzno-Historycznym UŁ, pełnił także funkcję opiekuna pierwszego roku na kierunku regionalistyka oraz opiekuna studentów na objazdach terenowych.